

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Dr. Baridbaran Mukerji

RMICL 8

5

19809

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Dr. Baridbaran Mukerji

RMICL 8

5

19809

38/0
800

वाचस्पत्य

वृद्धत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्गैमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणसाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्येण

सङ्कलितम्

तेनेव संस्कृतम्

१८७८ संवत्सरे मुद्रितम्

Date	
St. Card	✓
Class.	
Cat.	
Bk Card	✓
Checked	1878

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

JETA

PRAKASHA PRESS.

1873

Jibahanda Vidyasagara B. A.

Sanscrit College, Calcutta.

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
 सृष्ट्युदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।
 पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठरूपम् ।
 उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठरूपम् ।
 ऋथयोगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
 शब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहवासहत्वे ।
 डाक्तर उदलमेन-प्रणीताभिधान-शब्दकल्पद्रुमा-
 भिधान-प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाय ।
 यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषुदाहरणानि ।
 तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानांक्तानां, वैदि-
 कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाय ।
 तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्दिष्ट
 चार्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।
 चार्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 माथ्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 यागाचारपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 माध्यपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 पाण्डुपतपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 शैब्यपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 मन्थभिक्षादृशनपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 रमेश्वरदृशनपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 कणादपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 शौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 सोऽयपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 धृतञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थान्त्वतश्च ।
 आश्रमालयनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थः ।
 मन्वादिस्मृतिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सर्वपुराणप्रतिपाद्याविषयाः ।
 सर्वेषूपपुराणप्रतिपाद्याविषयाः ।
 बाल्मीकिरामायणप्रतिपाद्याविषयाः ।

महाभारतप्रतिपाद्याविषयाः ।
 पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां मन्त्रेणेतितृत्तानि ।
 देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
 छट्योगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।
 तदुक्तद्रव्यवृत्तादिलक्षणानि ।
 ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
 तेषु परिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थः
 भूमेः स्थिरत्व तस्य, चलत्वे चार्थभेदस्य मतम् ।
 सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
 वृहत्सहिताप्रतिपाद्याविषयास्तच्छब्दाद्याश्च ।
 वाग्निष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थः । [च ।
 नरपतिजयचर्यापरिभाषितानामर्थान्त्वत्तत्र चक्राणि
 शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थः ।
 ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
 सर्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि ।
 तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 तन्त्रः ऋषट् चक्रस्वरूपणि ।
 शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 धर्मशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थः ।
 इति वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि ।

CONTENTS.

1. Panini on genders
2. On the suffixes
3. On the primitive and derivative words
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries
5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas
6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary
Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained
Charvaka, Madhyamika Yoga-har, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimamsa, Sankhya Patanjala, and Vedanta
7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutra
8. The technical words of Hindu law
9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans
10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana
11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.
12. The position and description of the different countries according to Hindu ancient Geography.
13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained ; also an account of Hindu anatomy and the preparation of the drugs.
14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.
15. The principles of Hindu astrology.
16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatyoga, Vastushastra,
17. Classification of the Vedas.

P R E F A C E.

The profound learning and indefatigable industry of Pandit Taranath Tarkavachaspati, one of the professors of the Calcutta Sanskrit College, has been well known to all in India interested in the classical language of the Hindus and has extended to England and Germany, where his numerous works command a wide circulation among Sanskrit Scholars.

His edition of Panini's grammar with his own commentary was published in 1863 with the patronage of the Government of Bengal on the recommendation of Mr. E. B. Cowell M. A. at that time Principal of the Calcutta Sanskrit College and now Professor of Sanskrit in the University of Cambridge.

Pandit Taranath has been for many years collecting materials for a Sanskrit Dictionary, which shall have a wider and deeper scope than Wilson's Sanskrit Dictionary and the Sabdakalpadruma by the late Raja Radhakanta Deva. It will moreover contain explanations of terms in the Tantras, Philosophy, Rhetoric and Law which are not fully given in the published portions of Bohtlingk's Dictionary. These Dictionaries are written respectively in English, in Sanskrit with Bengali characters and in German. The Pandit's Dictionary will have the explanations in Sanskrit, so as to be available for the use of both Hindu and European Scholars.

When I had the honor to officiate in 1865 as Director of Public Instruction, I brought to the notice of Sir Cecil Beadon the Lieutenant Governor of Bengal, the desire of Pandit Taranath to publish such a Dictionary, and His Honor in consideration of the acknowledged fitness of the learned Pandit for the preparation of the work, was pleased to accord to it the patronage of the Government of Bengal in the following letter, from the Junior Secretary of the Bengal Government to the Director of Public Instruction No. 507 dated Fort William the 26th January 1866.

"I am directed to acknowledge the receipt of your office letter No. 2 dated the 31st instant and in reply to convey the Lieutenant Governor's sanction to the purchase of 200 copies at Rupees 50 per copy aggregating Rupees 10,000, of the Sanskrit Dictionary in its complete form which Pandit Tarkavachaspati the Grammar Professor of the Sanskrit College engages to complete within a period not exceeding five years."

"No sum whatever, I am to add, will be paid unless the work is completed."

An extension of time for five years longer was granted for the preparation of the work by Sir William Gray, the Lieutenant Governor of Bengal, in the letter from the Bengal Government No. 3480 dated the 12th December 1870.

H. Woodrow, M. A.,

Inspector of Schools, Lower provinces of Bengal.
and formerly Professor of Caius College, Cambridge.

ओं तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुमश्व सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्महयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तसुमुखं सिन्दूरशीभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहतं हृदजे मदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दत्रय्याहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्वते । तारानाथहिजेनेदं वाचस्ययममाङ्गयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेषुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिभक्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्शयति मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तुष्ट्याख्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां मदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखवन्धविज्ञापने ।

इह खलु, पुरुषा यं काञ्चित् भाषामन्वसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषायाकरणं
कोपचाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायोज्यैगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोपात् पुनः रूढानां शब्दानां
कोपात् यौगिकानामपि । कोपो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोपे प्रायेण लिङ्ग
सहितस्वैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयैव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-
न्तरेण भाषान्तरस्थार्थज्ञापनं, सस्यूर्णताः प्रवर्ष्यार्थस्वास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य
स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शय अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधनात्
खण्डशब्दथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-
बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोपादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात्
शब्दानां सर्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-
नार्थप्रतिपादनात् श्रुत्यात्सृनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानाम्-
वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोपपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्गलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-
विद्यावता डाक्करोपाधिना 'उडलिमन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-
ग्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोधलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्वकं
सुपरिपाद्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्थार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयैवार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-
शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः । अतः
संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पत्सूत्रनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो-
ऽवर्त्तत । किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्रारोपयोगिव्ययार्थार्थविरहेण निरर्थकतया सुकुलित इव समजनि ।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं सुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-
विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरेक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एइच् उड्रो) इति नामकं
साहेवं प्रत्यावेदितम् । मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन
प्रात्साहितः वङ्गवर्णभेदः अयत्तं सुद्राः एतत्पुस्तकसुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार ।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूले चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फळीन्मुखी-
बभूव । अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्माणाथ वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-
रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोच्य बज्रलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य
उद्धृत्य दर्शितानि । आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यादाहरणजातं प्रादर्शितम् । ततः पाणि-
न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि । यौगिकशब्दविशेषे पूर्वोत्तरपदयोः परि-
वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः ।

। अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-
प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रिया; ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेष्वत्र
परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुदलेखि ।
'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि
स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः,
पदनियमः, इट्शून्यतादि, सकर्मकत्वादि, लटि लुङि प्रसिद्धकृतसु च रूपञ्च दर्शितम् । यद्यपि
अर्थविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव सर्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं
प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवह्निर्भूततासृचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-
प्रकाशनं कृतम् ।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः । अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-
गमानुसार्यैव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्रादृतम् ।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-
विज्ञानां कष्टं भवेत् तन्ना भृदित्यनया धिया खण्डश्च एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि ।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति । प्रयतिय्यते च तथा, यथा यद्भिः
षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमिद्यादित्यत्र ।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्वल्पं सुधीभिः समुद्भाष्येत
तच्च तैः निजगुणेन परिशोधनीयम् । शिष्यमस्तु श्रीं तस्यत् ।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणांभये वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च
सामान्यतो लिङ्गविशेषणज्ञाने मौक्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि
प्रदर्शं व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूपयन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री । १ ।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्फुरित्यधिकारः । तत्तद-
पवादस्तत्तत्स्त्रे वक्ष्यते तथा च विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

चकारान्ता माटद्धितपोहस्वसृजननन्दरः । २ ।

चकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा मान्ये । अन्येषाम् "कृद्वेभ्यः"
इति डीव्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वसादेरेव डीव्विधानेन
कृदन्तत्वात्, तिष्ठचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वा-
भावेन कृदन्तत्वेऽपि न नियमस्याधातः । माता दुहिता स्वसा
पोता मनन्दा ।

अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ३ ।

अनिप्रत्ययान्तः ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः
रजनिरित्यादि । तत्र च "कृदिकारादकृतिः" इति पक्षे डीप्
अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ?
दिव्यतेः किप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरणशरण्यः पुंसि च । ४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे
प्राप्ते पान्क्तपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः
भरण्यः अरण्यः । स्त्रीत्वपक्षे डीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः । ५ ।

धातुरित्यनुवर्तते । निप्रत्ययान्तः निप्रयान्तश्च धातुः स्त्रियां
स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा डीप्
भमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वक्त्रिवृष्णाग्रनयः पुंसि । ६ ।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं
वक्त्रिः वृष्णिः अग्निः ।

श्रीणिद्योन्यर्भयः पुंसि च । ७ ।

इते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन
प्राप्ते विकृत्यः । अयमियं वा श्रीणिः योनिः ऊर्भिः । स्त्रीत्वपक्षे
वा डीप् श्रीणी योनी ऊर्भिः ।

क्तिन्नन्तः । ८ ।

क्तिन्नप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कतिः बुद्धिः वृष्टिः ।
"क्तिन्नः" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे डीप् ।

ईकारान्तश्च । ९ ।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारोधात्वधिकारनिष्ठ-
त्तर्यः । एतत्सूत्रपर्यन्त एव धातुरनुवर्तते नापिमसूत्रे ।
अवीः, तन्वीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङ्ङ्यावन्तश्च । १० ।

डीव्वडीव्वडीनीनां यङ्ङ्याय डीयङ्ङ्यं टापचापोर्यङ्ङ्यायापो
यङ्ङ्यम् । ऊङ्ङ्यः डङ्ङ्यः आवन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् ।
ऊङ्ङ्यादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्वेषां यङ्ङ्ये लिङ्गज्ञानस्य
सुगमतार्थमिह यङ्ङ्यम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ्ङ्यः कर्कशः कर्कशः
डी । कर्की गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिटा त्वरा जरा
इत्यादि ।

यन्तमेकाक्षरम् । ११ ।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च अस्मिन् विशेषे स्त्रीलिङ्गः
स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः किप् इति विशेषलिङ्गता ।
एकाक्षरं किम् ? वङ्ङ्योहौ पृथुश्रीः प्राप्सुः विशेषलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः । १२ ।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः ।
इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः
नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे डीप् ।
एकविंशत्यादेशु "परवक्त्रिङ्ङं ह्वन्तत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव
एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिष्ठत्तेर्भावधित्वव्याघातः । आ
नवतेः किं ? शतं सङ्क्षम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेविशेष-
लिङ्गत्वम् ।

दुन्धुभिरक्षेपु । १३ ।

अक्षार्थको दुन्धुभिश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्धुभिः पक्षे
डीप् दुन्धुभिः अक्षार्थत्वेन न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरत्तन्त्रिये । १४ ।

चन्त्रियार्थकभिन्नो नाभिगञ्जः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः
(अक्षावयवः) वा ङीप् नाभि ।

उभावन्यत्र पुंमि । १५ ।

उभौ दुग्धमिनाभिगञ्जौ क्रमेण नाभिभिन्ने चन्त्रिये च वर्त्तमानौ
पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुग्धमिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं
नाभिः (चन्त्रिय) “लिङ्गमथिथं लोकाश्रयत्वात्” इत्युक्तेः क्वचित्
व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि “समुल्लसत्पङ्कजपत्र-
कोमलैरुपाहितश्रीगुण्यनीविनाभिभिः” इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव
रभसः

सुखराट् चन्त्रिये नाभि पुंमि प्राग्यङ्गु हयोः ।

चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियं कस्त्रिकामदे ॥

इत्याह क ।

तन्नन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततत्त्वप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभ्रस्य भावः
शुभ्रता एव जडता मृदता । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
ण्यता । जनानां समृद्धः जनता यामता । देव एव देवता
“स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्य-
तिवर्त्तने” इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिज्जनावनिताभिधानानि । १७ ।

भस्यादिपर्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विप्रवम्भरा
इत्यादयः । विद्युत् तडित् मौटाभनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा
आपगा । लता वल्ली वल्लरी व्रततिः । वनिता योषित् अचला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबलिङ्गः स्यात् । पूर्वस्त्वताप-
वादः । इदं यादः (नदी) ।

भासस्त्रुक्स्त्रुग्दिग्दृग्गुण्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियं स्युः । इयं भाः स्त्रुक् स्त्रुक् दिक् दृक् उष्णिक् उपानत् ।

स्युणोर्णो नपुंसके च । २० ।

स्युणोर्णाशब्दौ स्त्रियं नपुंसके च स्तः । स्युणा स्युणम् (काष्ठ-
मयी द्विकर्षिका) । ऊर्णा ऊर्णं (मेषादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीबे । २१ ।

गृहपञ्चकः स्युणाशब्दः शशपूर्वकश्च ऊर्णाशब्दः क्लीबलिङ्ग एव
स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवृत्तिङ्गतापवादः । गृहस्युणम् शशोर्णम् ।

प्राष्टड्विपुड्स्त्रुड्विट्त्विवः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियं स्युः । इयं प्राष्टट् विपुट् कूट् विट् लिट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशाण्यभ्रिवेणिकृष्योपधङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पचे ङीप् । इयं दर्विः विदिः
वेदिः खनिः शाण्यः अश्रिः वेणिकृषिः अश्रिः अश्रुलिः ।
पचे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, “अङ्गुलीयोरगच्छता” इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेल्च्छवि-
रात्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्य पुंस्त्वमपि “तिथयो-
र्दयोः” इत्यमरोक्तेः । “निखिलाङ्गिणं पूर्णमातथीन्” इति नैषधम्
नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्यादय इत्यादिपदात् नक्तंदोषाभिन्ना
रातिपर्याया षट्शने । सर्वत्र पचे ङीप् । नाडी रुचि वीची
इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुश्ववनिवर्त्तिभुकुटितुटिबलि-
पङ्कयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियं स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः
पचे ङीप् । “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकम्” इति नैषधम् ।
“राजीवराजीवश्लोल कङ्कम्” इति माघः । बलिरुद्रावयव ।

प्रतिपदापदिपत्संपच्छरत्संसदपरिषदुषःसंवित्
क्षुद्युन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियं स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि ।

उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता “उषा उष्णि” इति वेदमन्तः ।

आशीर्धूः पूर्णोद्धारः । २७ ।

एते स्त्रियं स्युः । इयमाशीः धूः प्रः गोः द्वाः ।

अप्सुमनससमासिकतावर्षाणां बद्धत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बद्धवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा
आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बद्धत्वं
तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु
पुंस्त्वमेव । बद्धत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्स्त्वभाष्ये, “एका
च सिकता तैलदानेऽसमर्था” इति प्रयुक्तम् । “समां समां विजा-
यते” इति स्त्रुत्वभाष्ये समायां समायाभिति प्रयुक्तम् ।
“विभाषा पात्राधेट्” इति स्त्रुत्ववृत्तव्याख्यायाम् आत्रासातां
सुमनसाविति हरदत्तेन च प्रयुक्तम् ।

शुकत्वगृज्योग्वाग्थवागूनौस्त्रिषः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियं स्युः । इयं शुक्त्वक् च्योक् वाक् ।

तटिषीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियं स्युः । तटिः पचे ङीप् षीमा संबध्या ।

अप—करः गरः तरः शरः । अजादयो भावार्थका एवेह
स्युन्ने । भावे विहित्वाभ्यां क्लृप्त्याभ्यां नपुंसकत्वस्य,
क्लिप्तादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्वाध्यतया भावार्थकत्वो-
चिता । तेन कर्मादौ अजाद्यान्ता विशेष्यलिङ्गा एव ।
अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य
कर्मारथकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । १ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च धातुः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोघरः
चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते
शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नञन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रयत्नः इत्यादि ।

याञ्जा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याञ्जाशब्दः
स्त्रियां स्यात् । इयं याञ्जा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

क्लिप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः
(घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चिक्तः जप्तिः
विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्नानभुज-
कण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्देवादिभिश्च असति बाधके
पुंसिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः
शक्रः । अक्षराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः ।
आत्मा सोमस्यः । स्वर्गः माकः । गिरिः नगः पर्वतः । भेदाः
हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उद्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः
नवचोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः
दशनः । स्नानः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकीटः । कण्ठः गलः ।
खड्गः अस्त्रिः । शरः चायकः मागण्डः । पङ्कः कर्म्मः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः स्त्रीत्वे स्यात् । स्वर्गवाचि-

त्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्यौदिवोक्तम्बन्धेण पङ्कणम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽय-
मारम्भः । द्यौशब्दः दिवशब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे
भूदिवौ ।

इषुबाह्व स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुबाह्वशब्दो पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुज-
वाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं
वा इषुः बाह्वः ।

वाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे
स्त्रीत्वार्थमारम्भः । अयमितं वा वाणः वाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । आ तच्चा वृषा उच्चा । चर्म्म-
वर्म्मादयस्तु “मन् इचकोऽकर्त्तरि” इति परस्मैतेषास्य बाधनात्
स्त्रीत्वलिङ्गाः । तत्र “इचकः” इत्युक्तेः पृथिभा ऋदिभा इत्या-
दयो नन्तत्वेन पुंस्येव ।

कतुपुरुषकपोलगुल्फभेघाभिधानानि । १५ ।

कत्वादिपर्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्दिशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः ।
कतः अध्वरः । भेदः उक्थः अन्निष्टोमः । पुरुषः नरः ।
कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपटः । भेघः नीरटः जलधरः ।
भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

भेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । विभुः विभुः इजुः ।
इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव “इषुर्हृद्विना-
सिन्यां ऋत्वारम्भे गदे स्त्रियाम् । इयोः कपोलाववने” इति
भेदिनिः । “करेशुरिभ्यां स्त्री नेमे” इत्यमरः । तथा च एवं-
जातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण
“लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः” इत्युक्तमस्मात्सङ्ग्रेहः ।
एवमन्यत्वापि ।

धेनुरञ्जुकुञ्जसुरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां
स्युः । धेनुः रज्जुः कुञ्जः । अत एव प्राणिजातित्वात् पक्षे

जङ् । कुङ्कः सर्युः तनूः रेणुः प्रियङ्गुः । धेनोः प्राणित्वात्
रज्जोश्च पर्युदासाद्धोः ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १८ ।

समासालस्यः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्जुना
कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

रसश्रुजानुस्वाहश्रुजतुवपुतालूनि नपुंसके । १० ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीबे स्युः ।
रसश्रु जातु स्वाह श्रु जतु तपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीबे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तेः
वसुसंयुक्तान् धनाधिपेषु देवभेदे च प्रमान् ।

मद्गुमधुश्रीधुमानुकमण्डलूनि नपुंसके च । २२ ।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीब-
त्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु ।
व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैते देवभेदे च प्रमानेव शौड-
वाचि तु नपुंसकमेव ।

रुक्लन्तः । २३ ।

रुकारान्तः रुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते
मपह्वार्थः । नेरुः सेतुः हेतुः ।

दारुकसेरुजलवसुमस्त्रनि नपुंसके । २४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । दारु कसेरु जल
वसु मस्तु ।

सक्तुनेपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि ।
सक्तुः सक्तु ।

प्रायरश्मेकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्ध्वं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कीपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । कवकः
करकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन लिङ्गिक्ताः ।
सत्र च प्रकरणे प्रायः विशेषणशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु
विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चित्रुकशालुकप्रातिपदिकांशुकोस्त्रकानि नपुं-
सके । २८ ।

कीपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः ।
चित्रुकं शालुकं प्रातिपदिकमिदं इत्यादि ।

कण्टकानीकसरकमीदकचमकमस्तकपुस्तकतटाक-
निष्कशुक्लवर्षस्त्रापिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकता-
लकफलककक्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थं
सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटककरटलीट्टानि
नपुंसके । ३१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । किरीटं मुकुटं
ललाटमित्यादि ।

कुटुकूटकपटकपाटकपटनटनिकटकीटकटानि
नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कूटः कूटं कूटः
कपटं कपट इत्यादि ।

शोपधः । ३३ ।

शोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । शुषः शयः पाषाणः ।

शृण्वलवणपर्णतोरणारणोष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शृण्वं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि ।

अमरस्तु "तोरणोष्णी" इत्युक्तवान् तन्मूलं शृण्वम् । उष्ण-
शब्दस्य अर्थवाचित्वे एव क्लीबता गृह्यते तु शुष्वचनत्वेन
लिङ्गिक्त्वम् । उष्णः वङ्गः उष्णा यवामूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णा-
ट्टणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

शोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिकथोक्थानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । काष्ठम् उक्थं
(सामाययवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि द्रव्यनेनेदृशिसौ हीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थयङ्गं तेन “स्वयं विशीर्थ-
दुमपर्यवृत्तता परा हि काष्ठा” इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोधयथानि नपुंसके च । ३९ ।

बादधिकारात् पुंसित्वावुषञ्चते न तु स्त्रियामिति । तेन
“प्रोधयस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोधं प्रोधः

नोपधः । ४० ।

अदन्तः नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनत्तुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतन-
शासनसोपानमिथुनग्नशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुं-
सके । ४१ ।

पूर्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन
क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । जघनम्
अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासन-
स्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसंभावनविभावन-
विमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन
पुंस्ये केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तद्वाधकसूत्रेण क्लीबत्वे प्राप्ते च
उभयलिङ्गतांश्च सूत्रम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः
“करणाधिकरणयोर्ल्युट्” इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्व-
प्राप्तौ पूर्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशव्यसमीपान्तरीपाणि
नपुंसके । ४४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्मीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

भोपधः । ४९ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भीमः (मध्यम-
पाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिधुग्मेधगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुं-
सके । ५० ।

पूर्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिधुम् । आत्मनोति विभक्त्यर्थेऽ-
व्ययीभावे अनन्तत्वेनाच्समासान्ते टित्तोमेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्य-
यत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तभोपधत्वेन प्राप्तं पुंस्त्वाप-
वादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमचौमहोमोद्दामानि
नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः ।
दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्यतो
दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । हयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः ।
कषायस्तु रसवाची “तुवरस्तु कषायोऽस्त्री” इत्यमरः । तद्वदिति
त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीबवाची । व्ययाभाववाची तु नास्ति
विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंसत्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि
पुंसत्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीबेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । कुरः अङ्कुरः ।

द्वारायस्कारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रचुट्टच्छिद्रपारतीर-
दूरकच्छरभ्रास्रशुभ्रभीरगभीरकूरचित्रकेयूरकेदारो-
दराअस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिर-
वैरचामरपुष्करगङ्गरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनी-
राखरशिशिरतन्वयन्त्रचेत्तच्चक्षमित्रकलतच्छतस्रत्र-

वक्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रतनुचास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्तपत्रपात-
नक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्वस्त्रलापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं हारम् ।
अत्र स्मारशब्दो रोगभेदाचो प्रकाशवाचो त विशेष्यलिङ्गएव ।
वक्रशब्दः मद्याः पुटभेदाचो कुटिलवाचो त विशेष्यलिङ्गः ।
क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । कुट्टशब्द उपद्रवभेदे
तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कच्छशब्दः कच्छत्वे
तद्वति त विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्ये तद्वति
विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्ये क्रौर्यवति त्रि० । चित्रं वर्षे
तद्वति त्रि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्रि० । शिशिरं शीतल-
स्यर्गे तद्वति त्रि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रमशब्दः क्लीबे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभवर्ण-
वाचो त गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे त उमान् ।

चक्रवज्रात्मकारसारावारपारक्षीरतीमरशृङ्गार-
शृङ्गारमन्दारोशीरतिभिरशिशिराणि नपुंसके च । ५८ ।
एते शब्दाः क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिर-
शब्दस्तु हिमे स्यर्गे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

शोपधः । ५९ ।

अदन्तः शोपधः पुंसि स्यात् । दृषः दृष्टः यत्नः ।

शिशिरीषजोषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्मा-
षाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्वस्त्रलापवादः । शिशिरीषं जोषम् । अम्बरीषं भर्जन
पातभेदेः मुनिभेदे त उमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्षभेदे च तद्वति
त त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीबे चात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (दृष्टिः)
वत्सरे ऋतुभेदे च क्ली ।

शोपधः । ६२ ।

अदन्तः शोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्वस्त्रलापवादः । एते क्लीबे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमससरसनित्याशोपवासकार्पासवासमासकाम-
कांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीबे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पान-
भोजनम् सयुराश्वपे त कंसः । चकरोऽदन्ताधिकारसमाप्रार्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्नयूषः किरणः ।
दिवसो घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्वस्त्रलापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अश्वः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः
प्रस्थः ।

द्रोणाढकौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबतायै स्त्रत्वम् ।
द्रोणः द्रोणम् आढकः आढकम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्रापवादार्थं स्त्रत्वम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराचतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं
अन्ययोरप्राप्ते बहुत्वार्थञ्च स्त्रत्वम् । एते शब्दाः पुंसि नित्य-
बहुत्वचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अज्ञताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि प्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्वपदः त्रयान्शब्दः अपपूर्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्वः पद-
शब्दश्च पुंसि स्यात् । परवलिङ्गत्वेन क्लीवादिनिङ्गत्वे प्राप्ते
नित्यपुंस्त्वार्थमारब्धः । नाडीप्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते
त त्रिलिङ्गः । जनपदो (दिग्) जनानां पदे त क्लीबलिङ्गः ।

मरुद्गरुदुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत्
उत्पूर्वत् तरतेरतिप्रत्ययान्तः यत्प्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन्
तरन्ती तरत् । अयम् अद्विक् ।

ऋषिराशिर्धृतिप्रहिक्लिमिध्वनिबलिकौलिमौलि-
रविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयश्चभिः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राज्याह्ने करे दानवभेदे एव एभान् उदरावयवे त
स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) स्त्रुत्वेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका “ध्वजमस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिः
अपाणिनीयतयोमेक्ष्या । मूलं वा तस्य ऋग्यम् ।

हस्तकुन्तान्वातव्रातदूतधूर्तस्त्रुतचूतमुहूर्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सतः सारथीः प्रसूते तु त्रिलिङ्गः ।
“सहूर्तोऽस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-

पाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभि-
धायिनी अमोरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंगः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

हृदकन्दकुन्दबुदवुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । हृदः कन्दः कुन्दो वृक्षः एष्वे तु
कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिसख्यभृत्तिस्तम्बनितम्बपृगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया
प्रयोध्यं तच्च क्लीबलिङ्गम् ।

पल्लवपल्ललकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गः-
गम्यस्त्वन्मृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । “पल्लवोऽस्त्री” इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकृत्तवस्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्वावशिष्टम् । नौ ण चेति (३,३,६० सू०) घञचोः
समुच्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क
च (३,३,८३ सू०) स्तम्बोपपदात् ह्रस्वेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात्
स्तम्बघ्नः । द्वितोऽधुच् (३,३,८९ सू०) एतद्विहितोऽधुजन्तः
पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्ववदश्ववडवौ (२,४,२७ सू०)
निर्हंथात् परवर्जिततापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ द्वित्व
मविवर्जितम् । अश्ववडवाः

एतद्विज्ञातः केषित् शब्दाः “कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः
पूर्वकोऽपि” चेत्यमरसिंहेन पुल्लिङ्गतया विहिताः । सूर्य-

कान्तः तर्णिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्द्रकान्तः अयस्कान्तः लौह-
कान्तः इत्यादयः । श्रिवेष्टः श्रिवासः वृक्षधूपः गुग्गुलुः
कमेरुः मित्रकः इत्यादयः वृक्षनिर्यासभेदाः, पुङ्गुः न्युङ्गुः
पिण्डः शौरण्डः पिचण्डः गडुः लण्डः वृतिः काममर्दः
अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुङ्गुलः वेतालः मल्लः भल्लः
पङ्कियः पतद्गङ्गः ।

इति पुल्लिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत जर्हं वक्ष्यमाणोऽधमन्तरेण क्लीबलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्थकल्युटप्रत्ययान्तः धातुः क्लीबे स्यात् । गमनं हसनम् ।
भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः ।
रुध्नवश्चनः कुटारः, पापाणदारणः टङ्गः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः क्लीबे स्यात् । हमितं गीतं वृत्तम् ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितो ये त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ताः
क्लीबे स्युः । भावे—शुभ्रत्वं शौभ्रम्, जडत्वं जाडम् । ध्वजः
पिचमामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन पिङ्गौरादिभ्यश्चेति ङीष्पि य
नोमे, औचितो औचित्यं, माधुरी माधुर्यं, चातुरी चातुर्यम् ।

कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्मणि चात् भावे यौ विहितौ
त्वष्यञौ तदन्ताः क्लीबे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म भावो वा ब्राह्म-
णत्वं ब्राह्मण्यम् । “चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-
मिति” वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ध्वञ् चातुर्वर्ण्यं त्वैलोक्यं चातुर्वर्द्यं
षाड्गुण्यम् “कश्चित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-
वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनार्त्तिक्रमः ।

यथदृढग्यगज्जग्वृज्जाश्च भावकर्म्मणि । ६ ।

भावे कर्मणि चार्थे विहिता ये यथदादयस्तदन्ताः क्लीबे स्युः ।
भावकर्म्मणीति गृह्यं स्वार्थान्वृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म वा
“स्तेनाद्यात् नलोपश्चेति” (५,१,१२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः
कर्म वा “सख्युर् इति” (५,१,१२६) ये सख्यम् । कपेर्चांतिः
वा भावादि “कपिष्ठात्थोर्दगति” (५,१,१२७) ढकि कापेस्त्रम्

ज्ञातेयम् । सेनापतेर्भावाद् “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति” (५,१,१२८) यक्कि सेनापत्यम् आधिपत्यं पौरहित्यम् । उष्ट्रस्य भावाद् “प्राञ्चञ्जातिवयोवचनोद्गातादिभ्योऽजिति” (५,१,१२९) अजि औष्ट्रम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, गौशवं कौमारं वयोवचनत्वात्, औद्गात्वात् चान्तर्होतृत्वं । द्विहायनस्य भावाद् “हायनान्त्युवादिभ्योऽण् इति (५,१,१३०) अण् द्विहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्त्वरार्थं वचनम् । इगन्ताञ्च लघुपधात्” (५,१,१३१) अण् सौष्ठवम् माह्वं पाठवम् । “योपधाद्गुरुपोत्समाहुञ् (५,१,१३२) रमणीयस्य भावाद् रामणीयकं कामनीयकम् । “होत्वादिभ्यश्च इति (५,१,१३५) के अच्चावाकीयम् अच्चावाको होत्-विशेषः अनुक्तससञ्चयञ्कारः ससञ्चयेयाञ्च परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्त्रिंस्त्रियामिति विग्रहे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनदि पत्ने अचसमासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वै कत्वम् । ८ ।

ममाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवर्षादिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । ९ ।

संस्कृतभाषाभिन्नानियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वमहाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु “परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवलिङ्गता द्विवचनानन्ता च । तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव “रात्राह्लाहाः पुंसोति” पुंसिङ्गापवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रइत्येव ।

अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नञ्कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे ङाया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी या ङाया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इत्तूणां ङाया इत्तुङ्गायम् । “इत्तुङ्गायानिषादिभ्यः इति तु आनिषादिभ्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां ङाया शरङ्गायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । १२ ।

राजपर्यायपूर्वः मनुष्यभिन्नमनुष्यसदृशतत्पुरुषः ङायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । ङपाणां सभा ङपसभम् । इनसभम्

राजपर्यायपूर्वस्यैवेत्येते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्युदासात् तत्सदृशरक्षणः पिशाचादिपूर्वकस्यैव, तेन रत्नःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्वकस्य किम् ? असभा ऋगसभेत्यादि ।

सुरामेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्रह्मणसेना । अवञ्जसम्बन्धार्थं ङायाशब्दपङ्कणम् । कुञ्जच्छाया कुञ्जच्छायम् । गोशालं गोशाला । अग्निगं अग्निशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौत्वलिङ्गः । इदसेनः इदसेना इदसेनमित्यादि । अनञ्कर्मधारय इत्युक्तेः असेना परससेना इत्यादि स्त्रियामेव । “अशाला च (२,४,२४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्योशीनरेषु (२,४,२०) पा० सू०) कन्यानस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्या उशीनरदेशीत्यङ्गायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि मौशमयस्तेषां कन्या । संज्ञायां किं वीरणकन्या । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याविष्यासायाम् (२,४,२७) सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोपरुपज्ञायमानोपक्रममाणयोरिति प्राथम्यं चेदाख्यातमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिण्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तयोदाहरणात् नन्दादवीचीनत्वं भाष्यकत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्तभिन्नस्तत्पुरुषः परवलिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राह्लाहाः पुंसि । १५ ।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवलिङ्गतापवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे “परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादसूत्रे द्वन्द्वपदस्याप्यनुवर्त्तनात् । पूर्वरात्रः अपररात्रः पूर्वाह्णः अपराह्णः इति । इद्वे अहश्च रात्रश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वापवादः । तिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याह्मन्त्रौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव
अन्तत् अपथोदेशः । पुण्याहस्य तु पुंस्ये प्राप्तेऽयमारम्भः स तु
तत्पुरुष एव वज्रग्रीही समासान्नाप्रसक्तेः वार्त्तिके “पुण्यसु-
दिनाभ्यामङ्गः क्लीवता” इत्यङ्गोः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्द्दे-
शात् कृतसमासान् एव स्त्रुत् प्रवर्त्तते नेह अपन्थाः ।

द्विगुः स्त्रियाम् । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषेयं व्यवस्था च स्त्रुत्पाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा
स नपुंसकम् २, ४, १७ स० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः
स्यात् । परषङ्गितापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो
द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमन्त्री, तिलोकी, “आबन्तो वा
(वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीवे च स्यात् । पञ्चसङ्घो पञ्च-
सङ्घम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्नल
द्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीवतेत्यर्थः ।
पञ्चतयी पञ्चतयम् । पात्राद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु
“स नपुंसकम्” इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते
तपवादार्थं वार्त्तिकम् । पञ्चपालं विभुवनम् ।

इससन्तः । १९ ।

इसप्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च यद् क्लीवे स्यात् । इति धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाम् । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमियं वा अर्चिः ।

कटिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि कटिगद्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीवे । इयं कटिः
एवमनुशासने स्थिते पटलं कटिरित्यमरव्याख्यातारः पटल-
साहचर्यात् कटिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्षाः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजल-
हलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीवे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् ।
लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमांसिषं
पनम् । रुधिरं शोणितम् अन्नम् । कार्मुकं शरामनम् ।
विवरं कट्टं विलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् ।
धनं इविषं वसु । अन्नमशनम् इत्यादि ।

सीरार्थोदनाः पुंसि । २३ ।

सीरार्थोदनाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्थः

“रायोहलीति” स्त्रुत्निर्द्देशात् रैगद्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्य-
मेव । क्लीवत्वे रैगद्दस्य स्त्रुत्वे रिष इति स्यात् । ओदनः ।

वज्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते यद्वाः पुंसि चात् क्लीवे च स्युः । वज्रो वज्रम् । नेत्रो
नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवोयद्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परस्त्रुत्वे निर्द्देशेन अदन्ता-
एवेह प्रकरणे ष्टुत्वात् । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीवे
स्यात् । कलं कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अकृत्विमभूमौ तु डी-
श्विधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृत्विमा भूमिः ।

तूलीपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलटुषलाः

पुंसि । २७ ।

पूर्वस्त्रुत्पापवादः । तूलः उपलः । तालः गानक्रियामानम् ।
हृत्वाचक्रस्य जातित्वात् द्विलिङ्गता अत एव हिलासस्यापि
परत्वात् द्विलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमणिः ।
चञ्चलपर्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमूसलकुण्डलपलल-
मृणालबालगलपलालविडालखिलपूलाः पुंसि च

। २८ ।

एते यद्वाः युंसि चात् क्लीवे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते
पक्षे पुंस्यार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीवे स्युः । शतं सङ्घसम् ।
शतादिः किम् ? एको द्वौ बहुवः । संख्या किम् ? शतः
(शतशब्दप्रवर्त्तः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते यद्वाः पुंसि चात् क्लीवे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः
अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे
पुंस्यार्थं सूत्रम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीप
कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि विप्रतिषेधेऽपरं कार्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव “वा लक्षा निवृत्तञ्च तत्” इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् लीव्हे स्यात् । लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्वार्थः स्यात् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यचोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्तः द्व्यचक्षेत् लीव्हे स्यात् । कर्म वर्त्म शर्म, नर्म, । द्व्यचकः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं लक्षिमा । नन्वत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मण्यशब्दः पुंसि चात् लीव्हे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च लीवम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते लीव्हे स्तः । मन्द्वाचक इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यचकः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुपत्ते । अकर्त्तृर्थाकाम्प्रत्ययान्तः द्व्यचक्षेत् लीव्हे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरीत्यनुपत्तेर्नेह । वेधाः । द्व्यचकः किम् ? पुरोधः चन्द्रमाः ।

अप्सरः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणार्थं बहुवचनान्तः । इमाः अप्सरसः । प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्द्देशुस्त्वितम् असन्त्वेन प्राप्तावपि द्व्यचकत्वाभावेन प्राप्ताभावात् तदपवादत्वासंभवात् ।

त्वान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । त्वप्रत्ययान्तः लीव्हे स्यात् । पत्रम् वृत्तम् दातृ कलत्रम् गोलम् । गोलाशब्दस्य भूमिपर्यायतया स्त्रीत्वमेव गोलाशब्दस्य तु गिरिपर्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्तादंश्रवरताः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । त्वान्त्वेन लीवताप्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । दंश्यतेऽनया दन्तेः इन् तस्य पिच्वेऽपि न ङीप् स्यात् इदं निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्ता दंश्र वरता ।

श्वचामित्च्छात्रपुत्रभन्वृत्रमैत्राः पुंसि । ४० ।

त्वान्त्वेन लीवत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं स्यात् । अयं श्वलः ।

न मितम् अमितः मितशब्दस्य त्वान्ततया लीवत्वेन मञ्-तत्पुरुषे परवर्द्धकतया तद्विद्धकत्वापत्तौ पङ्कणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । “तस्य मितार्थमित्वास्ते” इति “स्याताममितौ मित्त्वे च” इति च भावः । मितशब्दस्य स्वार्थार्थे रोपधत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्रात् स्वार्थेऽण् मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्रपात्रपवित्सुत्रच्छत्राः पुंसि च । ४१ ।

त्वान्त्वेन लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्वार्थम् वचनम् । पत्रं पात्रः । पात्रं पात्रः । पवितं पवितः । अतुक्त्तसुत्रयचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । “पवित्वासि वैष्णवी” इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्यायशब्दाः लीव्हे स्युः । बलं सहस्रं वीर्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः लीव्हे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । “भाति पद्मः सरोवरे” इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरणतयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धचर्चिदिस्रत्वे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिपन्थोऽप्रयुक्ततादोषदृष्टैवेत्युच्यते । कमलं कमलः इत्यादि ।

आह्वसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्यायतया लीवत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थं स्यात् । आह्वः संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तेलीवतावाधनार्थं स्यात् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः लीव्हे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् “फले लुक्” इति लुकि “लुक् तद्वितलुकि” इति “ङीपो लुकि लीवत्वम् । आमलकम् आम्लम् । तथा च विकारावयवप्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन “जम्बा वा” इति जम्बूशब्दात् अणि “लुप् चेति” तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे लीवता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव “जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवमात्र-

वचनः । अत एव "द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्" इत्यमरः ।

वृत्तजातिः स्त्रियामेव । ४७ ।

क्वचिदित्यध्याहार्यम् । हरीतक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव । हरीतक्याः फलम् "हरीतक्यादित्यर्थ" इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् "हरीतक्यादिषु व्यक्तिः" इति वार्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः । स च गणः "हरीतकी क्रीडातकी नखरजनी, शष्कण्डो, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा, काला ध्वाक्षा, गभीका कण्टकारिका पिपपत्नी चिञ्जा शेफालिका" इति । वृत्तजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम् । मालती मल्लिका । लुप् चेति (४,२,१६६) स्त्रत्वे "फलपाकशुभासुप्रसंख्यानम्" इति वार्तिकोक्तेः त्रीहीणां फलानि-त्रीहयः सुहाः माधाः । "पुष्पमूलेषु बड्डलम्" इति वार्तिकोक्तेः बड्डलग्रहणात् क्वचित् लुप् क्वचिन्नेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती । विदायां मूलं विदारी । बड्डलग्रहणात् क्वचित् पाटलानि पुष्पाणि, शालानि मूलानि । बाड्डलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक् । अग्रीकम् कर्वीरम् ।

वियञ्जगत्सकृत्कषत्पृषच्छकञ्जदुदश्रितः । ४८ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । वियत् जगत् । सकृत् ।

नवनीतावतावृतामृतनिमित्तवित्तपित्तप्रतरजत-पलितानि । ४९ ।

[भिच्चे त्रि० ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत आञ्जकुलिशपीठकुण्डाङ्गदधिसकृत्थ्यक्ष्यस्यास्यादा-काशकण्वीजानि । ५० [अप्पेपुंनङ्गसकृत्वोक्तेः, कण्वं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । आञ्जं कुलिशम् । आकाशः परित्याज्यः

देवं पुंसि च । ५१ ।

देवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । देवः दैवम् ।

धान्याज्यशस्यरूपपण्यवर्षाधिष्णप्रह्वयकव्यकाव्य-सत्यापत्यमूल्यशिक्यकुडामद्यहर्माप्रतूर्यसेन्यानि । ५२ । योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूलम् । एते शब्दाः क्लीबे स्युः । धान्यम् आञ्जं शस्यम् ।

हृद्वर्हदुःखवडिशपिच्छविशुकुटुम्बकवचकषर-वृन्दारकाणि । ५३ ।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः । हृद्वं (मिथुनम्) वर्हम् इत्यादि ।

अत्रमिन्द्रिये । ५४ ।

इन्द्रियाथे अत्रशब्दः क्लीबे स्यात् । अत्रम् । इन्द्रिये किम् ? रथाङ्गे वृत्तभेदादौ मा भूत् ।

अथ नपुंसकावशिष्टस्येते तत्र भावे ल्युडन इत्युपलक्षणं कत्यादीनाम्, तेन भावार्थककत्याद्यान्ताः नपुंसके स्युः । भवि-तव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं ब्रह्मभूयम् । भावे इत्युक्तेः कर्मणि कर्तरि च लिङिङ्गा एव । कर्मणि—चेतव्यः चयनीयः चय इत्यादि । कर्तरि—गेयः भव्य इत्यादि । कत्यादयश्च "अभिविधौ भावे इतुण्" (३,२,४४, सू०) इतीतुण्, तदनात् अस्थितुणः इति (५,४,१५) स्त्रार्थे अणि साराविथं साङ्गुटिनम् । भावे खल—दुर्भवं दुःशयम् । आतो युञ् (३,२,२८) सुस्नानम् दुर्ग्लानम् ।

तस्य समूह (४,२,३७) इत्यधिकारे ये वाद्याः स्त्रियासृक्ताः तद्भिन्नतद्भिन्नान्ता नपुंसके स्युः । अण्—काकं धाकम् । भिन्ना-दिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गर्भिण्यम् । गोलादिभ्यो बज् (४,२,३९) औपगवकम् औलकम् औद्रकम् औरभ्रकम् राजकम् राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम् । केदारार्द्र यञ् च (४,२,४०) कैदार्यम् कैदारकम् । गणिकाया यजति (वा०) गाणिक्यम्, ठञ् कर्वाचिनश्च (४,२,४१) कार्वाचिकम् कैदारिकम् । ब्राह्मणमाणववडवाद्यत् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वडव्यम् पश्याण्यं (वा०) पार्श्वम् । अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम् मायूरम् । खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् भैनम् औलुकमित्यादि । चरणेभ्यो धर्म्मवत् (४,२,४६) द्वान्द्वोग्यं काठक्यम्, अचित्तहस्तिधेनोश्च (४,२,४७) साङ्गकम् हास्ति-कम् धैनुकम् । केशाश्याभ्यां यञ्छाविति (४,२,४८) केश्यं केशिकम् आश्यायं आश्याम् । "सामान्ये नपुंसकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः । मृदु पषति कमनीयम् प्रातः । एतद्भिन्नाः कतिचिच्छब्दा नपुंसकतयाऽभवे परिरणितः यथा उक्तं (सामाख्यभेदः) तोटकं (खन्दो-भेदः) । चीषम् (तालफलम्, तदीयफलस्थयथाकार-पदार्थो वा) । पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः) । तिरोटम् (वेदनम्) । राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधाच्च पुंस्त्वम् । गद्यं पद्यं (कविकृतौ) । माणिक्यं भाष्यं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोका-यतं हरितालम् विदलं (वंशपातभेदः स्यात्ती वा) ।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रीपुंसयोः । १ ।

इत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः । इत्याधिकारः ।

गोमण्डिचष्टिसुष्टिपाटलिवास्तिशाल्लिचुटिसि-
मरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे
स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणिकरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्-
वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः,
इयमयं वा मण्डिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मनुश्रीधुकर्कस्युसिन्धुकण्डुरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मनुः श्रीधुः । कर्कस्युः
अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कस्युः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके वात् स्त्रीपुंसयोः स्युः ।
तेन त्रिलिङ्गाः । षट्ः षड्डी षट् । षट्ः षट्डी षट् । उद-
न्तविशेषणात् तद्भिन्नानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम्
गुणपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्रः शुचिः वसुं, तद्वति
शुक्लं वस्त्रं शुक्लः षट्ः शुक्लाः शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं
शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गसूत्रेण परेषास्य बाधात् । तेन
शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्भिन्नाः । ५ ।

अपत्यार्थे विहितता ये तद्भिन्नास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औप-
गवः औपगवी । दान्तिः दान्ती, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी ।
अमरेण त

“स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विवहः षट्पदीरणाः ।

जातिभेदाः पुमास्त्राश्च स्त्रीयोगे सङ्गमज्ञकः ॥”

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरग-
वाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुरुषास्त्राये स्त्रीयोगे एव ते च
स्त्रीलिङ्गान्तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता ।
तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषो, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वकः
वकी, हंसः हंसो इत्यादि । चतुष्पदाः—शुभ्रः शुभ्री, सिंहः
सिंहो, हृषभः हृषभो, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधु-
करः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पा, अत्राधिता इत्येव
तेन नतामस्त्रिकागवाभ्यां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—
मत्स्यः मत्स्यी, शकुलः शकुली । पुमास्त्राः—कृष्णकारः
स्त्रीयोगे कृष्णकारो (कृष्णकारस्य भाष्यार्थः) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मल्लकः
मल्लिका, सैनिः सैनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वसुंकाः

वसुंका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनावी, मूषः
मूषा, षट्पाटिः षट्पाटी, शठिः शठीः, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊङ् वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभृतमुस्तत्त्वे लितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि ।
भूतशब्दस्य व्यतीते भयनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे
जन्तुमात्रे च पुंसि । घृष्टिव्यादिषु पञ्चसु लीवता, युक्ते यथार्थं
नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु “युक्ते च्छादाद्यते भूतं प्राण्य-
तीते समे त्रिषु” इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गता-
विषयभिन्ने एषास्य, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शुङ्गाङ्गनिदाघोद्यमशान्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शङ्कः इदं शङ्कम् । “अङ्गं
नपुंसकम्” (२,२,२) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता खण्ड-
वाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । इदंशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता
विश्वव्याचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुयकूर्चप्रस्थदपेर्माङ्गचुपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अङ्गुर्चाः पुंसि
चेति (२,४,२१) सूत्रे अङ्गुर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरङ्गुर्चयुहणं
तद्व्यपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह
घतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अङ्गुर्चं गोमय कपाय कार्पापण्य कुतप कृष्णप कपाट शङ्क
गृथ युथ ध्वज कवच्य पद्म गृह सरक कंसदिवस यूथ अम्बकार
दण्ड कमण्डलु मण्डल भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् बुद्धक
गतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत शङ्कु
प्रधान सार पात्र घत सैन्धव औषध आठक चपक द्रोण खञ्जीन
पात्नीय (पात्नीर) षट्क वारवाण मोथ क्षपित्य शुष्क शाक
शील शुल्क श्रीधु कवच रेणु वरुण करट शीकर मुसल सुपर्ण
वर्ष पूष्य चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल निधन
निर्यामि जृम्भ हस्त पुस्त वस्त त्वेडित शङ्क निगड खल मधु
मल मूलक स्यूल शराव माल वप्र विमान मुख प्रदीप शूल वज्र
कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मल्लक वलय कुसुम

दृष्टं पङ्क कुण्डलं किरीटं कुसुदं अर्जुदं अङ्गुगं तिमिरं आश्रमं
भूषणं इत्यासं सुकुलं वसनं तडागं पिटकं विटङ्कं विडङ्कं पिण्ड्याकं
माषं कौश(ष) फलकं दिनं देवतं पिनाकं समरं स्थापुं अनीकं
उपवासं शाकं कर्पासं विशालं चमालं खण्डं दरं विटपं रणं बलं
मत्तं मृणालं हस्तं आर्द्रं हलं मूलं ताण्डुलं गाण्डुलं मण्डुपं
पटहं सौधं योधं पार्श्वं शरीरं फलं छलं पुरं राष्ट्रं विम्बं अम्बरं
कृट्टिमं कुङ्कुटं कुडपं कङ्कदं खण्डुलं तोमरं तोरणं मञ्जुकं पञ्चुकं
पुङ्गुं मध्यं बालं छालं वल्मीकं वर्षं वस्त्रं वसुं देहं उद्यानं अद्योगं
स्नेहं स्नेनं स्नानं स्वरं संगमं निष्कं ज्ञेयं शूकं क्षलं पवित्तं यौवनं
कलहं प्रालकं मूषिकं मण्डलं वल्कलं कुञ्जं विहारं लोहितं
विषाणं भवनं अरख्यं पुन्निरं दृढं आसनं ऐरावतं शर्पं तीर्थं
लोभगं तमालं लोहं दण्डकं शपथं प्रतिसरं दारुं धनुषं मानं
वर्चस्वत्तं कृच्चं तण्डुकं मठं मङ्गुं खोदनं प्रवालं शकटं अपराह्णं
नीडं शकनं तण्डुलं । अर्द्धाङ्गादिः ।

अत एव “अर्द्धाङ्गादीं घृतादीनां पुंस्त्वार्थं वैदिकं ध्रुवम्
तद्योक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्यस्य शेषवत्” इत्यमरेणोक्तमतो
यद्योक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घृतादीनामिहेतुस्त्वेषां लौकिक-
प्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कवन्धौषधाधान्ताः । ५ ।

कवन्धः कवन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्
दण्डं मण्डलं खण्डं शवसैभ्रवपार्श्वकाशाङ्गुराकाशकुश-
कुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् “कुशो रामसुते दभे
योक्ते द्वीपे कुशस्थले” इत्युक्तार्थेषु एमान् शलाकावाची त स्त्रियां
जानपटादित्वात् (४, १, ४२) अयोधिकारे ङीष्प्रधानात्
कुशो । अयोधिकारिभन्ने त टाप् कुशा । अत एव
“अतः लक्ष्मीत्यादि (१, १, ४८) स्त्रुत्वे कुशाकर्षीति, शारीरकस्त्रुत्वे
च “ज्ञानौ त्रुपायनगद्गशेषत्वात् कुशाच्छन्दः” इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदावुदककुदासु । ७ ।

एते उक्तालिङ्गाः स्युः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

स्त्रुत्वकृता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिद्धेन त
स्त्रुत्वस्वरभात् तदमशिततयाऽभिहितं तदिहामिधीयते ।

“स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ध्वञ् क्वचित् वृञ्” इति

भावकर्मणोर्विहितव्यजनस्य स्त्रीनपुंसकलिङ्गत्वं तच्च पूर्वं
सक्तमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते ।
गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चेति चकारात् भावं
विहितः ध्वञ् वृञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् ।
उचितस्य भावः कर्म वा औचित्यं औचितो एवं चातुर्यं चातुरे
माधुर्यं माधुरी । क्वचिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्तीत्येव तत्र
अर्हतो वृञ् चेति वृञ् । वृञ्, आहोपुरुषिका चौरिका श्रेष्ठोः
पाध्यायिका, गार्गिकया ह्लाघते इति । क्वचित्युक्तेः रामणीयत्र
कामनीयकमित्यादौ “योपधादुगुरुपोत्तमात्” (५, १, १२२) इति
वृजन्स्य क्लीवत्वमेव । भावकर्मणोरित्युक्तेः स्वार्यध्वञ् क्लीवे एव
चातुर्यं त्वै लौक्यम् ।

“मध्वन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः इति”

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यानाः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।
मनुष्यभेना मनुष्यसेनम्, दृक्षच्छाया दृक्षच्छायम्, यवसुरा
यवसुरं, गोशाला गोशालम्, अग्निशा अग्निशम् ।

“आवन्नन्तोत्तरपदो द्विगुशापि नश्च लुक्” इति च ।

आवन्नं अनन्तञ्च उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः
तत्र च अनन्तस्य नस्य लुप् च । त्रिखट्टं त्रिखट्टी । त्रितर्षं
त्रितर्षी । एतच्च पूर्वं प्रायेणोक्तम् प्रपञ्चार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यञ्च यस्य । इत ऊर्द्धं वक्ष्य-
माणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्यं शून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च
तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अथ्यउदितियुग्मदस्मदः । २ ।

चाटयोऽव्ययशब्दाः उदितप्रत्ययानां युग्मदस्मच्छब्दौ च विशिष्ट-
लिङ्गकार्यं शून्याः स्युः । उच्चैः ततः लता, मन्दिरं वा । कति
पुरुषाः स्त्रियः बलानि वा । त्वं एमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् ।
अहं एमान् स्त्री, कुलं वा ।

ष्णान्ता संख्या । ३ ।

षान्तान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्याः स्युः ।
पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । षणान्तेति विशेषणात्
यिषाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्यं वन्तः । एकः
एमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वौ द्वौ । तयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला याटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तर्हति” इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्याभाव्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्त्वाद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितकृत्वादेः स्तोत्रस्य, धजादेशे पुंसस्य विगद्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्त्तरि-भ्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्मणि-स्तोत्रव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव “कृतः कर्त्तर्य-स ज्ञायां कृत्याः कर्मणि कर्त्तरि” इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्य कर्मणीति पदमाकलयते । तथा च कर्त्तरि कर्मणि च कृतः तत्तदर्थं कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोच्ये ट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युङनास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युङन्-त्वेभक्तीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गात्थं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रभाषी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनी यज्ञः इटी स्त्री उीप् । सर्वे नपुंसकम् ।

सर्वनादीनि सर्वनामानि ।

सर्वविशेषादीनि सर्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्वः सर्वं सर्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकानुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।

“परं लिङ्गं स्वप्रधाने इत्थे तत्पुरुषेऽपि तत् ।

अर्थान्ताः प्राद्यालंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।

तद्विधार्थो द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ।

बहुव्रीहिरदिङनाम्नासुत्रेयं तदुदाहृतम् ।

गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगाभिनः ॥

तत्र परवलिङ्गं “इन्द्रतत्पुरुषयोः” (२,७,२६ सू०) इति इन्द्रतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि “स नपुंसकम्” (२,७,२७ सू०) इति समाहारद्विगुइन्द्रयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधान्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवलिङ्गता । “अर्थेन सह नित्यसमासो विशेषलिङ्गता च” (२,१,२६ वा०) इति द्विजाय अर्थमियमिदं वेति विपक्षे द्विजायः विशेषलिङ्गः ।

कृष्णतिमादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-

शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वा०) प्रगत आचार्य प्राचार्यः प्रकृष्टा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । “अन्तादयः ज्ञानाद्यर्थे द्वितीयया” (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवलिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्रापि “अथादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया व्यकोकिलः व्यकोकिला व्यकोकिलम् । “पथ्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पथ्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । “निरादयः ज्ञानाद्यर्थे पञ्चमयाः” (वा०) निष्क्रान्तो गृह्यात् इति विपक्षे निर्वृष्टः निर्वृष्टं हा निर्वृष्टं हम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगाभिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्वार्थेऽपि त्रिलिङ्गाः । अलं कर्मणे, अलं-कर्मा त्रिलिङ्गाः । “प्राप्तापन्ने च जीविकया” (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्वकजीविकानस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्-जीविकः प्राप्जीविका प्राप्जीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्विधार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गौभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासधेनान्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रकृतैव पूर्व्यं दर्शितम् । तदन्त-नासमरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे इत्थे च पर-वलिङ्गतायैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेश्चैस्त्रिलिङ्गत्वस्य अत्रे-वक्ष्यमाणत्वाच्च । “अनेकमन्यपदार्थे” २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तद्विङ्गत्वोचिष्यात् “दिङ्नामान्य-नरात्थे” (२,१, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचिष्यात् स्त्रीत्व-निवृत्तं तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्या । गुणद्रव्यादियोग उपाधि-यञ्प्रप्रश्नो निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तच्च गुण-वचनानां, “गुणवचनञ्चेति” क्रियावचनानां च “कृत्याश्च” इत्यनेन सूत्रकृतैवोक्तम् इव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दृष्टोऽस्यास्तीति इतिः दृष्टो दृष्टोनी दाषिष्ठ, धनवान् धनयतो धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यान्तासेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः “तेन रक्तं रागाद्” (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जनद्रव्यवाचिन उत्सरे रियङ्गताणाद्यान्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कथायेण रक्तमित्यणि कापायः पटः काषायी याटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे “लाचारोचमाट्टकं” (४,२,२) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाञ्छिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदाम् क्रियाविशेषकर्मणि तत्कर्त्तरि वा वे अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितान्ते सर्वेऽपि गृह्यन्ते । “मन्त्रलेष युक्तः कालः” (४,२,३) इत्यण्युपलेश्य युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । “दृष्टं साम” (४,२,७) अण्य वसिष्ठेन दृष्ट

साम्, वासिष्ठं साम् वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठी मन्त्रः “कथेठ व्”
(४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम् । “वामदेवात् षड्छो” (४,२,९)
वामदेव्यम् । “परिष्ठतो रथः” (४,२,१०) वरुणे परिष्ठतो वास्तः ।
“तदधीते तद्वेदे” (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा व्याकरणः,
इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तारि विहितस्त्रिलिङ्गा एष “सास्य
देवता” (४,२,२४) इत्यादिना विहितान्यादयः पाशुपतम् नय-
व्यम् ऐन्द्रम् । “तदस्य पश्यम् (४,४,५१) अपूर्णं पश्यमस्य
आपृषिक इत्यादयो स्याह्याः ।

इति अविशिष्टलिङ्गत्रिलिङ्गानुशासनम् ।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां
प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदृशप्रयोजन-
सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्शन्ते ।

अ

अ अ भावार्थे कृतप्रत्ययः । जिगमिषा चिकीर्षा ।
अकङ् अक् आगमः अन्नादेशः । सौधातकिः वैयासकिः ।
अकच् अक् आगमः अन्नोदात्तः । सर्वकः उच्चकैः ।
अकार अ अपत्यवद्भुत्वे तद्धितः । उडुषोमाः । भावे क्त ।
जागरा ।
अङ् अ भावे कृतप्रत्ययः गुणाभावादि । भिदा ऋदा ।
अच् अच्यर्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अर्थसः, कर्तरि क्त
प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्नोदात्तः । पचः देवः ।
अज् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्ठिः आद्युदात्तता । वैदः
स्त्रियां डीप् वैदी । औत्सः ।
अट् अ आगमः आद्यावयवः । अभवत् अभूत् अभविष्यत् ।
अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । कर्मठः ।
अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिष्ठिः । शैवः स्त्रियां डीप्
शवी । कर्तरि क्त इष्टादि । कुम्भकारः स्त्रियां टाप् ।
अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः । क्त । [उत्तरतः ।
अतसुच् अतस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । दक्षिणतः ।
अति अत् परिभाषार्थे वर्गे तद्धितः । पञ्चत् दशत् वर्गः ।

अदन् अत् कर्तरि क्त आद्युदात्तता ह्म् । जरन् स्त्रियां डी-
अद्युच् अद्य भावे क्त सकृदायान्नोदात्तता । वेपथुः वमथुः ।
अदुक् अद् आगमः अन्नावयवः । एकाङ्गविंशतिः एकाङ्ग-
विंशतिः ।

अद्ङ् अद् आगमः टिञोपः । कतरत् कतमत् ।

अधै(न्) अध्यै तुमर्थे क्त । पृथ्यधै । निच्चे आद्युदात्तता ।
[नील्या रक्तं नीलम् ।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता । द्वितीये भागः ।

अनङ् अन् समासान्तः, अन्नादेशः । पुष्पधन्वा ।

अनि अनि भावे क्त स्त्रियाम् । अजीवनिः ।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्नोदात्तः । सुधन्वा विधन्वा ।

अनीयर् अनीय भावकर्मणोः क्त उपोत्तमोदात्तः । भवनीयम् ।

अप् अ समासान्तः अनुदात्तः । कल्याणपञ्चमाः, अन्नलोमः ।
भावे क्त । करः गरः भवः प्रसवः ।

अम् अम् वेदे एवागमः । नितरं लोके त्व नितराम् ।

अयङ् अय आगमः, अन्नादेशः । शयते शया ।

अयच् अय अयवे तद्धितः, अन्नोदात्तः । उभयम् इयम् ।

असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । पुरः अधः अयः ।

असिच् अस् समासान्तः अन्नोदात्तः । अप्रजाः सुप्रजाः ।

असुक् अस् आगमः अन्नावयवः । दध्यस्यति ।

असुक् अस् आगमः अन्नादेशः । पुमांसौ पुमांसः ।

असे(न्) असे तुमर्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः । शरदे जीवसे ।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अधस्तात् ।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्नोदात्तः ।
एकाकी । [उत्तरा ।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः अव्य० । दक्षिणा ।

आट् आ आगमः आद्यावयवः । आतीत् ।

आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । वाचाटः ।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणात् उत्तरात् ।

आनङ् आन् आगमः अन्नादेशः । पिता स्वसा उग्रमाः ।

आनुक् आन् आगमः अन्नावयवः । इन्द्राणी वरुणानी ।

आपुक् आप् आगमः अन्नावयवः । सत्यापयाते अर्थापयति ।

आम् आम् आगमः । एधाञ्कार एधाभासः ।

आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्नोदात्तः । स्वामी ।

आसु आस् आगमः अव्य० । नितराम् सुतराम् पर्वतितमाम् ।

आथ्य आथ स्वार्थे धात्वर्थप्रत्ययः । गोपायति धूपायति ।

आथ्य आथ्य गीलार्थे क्त उष्वादि इत्येके । सूङ्गयायः ।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्रदात्तः । शृङ्गारकः ।
 आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आद्रिदृङिः अनोदात्तता ।
 मोधारः । जाडारः ।
 आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
 आरु आरु शीलार्थे कर्तरि क्त् । शरारः वन्दारः ।
 आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वाचालः ।
 आलुच् आलु शीलार्थे कर्तरि क्त् समुदायान्नोदात्तता ।
 सृह्यालुः । मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । सृह्यालुः ।
 आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणादि ।

इ

इक् इ धातुनिर्देशे क्त् गुणवृद्धिभावः । पविः भिदिः ।
 इकट् इक चौरं तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
 इच् इ समासानः अनोदात्तः अव्य० । दण्डादृङि ।
 इञ् इ प्रत्याख्यानार्थे क्त् वृद्धादि आद्युदात्तः । कांकरि-
 मकार्थीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आद्रिदृङिः । कार्ष्णिः ।
 इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्रवकितः
 इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अनोदात्तः । तारकितः ।
 इत् इत् शीलार्थे कर्तरि क्त् । स्तनयित्नुः गदयित्नुः ।
 इथक् इथ् डटि आगमः अन्नावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
 इन इन नासिकान्त्यर्थे समासानः । चिकिनम् ।
 इन् इ कर्तरि क्त् आद्युदात्तः । स्रन्वकरिः नाथहरिः ।
 इन्ड् इन् डकि आगमः अन्नादेशः । कल्याणिनेयः ।
 इन्च् इन् मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फलिनः ।
 इनि इन् शीलार्थे कर्तरि क्त् । प्रजनी । मत्वर्थे तद्धितः ।
 धनी ज्ञानी । [आद्रिदृङिः । संराविणम् ।

इनुग् इन् अभिव्याप्तौ भावे क्त् वृद्धादिः । ततः स्वार्थे अण्
 इम् इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
 इमनिच् इमन् भावे कर्माणि च तद्धितः अनोदात्तः । ऋदिमा ।
 इयड् इय् अन्नादेशः । प्रियः प्रियः शिप्रियतः ।
 इल इल चतुरर्थी तद्धितः । काशिलः गुहिलः पशिलः ।
 इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः ।
 स्वार्थे तद्धितः पूर्वपदलोपश्च । दक्षिलः ।
 इष्टन् इष्ट स्वार्थे प्रकथे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
 इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि क्त् समुदायान्नोदात्तः । निरा-
 करिष्णुः अलङ्कारिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रहरणाद्यर्थे इवार्थे च तद्धितः आद्रिदृङिः
 अनोदात्तः । शाक्तीकः । बौहितीकः स्फाटिकीकः ।

ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आद्रिदृङिः । आद्युदात्तः ।
 द्वैतीयिकः तार्तीयिकः ।

ईकन् ईक परिभाषार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् ।
 अर्द्धखारीकम् ।

ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतोत् ब्रवीति क्षपीति ।

ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । मसीमसः ।

ईयड् ईय धात्वंगप्रत्ययः गुणवृद्धिभावः । ऋतीयते ।

ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । प्रेयान्
 स्त्रियां ङीप् ।

ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । आण्डीरः ।

ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि क्त् । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इक्षुः ।

उकञ् उक कर्तरि क्त् वृद्धादिः । पाठकः स्यायकः ।

उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्तादौ क्त् वृद्धादिः । कारः ।

उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परत् ।

उम् उ आगमः अन्यादश्चः परः । अवोचत् ।

उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अनोदात्तः । हनुरः ।

उवड् उव अन्नादेशः । भुवः । लुलुवतः ।

उषि उष् करणादौ क्त् । बलुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्तरि क्त् । जागरुकः दंदम्बुकः ।

ऊड् ऊ स्त्रीप्रत्ययः डित् चिद्भार्यः । कुरुः कर्कशुः ।

ऊठ् ऊ आदेशः । अ-ऊ-ज्वर-जू-दिव-दू-तम् ।

ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । वाहलः बलूलः ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धितः । प्राहणेश्यः ।

एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः । दूरेत्यः ।

एद्यवि एद्यवि अहनीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।

एद्युमुच् एद्युस् अहनीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।

परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । हिधा लोधा ।

एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अनोदात्तः अव्ययः ।

एनप् एन प्रथमासप्रमार्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः ।

दक्षिणेन उत्तरेण ।

एनु एनु असहनार्थे तद्धितः । हिभेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीप् स्त्रियाम् आदेशः । पूतकृतायी अम्नायी ।

ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आद्रिदृङिः अनोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां ङीप् आदेगः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि क्त गुणाभावादि । किरः क्तः प्रस्यः । घञर्थे भावे क्त । उपपन्नः निम्नः । चतुरर्थ्यादौ तद्धितः न कित् । अग्रसकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कुत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शीले—दृशीकः ।

कक् क चतुरर्थ्यां तद्धितः आदिबृद्धिः अनोदात्तः । वारा-
कुकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्मकर्तरि क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्याद्वयः
काटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । समूहे
अधिकटम् । स्वार्थे सङ्घटम् विकटम् । [रथकद्या ।

कड्यच् कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः स्त्रियाम् ।
कधे(न्) अध्ये तुमर्थे क्त गुणाभावादि निच्चे आद्युदा०
अव्ययः । आङ्गवध्यः ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मङ्गकः देवदत्तकः ।
कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः ।
व्यूहोरस्कः अनर्थकः । नदीमातृकः ।

कमुल् अम् तुमर्थे क्त प्रत्ययात् पूर्वसुदात्तः । प्रलुपं
नाशकत् प्रलोपितमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईपदसमाप्रथमे तद्धितः न कित् अनुदात्तः ।
पटुकल्पः । तिङ्स्तु उत्कर्षे । पञ्चतिल्यम् ।

कसुन् अस् तुमर्थे क्त आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखं विलि-
खितमित्यर्थः । [त्रियसे ।

कसेन् असे तुमर्थे क्त आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं
काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धितः न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।
कानच् आन लिङ्गत् न गुणः क्त सदुदात्तानोदात्तः । चक्राणः ।
काम् का आगमः अन्याद्वयः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः ।
दृशीकाम् । [दात्तः । पुत्रकास्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः न कित् सदुदात्तानो-
कार कार स्वरुपाद्यर्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि क्त लिङ्गवत् गुणाभावादि । निच्चे आद्यु-
दात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि क्त । दधिः
ददिः । कर्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे क्त । जलाधिः ।

कुक् क आगमः अन्याद्वयः । स्वकीयं परानोयम् । वातकी
अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः ।
कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न कित् अनोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्मकर्तरि क्त गुणाभावादि सदुदात्तानोदात्तः ।
विदुरः भिदुरः । [पञ्चकल्पः पञ्चति

कल्वसुच् कल्वस् क्रियापौमः पुंये तद्धितः न कित् अनोदात्तः ।
केन् इ क्त्यार्थे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे
केन्ये अन्य क्त्यार्थे क्त गुणाभावादि अव्य० । दिहक्षेयः ।
कोलिमर् एलिम कर्मकर्तरि क्त गुणाभावः । उपोत्तमो-
दात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्मभावादौ क्त गुणाभावादि । भूतं ज्ञातः विदितः ।
अशिपि संज्ञायाञ्च । देवदत्तः विष्णुरातः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि क्त गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतवान् ।
क्तिच् ति आशीर्वादे संज्ञायां क्त गुणाभावः सदुदात्तानो-
दात्तः । रनिः, भूतिः ।

क्तिन ति भावे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्तिः मतिः ।
क्ति ति तज्जातेऽर्थे क्त गुणाभावादि ततः स्वार्थे मप् अनुदात्तः ।
उपनिमः पक्तिमः ।

क्त्वा त्वा प्रकल्पार्थे क्त गुणाभावादि । क्त्वा भूला ।
क्त्तु तु शीलार्थे कर्तरि क्त गुणाभावः । म्दधुः क्षिप्रः तन्तुः ।
क्त्वरच् मर शीलार्थे कर्तरि क्त गुणाभावः सदुदात्तानो-
दात्तः । म्दधुः । पञ्चरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्वंगप्रत्ययः सदुदात्तानोदात्तः । एतीयति
क्य(उ)प् य आचाराद्यर्थे धात्वंगप्रत्ययः ङिप्त्वे आत्मने-
पदम् । म्दधायते । पिच्ये उभयपदम् । लोहितायते-ति
क्यप य, भावकर्मादौ क्त गुणाभावः अनुदात्तः । क्त्यम्
स्त्यः । भावे स्त्रियाम् । क्त्या ।

क्रु इ शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः । भीरुः ।
क्रुकन् रुक शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः
क्लुकेन् लुक शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः
क्लिन् वन् शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावादि अनुदात्तः ।

सुदामा सुधीवा ।

क्तरप् वर शीलाद्यर्थे क्त गुणाभावः अनुदात्तः । म्दधुः
क्दधुः गदधुः । स्त्रियां ङीप् । [पेषिवान् ।

क्लसु वस् लिङ्गवत् क्त गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्
क्लिन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि क्त गुणाभावादि । निच्चे
आद्युदात्तः क्त्यम् । इक् स्तृक् । पिच्ये अनुदात्तः ।
प्रद्वः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

क्से से तुमर्थे क्त गुणाभावः । प्र-इण-प्रेषे ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न कित् । कुलीनः ।

खच् अ कर्त्तरि क्तु समुदायान्लोदात्तः सुम् । प्रियंवदः ।
 स्तनभ्यः ।
 खञ् ख-ईन भवादर्थे तद्धितः न खित् आदिष्टद्धिः आद्यु-
 दात्तः । माहाङ्गलीनः गौडीनः स्त्रियां टाप् ।
 खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । वृक्षखण्डः ।
 खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ क्तु खित् सुम्
 आद्युदात्तः वृद्धिः । चोरह्वारमाक्रोशति । [करम् ।
 खल् अ, भावादौ क्तु पूर्वसुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-
 खम् अ कर्त्तरि क्तु खित् सुम् । जनमेजयः नाडिभ्यमः ।
 खिण्णच् इण्णु शोलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् समुदायान्लो-
 दात्तः । आढ्यम्भविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।
 खुकञ् उक् शोलाद्यर्थे क्तु खित् सुम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।
 खुन् यु-अन करणभावयोः क्तु खित् सुम् आद्युदात्तः ।
 भद्रङ्करणम् ।

ग

गोद्युगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्लोदात्तः ।
 गोगोयुगम् । [गोगोयुगम् ।
 गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्लोदात्तः ।
 गिम्नि गिन्न् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वारम्भी ।
 गम् सु-शोलाद्यर्थे क्तु गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्यान्तुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च क्तु । गोचरः उरश्कदः । देवताद्यर्थे
 तद्धितः न चित् घ-इय । महेंद्रियम् यज्ञियम् । [यम्
 घच् घ-इय चिकित्स्थार्थे तद्धितः न चित् अन्लोदात्तः । क्षेत्र-
 घञ् अ-भावादौ क्तु चजोः कः अन्लोदात्तः वृद्ध्यादिः ।
 पाकः त्यागः ।
 घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न चित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
 यम् । [भत्वम् । ऋत्विग्यम् ।
 घम् घ-इय अस्य प्राप्तेः तद्धितः वेदे, न चित् सिच्चाच्च
 घिनुण् इन् शोलाद्यर्थे क्तु वृद्ध्यादि चजोः कृत्वम् । त्यागो
 रागो योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।
 घुरच् उर शोलाद्यर्थे क्तु चजोः कृत्वम् । समुदायान्लो-

ङ

ङीन् ई शारङ्गादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । समुदायान्लोदात्तः ।
 शारङ्गरवी नारी । [ऋगी ।
 ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्वीं पेषुषी गतयती ।
 ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः धित् चिङ्गार्थः । कल्याणो मारङ्गी । [यञ्वा ।
 ङ्घनिष् धन् भूते कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि अनुदात्तः । घृत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् अनुदात्तः ।
 विद्याचणः ।
 चरट् चर भूतपूर्वार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित्
 स्त्रियां ङीप् । आढ्यचरः । [निघ्नानः ।
 चानश्च आन शोलाद्यर्थे क्तु समुदायान्लोदात्तः । भुञ्जानः ।
 चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्लोदात्तः कारीप-
 गन्ध्या । आवक्ष्या । [अभावि ।
 चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि समुदायान्लोदात्तता । अदायि
 चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः वकारप्रक्षेपात् न चित् ।
 अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।
 च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चिच्चात् अन्लो-
 दात्तः । कोञ्जायनः ।
 चि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्लो-
 दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

क

क क-ईय भवादर्थे तद्धितः न कित् । त्वदीयः ।
 कृण् क-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न कित् वृद्धिः । पैट्पञ्चीयः ।
 कृस् क-ईय भवादर्थे तद्धितः न कित् सिष्वात् पूर्वस्य
 पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् उपो-
 सप्तोदात्तः । पटुजातीयः ।
 जाहृच् जाहृ-मूलार्थे तद्धितः वप्रक्षेपात् न जित् अन्लो-
 दात्तः । कर्षजाहृम् ।

ञ

ञ अ भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । पौर्वगालः ।
 जिठ ठ-इक भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । काशिकः ।
 ज्य य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविट्यार्थं
 गार्भीर्थं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।
 ज्यङ् य-भवादर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्यः
 कौमल्यः । डित्करणं यङन्तेति चावविधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि क्तु स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।
 टक् अ-कर्त्तरि क्तु गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।
 टच् अ समामानः स्त्रियां ङीप् । अन्लोदात्तः । वङ्गराजः ।
 टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।
 डिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । औद-

टीटच् टीट-नासिकानाथार्थे तद्धितः वृद्धिः पात् न टित् अनो-
दासः । अट्टीटम् । [वाक्येण्यः ।
टैण्णन् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासः स्त्रियां ङीप् ।
अण्ण् य-देवताथार्थे तद्धितः आदिदृङिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।
अण्ण् यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप्
लित्त्वे पूष्णोदासः । सायन्ननः चिरन्ननः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न टित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।
ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिदृङिः अनोदासः
स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।
ठच् ठ-इक चतुर्थ्यां तद्धितः अनोदासः । कुसुदिकः ।
ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ङ, इत्यस्मात् परः क, भवार्थे तद्धितः
स्त्रियां ङीप् आद्युदासः । दैनिकः नैशिकः धैनुकम् पौष्टकम् ।
ठन् ठ-इक मत्वार्थे तद्धितः आद्युदासः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि क्त् अभलेऽपि टिलोपः । अन्नगः दूरगः ।
डच् अ समासान् : तद्धितः अनोदासः । द्विलाः पञ्चपाः ।
डट् अ पूरणाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।
डग् अ परिभाषार्थे तद्धितः दृङिः । त्रिंशत् चालारिणम् ।
डतमच् अतम ब्रह्मनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदासः ।
कतमः । [कर्तरः ।
डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनोदासः ।
डति अति पूरणाद्यर्थे तद्धितः बहुवचनान् : कति यति तति ।
डर अर शीलाथार्थे कर्तरि क्त् । आखरः ।
डवतुप् अवत् कर्त्तृथे क्त् अनुदासः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।
डाच् आ अभूततद्वावादी तद्धितः अनोदासः अव्ययः । पट-
पटाकरोति वीजाकरोति ।
डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदासः । सीमा सीमे सीमाः ।
डामच् आमह-पितृर्थे तद्धितः अनोदासः । पितामहः
मातामहः ।
डिनि इन् स्तोत्रार्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पञ्च) त्रिंशो (भासः)
डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अनोदासः । आदिमः ।
डु उ कर्तरि क्त् । विभुः प्रभुः ।
डुप्च् उप ह्यस्वार्थे तद्धितः अनोदासः । कृतपः ।
डुम्भुन् उम्भु कर्तरि क्त् आद्युदासः अभलेऽपि टिलोपः ।
पुनातीति पुमान् पंसः ।
डुल्लच् उल भ्रातृर्थे तद्धितः अनोदासः । मातुलः ।
डुम्तुप् मत् चतुर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदासः । ककुब्दान्

ड्य(त्) य दृष्टसामार्थे तद्धितः तिच्चे स्वरितः । वामदेव्यम् ।
ड्याग् य साध्याद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिदृङिः । पाय्यः नाद्यः ।
डुल्लच् वल मत्वर्थे तद्धितः अनोदासः । नल्लः ।
डुन् वु-अक-आर्हीयस्तद्धित आद्युदासः । विंशकः त्रिंशकः ।

ठ

ठ ठ-एय साध्वर्थे तद्धितः न टित् । सभेयः । शिषेयः ।
ठक् ठ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङिः अनोदासः स्त्रियां
ङीप् । माहेयः गाङ्गेयः काङ्गेयः । नादेयः ।
ठकञ् ठ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदासः
स्त्रियां ङीप् । बाङ्गुलेयकः । [ङीप् । गाङ्गेयः ।
ठञ् ठ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः दृङिः आद्युदासः स्त्रियां
ङीप् ।
ठिनुक् ठिन्-एयिन् प्रोक्ताभ्येतरि बहुवचने तद्धितः दृङिः
अनोदासः । खागलेयिनः । [नाटेरः ।
ठक् ठ-एर-अपत्यार्थे तद्धितः दृङिः अनोदासः । गौधेरः
ण

ण

ण अ कर्तरि क्त् दृष्टादि । ज्वालः पाहः दायः ।
णच् अ भावे क्त् वृद्धादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ्
आद्युदासः ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहारी ।
णमुल् अम् भावे क्त् वृद्धादि अव्ययः । कारंकारम् ।
अभ्यस्तानामाद्युदासः । चिकीर्षिचिकीर्षम् । [(पशुसंघः)
णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सिच्चात् न भत्वम् । पार्श्वम्
णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंगप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उत्-
पुच्छयते रुंचीवरयते । [कारयति भावयति ।
णिग् इ प्रेरणे धात्वंगप्रत्ययः वृद्धादि सप्तदायान्नोदासः ।
णिनि इन् कर्तरि क्त् दृष्टादि । पाही स्थायी पायी ।
ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।
ण्यत् य कर्मभावयोः क्त् वृद्धादि स्वरितः । कार्यम्
हास्यम् वाच्यम् । कचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।
ण्यट् यु-अन कर्तरि क्त् वृद्धादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।
णिव वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् वृद्धादि । सुखभाक् ।
णिवन् वि-तस्य लोपः कर्तरि क्त् आद्युदासः वृद्धादि ।
शेतवाहो उक्थयासौ अवयाजौ ।
णवच् वु अक पर्यायाद्यर्थे भावे क्त् वृद्धादि सप्तदायान्नोदास
स्त्रियाम् । भवत आसिका ।
णवल् वु अक रोगाख्यायां भावे क्त् वृद्धादि अभ्यस्तानामा
द्युदासः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्षिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शनः कन्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदासः । पञ्चतः मरुतः ।
 तमट् तम-डट् आगमः आद्यवयवः । एकविंशतितमः ।
 षष्ठितमः । [विद्वत्तमः । पटुतमः ।
 तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः ।
 तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदासः । पटु-
 तरः ऋदुतरः । विद्वत्तरः । [जनता ।
 तल् त-भावसम्प्राप्त्यर्थे तद्धितः पूर्वस्योदासता । शुक्लता देवता
 तवेङ् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः गुणाभावादि । सूतवे ।
 तवेन् तवे तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । कर्त्तवे । [तवै ।
 तवै(न्) तवै तुमर्थे क्त् अव्ययः निच्चे आद्युदासः । स्त्रोच्छि-
 तव्यत् तव्य-भावकर्मणोः क्त् स्वरितः । भवितव्यं चेतव्यः ।
 तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । कण्ठतः प्रति । एक-
 दिग्धे च । पीलुमूलतः । [सव्यतः तनोभयान् ।
 तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्योदासता । कुतः
 तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्वोदासता ।
 सव्यतातिः । वृकतातिः । [स्त्रीप्रत्ययश्च । युवतिः ।
 ति ति मूलाद्ये मत्वर्थे च तद्धितः । पन्नतिः । कल्निः शल्निः
 तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदासः । ऋत्तिका ।
 तिथुक् तिथ् डट् आगमः अन्यावयवः । बद्धतिथः ।
 तीथ तीथ पूरणार्थे तद्धितः । द्वितीयः तृतीयः ।
 तु तु मत्वर्थे तद्धितः । शन्तः कन्तुः ।
 तुक् तु कति पिति आगमः अन्यावयवः । संयत् कृत्यम् ।
 तुट् तु आगमः (द्युट्प्रलोः) आद्यवयवः । सायन्ननः ।
 तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थं क्रियादौ क्त् आद्युदासः । भोक्तुं
 याति ज्ञातुमिच्छति । [भोक्ता स्त्रियां ङीप् ।
 तुब् तु-कर्त्तरि क्त् समुदायान्नोदासः । कटस्य कर्त्ता अन्नस्य
 तन् तु भोक्तादर्थे क्त् आद्युदासः । कटम् कर्त्ता ।
 तैल् तैल् स्नेहाद्यर्थे तद्धितः अन्नोदासः । तिलतैल्म् ।
 तानुन् तोस् तुमर्थे क्त् अव्ययः आद्युदासः । ईश्वरो
 विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः ।
 त्त् त् भवार्थे तद्धितः । चिरत्तः परत्तः ।
 त्त्प् त् स्वार्थे तद्धितः अनुदासः । मत्त् प्रत्तम् ।
 त्यक् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्नोदासः । दक्षिण्यत्तः
 पाश्यात्यः । [अधित्यका
 त्यक्त् त्यक् आसम्प्राप्त्यर्थे तद्धितः आद्युदासः । उपत्यका
 त्यप् त्य-भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदासः । तत्त्यः इत्यर्थः ।
 त्त् त् सम्प्राप्त्यर्थे तद्धितः स्त्रियाम् । गोत्ता । [तत्त्वभयान्
 त्त्त् त् सम्प्राप्त्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदासता । यत्त् वृत्त् ।

त्ता ता देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । देवाय देयं करोति
 देवताकरोति ।

त्व त्व-भावकर्मण्यर्थे तद्धितः । देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम् ।
 त्वन् त्व ज्यार्थे क्त् आद्युदासः । कर्त्तव्यम् ।

थ

थकन् थक्-कर्त्तरि क्त् आद्युदासः । गायकः ।

थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । पञ्चथः दशथः ।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । कथम् इत्यम् ।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । यथा तथा सर्वथा ।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्वस्युदासः । प्रत्तथा
 पूर्वथा ।

थुक् थ् आगमः डट्ः अन्यावयवः । षष्ठः चतुर्थः कतिथः ।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदासः । अजथ्या यूथिः अविथ्या

द

दप्त् दप् उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् । जर-
 दप्त्तः गजदप्त्तः ।

दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । सर्वदा तदा यदा ।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । तदानीम्
 इदानीम् ।

दुक् दु आगमः अन्यावयवः । अन्यदाप्रोः अन्यदोयः ।

दूस दूस् दुग्धार्थे तद्धितः । अविदूसम् (अविदुग्धम्) ।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोसमोदासता ।
 पटुदेशीयः ।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः । पटुदेश्यः ।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् दिने अद्य ।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । समानेऽङ्ग सद्यः ।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । उभये दिने उभयद्युः ।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्नोदासः स्त्रियां ङीप् ।

जरुद्वयसम् गजद्वयसम् ।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदासः ।

द्वैधम् त्वैधम् । स्वार्थेऽङ् द्वैधः ।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । चतुर्धा पञ्चधा
 [पचति ।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः । अस्मिन् काले अधुना ।

धैयं धैयं स्वरूपाय तद्धितः । नामधेयं भागधेयम् ।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदासता अव्ययः ।
 ऐक्यम् ।

19509

न

न न मत्वर्थे तद्धितः । पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना । पुरा-
णोऽर्थे च । प्रणम् ।

नङ् न भावे क्तु गुणाभावादि । यज्ञः प्रश्नः यज्ञः ।

नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे क्तु गुणाभावादि । स्वप्रक् षष्ठाक् ।

नन् न भावे क्तु आद्युदात्तः । स्वप्रः ।

ना ना असहायार्थे ष्ठगम्भावे स्वार्ये तद्धितः, अव्ययः । विना ।

नाञ् ना असहायार्थे ष्ठगम्भावे तद्धितः, वृद्धिः अव्ययः, आद्यु-
दात्तः । नाना ।

नाटच् नाट नासिकनताथे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अवनोटम् ।

नि नि भावे क्तु स्त्रियाम् । ग्नानिः ज्ञानिः ।

निङ् नि समाप्तान्, अन्नादेशः । युवजानिः ।

नौग् नौ आगमः, अन्यावयवः । वनीवञ्जीति ।

नुक् न् आगमः, अन्त्यावयवः । धूनयति प्रीणयति ।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अविपटः ।

पाशप् पाश कृत्सितार्थे त० अनुदात्तः । भिषक्पाशः । [तिलपिञ्जः ।

पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपिञ्जः । चेदे तु डित् ।

पिटच् पिट-नासिकानताथे तद्धितः, अन्नोदात्तः । चिपिटम् ।

पुक् प् आगमः, अन्यावयवः । स्थापयति यापयति ।

पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः । तिलपेजः ।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्नोदात्तः ।

नाडायनः । [स्त्रियां ङीप् । वात्स्यायनः आश्वलायनः ।

फज् फ-आयन गोत्वार्थे युनि तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

फिज् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः ।

तैकायनिः । [कायनिः ।

फिन् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तः । ग्लुचु-

व

व(व) व(व) मत्वर्थे तद्धितः । शंभः शम्भः दन्त्यव इति कौमुदी-
सम्मतम् । [व(व)हुगुङ् ।

व(व) व् च् व(व)हु ऋषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः ।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः । शम्भः कम्भः ।

भक्तल् भक्त चतुरर्थ्याम् तद्धितः, पूष्णदात्तः । ऐषुकारिभक्तम् ।

भ्रटच् भ्रट-नासिकानताथे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अवभ्रटम् ।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः । आदिमः मध्यमः । हुमः ।

मट् म डट् आगमः, आद्यावयवः । पञ्चमः दशमः ।

मण् म भवार्थे तद्धितः, वृद्धिः, स्त्रियां ङीप् । माध्यमः ।

मतुप् मत् अरुच्यर्थे तद्धितः, स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । अग्नि-
मान् श्रीमान् । अकारादितस्तु मस्य वः । धनवान् लक्ष्मी-
वान् यमस्वान् विद्वान् ।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्तु आद्युदात्तः । सुशम्ना ।

मप् म जातार्थे क्त्विप्रत्ययान्ताच्चित्वां मप् तद्धितः, अनुदात्तः ।
पक्लिभम् ।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः, स्त्रियां ङीप् ।
वाङ्मयः यवमयी यवागूः । अन्नमयो यज्ञः । [(अविदुग्धम्)

मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः, अन्नोदात्तः । अविमरीसम्

मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः, स्त्रियां ङीप्, अन्नोदात्तः ।
प्रस्थमात्रः गजमात्रम् । कात्स्न्ये च तावन्मात्रम् ।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः । गोमी ।

मीथ मीय भवार्थे तद्धितः । मध्यमीयः ।

मुक् म् आगमः, अन्यावयवः । पवमानः । [न्वयः ।

मुम् म् आगमः, खिति अन्यावयवः । रात्रिञ्चरः । स्तन-

य

य य भावादर्थे क्तु वेदे । निष्क्यः देवह्यः । लोके तु यत् ।
समूहार्थे तद्धितः, स्त्रियाम् । पाश्या वात्या धृष्या ।
साध्व्यर्थे च डित् । सभ्यः ।

यक् य-धात्वंशप्रत्ययः । कण्डूयते । विकरणः । क्रियते
नूयते । भावकम्पाद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, अन्नोदात्तः । पौर-
हित्यम् सैनापत्यम् ।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्वंशप्रत्ययः । डित् आत्मनेपदं
गुणभावादि । बोभूयते चेक्रीयते । [वात्स्यः ।

यज् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः, वृद्धिः, आद्युदात्तः । गार्ग्यः

यत् य भावादर्थे क्तु स्वरितः । भव्यं भव्यः, गेयं गेयः, चयं चयः ।

यल् य-मत्वर्थे तद्धितः, पूष्णोदात्तः । वेशोभाग्यः यशोभाग्यः ।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः, सिच्वात् पूष्णस्य पदत्वेन अनुस्वारादि
शंयः शय्यः कंयः कय्यः ।

युक् यु आगमः, अन्त्यावयवः । आदायि स्थायी दायः । [द्वयानम्

युच् यु-अन भावादर्थे क्तु समुदायान्नोदात्तता । सुस्त्राणम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः, सिच्वात् पूष्णस्य पदत्वेन अनुस्वारादि
शंयुः शय्युः कंयुः कय्युः । उर्षायुः ।

र

र र मत्वर्थादौ तद्धितः । कुञ्जरः मधुरः । स्वार्थे कुटीरः क
प्रकृतिक्रान्ता ।

शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । हिंस्रः कन्धः नमः ।

रष् र शरणार्थे तद्धितः षड्ङि । अग्नीष्-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि क्त । क्त-जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्नावयवः । क्त-चरिक्करोति ।

रिङ् रि अन्नादेशः । क्त-क्रियते क्रिया ।

रिन् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टात् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्नावयवः । क्त-चरोक्करोति ।

रीङ् री अन्नादेशः । भात्रीकरोति धात्रीकरोति । [धारः ।

रृ र आदेशः । हरिः अहः । रृ शीलाद्यर्थे क्तप्रत्ययः । दारुः

रृक् रृ आगमः अन्नावयवः । क्त-चर्करोति ।

रृट् रृ आगमः आद्यवयवः । शी-शेरते, समु-विट्-संविद्वते ।

रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूय रूय भूतपूर्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूपा गौः ।

भवार्थे-समरूप्यः ।

रिहिल् रिहिल् सप्रत्यये तद्धितः अव्ययः पूर्वोदात्तः । कर्हि कर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदाद्यर्थे तद्धितः न लिट् । चिल्लः चुल्लः पिक्कः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । लूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्याय्ये क्त अव्ययः पूर्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्य यु-अन कर्तरि क्त पूर्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भाशादौ क्त पूर्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां

ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(शङ्खी)वः अजगवः । गंवः

भ्रष्टः कौमुदीभते वलादिरयम् न बशादिः ।

वति वत् क्रियादित्तुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्

पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गृहवत् वने यमति ।

वतुप् वत् परिभाषार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्यम् ।

यावान् । वान् । किमः इदमश्च परस्य वस्य घस्तस्य इयः ।

क्रियान् इयान् । [वस्य रश्च । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि क्त अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय मानार्थे तद्धितः । दुष्यम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे क्त सदृशान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।

वलच् वल चतुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।

रजस्वला । [उपयत् उक्तपाः विश्वपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त सदृशान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि क्त । अयोगाः उद्धिक्ताः ।

विडच् विड संहृताद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयाद्यर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः । भौरिकविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहृताद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कान्यकम् । व् आगमः

अन्नावयवः । भू-अभवन् वभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे क्त उच्चादि । निन्दकः ।

हृषकः । समूहार्थे तद्धितः । औद्रकम् औरभ्रुकम्

राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्यार्थे क्त आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः

लवकः । वेदनादिकर्त्तृर्थे तद्धितः । पटकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्राह्मव्यः (भ्राह्मपुत्रः) ।

व्यन् व्य सपत्न्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्राह्मव्यः (रिपु)

भ्रातृव्यर्थे तद्धितः । पिह्व्यः (पिह्वभाता ।

श

श अ भावे क्त स्त्रियाम् । क्त-क्रिया । कर्तरि क्त अ ।

शिट्-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न शित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शट् अत् न गुणादि उगित्कार्यम् । पचन्तम् विदन् विदतो ।

शध्(न्) अर्ध्वं तस्यार्थे क्त निच्चे आद्युदात्तः । मद्यर्ध्वं पितृर्ध्वं

शस् शस् वीष्णावोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बद्धशो टटाति ।

शाकट शाकट सेवेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन जेत्सेऽर्थे तद्धितः न शित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्मादौ क्त सदृशान्तोदात्तः । पचमानः

चीयमानः भूयमानम् । [यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त आद्युदात्तः । पचमानः

शालच् शान वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्तः । विशालः ।

शतिप् ति धातुस्वरूपार्थे क्त अनुदात्तः । भवतिः विभक्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः । [दीर्घसूक्तम् ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव षड्गवत्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

गोषड्गवम् मङ्घ्रिषड्गवम् । [वराकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि क्त स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः ।

षिकन् इक अध्येतव्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

गतपथिकः षट्पथिकः । [मनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्नावयवः । जट्-जातृषम् लज्-तापुषम्

षेन्यन् एन्य आधानार्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः। सामिधेयः।

स्त्रियां ङीप् सामिधेनी षक् । [पथिकः ।

षकन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

ध्ररच् तर अत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः । उक्ततरः । स्त्रियां ङीप्, वक्ष्यतरी ।

ध्रन् त करणाद्यर्थे क्त् आद्युदात्तः । यौत्वम् । स्त्रियां क्वचित् ङीप् । नध्री । क्वचिन्न । दंष्ट्रा । [ङीष् । कृसीदिकः ।

ठच् ठ-इक गच्छे प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अनोदात्तः स्त्रियां

ठन् ठ-इक गच्छे प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । कृसीदिकः । चरतीत्यर्थे च । पथिकः । आकथिकः ।

ष्ठन् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्वसुदात्तम् स्त्रियां ङीष् ।

ष्फ फ-आयन यजन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष् । काध्यायनी कोरव्यायणी । [दात्तः । कापिगायनः ।

ष्फक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष् अनो-

प्यङ् ब-नोत्वार्थे तद्धितः पितृत्वेऽपि यङ्श्चाप् । क्रोष्टा वावराह्या । प्यञ् य भावकम्पाटौ तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः । चातुर्यम् ।

स्त्रियां ङीष् । चातुरी ।

प्लञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः षड्विः स्त्रियां ङीष् । शमीलम् ।

प्ल्वन् व-अक कर्तरि क्त् आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । नक्तकः रजकः ।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धितः । हणसः परणसः । प्रागस्ये तद्धितः । ऋत्वा ।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः षड्विः सिन्धात् न भत्वम् । पार्श्वम् (परशुसंघः) । सण इत्यस्य सकारस्य इत्वाप्रसक्तेः वार्तिककृता तत्परिवर्जनेन णस् इति पठितम् ।

मन् स इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः । ज-चिकीर्षति, गस्-जिग-मिपति ।

समसण् समम् वक्ष्यार्थे तद्धितः षड्विः अव्ययः । ऐषसः ।

साति सात् क्रात्स्त्रेण सम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः । अग्निसात्-करोति ।

सुक् स आगमः अन्तावयवः । दधिस्थिति । [तिःपचति ।

सुच् स क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अनोदात्तः । द्विरसि से(न्) से तृमर्थे क्त् निच्चे आद्युदात्तः । वक्षे वक्तुमित्यर्थः ।

सोढ सोढ इग्धार्ये तद्धितः । अविषोढम् (अविदुग्धम्) ।

स्लन्थश् स्लन्थ समूहार्थे तद्धितः अनोदात्तः । गजस्लन्थः ।

स्ल स्ल प्रागस्ये तद्धितः । ऋत्स्ना ।

स्लञ् स्ल अपत्याद्यर्थे तद्धितः षड्विः आद्युदात्तः । पौस्त्रः ।

ह

ह ह सप्रत्यये तद्धितः अव्ययः । अक्षिन् रह, कक्षिन् कुह ।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वात् प्रदर्शितम् ।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठत-

रूपादिविवरणम् ।

अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठत-

रूपादिविवरणम् ।

अ

अ अ । रिफ-रेफः (कृतसितः) ।

अक्कुच् अक्कुन् समुदायानोदात्तः । वच-वचक्कुनः । (विप्रः वाग्मी च)

अङ्कुच् अङ्कुन् समुदायानोदात्तः । पत-पतङ्कुः ।

विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः । विडङ्कुः ऋदङ्कुः ।

कृ-उच्चे कुरङ्कुः । शृवृज्भ्यां शिक्चम् । शारङ्कुः वारङ्कुः ।

अश् अ समुदायानोदात्तः । उद्-उद्-उदरम् ।

अश् अच । कु-कचम् । [संप्रसारणं च । पृथक् ।

अजि अज् । पारि-अजि-पारक् (सुवर्णम्) । प्रथः कित्त्वं

अटच् अट समुदायानोदात्तः । ऋ-भरटः ।

अटन् अट आद्युदात्तः । शक-शकटः, ककि-कङ्कटः ।

अटि अट् । ऋ-सरट् ।

अठ अठ । कम-कमठः जृ-जरठः । रम-वृद्धिः । रामठम् ।

अण्डच् अण्ड समुदायानोदात्तः । क-करण्डः ऋ-भरण्डः ।

अतच् अत समुदायानोदात्तः । ऋ-भरतः, ऋ-भरत इत्यादि ।

अति अत् यद्वत् उगित्कार्यम् । पृष्-पृषन्ति । मह-महान् महती वृह-वृहन् वृहती ।

अति अति । अम-अमतिः रम-रमतिः ।

अत्वन् अत्व आद्युदात्तः । अम-अमत्वम्, यज-यजत्वा ।

अचिन् अलि नित् आद्युदात्तः । पत-पतलिः ।

अथ अथ । शो-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि ।

अदि अद् । श्-शरद् इ-इरद् भस-भसद् । त्वजादेः तस्य डिप्चम् । त्वज-त्वद् तन-तत् यज-यद् सर्वनाम ।

अन् अ नित् आद्युदात्तः । क्रिय-खलोपः केशः । [यश्चिणः

अनि अनि स्त्रियाम् । ऋ-अरणिः ऋ-सरणिः धृ-धरणिः यश्-

अनुङ् अन् गुणाभावादि । नद-नदुः क्षिप-क्षिभुः । [ख्यम् ।

अन्य अन्य । राज-राजन्यः (वर्जः) । श्-शरण्यम् रम-रम-

अन्युच् अन्यु समुदायान्नोदात्तः । हृ-सरण्युः (मिषः वातश्च) ।
अप अप । हृ-पुक् च सघषः ।

अभश् अभ समुदायान्नोदात्तः । कृ-करभः शृ-शरभ इत्यादि ।

अभ अभ । कल-कलमः कर्ह-कर्हमः अय-अयमः अध-अधमः ।

अमच् अभ समुदायान्नोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।

अभ्वच् अभ्व समुदायान्नोदात्तः । क-करम्बः कद-कदम्बः ।

अयु(यू) अयु(यू) । हृ-सरयुः सरह्वर्वा ।

अर(च्) अर । अर-अरम् अर-अरम् जर्ज-जर्जरः । चिच्चे
सखीन्नोदात्तः । अव-अवरः । [तट् च अलः ।

अरन् अर आद्युदात्तः । अ+आ+अत-प्रातः । अभः

अर अर । अ-अरः ।

अल् अ पूर्योदात्तः । उहृ+अ-उदरम् ।

अलच् अल समुदायान्नोदात्तः । मगि-मङ्गलम् ।

अलिच् अलि समुदायान्नोदात्तः । अल्ल-अल्ललिः ।

अवक् अवक् । स्या-तादेशः किच् च स्रक् ।

अस अस । अर्पि-अर्पिषः (अपमांसम्) ।

असच् अस समुदायान्नोदात्तः । अत-अतसः चम-चममः ।

असानच् असान समुदायान्नोदात्तः । शृ-शरसानः जृ-जरसानः

असि अस । अ+तप-अतपाः, जात+विद्-जातवेदाः ।

असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-नुक् वर्णसिः ।

असुन् अस आद्युदात्तः । चित-चेतः हृ-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । वि+सो-विषा (वृद्धिः) । वि+हा-विहा
(स्वर्गः) । [पताका ।

आक आक । खज-खजाका बल-बलाका शल-शलाका पत-

आगूच् आगू समुदायान्नोदात्तः । यु-यवागू ।

आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।

आतु आतु । जीव-जीवातुः ।

आतृकान् आतृक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जीवातृकः ।

आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।

आनच् आन समुदायान्नोदात्तः । सम्+सु+संस्रानः ।

सुध-कित् सुधानः, एवं लुध-लुधानः तुध-तुधानः ।

आतुकु आतु गुणाभावः । कथ-कथानुः ।

आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।

आय्य आय्य । स्मृङ्-स्मृङ्गाय्यः ।

आरन् आर आद्युदात्तः । अगि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।

आल आल । मव्य-यलोपः वस्य लादेशे मरालः ।

आलच् आल समुदायान्नोदात्तः । स्या-स्यालं स्याली ।

आनञ् आन वृद्धिः आद्युदात्तः । पत-वागमः वात्वालः
पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।

आलीयच् आलीय समुदायान्नोदात्तः । मृज-माजालीयः ।

आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।

आसि आसि । इण-अयाः अव्ययः । (वङ्गिः) ।

इ

इ इ । इ-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कृ-किस्र ।

किरिः, एवं ऋ-गिरिः ।

इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आ-
पणिकः । आ+पत-आपतिकः ।

इजि इज् । पण-पणवादेशः बणिक् । वण-कित् उणिक् ।

इञ् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप् । वप वापिः
वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।

इण् इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।

इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।

इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्नोदात्तः । फलः फस्यपादेशः

इतन् इत आद्युदात्तः । हृ-हरितः श्यै-श्येतः ।

इति इत् । हृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् युष-योपित् ।

इनुच् इनु-समुदायान्नोदात्तः । स्नि-स्नयितुः ।

इत् इत् । अग-अगितम् वह-वहितम् धृ-धरितौ ।

इत्वन् इत् आद्युदात्तः । जन-जनित्यः ।

इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।

इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।

इनच् इन समुदायान्नोदात्तः । श्यै-श्येनः, हृ-हरिणः,
स्यै-स्येनः, अय-अयिनः ।

इनण् इन वृद्धिः । मह-माहिनम् ।

इनन् इन आद्युदात्तः । इ-इविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।

इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।

इमनिच् इमन् समुदायान्नोदात्तः । हृ-हरिमा हृ-सरिमा

इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा धृ-धरिमा ।

इलच् इल-समुदायान्नोदात्तः । सल-सलिलम् कल-कलिलम्

इ(ष्ट)ष्टच् इ(ष्ट)ष्ट समुदायान्नोदात्तः । अङ्ग-अङ्गि(ष्टः)ष्टः ।

इष्णुत् इष्णु-समुदायान्नोदात्तः । गै-गेषुः दा-देशुः ।

इसन् इस आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिसः (अपमांसम्) ।

इसि इस् । अर्च-अर्चिः युच-योचिः हृ-हृविः हृप-हृपिः ।

इसिन् इस् आद्युदात्तः । द्युन आर्देजः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवीः तृ-तरीः हृ-हरीः, तन्त्र-तन्त्रीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।
 ईचि ईचि । ष-मरीचिः कष-कषीचिः ।
 ईद ईद । कुष-कुषीदम् । [छ-धरीमा ।
 ईमनिच् ईमन् सप्तदायानोदात्तः । ष-हरीमा ष-सरीमा
 ईरच्(न्) ईर चित्त्वे सप्तदायानोदात्तः नित्त्वे आद्युदात्तः ।
 हिंसारः । [(फलम्) ।
 ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कृ-करीरः, शृ-शरीरम्, पृ-परीरम्
 ईषन् ईष आद्युदात्तः । कृ-करीषम्, तृ-तरीषः ।

उ

उ उ । भ-भरुः शी-शयुः ष-मरुः तृ-तरुः चर-चरुः ।
 उकन् उक आद्युदात्तः । मस्+कस-सङ्कुचकः ।
 उडच् उड सप्तदायानोदात्तः । गृ-गरुडः । [खादुः ।
 उण् उ वृद्धादि । क-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-
 उति उत् । ष-मरुत्, गृ-गरुत् ।
 उत् उत् । त्व-त्वोत्तम्, वृ-वरुत्तम् ।
 उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।
 उनन् उन आद्युदात्तः । कृ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,
 उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।
 उनि उनि । शक-शकुनिः ।
 उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।
 उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।
 उम उम । कुष-कुषुमम् ।
 उम्भ उम्भ । कुष-कुषुम्भम् । [चित-चतरः ।
 उरच् उर सप्तदायानोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
 उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।
 उरिन् उरि आद्युदात्तः । अस-जसुरिः सह-सहुरिः ।
 उल उल । तडि-तण्डुलः ।
 उलच् उल सप्तदायानोदात्तः । हर्ष-हर्षुलः चट-चटुलः ।
 उलन् उल आद्युदात्तः । वृ-वरुणः ताडि-तण्डादेयः तण्डुलः ।
 उलि उलि । अग्नि-अङ्गुलिः ।
 उश्च् उश् सप्तदायानोदात्तः । अकि-अङ्कुशः । [कलुषः ।
 उषच् उष सप्तदायानोदात्तः । पृ-परुषः नङ्-नङ्गुषः कल-
 उ(ज)षन् उ(ज)ष आद्युदात्तः । ष-अरु(रु)षः ।
 उसि उस । जन-जनुः । अस्य नि० उदन्त्यस्यपि ।
 उसिन् उस् आद्युदात्तः । ष-अरुः, पृ-परुः, मप-मपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कषूः चम-चमूः तन-तनूः ।
 ऊक ऊक । ष-मरुकः, वष-वलुकः मडि-मण्डुकः ।

ऊकाण् ऊक वृद्धादि । कष-कषूकः, शल-शलुकम्,
 ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूखः ।
 ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जृ-जरुथम्, वृ-वरुथः ।
 ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।
 ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कप-कपूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।
 ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । भी-मयूरः । स्यन्द-सम्भसारणम्
 सिन्दूरम् । मस-मसुरा ।
 ऊलच् ऊल सप्तदायानोदात्तः । पिजि-पिङ्गुलम्, कुष-
 कुङ्गुलः ।

च

च च । दिव-देवा देवरी ।
 चतिन् चत् आद्युदात्तः । शक-शक्तः । [मनन्दा ननन्दरी ।
 चन् च आद्युदात्तः । सु+अस-खसा खसारौ । न+नन्द-
 ए
 एण् एण् । कृ-करेणुः, ष-हरेणुः ।
 एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [गुदेरः ।
 एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कठ-कुठेरः, गुड-
 एलिमच् एलिम सप्तदायानोदात्तः । पच-पचेलिमः ।
 एण्णक् एण्ण गुणाभावादि । गै-गेण्णुः ।

ओ

ओतच् ओत सप्तदायानोदात्तः । कवः पादेशः कपोतः ।
 ओलच् ओल सप्तदायानोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-
 मलीपः कपोलम् ।

ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क अ गुणाभावादि । कु-कुवः । वि+आ+घा+व्याघ्रः ।
 क क वकारप्रसङ्गे षात् न कित् । क-कर्कः रा-राका कल-कल्कः ।
 कक् क अन्तकित्त्वेन नादेः कित्त्वम् । वृ-वृकः, भू-भूकः ।
 कङ्कण कङ्कण वकारप्रसङ्गे षात् न कित् । षड-षडङ्कणः (शिथुः)
 काण कष वप्रसङ्गे षात् न कित् । पित-कान्तादेशः गुणाभावद
 नि० चिकणः ।

कतु अत गुणाभावादि । क-क्रतुः । [वङ्गुष्टिकरः ।
 कतिन् अति गुणाभावादि सप्तदायानोदात्तः । ष-रति
 कत्रन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । सु+विद-सुविदत्वम्
 कन् अ गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्लिथ-नि० क्लीनाथः
 कन् क वप्रसङ्गे षात् न कित् आद्युदात्तः । इण-एकः भी-भेक
 कानसि अनस् गुणाभावादि । वय-उयनाः ।
 कनिन् अन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वृष-वषा ।

कन्त्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्यर्थ-हिरादेशः हिरण्यम् ।
 कन्त्युच् अन्य गुणाभावादि समुदायान्निदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
 कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कणपः (शवः) ।
 कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उप-उपपः कृट-कृटपः ।
 कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्वनाम
 कथन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
 करन् कर न कित् आद्युदात्तः । ष्ट-शकरा ।
 कल अल गुणाभावादि । लप-लपला, लफ-लफला ।
 कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
 काकु आक गुणाभावादि । कट-कटाकः कृष-कृषाकः (सूर्येः) ।
 कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
 किकिन् इक कित् आद्युदात्तः । प्रथ-वृश्चकः कष-कषिकः ।
 कितच् इत कित् समुदायान्निदात्तः । रुच-रुचितं वच-
 उचितम् । [पुल्लिन्दः ।
 किन्दच् इन्द कित् समुदायान्निदात्तः । कुल-कुलिन्दः पुल-
 किरच् इर कित् समुदायान्निदात्तः । इष-इषिरः ।
 क्रियन् इय कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचियः भुज-भुजिष्या ।
 कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । षडज-षडजीकः षडङ-षडङ्गीकः ।
 कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । छ-किरीटं ल-तिरोटम् ।
 कु उ गुणाभावादि । कृ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
 कुक् कु अन्यकिच्चादादिकित्त्वम् । ह्री-ह्रीकः ।
 कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
 कुषन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । कृ-पुरुषः ।
 कू ऊ गुणाभावादि । ऋत-ऋतः ष्ठध-षधुः ।
 कृत्य एथ गुणाभावादि । स्तु स्तुवेथः (वेद एवायम्) ।
 क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः ए-एतम् सृ-सृतम् ।
 कल्ल, ल्ल गुणाभावादि । क-कल्लः हन-हल्लः ।
 क्लौ ल गुणाभावादि । अम-अन्मं चि-चित्तं मिद-मिन्नम् ।
 क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कृष-कृषः ।
 क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अम-अस्थि सक-सकथि
 क्त न गुणाभावादि । लह-हलोपः लणम् । [लू-लूनिः ।
 किन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न डीप् । सृ-सृणिः ।
 क्ललन् मल कित् आद्युदात्तः । कृट-कृल्लम् कष-कषल्लम् ।
 क्य यु-अन गुणाभावादि । कृ-किरणः कृ-पुरणः ।
 क्युच् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । ष्ट-उत् उरणः ।
 क्यन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्निदात्तः । भू-भवनम् ।
 क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः स्र-स्ररः धा-धीरः ।
 करच् रर गुणाभावादि समुदायान्निदात्तः । कु-कररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । स्र-स्ररिः ।
 किन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अट-अट्रिः भू-भूरिः ।
 गुभ-गुभ्रिः ।
 कुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [गलुः ।
 कुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुरुः भाति-हृस्वः ।
 क्लौ ल गुणाभावादि । भू-भूलम् शक-शक्तः अम-अन्मः ।
 क्लौ व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अय-अघ्नः प्रुष-प्रुषः ।
 क्लिन् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । प्री-भीवा कुग-क्रुथा ।
 किन् वि, इकारास्थानुनामिकत्वाभावाच्च लोपः । छ-कीर्षिः
 गृ-गीर्षिः जागृ-जागृषिः ।
 किप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
 कुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
 क्सरन् मर कित् आद्युदात्तः । तन-तमरः, ष्टप-ष्टपरः ।
 क्मि मि गुणाभावादि । म्रुप-म्रुषिः, कृष-कृषिः, गुष-गुषिः
 क्मि मु गुणाभावादि । इष-इल्लुः ।
 क्स्त्र स्त्र गुणाभावादि । क्त-कत्स्त्रम्, अय-अक्षम् ।

ख

ख ख वकारप्रक्षेपात् न खित् । गम-गङ्गः सह-सुरादेशे मूर्खः ।

ग

ग ग वकारप्रक्षेपात् न गित् । गृ-गर्गः ।
 गक् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् गुणाभावादि । सुट-सुङ्गः ।
 गग् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् वृष्णादि । ष्टृ-वृट् गाङ्गः ।
 गन् ग वकारप्रक्षेपात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कत्वम् आद्युदात्तः । नि-सज्ज-निपङ्गथिः ।

च

चट च वप्रक्षेपात् चित् स्त्रियां डीप् । कु-दीर्घः कूची ।
 चतु अत समुदायान्निदात्तः । एष-एषतः, वह-वहतः ।
 चिक् च वकारप्रक्षेपात् न चित् गुणाभावादि । सु-सुकु सुचौ

झ

झच् झ-अल समुदायान्निदात्तः । जृ-जरलः विथ-वेशलः ।
 झिच् झि-अलि तेन न भित् समुदायान्निदात्तः । भू-भवनलिः ।

ञ

ञन् उ वृष्णादिः आद्युदात्तः । वृ-दाव, मन-सान ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां डीप् । निच्चे आद्युदात्तः । दन्थ-नस्य
 आ दाथः, दन्स-दासः । [मह-महिपः ।
 टिषच् षप समुदायान्निदात्तः स्त्रियां डीप् । अव-अविपः

ठ

ठ ट वप्रश्नेषात् न टित् । कण्-कण्ठः ।

उ

उ अ अभत्वेऽपि टिलोपः । ऊर्ण-ऊर्णा ।

उ उ वप्रश्नेषात् न टित् । कण्-कण्ठम्, गु-गुडः ।

उउ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्वत् तितउः इउ इत्यसन्निर्द्देशाच्च सन्धिः ।

उट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

उति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

उवत्तुप् अवत्त टिलोपः उगित्कार्यम् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इट्मय मान्त्वेन कृत्तेजनइत्यव्ययत्वप्रमङ्गेऽपि चिरव्ययमिति नियमादुष्णादौ चिप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नात्यथा ।

उत्तच् उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः । अह्+भू-अद्भुतम् ।

उन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । इमन्+त्री-इमन्त्रुः, न+त्री अत्रुः । [वाचित्केऽप्ययं प्रत्ययः ।

उम्सुन् उम्सु टिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान्, पुंसः ।

उ ऊ टिलोपः । भू-भूः । [डिमिप्रत्यये ।

उे ऐ टिलोपः । रा-रै-राः रायौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

उेसि ऐम् टिलोपः । उह्+चि-उच्चैः नि-दोषः नोचैः ।

उो ओ टिलोपः । गम-गो-गोः, गवा । नाव्ययत्वसक्तम् ।

उोमि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

उौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः रुद-नौः नाव्ययत्वसक्तम् ।

उट् र टिलोपः स्त्रियां ङीप् । स्तै-स्त्री ।

डि रि टिलोपः । हृ-त्रि-त्रयः ।

ठ

ठ ट वप्रश्नेषात् न टित् । शम-शमठः ।

ण

णित्त्वं इत् वृद्धिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

ण ण वप्रश्नेषाच्च णित् । स्था-स्थाणुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः

णकन् उक् वृद्धादि आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाकुक् ।

ण्य ग्य वप्रश्नेषात् न णित् । धृप अकारस्य इत्त्वं धिष्यम् ।

त

त त । ली-एट् ह्रस्वः लिप्रम् (लिष्टम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इप-इष्टका, अश-अष्टका ।

तन् त आद्युदात्तः । ह्य-हस्तः, ऋ-मर्त्तः, ऋ-गर्त्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तश्मन् तश् आद्युदात्तः । इण्-एतशः (आङ्गणः) ।

तश्मन् तश् आद्युदात्तः । इण्-एतशः (विप्रः) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+अस-स्वस्ति स्वर्रादिः ।

स्त्रवपाठे स्वस्तीतिनिर्द्देशात् न भूभावः । [कस्तिक्ता ।

तिकान् तिक आद्युदात्तः । वृत-वर्तिका । क्त-किन्चम्-

तु त । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि-हेतुः ।

तुन् त आद्युदात्तः । सि-सेतुः-तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

टच् त समुदायान्तोदात्तः । जद-जत्ता मन्-मन्ता ।

टन् त आद्युदात्तः । शंस-शन्ता ।

त्तण् त वृद्धादि । च्यु-च्योतः । (अण्डजः, लीणपुण्यश्च ।

त्यक् त्यु-गुणाभावादि । ऋ-ऋत्युः ।

त त । गु-गोतं गोता । वच-वक्तं यम-यन्त्रम् ।

तन् त आद्युदात्तः । छ-होतम् या-याता अ्यु-ओतम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अत्रिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्तः निञ्जेत्युक्तेः न त्रिन् । अद-अत्रिः अत्रिणौ ।

त्रिप् त्रि-अनुदात्तः । रा-रात्रिः शद-शत्रिः (इस्ती) ।

त्वन् त्व आद्युदात्तः । दात्वः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृष-पृषं यू-यूथं गृ-गृथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उप-ओषः कुप-कोषम् गा-गाथा ।

द

द द । शा-शादः (जम्बालः शखञ्ज) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शप्ः अश-अषदः ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । धी-धीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृष्टयवः) पृ-पर्यम् वस-वस्नः ।

नक् न गुणाभावादि । इण्-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० षत्यं वेणिः । ज्या-ज्यानिः ।

नु त । दा-दातुः भा-भातुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विष्यम् ।

पाप् पाप । क-कर्पांसः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-अस्योत्त्वं कुलफः गल-गुलफः ।

भ

भ भ । इ-इर्भः दल-दल्भः (अविधकञ्च) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ऋ-अर्भः ऋ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्णः युध-युधः भी-भीमः ।
मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्ट-त्वम् । अस-असद्-
अहम् सर्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । ऋ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।
मनि मन् । सु+ष्टृ-सुशर्मा ।

मनिष् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम ऊ-कर्म ष-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । ऊ-होमो ।

मुक् मुक् । उप-लान्नादेशः गुणाभावः । उल्लसकः । (ज्वलद-
ङ्गारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्यं (दुङ्गम्) जन्या बधः ।

यत् य स्वरितः । पु-णुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यत्च यत् समुदायान्नीदात्तः । तन-तन्यतः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युत् यु न अनादेशः समुदायान्नीदात्तः । मन-मन्युः जन-

युत् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्तयोर्घतो भतनः ।

र

र र । रीङ्-रुखः एट् च रिप्रम् (कृतमितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्फाय-स्फारम् । लिप-लिप्रम् स्फप-स्फप्रः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । मो-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जलुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । कृ-कर्त्तः ष्टृ-गर्वः ष्टृ-गर्वः वशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इण-एव, स्वरादिः । शी-शैवः ।

वन् वन् न निच्च् च्चापकात् । ऋ-अर्वा (कृत्तितः) ।

वनिष् वन् अद्युदात्तः । स्ना-स्नावा ऋ-अर्वा (तरङ्गगर्हायोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईत्त्वम् ईत्वरः ।

वलच् वल समुदायान्नीदात्तः । इल-इल्लः पल-पल्लः ।

वलञ्च् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दरादित्वात् शैवालश्च ।

बालञ्च् बाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । ष्टो-

वालन् बाल आद्युदात्तः । शी-शैवालः नि० वस्य षः, शैपालश्च ।

वि वि च्चापकदस्य न लोपः । इ-दर्विः वशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न
विलोपः । इ-दर्विः । वशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । क-करकः करका ।

श

शक् श वकारप्रज्ञेपात् न शित् गुणाभावः । इ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । सृश-शुभावः पशुः (आशुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । सृग-शुभावः पाश्वः ।

ष

षवन् अश आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रष-संप्रसारणे षृषवी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । प्रष-सम्प्रसारणे षृषवी

ष्रन् त-आद्युदात्तः । वस-वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम्

स्त्रियां ङीप् । नहुी । [ष्टृ-शर्चरी ।

ष्वरच् वर समुदायान्नीदात्तः स्त्रियां ङीप् । इ-वर्वरः

म

मं म । वृ-वर्षम् । तृ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

मन् म आद्युदात्तः । अम-अंसः ।

मरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

मिकन् मिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोपित्) ।

म्रन् म्र आद्युदात्तः । म्रच-म्रच्छम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिक-
भेदात् । यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायगन्था कस्यचिद्भि-
षिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आस्रणल्लमण्डपघटा-
दयः तत्र अवयवार्थबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।
इव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्भिषिष्टार्थबोधका
यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः
गनेत्यादयः । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादि-
क्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्य-
याभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोध-
कत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कृदन्ततद्भिषिष्टार्थभा-
सजभेदात् त्रिविधाः । तत्र पाचकादयः कृदन्ताः, काषायादयः
तद्भिषिष्टार्थाः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्रायं विशेषः कृदन्ताः

क्रियासम्बन्धभावाभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, खुनादिना कर्त्तृदेवीधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रियासम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्विधानास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डोत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रियावान् स्रन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मतुवादिभिवोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्वस्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्सूत्रोपात्ततत्क्रियाकारकादिभावादि-रूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । कापायः लाजिक इत्यादौ रञ्जनकर्म, शास्त्रिक इत्यादौ वेदनकर्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते । ११४०१

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्तियेत्यादौ द्रव्यक्रिययोः, नीललोहितः कण्ठरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातातुलिप्तः पक्वभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परस्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्विधाः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य समुदायशक्त्या रूढ्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सञ्चितस्य रूढ्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढाः । तेन पङ्कजशब्दादितः न कुसुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुसुदादिषु सङ्गावेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वसुपाधिपरित प्रयोगिनयमेन पद्मत्वादिदस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुसुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां योगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्युरीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्

“समासे खलु भिन्नैव यक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।”

इति पङ्कजशब्दवत् योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेभ्यं विशेषः दिग्नामविकल्पार्थक

भिन्नवञ्जरीहेभेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः वञ्ज-धनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिग्नामसमासे उत्तरपूर्वा पूर्वदक्षिणेत्यादौ, द्विधा पञ्चपा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् वञ्जरीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकत्वेऽयं विशेषः, क्वचित् कर्मात्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्मात्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ तु स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो वानरोऽयम् प्राप्तसदकं यमिति विग्रहे आरूढवानरप्राप्तोदकशब्दो वानरकर्तृकारोहण-कर्मणः उदककर्तृकप्राप्तिकर्मणश्च बोधकौ । एवम् ऊढो रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथवहनकरणस्य, वृष्टो रथो येनेति विग्रहे वृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्तृच्य बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशूपहरण-सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र-पतनापादानस्य, निहितो घटो यत्नेति विग्रहे निहितघटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभाव-इत्येष्वपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । इत्यस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव

तत्पुरुषेऽपि पूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तर-पदार्थस्य पूर्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषपदौ, अङ्गियाम इत्यादौ च यामादेरुत्तरपदार्थस्य अङ्गादिपूर्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषपदौ स्वस्वामिभावस्य, यामाद्यतादौ, श्रयणकर्मणः रामकृतमित्यादौ कर्तुः अश्रयणमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभूत इत्यादौ भयापा-दानस्य, यामास्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्मधाराये, समानाधि-करणवञ्जरीहेरवान्तरपदार्थयोश्चभेदेनैवान्वयात् कर्मधारयस्य द्विगौः समानाधिकरणवञ्जरीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्सदर्थबोधकाः शब्दाः परिभाषिकाः । यथा “कर्त्तुरीक्षिततमं कर्म,” “साधकतमं करणम्” योगक्षिति-वृत्तिनिरोध इत्यादयः । तस्यैवास्त्रकारैः, कर्मशब्दः कर्त्तुरीक्षिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वतीक्ष्णा-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्सदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अन्यादि-सङ्केतवतो रूढाद्भेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्सङ्कास्त्रेषु तत्सङ्केदेन तत्र तत्र पारिभाषिकाद्यानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव “कृत्विमाकृत्वि-
मयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसंप्रत्ययः” इति परिभाषया कृत्विम-
सङ्केतवत् एव ग्रहणसुक्तम् तेन “कर्मण्यथ” “कर्मणि द्वितीया”
इत्यादी स्वशास्त्रे पारिभाषिकाद्यानामेव कर्मादीनां ग्रहणं न तु
“कर्म क्रिया” इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु, सङ्केतवत्त्वस्यात् पारिभाषिकस्य हृदयेष्वेवानभवि-
मिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्यारक्रेष्वा । सा च
सम्प्रदायप्रवर्तकस्य रश्मिरस्य तत्स्थानोयत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य
अपरस्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च सम्प्रदायप्रवर्तकस्य इदानीम-
सुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः ? इति जिज्ञासायां पूर्वपूर्वसम्प्र-
दायानुसारेण आप्तप्रायैः अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाङ्गल्येन
रूढानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च
स्वल्पपाठादिषु बाङ्गल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढानामर्थ-
विशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्रायकात् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषात् विद्वतेर्वदन्ति साङ्घ्रित्यतः सिद्धपदस्य हृद्वा ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्वशब्दानामनुक्तेः यावत्
कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिक-
शब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्-
ग्रन्थानां च एकैकपुरुषेषु बङ्गकालमाध्यपाठतया, पठितानामपि
सदा स्फुरणाभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाम् सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथ-
द्धारं सर्वशब्दज्ञानं मुक्तरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणैतिहासतन्त्र-
शास्त्रद्वयं शास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्र-
युक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाम् अर्थज्ञानाय नाना
कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्वचनाया-
मस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राग्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम्
उदाहरणतया च तत्सङ्गामान्यत्र तत्सङ्गान्तरादेशनावसरे प्रदर्श-
यिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टौक्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया टिङ्मात्रतयाऽत्र
प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेद-
कल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च हृथा अन्यवाङ्मल्यमात्रसम्प्रा-
दनममतिप्रवोजनञ्च । अत एवोक्तम्

हृत्सतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं

जगौ नैवान् जगामेति ।

तथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघुपाठतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः ।
तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् अस्तु-
लभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमात्रेषु
अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति
नञ्योगेन शब्दवाङ्मल्यसम्प्रादनमकिञ्चित्करभवेति नञ्शुक्त-
शब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिर्वि नाहताः किन्तु यत्र यत्र
अर्थविशेषः यथा अस्तरः अत्राज्ञेषु इत्यादिषु तत्रैव संयोज्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन
नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च हृथानन्तभेदकल्पनेन
ग्रन्थवाङ्मल्यमात्रसम्प्रादनं अर्थाचीनानामिव हृथा स्यात् न च
तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते
यद्बलात् पूर्वोत्तरपदपरिवर्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थकः
सुक्करो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्वपदात्, पाल, धर, भुग् धारिन् भृत्, पति,
नेहशब्दास्तत्समानार्थकशब्दाः मल्लवादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा
तत्त्वाभी बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत्
भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः
यत्र समानार्थकशब्दैः पूर्वपदपरिवर्तने उत्तरपदपरिवर्तने च
स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरत्नकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्वपदात् कृत्-कृत् स्त्र-स्त्रट्-स्त्रट्-विधात्
कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः ।
यथा विश्वकृत् विश्वकर्ता विश्वस्त्रः विश्वस्त्रट् विश्वमृष्टा विश्वविधाता
विश्वकारकइत्यादयः सर्वकृत् सर्वकर्त्तव्यादयश्च तत्रैवैवस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्वपदात्, योनि, ज, बह, जन्मन्, भू, भव
इत्यादयस्तत्पर्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः
भूमिरहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः ज्मायोनिः
ज्माज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अण्टादयश्च जन्य-
वाचकाः । यथा भौमः मातृयः इत्यादयः ।

धार्थशब्दादिवाचकपूर्वपदात्, पाण्यङ्गमौलि, भूषण, ऋच्छा-
लिन्, शेखर, धर्त, धारकप्रभृतयः तत्पर्यायशब्दाः मन्वर्थीय-
प्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलबाहुः चन्द्र-
मौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूलो
शूलवान् इत्यादयः । इयांस्तु विशेषः । यत्र यत्वावयवो
धार्थत्वं प्रतीयते तत्तद्धारकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः ।
यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्वपदात्, अन्न, भुग्, व्रत, लिट्, पायिन्, प,

अथ, अगनादयः उत्तरपदस्थाः तद्गणकवाचकाः । यथा मध्वङ्गः मधुभङ्गः मधुव्रतः मधुनिद्रः मधुपायी मधुपः मध्वङ्गः मध्वयन इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तनेन तत्पर्यायशब्दाश्च भ्रमर-वाचकाः ।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, वधु प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्गणकवाचकाः । यथा हरकान्ता हरप्रिया हर-वधुः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्वोत्तरशब्दपरिवर्तने तत्तत्-पर्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः ।

भाष्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः । यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णु-वाचकाः ।

सखिवाचकपूर्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्यन्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः ।

वाहनःस्तुपूर्वपदात् गाभिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाह्यबोधकाः । यथा हृषगामी हृषयानः हृषामन इत्यादयः ।

जन्मनिमित्तकसम्बन्धविशिष्टपूर्वपदात् स्वसादयः, उहित्वा-दयः, आत्मजादयः, अथजादयः, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्ध-वाचकाः । यथा यमनस्वभा यमनभगिनी यमनसहोदरेत्यादयः

एकस्त्रयतीजन्मवचनेन यमुनाबोधकाः । सूर्य्यदुहिता सूर्य्य-नन्दिनी सूर्य्यतनया सूर्य्यपुत्रोत्यादयः तत्तन्मसम्बन्धवचनेन यमुनाबोधकाः । शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः

शिवती जन्मवत्कान्ति क्लेशादिवाचकाः । यमुनायजः यमुना-भ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमाजन्मसम्बन्धवचनेन यमबोधकाः । रामानुजः रामावरज इत्यादयः रामपञ्च-

जन्मभाग्वास्तुदेववाचकाः ।

आश्रयवाचकपूर्वपदात् शय, वासिन्, सङ्गन्, श्रित, सह, स्थितादिशब्दाः तदारिच्यतवाचकाः । यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसङ्गा भूमिश्रितः भूमिसह भूमिस्थितः इत्यादयः ।

मध्यवाचकपूर्वपदात् भिद् हेषिन् छिद् धग् जिद् भातिन् भुग् रिप् भ्रंसिन् शासनादयः अन्तकदमनदर्पहृन् मधनादयश्च तद्घातकवाचकाः । यथा कामभिन् कामहेषी कामच्छिन् कामधक् कामजित् कामघाती कामधुक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः । एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहृन् काममधन इत्यादयः शिववाचकाः ।

अथे च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्सदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणसङ्गम् ।

एतत्सङ्गकारेण पूर्वोत्तरपदयोः परिवर्तनेन बहवः शब्दा-

स्तत्सदर्थवाचका भवन्ति । तत्राश्रयं विशेषः । वृषादेर्वीह्नत्व-विवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिद्गतत्वविवक्षायां वृषाङ्गः वृष-लाङ्घन इत्यादयः । अंशुदेवोऽर्थत्वविवक्षायाम् अंशुमासी अंशु-भृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानि-त्यादयः । सर्पादेर्वध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्पारिः सर्पहृन् इत्यादयः । भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः ।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिद्गतत्वविवक्षायां तत्तत्सङ्गित-वस्तुनो वाचका भवन्ति । यथा अगस्तिसिद्धा दक्षिणाया, मकर-चिद्गतः कामः इत्यादयः ।

अयुग्मायुग्विषमादिशब्दाः पूर्वपदस्थाः त्विपञ्चसंप्रादि-वाचकाः । यथा अयुग्मनेत्रः अयुग्नेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्विनेत्रवाचकाः । अयुग्मवाणः अयुग्वाणः विषमवाणः इत्या-दयः पञ्चवाणवाचकाः । अयुग्मच्छदः अयुक्च्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः ।

तत्र भूभृटादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम् । यथा भूभृत् भूमिभृत् क्षमाभृत् भूधरः भूमिधरः क्षमाधरः क्षमापात्र इत्यादयः ।

वारिधिप्रसूतिशब्देषु पूर्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तर-पदस्य । यथा वारिधिः जलधिः तोर्यधिः वारिधिः पयोधिः । किलूत्तरपदस्य छदन्तया उपसर्गमात्रेणैव व्यवधानमात्रम् । यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जल-निधिः इत्यादयः इयांस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्वकस्यैव न तु सर्वोपसर्गपूर्वकानाम् ।

वाङ्मवाग्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । यथा वाङ्-वाग्निः वाङ्मवान्तः वाङ्मवादहन इत्यादयः । इत्यंभूताः सर्वे-ऽपि शब्दाः यौगिका एव ।

गोश्वीणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव ।

नञ्पूर्वपदा इतरोत्तरपदाश्च शुष्णवाचकशब्दाः विरोध्यर्थ-वाचकाः । यथा क्वसितः अशुद्धः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुभ्रेतरः इत्यादयः, शुभ्रत्वविरोधिः शुष्णत्ववाचकाः एवं अशुष्णा उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिः शुष्णत्वबोधकाः शुष्णेतरत् अशुष्मित्यादयः शुष्णविरोधिः शुष्णवाचकाः एवम् अशुष्मम् उष्णेतरादित्यादयः शुष्णविरोधिपानेबोधकाः ।

इत्थेवं नियमावली ज्ञानसौकर्यार्थमादौ प्रदर्शिता एत-
दनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदृष्टतया तसदवसरे उक्तप्रायाश्च
शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्रादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-
शोषादिवेग—वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य
तद्विगतस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च
शुक्रादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुल्लिङ्गाः तदुत्तरात्
मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा
गुणे शुक्रः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणानि शुक्रः पटः शुक्रा
शाटो शुक्रं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीत-
मित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीबलिङ्गाः तद्वति
त्रिलिङ्गाः । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः
किरण्यः खरा दोषितः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे

शीतं शीतलं शिथिलमित्यादि तद्वति शीतलम् शीता हिमानी
शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेग-
वति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे
मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुडः मधुरा दाला
मधुरं कौडमित्यादि एवं कटुः कड्डी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अत्यन्तविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः
स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः सत्यघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुयासनम् कृतं तदनु-
सारेण प्रायेणान्याभिरसच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गानुक्तानि किन्तु
तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणि-
नीयलिङ्गानुयासनस्यैवापि प्रदर्शितानि तानि च समासोक्त्य
तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीर्भविष्ये
चनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं
सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।
भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो
ये विदन्ति खलु कोऽपि ते विदः ॥ १ ॥
उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।
शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्यो दसरोऽस्तवृत्तिभिः ॥ २ ॥
येषां मद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावहित्रागमो-
ऽभ्यासयानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाभ्योनिधौ ।
पारं यत्रवशाद्वाप्य नितरां रत्नानि लभ्यन्ति तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया मीदङ्गिराप्यानि किम् ? ३
भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः
प्रज्ञावासुकिरञ्जुकर्षणयुजा यत्रौघमन्याद्रिणा ।
उतमाहैर्गुरुकैचटादिवचनैरालोडिते तत्सुधाम्
व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेत्य सुतरां चित्ते परं निवृत्तम् ॥ ४ ॥
नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी ये-

र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा येः ।
येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो
तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥
येर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्सृष्टि-
र्नी काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।
नालीकिता धैर्गणरत्नवृत्ति-
स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कम्मात् ? ॥ ६ ॥
पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकास्यते
न तु खद्योतमात्रेण स्वल्पव्याकरणादिना ॥ ७ ॥
कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा
लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।
शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-
स्तच्चापि पाणिनिमतन्नतु मित्रशास्त्रम् ॥ ८ ॥
भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चित्रं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हृष्टात्
दौर्भाग्यं वत वङ्गभूमिवसतेस्तत्रादरो यन्मनाक् ॥ ८ ॥
कथञ्चित् सुगन्धबोधस्य पाठमात्रमदीक्षते ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम् ? ॥ १० ॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः स्मरिसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तन् प्रवर्त्तन्तां हृष्टान्विताः ॥
तदाक्येष्वानुदरुतः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् वत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥ ११ ॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अहञ्च भाष्यकारस्य कुशाग्रोद्यधियावभौ
नेव शब्दास्तुषेः पारं किमन्ये जडबुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रामन् बालास्तत्रालमद्गतम् ॥ १२ ॥
अहोचितमहोचितमहोचितमहोदयः ।
पाणिन्यायनभिन्नैर्यत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥ १३ ॥
दुग्धभात्रसुबालानां महाहिलेखनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थाज्ञातं काव्यालोकाद्दाहृतोः ।
दर्शयेयुः कुमारश्चेत् न च तत्र चतिर्मनाक् ॥ १५ ॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्यामात् खलु तदाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥ १६ ॥
समीक्ष्यकारिणी ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्तारः खज्जानायनुसारतः ।
शब्दाद्येदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा हासभीतिय वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्यायनुसारण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥ २० ॥
यदि वान्ताशने चित्ते न मनाग्जायते वृणा ।
तदान्यनुष्णमार्गेण धावनं परिशीभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यनुष्णपथश्रिताम् ।

लेशतोऽतिक्रमः क्लृप्तो हासाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या श्रान्तानां दूरधावनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायायाहाहत्यात् निर्वृतिः कुतः ? ॥ २३ ॥
अभ्यानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किमु ? ।
येषां तद्वचने समादरवरसे कोऽपि लोकाधमा
जाता अन्वतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायोऽन्वतामिष्यति ॥ २४ ॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥ २५ ॥

परिशेषे इदमपि स्मार्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम श्रमः ॥ २६ ॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्यते—

“परिष्कृन्वन्वर्थान् महदयधुरीणाः कतिपयं
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संचोभं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति ? विफली मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनेकसरणिं वाक्यप्रदीपं मुञ्ज-
हृष्टोद्गोतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्यष्टकशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्यालाय समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥ २७ ॥
रूढानामपि रूपसाधनकृते कोषादिटीका मया
बहुवृष्टवता समाहृतवता ताभ्यश्च सारं परम् ।
लोकानां हितकाम्येष रचितो ग्रन्थः श्रमात् सुकर्मो
विहांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्यान्मेश्रमः सार्थकः ॥ २८ ॥
जिज्ञासूनां बोधनार्थं मस्यग्युत्पत्तिमंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ २९ ॥
सुगमं सुकर्मं वेद—लोकशब्दार्थबोधकृतं ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३० ॥

वाचस्पताम् ।

अ

अ पु० अर्वात् रक्षति अर्तति सातत्येव तिष्ठतीति वा अय-अत-
वा ड । विष्णौ “अकारोविष्णुर्दृष्टउकारस्तु महेश्वरः ।
मकारस्तु सृष्टोब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक” इति । अस्य
(विष्णोः) अपत्यम् अत इज् इः (कामः) अस्य (विष्णोः)
पत्नी ङीप ई (लक्ष्मी) ।

अ अय० अय-प्रीणनादौ ड खरादिपाठादव्ययत्वम् । अभावे,
प्रतिषेधे स्वत्येऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त ! ।
अधिज्ञे, अ पचसि त्वं जाल्म ! । “उपसर्गस्वरविभक्ति-
प्रतिरूपकाच्चेति” खरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिज्ञे
निषेधे चेति व्याख्यातम् । “अभावे नञ्प्रतीति” इत्यमर-
टीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम् । स च आदेशः नखनसुच्या-
दिभिन्नशब्दघटके उकारपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति ।
स तु नञर्थे एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य । नञर्थश्च
तत्साहचर्यमभावश्च तदन्यत्वं तदव्ययता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः घट् प्रकीर्षिताः ॥

इत्युक्तेः षड्विधाः । तत्र अत्राङ्गणइत्यादौ ब्राह्मणसाहचर्य-
वचनेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटा-
भावस्य, अपटइत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्देत्यादौ
अलोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽन्धेभ्यइत्यादौ गवाश्व-
भिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुरः अक्षितइत्यादौ च सुरक्षित
विरोधस्य बोधकता । तत्रायं विशेषः नञः धर्त्वत् अभावे
भेदे च शक्तिः साहचर्यादौ तु निरुद्धलक्षणा । तत्र अघट-
मित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव
कृन्तोत्तरपदके “अभेदः अज्ञानमित्यादौ” नञत्पुरुषे च
अभावबोधकता । भावकृदन्तभिन्नोत्तरपदनञत्पुरुषे तु
अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति । अत्रेदं बोध्यम् ।
समासे हलदौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन
समासएवास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बो-

धनाद्यथकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु “नञेनलोपस्तिङ्कि-
त्वे” इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधा-
नात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः । अधिकं नञ्शब्दाध्यावसरे
वक्ष्यते । अजीवनिरित्यादौ अधिज्ञेपार्थकता अजसृमित्यादौ
उप० स० । तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता ।

अच्छिगिन् त्वि० न च्छयो नञ् त० मकारस्यात् हल्त्व-
भ्युपगमात् न तुट् नलोपमात्वम् । अक्षिभिन्ने, अक्षन्त्ये, ।
दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः ।

अच्छयो चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते इति भारतम्
हलत्वानाश्रयणे तुटि अक्षणीत्यपि तत्रैवार्थे ।

अंश विभाजने अद० चु० उभ० । अंशयति ते आंशयति ।
अङ्गापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके । अच् अंशः
उ-अंशुः शिनि अंशो क्त आंशतः ।

अंश पु० अंश-भावेऽच् । विभागे “सकृद्देशो निपतति सकृत्-
कन्या प्रदीयते । सकृदाश्च ददानोति त्रीण्येतानि सकृत्
सकृदिति स्मृतिः । कर्मणि अच् । विभाज्ये “द्वाधंशौ
प्रतिपदोत विभजन्नात्मनः पितेति” “द्वांशुरोऽङ्गुरो वा
पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति” च स्मृतिः । संख्यासूत्रकाङ्क्षविभाज्ये
तथाङ्के, च “अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति” अंशाङ्कित-
म्बेदबधेन भङ्गोति” भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति
च लोला० । करणे अच् । अवयवे “अंशुरंशुटे देव !
सोमाप्यायस्वेति” यजु० । अंशुरंशुः सर्वाप्यवयव इति वेङ्-
दीपः । “अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति कृष्यात्मतेति”
वेदान्तपरि० । “अंशो नामाव्यपदेशादिति” शारीरक
सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावभाशङ्क्य भाष्य
कृता अंश इवेति व्याख्यातम् । तत्समानार्थकं “समैवांशो
जीवलोके जीवभूतः समानतन” इति गीतावाक्यम् । “चत-
र्हृश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः असावास्याष्टमांशे
च ततः क्लृप्त भवेदणुरिति, स्मृतिः । विशेषावयवे, राशि-
चक्रस्य षट्पञ्चरथतत्रयथा विभाजके भागे, राशेश्चिंशङ्गा

विभाजके अवयवे, “अक्षस्यांशः समाख्याताः षष्णुसर-
गतत्वयमिति “क्षेत्रं क्षेत्रा च द्वेकाणं नवांशोद्वादशांशकः।
त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्गं इति च ज्योतिषम् नवमिती-
ऽशः (राशेतिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः।
स च अंशः षष्टिकलात्मकः जला तु षष्टिविकलात्मिका।
नवमितीभक्ते राशेः त्रिंशांशके नवांशे च। “हिमर्त्तुका
मेघनवांशके स्यात्” इत्युपक्रम्य “निःस्वा ऋगांशे” इति,
“विगुणा षटांशे” इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १,
२०३ पा० सू० वृषादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।
अंशक त्रि० अंश-एवुल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका।
ज्ञातो दायदे पु० अंश+स्वार्थे कन्। अंशगुणार्थे
“त्रिंशांशकस्तथा राशे भांग” इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम्
नवमितीराशित्रिंशभागत्वे नवांशे, “हिमर्त्तुका मेघनवांशके
स्यात् इत्युपक्रम्य” “वृषांशके सा पशुयोलयुक्तेति” सिंहां-
शके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो० सौरदिने न०।
अंशल त्रि० अंश+त्रलोपाधिके मत्वर्थे लच्। बलवति। अंशं
लाति ला+क। अंश्याङ्के त्रि०।
अंशसर्वर्णन न० समानोवर्णः योगवियोगयोग्यता सर्वर्णः ततः
करणार्थे षिचि भावे ल्युट् सर्वर्णनम् अंशयोः अतल्य-
च्छेदयोः राशयोः समच्छेदकरणम् इत०। लीलावत्युक्ते
अतल्यच्छेदराशयोः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेद-
साधने क्रियाविशेषे, तत्रादावंशसर्वर्णनमित्युक्तमत्र “अन्योन्य-
हाराभिहतो हारांशौ राशयोः समच्छेदविधानमेवमिति
लीलावत्यासुक्तम्।
अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके “हंग्रहरो-
ऽङ्गहरो वा एतद्विज्ञाञ्जनात् पितेति” सूत्रितः। अतद्यमने
एव हृजोऽच् इति नियमात् अन्यत् अण्। भारद्वाजः।
अंशावतरण न० इत०। भारते आ०प०६५अ० उक्ते
देयानां स्वसभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्याभा-
विभागेन नरदेहपृष्णरूपे अवतरणे।
अंशिन त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके “पुनर्विभागकरणे
सर्वं वा स्युः समांशिन” इति श्रुतिः अंश+मत्वर्थे ङनि।
अवयविनि। “अंशिनः स्वांशगालन्ताभावं प्रति षट्पात्तेति”
वेदान्तपरिभाषा।
अंशु पु० अंश-स्वग० कु। किरणेषु सूर्ये सूर्यांशे प्रकाशे
प्रभायां वेगे च “अंशवोऽल पतिता रवेः किञ्च” इत्युद्भूतः
“सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति” कुमा०। तत्र स्वपर-
प्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः सूर्योद्योग्यः

किञ्चिच्चिद्विडः सूर्यांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः
सूर्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीपचन्द्रादेशः। तदपेक्षया अल्प-
स्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः सूर्याद्योग्यः तेजःसूर्यांशः
प्रभा, सा च रत्नादिवस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यापेक्षयाऽधिक-
प्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण
इत्यादिप्रयोगः। सूर्योद्योग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादिपि
निविडः सूर्यांशः आतपः, किरणापेक्षया अतिविरल-
प्रसारी सूर्याद्योग्यः परप्रकाशसाधनमतिरूप्यांशविशेषः
आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न सूर्योऽनुभूयते।
तत्र अंशुगुणस्य किरणवाचित्वे सूर्यांशुः उष्णांशुः
शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्या-
दयः। “अजस्रमाश्रावितवल्कीयुष्णचतोष्णलाकुण्डनखांशु-
भिन्नयेति” “हिजावलीबालनिशाकरांशुभरिति” च
मावः। सूर्यांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं चीना-
शुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उपांशु उपसृतप्रकाश-
त्वाच्चास्य गुणत्वं प्रतीयते तच्चाधिकम्। सूक्ष्माविभागपरत्वे
प्रांशुः प्रोक्षतावयवत्वाच्चास्य दीर्घत्वं प्रतीयते तच्चा-
धिकम् इति।

अंशुकी न० अंशवः सूर्याणि विषयोऽस्य अंशु+कृष्णादि०
क। वस्ते। “यत्नांशुकाश्चेपत्रिजिज्जितानामिति” कुमारः।
सूर्यस्यवस्ते उत्तरीयवस्ते पत्ने (तेज पात) युक्त-
वस्ते च। अंशु+स्वार्थे कन्। अंशुगुणार्थे पु०।
अंशुधर पु० धृ-आच् इत०। सूर्ये अंशुभेदादयोऽप्यत्र
किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।
अंशुपट्ट न० अंशुना सूर्यस्यस्त्रलेषु युक्तां पट्टम्। सूर्यस्युत्त-
वटितपट्टवस्ते। “ओफलैरंशुपट्टानामिति” विशु०।
अंशुपति पु० इत०। सूर्ये, तस्य सर्वतेजस्विनां किरणा-
धायकत्वात् चन्द्रादिपृष्ठादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम्
अतएवोक्तं इहत्सुसंहितायाम् “सलिलमये शशिन रवे-
दीर्घतय” इति “सूर्ये त्वे परिकल्पितः शशभूत” इति
इहज्जातके च। “अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीति”
“उद्यनं वावादित्यमन्तरनुसमारोहतीति” च श्रुतौ
अग्नेौ सूर्यांशुप्रवेशविधानम्। अत एव माघे तस्य
त्वेषां पतित्वेन तस्यास्यमये तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवेश
उक्तः। यथा “रुचिधान्नि भर्त्त रि भृशं विमलाः पर-
लोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति”। एवं
अंशुस्वामी त्विपतिप्रसृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु+अप्यर्थे मत्पु। सूर्ये, अंशुशाल्यादयो-

अथ । सूर्यवंशे असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे
तत्कथा रा०आ०४२ख० । अंशुमति पदार्थमात्रे लि० ।
अंशुमती स्त्री० अंशुः स्वर्णपत्रमस्याः अंशु + मतप् + ङीप् ।
शालपण्याम् (शालपान्) ।

अंशुमतफना स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं मोषकं यस्याः
जातिवाचकत्वेऽपि फलान्तया न डीष् अजा० टाप्,
अंशुमानिव सप्तनात् प्रकृतं फलतीति फल-अच् वा ।
नदलीष्ट्ये ।

अंशुमानिन् पु० अंशुभिर्मलते संवर्धति मल-णिनि ३त०,
अंशवः मालेव ततः अस्यर्थे इति वा । सूर्ये, द्वादश
संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति लि० स्त्रियां ङीप् ।

अंशुल पु० अंशुप्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये
सुगौ, सुनिमात्रे च । अंशुप्राज्ञे लि० ।

अंशुहस्त पु० अंशुः किरणोहस्त इव जनाद्याकर्षणसाधनं
यस्य । सूर्ये । “शरैश्चैरिवोदीच्यान् उद्गरिष्यन्
रसानिवेति” रथौ सूर्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टा-
नविधयोक्तत्वाद्दस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्भक्तत्वम् । तस्य
च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमप्ये सहस्रांशुगण्डे वक्ष्यते ।

अंशुदि पु० । न० । स्वर्गविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते गण्ड-
समूहे, “प्रतेरंशुदयस्तत्पुत्रेषु” (६, २, १६३ पा०) स च
गणः अंशु जन, राजन्, उद्ग, खेटक, अजिर, आर्द्रा
अत्रय, कत्तिका अर्द्धपुर ।

अंस विभाजने अद० पु० उभ० अंसयति ते आंसिस्त् त ।
आयुकि अंसापयतीत्येके । वि + विञ्जे प्रकरणे प्रच्यावने च

“अंसयामास तत् सैन्यमिति” भारतम् । अच् अंसः ।

अंस पुं अंस-कर्मभावादो अच् । अंशगन्धार्ये, स्तब्धे च ।
“अंसनिषक्तवाङ्मः” “अंसारोपिचापेनेति” शान्तोऽपि
स्तब्धे ।

अंसत्र न० अंसं स्तब्धं त्रायते ल-क । स्तब्धावरके कवचभेदे ।
अंसकूट पुं न० अंसः कूट इव दृष्टत्वात् । दृष्टत्स्तब्धे “राज-
न्योश्चांसकूटप्रथमपटुरट्टुघोरधारः कुठार इति प्रबोध०

अंस(सि)भार पु० अंसि धृतः भारः शा० त० वा अलुक् ।
स्तब्धधृतभारे । [धन् । स्तब्धभारहारके, स्त्रियां ङीष् ।

अंस(सि)भारिक लि० अंस(सि) भारेण हरति भक्ता०
अंसल लि० अंस + लोपाधिके अस्यर्थे लच् । वल्लवति ।

अंस्य लि० अंसि भवः अंस + यत् । स्तब्धभवे, “ये अंस्या ये
अङ्गाः स्वर्षिका” इति वेदः । अंस-कर्मणि यत् ।

विभाज्ये लि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आङ्गिहत् त ।
अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहारेणः । दाने ।

अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च ।
पापे “सुसुन्वंहस” इति वेदः स्वधर्मत्यागे “लोभोऽन्धतं
चोर्यमनार्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहस्य दण्ड” इति
भागवते कलिं प्रति परीक्षिहाक्यम् अंहः स्वधर्मत्यागः इति
श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।

अंहिति स्त्री० अंहि-क्तिन् पचादित्वात् इट् । दाने ।

अंज लि० अंहि-अङ्ग० कृ । पापकारिणि । “आ वोऽवांची
सुमतिर्दृष्ट्यादं होषिद्या” इति (य० ८, ७) “अंहोः”
पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।

अंहुर लि० अंहि मङ्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते “सप्त मर्यादाः
कथयन्तत्तुसासामेकामिदमभ्यङ्गरो गात्” इति वेदः ।

अंहि पु० अंहति गच्छत्यनेन अंहि वङ्गुरादि० क्रिन् । पादे
दृष्टादीनां भूले, तेन अंहिपो दृष्टः । चतुःसंख्यायाञ्च ।

अंहिप पु० अंहिषा भूलेन पिबति सिक्तोद्यम् पा-क ।
दृष्टमात्रे । [उपरिभागे च ।

अंहिस्कन्ध पु० अह्नेः स्तब्धइव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य
अक वक्रगतौ स्वा० प० घटादि । अकृति आकृति । अकयति ।

अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नज्योगे विरो-
ध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं
यस्मात् । पापे । नाकगण्डे अकं दुःखं पापं वा ।

अकच पु० अकत्रय दुःखाय चायते चाय-ङ । केतुग्रहे
तस्य चोदयेन लोकोपपन्नस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुग्रहे
पितरः । “उपप्रवाय लोकानां भूमकेतुरिवेत्यति इति कुमा० ।
नास्ति कचोयस्य । केयन्म्ये (टाकरोगयुक्त) लि० ।

अकडम न० अ, क, ड, म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोठादौ वसंसस-
दायोऽस्यत् अच् । पाङ्गुगोपालमन्त्रस्य शुगाशुभविचारो-
पयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले—“रेखाद्वयं
पूर्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोणे चतुरेखाऽकडमं
चक्रमण्डलम् । श्रावयित्वा महाहस्तं निष्प्राय वर्षमालिखेत् ।
अकारादिलकारान्नाम् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्र-
मतो लेख्यान्नेषादिकृष्टधानकान् । वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमगो
वीरवल्गुम् ! । दक्षभागेषु गणयेन्नामादिवर्णकादिकान् ।
नेषादितोहि नामान् क्रमयः मन्त्रपरिच्छतः । सिद्धसाध्य-
सुसिद्धारोन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः
साध्यः षट्दशयुग्मके । सुसिद्धस्त्रिसौ रुद्रे वेदाट-
द्वादशे रिपुः” इति । (स्त्रीवर्षाः ऋ ऋ लृ नृ वर्षाः)

“गोपालेऽकृतं चतुर्भिति” तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपाल-
मन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकथञ्च न० अ,क,थ,ञ्, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसप्तदायो-
ऽस्यस्मिन् अच् । तन्त्रोक्तमन्त्रयज्ञार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभा-
शुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले ।
“वक्ष्येऽकथञ्चक्राख्यं सर्वचक्रोत्तमोत्तमम् । यस्य विचार-
मात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ ।
क्रमगः क्रमगः षट् । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुः-
कोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुःकोष्ठचतुष्ट-हसमन्वितम् ।
मन्दिरं षोडशं प्रोक्तं सर्वचक्रार्थसिद्धिदम् ॥ चतु-
रस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कोष्ठं तत्रापि
लिखेद्गीमान् क्रमेण तु ॥ सर्वेषु षट्हसमध्ये प्रोक्तं चतुर्भिति
क्रमेण तु । अकारादिक्षारानान् लिखित्वा गणयेत्-
ततः ॥ चन्द्रमणिं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्ग-
दश रसं वसुं षोडशमेव च । चतुर्दशं भास्करं च सप्तपञ्च-
दशति च ॥ वङ्गोन्दि कोष्ठं वर्णपञ्चाशकं संयोदितम् ।
एतदङ्गस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षर-
मारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति
कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुनः कोष्ठकोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः ।
सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽसिः क्रमधो गणयेत् षशी ॥ सिद्धः
सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपस्योमतः । सुसिद्धो महणाज-
ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः
साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शत्रुघातक
उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्वकामदाः ।
जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ उपार्णति
पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन
द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्जुजप्येन सिद्धारि-
र्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो
निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विगुणपात् साध्यारिर्हन्ति
गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्जुजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधि-
कात् । तत्सुसिद्धो यज्ञादेव सुसिद्धारिः सगोलहा ॥
अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्-
सुसिद्धस्तु पत्नीप्लसदरिर्हन्ति साधकमिति ॥ एतच्च सर्व-
मन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवहियते ।

अकनिष्ठ पु० अक्ते वेदिनिन्दाकृपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे ।
न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च लि० ।

अकनिष्ठपु पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धा-
धिपभेदे । न० त० । कनिष्ठभिन्नपालके लि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धित्तेशालनं तद्वास्ति यस्य । बुद्ध-
भेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितयस्तुभ्योऽनुपरते
दृढाध्यवसाये लि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये लि० ।
अकरण न० क-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणा-
भावे निष्ठसौ “अकरणे प्रत्ययायानुबन्धित्वं नित्यत्वमिति”
मीमांसकादयः । “अकरणात् मन्दकरणं श्रेय” इति आर्त्ताः
अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते
निष्ठसिः । अत एव अष्टस्यां मांसं नास्तीत्यादित्यादौ
सर्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्था-
न्ययः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्येण च
“नामतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते मत” इति गीता
ज्ञानभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्ति
निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वसुरीकृतम् । निवृत्तश्च
प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोऽधर्मविशेषः । नास्ति करणं देहे-
न्द्रियादिकमस्य । सर्वकरणशून्ये परात्मनि पु० ।
“अपाणिपादोजवनेऽप्यहोतेत्यादि” श्रुतौ तस्य सर्वकरण-
गन्त्यत्यसक्तम् ।

अकरणे स्त्री० नञ्-क-आक्रोशे अणि । करणं मा
भूदित्याक्रोशात्मके शप्ते । “तस्याकरणरेवास्तु” इति ।
अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति मृच्छाति
नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य ।
करशून्ये लि० । न करोति क-अच् न० त० । कारक-
भिन्ने करणशीलभिन्ने निवृत्तिपरे च लि० ।
अकरुण लि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये
दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश लि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिश्चदुत्ववति कोमले
अकर्ष लि० नास्ति कर्षोऽस्य । अवपेन्द्रियशून्ये “पश्यत्य-
कर्ण” इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव अवपान्तिदि-
न्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्षः तद्धून्ये लि० । “अनर्जुन
मकर्णं वा जगदद्येति निश्चितमिति” भारतम् ।

अकर्त्तन लि० उच्चस्थं फलं कर्त्तित्वं शीलमस्य कृत-युष्
न० त० । उच्चविरोधिस्तुस्त्ववति खर्वे । कृत-भावे
ल्युट् न० व० । हेदनाकर्त्तरि लि० ।

अकर्त्तव्य लि० क-कर्त्तादौ तव्य न० त० । करणान्ने
निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० व० । क्रियाशून्ये कृतस्य
चैतन्ये न० । “न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्विषु वेकोऽ-
किञ्चमेति” गीतायाभीष्टस्य सर्वक्रियानिषेधात् तथात्वम्
अकर्त्तु लि० कर्त्तु-न० त० । कर्त्तुभिन्ने कर्त्तुसदृशे कारवे

“अकर्त्तृ च कारके” पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च
“पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता”चेति सांख्यमतम् ।

अकर्मके त्रि० नास्ति कर्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते
कर्मशून्ये धातौ, “बः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति”
पा० । “फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मक इति” हरिः ।
स्त्रियां टाप् काप् अतइत्त्वम् अकर्मिका । “प्रसिद्धे-
विचारातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति” हरिः ।

अकर्मण्य त्रि० न कर्मणे प्रभवति कर्मन्-+यत् न०त० ।
कर्मन्-हे “अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादर्शी विनेति”
ति०त० ।

अकर्मन् अनुपलब्धादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्मन्भावे
“कर्मणोऽपि बोद्धव्यं बोध्यञ्च विकर्मणः । अक-
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणोगतिरिति” गीता अक-
र्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म अप्रायस्ये
न० त० । दुष्टकार्ये अकर्मन्दावभिरत इति स्मृतिः ।
न० व० । कार्यशून्ये त्रि० “अकर्मन्दासुरभित” इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निर्णये परमात्मनि
“चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्ये”त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
गीतादिकलान्शून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भः न० व० । दम्भरहिते “अकल्कनो
निरारम्भः” इति गीता । वैद्यकोक्तौपधपाकविषयः कल्कनं,
तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब० कप् । अकल्कोऽ-
प्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः सलोयस्य न० व० । निर्मलत्वेन
शुभ्रायां ओस्त्रायाम् । मलाटिशून्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु साधुः कला-+यत् कल्यः निरामयः
न० त० । अस्वास्थ्यवृत्ति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं
कल्यनीयं मिय्याभतं न० त० । सत्ये “अपि त्वनीनयदप-
नीताशेषशल्यमकल्यसन्ध इति दृशतु० । अकल्यसन्धः
सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वण्यते कव-आ न०त० । अवर्ष्य मीये
“प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति” वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्
अलुक् १० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । “कथमय-
मकस्माद्गनचारियाभाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते” इति
नाटकम् । “सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते” इति
पञ्चधरः । “अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति”
हास्याः । पा० चार्वादिगणेषु तथा पाठाच्च न पञ्चमया लुक्

तेन आपतितभवाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाले “तातस्त-
मकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारमुपलभ्यमिति” काद० । अस्य
नि० एतदन्तर्भवति केचित् । ब० । स्वान्धशून्ये छणे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम-ण्ड-अच । इच्छाशून्ये
“नाकामो दातुमर्हतीति” स्मृतिः । कामनाविषयफलाननु-
सन्वायिनि । “अकामो विष्णुकामोवेति” स्मृतिः स्मर-
विकारशून्ये च । “भयादकामाऽपि हि हृदि विभवमिति”
यज्ञ० ।

अकामतस् अ० अकाम-+पञ्चमयास्तसिन् । अनिच्छात इत्यर्थे
“अकामतः कामचारे चौरवहृण्डमर्हतीति” स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चान्दता-
हरणकाले विष्णुना च्छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राग्नेन अमर-
णमित्यसन्धेयम् । “अमृतास्वात्मयोगेणाच्छिन्नमपि गिरः
किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं यज्ञतां यातं वदन्ये के
इति” बृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० ।
निष्कलस्यागरीर्याद्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ-+स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमकारा-
दयोऽपि तत्तद्गणस्वरूपेषु । कारः करणं न० ब० । क्रिया-
रहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारणं हेतुद्देश्यं वा यस्य । हेत-
रहिते उद्देश्यरहिते च “किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै-
रतये न दीयते” इति कसा० “ततोऽकारणवैरी नः
“कारणादपरे परे इति” नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न०
त० । कारणभिन्ने “अकारणगणोत्पन्ना” इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० छ-णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणाद्विहृत्ते च ।
अक्रापेण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैत्यशून्ये, लपणता-
शून्ये च ।

अकार्यं न० अप्रशस्तं कार्यम् अप्राशस्ये १० न० त० ।
कुत्मितकार्ये निषिद्धकार्ये च । “अकार्यमिव पश्यामि
स्वमांसमिव भोजने” । “किमकार्यं कर्त्व्यामिति”
हिते० । कर्त्तृव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्मसु
पर्युत्सयाऽभिहिते गुरुगुक्राद्यस्तकालादौ, स च मज्जमास,
गुरुगुक्रबाल्यवृत्त्यासमय, सिंहमकरान्यतरगुहस्थिति, पृथ्वी-
राश्वनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्वराशिसंक्रमिष्यमाणाति
चारिगुरुकपक्षत्वय, वक्रगुरुकाटाविंशतिदिवस, भूमिकम्पा-
दाहृतसप्राह, सिंहादिवस, गुर्वादिवस, पौषमासपक्षद्वयान्य-

तमैकद्वितितदधिकान्यतमदिनदृष्ट्याकालिकदृष्ट्युत्तरैकत्विसमा-
हान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहित-
कर्म्मसु पर्युत्कृततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणाभि सप्रति
प्रमथं मलमासतत्त्वसङ्घर्षे चिन्तामगत्यादौ दृष्टव्यानि “अकाले
वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति” पु० । अप्राप्तः
अनुचितः कालः शा०त० । अप्राप्तकाले “नाकाले श्रियते
कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति” पुराणम् । “अकाल-
जलदोदय” इति रघुः । “अकालस्यसुहरण”मिति
तन्त्रम् । “पश्याधारस्तेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः ।
विक्रियापि हि दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षय” इति याज्ञ० ।
“अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत”मिति,
वेद्य० । “नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभ्रक्रियामिति”
स्मृतिः अनुचितकाले दृष्टाविति तदर्थः । “वरमे-
काकृतिः काले नाकाले लज्जकोटयः इति ति०त० ।
नास्ति कालोपाधिजन्मजातमत्व । जन्मशून्ये प्रलये ।
“अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य
प्रादिभ्यः धातुजस्येति व० अन्यलोपश्च । अप्राप्तकाले
अनुचितकाले पदार्थे ति० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्ण-
विरुद्धशुभधर्मे पु० । कृष्णविरोधिश्च भवत्विति ति० ।
अकिञ्चन ति० नास्ति किञ्चन यस्य सयुर०त० । निर्धने,
“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्भटा”मिति कुमा० । द्रिष्टे,
“अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न
श्रिय” इति नैषधम् ।
अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तन् । संन्यासाङ्गे सर्व-
द्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे “व्रतं दानं परिव्रज्या तपस्या
नियमस्थितिः । अहिंसाऽस्त्रयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम”
इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः रश्मिभननं वेत्यर्थः ।
निर्जनत्वे च । भावे त्व । तत्त्वैवार्थे न० । “स्थाने भवानेकमरा-
धिपः सदाकिञ्चनत्वं सखजं व्यनक्तोति” रघुः ।
अकिञ्चिज्ज्ञ ति० न किञ्चित् जानाति ज्ञा-क अथाङ्ग-
भोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिद्ज्ञान-
शून्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।
अकिञ्चित्कार ति० न किञ्चित् करोति क-अच् असमर्थ
स० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।
अकुप्ट ति० नास्ति कुपटा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म्म
दक्षे च ।
अकुतोभय ति० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सयू०स० । कुत-
सिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुण्यते निखताव्युत्कृतया-लज्जाकरत्वात् गुण-क्यप्
नि० कस्य पः कुप्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूढ्ये च ।
अकुमार ति० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।
अकुल ति० अप्रशस्तं कुलमस्य न० व० । अप्रशस्तकुले
“कुलान्यकुलतां यातीति” मनुः ।
अकुशल ति० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते ।
न०त० । कुशलविरोधिनि अभिष्टे न० । दक्षभिन्ने ति० ।
अकूपार पु० न कूपमृच्छति मृ-अण् । दृष्टकृच्छमे । न कुं
पृथ्वीं पिपूत्सिष्ट-पालनपरुषयोः अण् बा० दीर्घः, न कुत्-
सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ० दीर्घः । महापारे
ससङ्गे, दूरगामिनि स्वर्ये च पु० । पृ० । अकूपारोऽप्यत्र ।
अकृत ति० क-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते ।
“कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा मत्स्यक् नियुज्यते” इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । “अकृतव्यूहः पाणिनीया” इति परिभाषा ।
न कृतो व्यूहः विशेषेण अज्ञेयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा
कृतमपि कार्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व-
कृते ऋणलेख्यपत्रादौ च “सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान्
मनुरब्रवीदिति” मनुः । “बलात् कृत पापानि सन्तु
तान्यकृतानि वः । सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुर-
ब्रवीदिति” नैषधम् । उतिकालेन अकल्पितायां दुहितरि-
स्ती । “अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात्
सुतमिति” स्मृतिः । भावे क्त अभावाद्ये न०त० । करणा-
भावे निवृत्तौ “नैव तस्य कृतेनार्थो गकृतेनेह कथनेति”
गीता ।
अकृतज्ञ ति० न कृतं जानाति ज्ञा-क असम०स० ।
कृतोपकाराकारके, कृतज्ञे, “आत्मारामाः पूर्णकामाः
अकृतज्ञा गुरुद्रुह” इति भागवतम् ।
अकृतिन् ति० कृतमनेन कृत-इति न०त० । कार्याक्षमे
क्रियासु पाटवरहिते ।
अकृत्य न० क-क्यप् अप्राशस्ये न०त० । दुष्टकार्ये चौर्या-
दिकरणे । न कृत्यमस्य न० व० । कर्म्मरहिते ति० ।
अकृत्त्रिम ति० न कृत्त्रिमः न०त० । कृत्त्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे ।
“कृत्त्रिमाकृत्त्रिमयोर्मध्ये कृत्त्रिमे कार्यसंप्रत्यय” इति परि-
भाषा अकृत्त्रिमस्ते हरसानुविद्धमिति” ।
अकृत्वा अ० न कृत्वा न-क-ज्ञा । करणानन्तर्ये “अकृत्वा
कुलसन्ततिमिति” मनुः ।
अकृष्टपच्य ति० अकृष्टे जेते पच्यते पच-क्यप् ७त० ।
हृत्वाद्यकृष्टेते पच्यमाने नीवारादौ शस्ये ।

अक्षणा पु० नास्ति क्षणः सखो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे
 “चन्द्रमा वै अक्षणाऽक्षणा” इति श्रुतिः । न० त० । क्षणात्-
 विरोधशुभ्रत्वे पु० । तद्वति, शुद्धे च त्वि० । [पुण्यशीले ।
 अक्षणाकर्मन् त्वि० न क्षणं शुद्धं कर्म यस्य । शुद्धकर्मकारिणि
 अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने,
 “केतुं क्षणक्षणेन वेदः यः (२६, १७) अकेतवे
 अज्ञानायेति वेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते त्वि० ।
 अक्रौशल त्वि० न-कशलः अकृशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-
 चो वा न वृद्धिः । अकृशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ
 आक्रौशलोऽप्यत्र । कशलस्य भावः अण्-न० त० ।
 असौष्ठवे न० । [कायति कै क या । सातरि जनन्याम् ।
 अक्षा स्त्री अक्ष-क, अच्यते इत्यक् अन्व-क्लिप् गतिः तस्यै
 अक्ष त्वि० अच्यते अन्व-कर्मणि क्त । कताङ्गने, “अक्षं
 रिहारणां व्यन्त वय इति” “अक्षाः शर्करा उपदधा
 नोति” च श्रुतिः परिमिते, व्याप्रे, सङ्कुले च ।
 अक्षु पु० अन्व-तृ नि० । रात्रौ, तदुपलज्जिते तमसि च “रुद्रं
 दिवा वद्ध्या रुद्रमक्षौ” इति वेदः ।
 अक्ष्ण न० अन्व-वा० क्त । वर्षणि । [इति वेदः ।
 अक्ष त्वि० अन्व-गतो रक् । स्थिरे । “उदु स्वर्नवजा नाक्षः”
 अक्षम त्वि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य ।
 परिपाटीगून्ये त्व्यक्षमे एककाले । “तद्वार्थक्रियाचारित्यं
 क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्रं न च क्रमाक्रमाभ्यामनः प्रकारः
 समस्तीति” सर्वद० पादगून्ये आक्षमणगून्ये च । क्रम-
 भावे घञ् अभावार्थे न० त० । क्रमणाभावे पु० । अ-
 व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।
 अक्रान्ता स्त्री न क्रमते अ कण्टकाहतत्वात् क्रम-क्त न०
 त० । वृद्ध्याम् । क्रान्तिभङ्गे विगुणा क्रान्ते च त्वि० ।
 अक्रतु त्वि० नास्ति क्रतुर्थज्ञः संकल्पो वा यस्य । यत्तरहिते
 संकल्परहिते व परमात्मनि पु० “न्यक्रतुर्थिनो ऋधवाच”
 इति वेदः ।
 अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न० त० । क्रियाभावे “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” “अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति” च
 श्रुतिः । न० व० । कर्म गून्ये गुणादौ च त्वि० ।
 सर्वकर्म गून्ये परमात्मनि पु० । [वंग्ये क्षत्रियभेदे पु० ।
 अक्रूर त्वि० न क्रूरः । क्रूरभङ्गे सखे, स्वनामप्रसिद्धे वृषि-
 अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न० त० । क्रोधाभावे यमभेदे
 अहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा” इति पुरः-

णम् । “अक्रोधं शिवायन्त्ये क्रोधमा ये तपोधना इति
 नैष० न० व० । क्रोधशून्ये त्वि० ।
 अक्षम पु० न क्षमः अभावार्थे न० त० । अभाभावे । न०
 व० । अमशून्ये त्वि० ।
 अक्षिष्ट क्षिप्त-भावे क्त न० व० । क्षेप्यरहिते कर्मादौ । क्षिप्त-
 कर्त्तरि क्त न० त० । आन्तभिन्ने त्वि० । [गून्ये त्वि० ।
 अक्षोश पु० अभावार्थे न० त० । क्षेयाभावे । न० व० । क्षेय-
 अच व्याप्तौ संश्रुतौ च श्वा० प० वेद । अक्षति अक्षणोति
 आक्षीत् आषाम् आक्षिषाम् आनक्षे । क्त अष्टः क्षिन्
 अष्टिः शब्द अक्षुक्त् र अक्षि-कानिन् अक्ष ।
 अच न० अच्यते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा
 अच-स । इन्द्रिये, “अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-
 याणि” उ० नेत्रे, अधोक्षज इति । तस्ये (त्वंते) सौवर्चले
 च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । “शङ्खुर्नरोना
 कथितः सएव खाङ्गाद्वेयां विषुवद्दिगाङ्गे । नतिः
 पक्षोऽक्षश्च सएव तज्ज्ञेयलोद्धतियांस्य सएव लम्ब इति”
 सिद्धान्तशिरोमणिगणितआध्यायोक्ते विषुवद्दिगाङ्गे खाङ्गापिञ्जया
 नतिरूपे पलांगभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्य्येण
 प्रमिताक्षरायां स्वयमेव कृतम् । यथा “निरक्षदेशे (लङ्का-
 विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः
 जतिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवो च
 जतिजसंज्ञे, अथ निरक्षदेशात् इष्टा यथा यथा
 उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्भ्रुवसंज्ञतं पश्यति
 तथा यैर्भागे ध्रुवउच्चतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः खखसिक्तात्
 दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति” । “चन्द्राश्चि १२
 निम्ना पलभाङ्गिता च लङ्काधधिः स्याद्विद्व दक्षिणोऽक्ष” इति
 भास्वतो । “उदग्भ्रुवं याति यथा यथा नरक्षथा तथा
 स्याद्वतस्त्वमण्डलम् । उदग्भ्रुवं पश्यति षोडशतं क्षितेस्तद-
 न्तरे योजनजाः पलांगका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः
 यदि भूपरिधि (४६६७) योजनैश्चक्रांशाः (२६०) लभ्यन्ते
 तदापमारयोजनैः क्षिमिति, यदृक्षपरिधिना (३६०) भूप-
 रिधिः (४६६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः क्षिमिति, तैरागिज्ञेन
 फल निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, सुयमेव
 प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शयतम् ।
 “योजनसंख्या भांशै (३६०) गुण्यता स्वपरिधि (४६६७)
 कृता भवन्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ
 कक्षायां (कम्ब ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि
 च व्यस्तमिति” । व्यस्तमिति भूपरिधिगुण्यता भांशकृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति । निरक्षदेयात्
 क्षितिचतुर्थांशे किल भेरुस्तत्र नवतिः पक्षांगाः
 (अक्षांगाः) इति च तत्रैवोक्तम् । पाशके कर्षपरिभाषे
 च न० विभेत्कष्टज्ञे (ययडा) तुषे, आत्मनि इद्राक्षे सपे
 जाताम्ने गरुडे च पु० । तत्र इद्राक्षे अक्षमाला ।
 कर्षे अनुभवति धाराभिरक्षमालाभिरिति, विभीतके “यथा
 वै हे आमलके, हे वा कोले हौ वाक्षौ इति” श्रुतिः ।
 व्यवहारे अक्षदर्शकः । रावणसुतभेदे पु० । तत्कथा
 रामा० सु० ४३ अ० ।

अक्षक पु० अक्षइव कायाति कै-क । तिनगष्टे । स्वार्थे-
 कन् । अक्षगच्छर्थे प्रकृतिलङ्गम् । [कन् । तत्रैव ।
 अक्षकृट् पु० अक्षस्य चक्षुषः कूटइव । नेत्रतारायां, स्वार्थे
 अक्षनेत्रे न० अक्षनिमित्तं चेतुस् शान्त० । ज्योतिषोक्तेषु
 अक्षसाधनाथं चेतनया कल्पितेषु अक्षभेषु अक्षसु चेतुषु ।
 तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा ।
 “भुजोऽक्षमा कोटिरिनाङ्गुली ना कर्णोऽक्षकर्णः । खलु मूलमेतत्
 ज्योतिषि यान्यक्षभवानि तेषां विश्वेव मानार्थययः सुखा-
 नाम् ॥ लम्बज्या कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽक्ष कर्णश्चि-
 भुजे २ त्रिभज्या । कज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णो-
 ऽप्यका च त्रिभुजं तथेदम् ॥ तथैव कोटिः समष्टतगङ्गु-
 रथा भुजस्तद्वृत्तिरक्ष कर्णः ४ । भुजोऽपमज्या समना च कर्णः
 कज्योनिता तद्वृत्तिरक्ष कोटिः ५ ॥ अप्यादिखण्डं कथिता च
 कोटिश्चतुःस्रता दोः अथोऽपमज्याई । उडृसना कोटि-
 रथाप्यकाप्यखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या ७ ॥ खण्डं
 यदूर्ध्वं समष्टतगङ्गु र्यस्रतेस्तावथ कोटिकर्णौ । अप्यादि-
 खण्डं भुज ८ एवमष्टौ ज्योतिषमन्यक्षभवानि तावत् ॥”
 ज्योतिषि दर्शयेत्, “तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्दृत्तसम्मा-
 तादधी यावाङ्गुल्यः क्षितिजसमस्त्रत्पर्यन्तः सा तत्र कोटिः,
 लम्बनिपातक्रमधियोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्या-
 क्षम्याप्रगामिखण्डं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमथ्यक्षचोत्तम्,
 इष्टाहोरात्रहस्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक् क्षिति-
 कस्य चान्तरमया (चापांगाः) तेषां ज्याऽप्या तावती च
 प्रत्यक्षक्षितिजे अप्यापयोनिवृत्तं स्त्रत्सुदयास्तसूत्रम् अहो-
 रात्रवृत्तोऽन्धगडलसम्मतस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा
 क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अप्या कर्णः, तदप्योरन्तरं
 सा कज्या स भुजः इदमक्षचोत्तं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डल-
 सम्मतादधीवल्बः, समवृत्तगङ्गुः सा कोटिः, अप्या भुजः,
 अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्वृत्तिः कर्णः, इदमक्षचोत्तं,

तथा कज्योनिता तद्वृत्तिरहोरात्रवृत्ते ज्याई सा कोटिः,
 उन्धगडले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तगङ्गुः कर्णः, इदमक्ष-
 चोत्तम्, तथाहोरात्रोऽन्धगडलयोः सम्मतादधीवल्ब उन्धगडल-
 गङ्गुः स भुजः, उन्धगडलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्ध-
 गडलगङ्गु मूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदप्यादि-
 खण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षचोत्तं, तथाहोरात्रवृत्तगङ्गुः कोटिः,
 गङ्गु मूलोदयास्तसूत्रदोरन्तरमयाप्यखण्डं स भुजः, कोटि-
 भुजाप्योरन्तरसूत्रं सा कज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षचोत्तं,
 तथाहोरात्रवृत्तना हीनः समगङ्गुस्तत्रमगङ्गुदूर्ध्वं खण्डं
 सा कोटिः, कज्योना तद्वृत्तिस्तदूर्ध्वं खण्डं स कर्णः,
 अप्यादिखण्डं स भुजः, इदमक्षचोत्तम् एतान्यष्टौ तावत्क्षिति-
 तानि एवमन्यान्यपि भवन्ति ।

अक्षज न० अज्ञात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-इ ।
 इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्जे अस्थिरूपा-
 यवजातत्वात्स्य तच्चाभावम् । प्रागुक्ताचार्यजाते त्रि० ।
 ज्योतिषोक्ते अक्षभवे ज्योतादौ च ।

अक्षणिक त्रि० न क्षणिकं न० । स्थिरे निश्चले च । “हरि-
 वोक्षणाक्षणिकचक्षुषेति” माघः । अक्षणिकचक्षुषा स्थिर-
 दृष्ट्या स्तिमितनेत्रयैत्थर्थः इति मञ्जिनाथः ।

अक्षखण्डं त्रि० अक्षअस्यास्ति मत्पृ मस्य वः । नेत्रयुक्ते “पश्य-
 दक्षणाक्ष विवेद” इति “अक्षखण्डः कर्मवन्तः समर्था”
 इति च वेदः ।

अक्षत पु० व० न क्षताः । “अक्षताश्च यथाः प्रोक्ता इति का०
 श्रुत्युक्ते यवे । नपुंसकमिति केचित् “दूर्वाक्षतानि” चेति
 पुराणम् । तखण्डे, “अक्षतैर्नाक्षैर्द्विष्यै न तुलस्या विना-
 यकमिति” तन्मम् । शस्यमात्रे न० । जययुक्तमिद्रे उत्-
 कर्षान्विते अविदारिते च त्रि० । “अक्षता वा क्षता वा
 पीति” मनुः । क्षण-भावे क्त न० त० । क्षयाभावे न० ।
 “अक्षतश्चारिष्टं चा स्तु” इति आङ्गविप्रसमीमे उतकर्मणो-
 ऽक्षयप्रार्थना ।

अक्षदर्शक पु० अक्षाणाम्बुणादानादिव्यवहाराणां दर्शकः
 दृश-णुल् ईत० । विवादनिर्येतिरि धर्माधिकरणाध्यक्षे ।
 दातदर्शके त्रि० ।

अक्षहृत् पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-क्तिं कुत्वम् ।
 अक्षदर्शकशब्दार्थे । अक्षार्थहृत्परि त्रि० ।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-ष्विति इत० । पाशकादि-
 द्यूतक्रीडाकारके । [कारके ।

अक्षद्वय त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्षिप् ऊट् । पाशकादियूत-

अञ्जद्युत न० अञ्जद्युतम् इत० । पाशकादिक्रीडायाम् ।
अञ्जद्युतादि पु० व० । “निर्दृष्टोऽञ्जद्युतादिभ्य” इति पाणिन्युक्ते
ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अञ्जद्युत, जानुप्रहृत-
जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्ठकर्महन, गतानु-
गत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अञ्जद्युतेन
निर्दृष्टम् अञ्जद्युतिकं वैरमित्यादि ।

अञ्जधर पु० अञ्जं चक्रं रथाययनं तत्कालकमिव कण्ठकं वा
धरति ष्ट-अच् ईत० । विष्णो चक्रं शाखोटकण्ठे च
चक्रधारकमात्रे त्वि० । [समा०। चक्राये चक्रभारे च ।

अञ्जधुर् स्त्री० अञ्जस्य चक्रस्य धुर्ध्रं भारोवा इत० न अ
अञ्जधूर्त्ति त्वि० अञ्जे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकृशले द्यूत-
कारिणि च (जुयारि) । [शकटवाहनकर्त्तरि ष्टप्ते ।

अञ्जधूर्त्तिल पु० अञ्जस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।
अञ्जन् न० अञ्ज-वाङ् । कनिन् । नेत्रे “दक्षिणेऽञ्जन् इति
वृह० उप० “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षभिर्यजत्वा” इति वेदः ।

अञ्ज(क्षि)पटल न० अञ्जः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् ।
नेत्रस्यावरके कोशभेदे नेत्ररोगभेदे (क्षानि) च । पटलस्य-
रोगभेदादि युच्यते उक्तं यथा

“मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलि-
ङ्गामां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाच्छोर्वा-
ह्येन विवराकतिम् । शीतसात्प्रान् न्दृष्टां दृष्टिमाहुरन्यथ
चिन्तकाः ॥ रोगान्तदाश्रयान् घोरान् पट् च पट् च
पृचक्ष्महे । पटलानुपश्लिष्यन्ति तिमिरस्य च लक्षणम् ॥
शिराभिरभिसम्प्राय विरुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । पृथगे पटले
दोषो यस्य दृष्टो व्यवस्थितः ॥ अथक्त्तानि स रूपाणि
सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिभृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं
गते । मञ्जिकाः मयकान् केशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च
विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि
मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गौर-
विभ्रमात् । यत्त्वानपि चात्यर्थं सूक्ष्मोपायं न पश्यति ॥
जङ्घं पश्यति नाधस्तासृतीयं पटलं गते । महान्यपि च
रूपाणि च्छादितानोव वाससा । कर्णनासाजियुक्तानि
विपरीतानि वीजते ॥ यथादोषश्च रज्ज्वेत् दृष्टिर्दोषे बली-
यसि ॥ अधःस्थिते समीपस्य दूरस्यञ्चोपरिस्थिते । पार्श्व-
स्थिते तथा दोषे ऽपार्श्वस्थानोव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते
दोषे सङ्कुलानोव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते

द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमि-
राख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलज्ञतः ॥ रणद्वि सर्वतो दृष्टिं
लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुडे
महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनत्त्वावन्तरिणे च विद्युतः ।
निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णानि च पश्यति ॥ स एव
लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः” इति ।

अञ्जाणां व्यवहाराणां पटलमस्यस्य अच् ईत० । अञ्ज-
दर्शके धर्माध्यक्षे पु० ।

अञ्जपरि अव्य० अञ्जेण पाशकेन विपरीतं दृष्टम् । अञ्ज-
शलाकेत्यादिना परिष्णा अव्य० । पाशकक्रीडायां यथा
गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अञ्जपाटक पु० अञ्जे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौ-
ण्युल् । व्यवहारनिर्णेतारि धर्माध्यक्षे ।

अञ्जपाद् पु० अञ्जं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य ।
न्यायसूत्रकारके गौतमे सुनौ, स हि स्वमतद्रूपकस्य व्यामस्य
मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रि प्राय पश्चात्
व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति
पौराणिकी कथा । “अञ्जपादप्रस्थिते च काणादे मांस्व-
योगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति” पद्मपुराणम् ।

अञ्जपीडा स्त्री० अञ्जमिन्द्रियं रसनारूपं पीडयति आस्त्रा-
दनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ् +
ईत० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अञ्जम त्वि० न जमते जम-अच् न० त० । असमर्थे ।
जम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । जमाभावे ईर्ष्या-
याम् स्त्री । “अञ्जमा भवतः कैयमिति” भारतम् ।
न० व० । जमारहिते त्वि० ।

अञ्जमाला स्त्री० अञ्जाणां रुद्राञ्जाणां माला । रुद्राश्च
बीजप्रथितमालायाम् । अकारादिस्कारानः अञ्ज स्तुक्ता
तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्ण-
मालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिप्रथितायाम्
वाङ्मालायाम् “शोष्यमाणपुष्करबीजं यथ्यमनाञ्जमाल-
मिति” काट० । “विभान्तमच्छस्फटिकाञ्जमालयेति” भाषः ।
तद्विवरणम् । “क्रमोत्क्रमगते माला मात्कार्णे जमेरुके ।
लावसानैः साष्टवर्गेरन्त्यजनकर्मणीति” सनत्कृमारीये ।
“पद्मबीजादिभिर्माला वक्ष्यन्ते शृणुष्वं ताः । रुद्राश्चगङ्ग-
पद्मालपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णै-
र्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याञ्जमालि-
कैति” तन्त्रसारे एतत्विस्तारज्ञतप्रागन्तव्यः । अञ्जस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेन भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्रथिमखलचक्रे वसिष्ठसमीपे-मालारूपेण वर्तते सर्वेभ्यश्च उज्वलत्वात्तस्या मालारूपेण स्थितत्वाच्च मन्त्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्वदा वर्तमाने “गयायामक्षयवटे पितृणां दक्षमक्षयमिति” वायुपुराणम् “अभिजिहोहिणोदये यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयसदा-हृतमिति” स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-मत्रास्ति अत्र । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्रमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-यादपि चाक्षयेति” भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् । “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्वमक्षयं सदाहृतमिति” । “या शुक्ला कुरुषाई ल ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्रिदशैरभिवन्दि-तेति” च भविष्यपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽ-क्षयसंज्ञितेति” स्कन्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० क्षेत्वं शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हे । अक्षये च “तेषां पिण्डो मया दसोह्यक्षय्यसपतिष्ठतामिति” वायु० अक्षय्योदकं न० नक्षय्य मक्षय्य सुदकं यत् आञ्जे पिण्ड-दानानन्तरं देये मधुतिलमिश्रिते उदके । “अक्षय्योदकं दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पञ्चैव नित्यं तत् कुर्यात् न चतुर्थी कदाचनेति” स्कन्दोपग० ।

अक्षरं न० न क्षरतीति क्षर-चलने अच् न०त० । परम-ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये “अक्षरं परमं ब्रह्मेति” गीता । क्रियाशून्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु० । “क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति “यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति” च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि० । अश्रुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । अकारादि-वर्णे न० “अक्षराणामकारोऽस्मि इक्षःसामासिकस्य चेति” गीता । वर्षाक्षरकलिपिसञ्चिवे, “अक्षरं वर्षानिर्माणं वर्षमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादन्नेतिर्वा सर-ेऽक्षरमिति” उज्ज्वल० । उदके भोजे च न० ।

अक्षरचरा त्रि० अक्षरेण वर्षानिन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-+ चरणम् । लेखनाजीवके । [चु(च)ञुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चञुक्ति० अक्षरेण वर्षानिन्यासलिप्या विस्रः अक्षर-+ अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्षसंख्यया कृतं छन्दः । वर्ष-दृष्टे “छन्दस्तु द्विधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा दत्त-मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति” छन्दोम० तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं निस्रं छन्दोऽभि-प्रायोऽस्य न० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) । अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-यत् ३त० । अक्षरलेखनोपजीवके ।

अक्षरतूत्तिका स्त्री अक्षराणां तल्लिपिलेखानां तूलिकेव साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्क्षारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते अत्र +नि+अस-आधारे घञ् इत० । लिप्याम्, पत्रिकायाम् । भावे घञ् इत० । अक्षरक्षारकरेखा-द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्वकं तत्सदक्ष-राणां क्षरषोच्चरणरूपे तन्मप्रसिद्धे वर्षन्यासे, “सविन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति” तन्त्रम् । विसारः साहकायन्दर्थे इष्टव्यः । अक्षरानिन्यासो-ऽप्युक्तार्थेषु । [पयोऽस्य । लिपिलेखनोपजीवनि ।

अक्षरजीविक त्रि० अक्षरं तल्लिपिलेखनं जीविका वर्तनो-अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-यति ३त० । अक्षरलेखनेन वृत्तनिर्वाहकारके । स्त्रियां ङीप् ।

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे यस्य । शास्त्राभिन्ने अक्षरभिन्ने च इत० । अक्षररूपे वर्षे न० अक्षरशस् अस्मि अक्षरमक्षरमिति वीष्ठाप कारके शस् । प्रत्यक्षरमित्यर्थे, “पक्ष अक्षरशः इति” गृह्यम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्क्षारकरेखाविशेषाणां संस्थानमत्र न० । वर्षाक्षरक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् । “लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः” ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्क्षारकरेखाविशेषाणामवयवः इत० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षरेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते । अक्षरी स्त्री अश्रुते गगनाभोगं भेषः अश-सरन् गौ-ङीप् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पायकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष-+ मत्तु मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीडायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशक्रीडानां वाटः वासस्थानम् ।

द्युतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्र-
कुक्षस्थानस्यैव वाटः । मङ्गभूमौ तत्र हि रथचक्रकुक्ष-
पांशुसदृशपांशुमन्वात् तत्सदृशलम् ।

अक्षविद् त्रि० अक्षं पाशकक्रोडां व्यवहारं वा वेत्ति विद-
क्रिप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्तादयो
ऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री ।

अक्षविद्या स्त्री ईत० । पाशकादिद्युतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्त न० अक्षं राशिक्रकुरूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोण
शून्यं ज्ञेयम् । राशिक्रकुरूपे वृत्तज्ञेये । अक्षे पाशक
क्रोडायां वृत्तः व्यापृतः ७त० । पाशकक्रोडासक्ते “यदक्ष-
वृत्तमसु दक्षं न एतदिति” श्रुतिः । [द्युतक्रोडाकुशले ।

अक्षशौण्डि पु० अक्षेषु तत्क्रोडायां शौण्डिः प्रवीणः ७त० ।

अक्षसूत्र न० अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रय
माधने सूत्रे “माक्षसूत्रकमण्डलुरिति” पुराणम् ।

अक्षाग्रकीलक न० अक्षस्य रथनाभिज्ञेयस्याग्रनडं कीलकम् ।
ईत० । चक्रनाभिज्ञेय्याग्रप्रोते कीलके ।

अक्षानह् न० अक्षे चक्रे आनहृते बध्यते आ+नह-
क्रिप् । चक्रसंबन्धे काठभेदे । “अक्षानहो नहृतमौत
सौमत्रा” इति वेदः । [क्रोधे च । न० व० । क्षमाशब्दे त्रि० ।

अक्षान्ति स्त्री० क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न० त० । ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि० क्षारेण उपरक्षत्तिक्रिया निर्वृत्तं अण्-
क्षारं क्षत्तिमं लवणं न० त० । अक्षत्तिमलवणे “सुन्य-
क्षानि पयः सोमोमांसं यज्ञानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चै-
वेति” मनुः । “चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं तथेति”
मनुः अक्षारलवणमक्षत्तिमलवणमितिप्राय० रघु० । क्षार-
लवणभिज्ञे सैन्धवलवणे न० । “नैतस्यां रात्रावक्ष-
पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाक्षारिणः सुर्वाद्दशरात्रं महा-
गुरुत्विति, आश्वनायनमृष्टहृत्म् । अक्षारलवणं क्षार-
वृत्तिक्रादि-क्षतलवणभिज्ञं सैन्धवं सम्भारि चेति शु०
रघु० । “गोक्षारं गोष्ठतश्चैव धान्यसुहास्त्रिलायवाः । सास्रं
सैन्धवश्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्” इति श्रुत्युक्ते गोष्ठतादि-
द्रव्यगणे च ।

अक्षावपन न० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन्
आ+वप-आधारे ल्युट् ईत० । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री० ई० त० । जपमाधन-रक्षावलीजावली जप-
मालायाम् “रक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोहृत्नी” तिकाद० ।

अक्षावपि त्रि० अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+
वप-अण् उप० ष० । द्युतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न० अक्षुते विषयान् अग्र-क्षिप्ति । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये
तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयपाहकत्वं सर्व्ववादिस्मृतमन्ये-
षान्तु सर्व्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्त
बहुव्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पञ्चाक्षः पञ्चाक्षी, अस्वाङ्ग-
परत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता
प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः ।
इदञ्च शब्दादिषु वाहेन्द्रिययाहृविषेषगुणेषु मध्ये
रूपस्यैव पाहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽपि क्विञ्चित्
वस्तु । तैजसत्वाज्ञास्य स्वर्यादिकिरणवदाशुदूरपर्यन्ता-
नुधावनमागमनञ्च । तच्च परमाणुत्वमिति नैयायि-
दयः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमते-
ऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके हे वाह्ये
आन्तरिणं च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः,
पञ्चादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विरणं
यथा “विद्याद्दृग्द्रुल्लवाहुल्लं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्भ्रतम् । द्रुग्द्रुल्लं
सम्भ्रतः साक्षं भिषग्नयनवुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोक्षनाकारं
सर्व्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् क्षणं,
मितं जन्तात् ॥ आकाशादशुभागांश्च जायन्ते नेत्रयुद्बुदे ।
दृष्टिञ्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्दिशारदः ॥ नेत्रायाम्नि-
भागस्तु क्षणमण्डलसुचरते । क्षणात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं
दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सन्धिश्च पटलानि च
लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥
पञ्चवर्त्मन्नेतक्षणादृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्व्वन्तु
तन्मध्याक्षत्वारीऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पञ्चवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्म
युक्तगतोऽपरः । युक्तक्षणागतस्वन्यः क्षणादृष्टिगतोऽपरः ॥
ततः कनीनकगतः पष्ठयापाङ्गः स्मृतः । हे वर्त्मपटले
विद्याञ्चत्वार्यन्यानि चाक्षणि । जायते तिसिरं येषु
व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलान्त्रितं वाह्यं तेजमन्यत्
पिणितान्त्रितम् ॥ सेदस्तृतीयं पटलमात्रितम्बन्धि चापरम् ।
पञ्चमांशसमं दृष्टेक्षेपां बाहुल्यमिष्यते इति श्रुते ॥

अक्षिक पु० अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रक्षनश्रुभे
(आतरच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटक न० अक्षिणः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-
क्षिणित त्रि० अक्षिण गतः सर्व्वदाभावनावशादक्षिणक्षि-
णोऽपि उपस्थित इव । “हेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च ।
“त्ययि क्षिणाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै० । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितर न० अक्षीव तरति त्-अच् । जले निक्षिप्तत्वाच्चेत्
अक्षिभू स्त्री अक्षिणः भूविषयः । चतुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् ।
 "सत्यस्याक्षिभवे यथा, इति श्रुतिः । [वृत्ते ।
 अक्षिभेषज न० इत० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोभ-
 अक्षिभृत् न० भ्रुगौ च अक्षिणो च समा० इ० । राजदन्तादि०
 अक्षिगर्दस्य बह्वक्षकत्वे ऽपि पूर्णनि० अक्षसमा० । भ्रूनेत्र-
 संघाते "मौमित्रिरक्षिभृत्सुञ्जिह्वान" इति भट्टिः ।
 अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रोणाति अङ्गनेन वा-क । (सजना)
 गोभाङ्गनवृत्ते सासुद्रलवणे च ।
 अक्षिविकृण्णित न० अक्ष्णः विकृण्णितं लज्जादिना सम्यक्
 प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत् । अपाङ्गदर्शने कठान्नपाते
 अक्षीव न० न क्षीवते साद्यति क्षीव-क, क्ष वा न०त० ।
 गोभाङ्गने (सजना) सासुद्रलवणे च । समभिन्ने त्रि० ।
 बालोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।
 अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । "जूषो मनुवाहसोयजता"
 अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्+यत् । क्षुधाभावसाधने
 इत्ये । "अक्षुध्या अहत्यास्ते गृहामास्रद्विभीतनेति" वेदः ।
 अक्षेत्र न० अप्रगस्तं क्षेत्रं न०त० । यस्यानुत्पादके क्षेत्रे
 उपदेशानर्हं शिष्ये, अपाले च । "अक्षेत्रे वीजसुत्-
 सृष्टमन्त्रैव विनश्यतीति" पुरा० ।
 अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद्-किप्
 अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिन्ने आत्मत्वेन देहाभिमानिन
 जीवे । "अक्षेत्रविद् क्षेत्रमिदं ह्युपात् प्रैति क्षेत्रविदा-
 नुशिष्ट" इति वेदः ।
 अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं यस्यात्पक्षिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इति
 न०त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । "येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः
 परक्षेत्रे प्रवापिन इति" श्रुतिः ।
 अक्षौट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकस्त्रेव उटानि पश्चान्यस्य
 वा । पर्व तीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षौड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पक्षैः सं-
 हृन्वते उड-अच् वा । पर्व तीयपीलुवृत्ते (आखरोट)
 स्वार्थे कन् तत्रैव ।
 अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्मणि यत् न०
 त० । भ्रमयितुमयम् "इत्साकुवलसक्षोभ्यमिति" पुरा० ।
 तन्कोक्ते द्वितीयदिद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि
 नागक्षेपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । "अक्षोभ्योऽस्याऋषिः
 प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।
 अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म० ।
 तन्त्रोक्ते कवचभेदे तन्त्र तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री जहः समूहः संयुक्तकक्षानं वा सोऽस्या-
 मस्ति इति, अक्षानां रथानां सञ्चोषामिन्द्रियाणाम् "वा
 जह्नीणस्य" वृद्धिश्च । रथगजतरङ्गपदाति-संख्याविशेषा-
 न्त्रिते सेनासमूहे । "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः
 शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः ।
 एवमेव रथानान्तु संख्यां कीर्तितं बुधेः । पञ्चषष्टिः
 सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातासुरगास्तज्ज्ञै-
 र्विना रथ्यतरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि न
 वैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति ।
 रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथवाहकाश्च-
 भिक्षाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०६३५० ।
 अक्ष्ण त्रि० अक्षुते व्याप्नोति अक्ष-क्त् । व्यापके अखण्डे
 काले न० अक्ष्णया दक्षिणेऽसे अग्रयां अग्रयांसि, इति वेदः ।
 अखट्ट पु० खट्ट-अच् न०त० । पियालवृत्ते (पियासाल)
 अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न०त० वा ङीप् । अशिष्टव्यवहारे ।
 अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न०त० । संपूर्णे, सकले "अख-
 ण्डमाम्राज्यपतितत्वमेतीति" जातकम् खण्डभिन्ने पु०न० ।
 अखण्डन पु० न खण्डते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न०त०
 खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्ण त्रि० । [च ।
 अखण्डित त्रि० खडि-क्त न०त० । सम्पूर्णं, "खण्डितभिन्ने
 अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्भत् पुष्पादि-
 प्रसवरूपा यत् पुष्पादि-सर्वसम्भुत्तौ ऋतुकाले ।
 अखलीकार पु० न खलः अखलस्य कारः असल-
 चि-ङ-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथाम्ब्यादने ।
 अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये षिकन् । वृक्षमाले ।
 अखात पु०न० खन-क्त न०त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते
 च । खातभिन्ने त्रि० । "खातमखातमुत्सक्तमिति" वेदः ।
 अखाद्य त्रि० खाद्य-अर्हार्थे यत् न०त० । भोजनानर्हे
 गोभासादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।
 अखिद्र त्रि० खिद्र-रक् न०त० । खेदरहिते "मरुतोयातेमखि
 द्र्यामभिरिति" वेदः ।
 अखिन्न त्रि० खिद्-भावे क्त त०ब० । क्षेपेरहिते अनया-
 ससाध्ये कर्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त
 न०त० । अक्षिष्टे ।
 अखिल त्रि० न खिल्यते न कणशआदीयते खिल-व
 न०त० । समये । खिलाभिन्ने कष्टमृगादौ स्त्री ।
 नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषमृत्ये "वेदोऽखिलोपमं
 मूलं श्रुतिगीषे च तद्विदामिति" मनुः । तेन सिंहायं

पैत्र्यामखिलं चारिमण्डलमिति" रघुः । "न निशाखिल-
यापि वापिका प्रससाद् अहिलेव मानिनोति" नै० ।

अग इदत् गतौ आदि० पर० । अङ्गति । आङ्गति ।
ल्युट् अङ्गनम् अङ्गन् अङ्गः । [यति ।

अग वक्रगतौ आदि० पर० पटादि । अगति आगीत् । अग-
अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त० । वृत्ते, पर्वते, च ।
गमनाकर्त्तरि शूद्रादौ लि० । न गच्छति वक्रगत्या
पश्चिमम् । स्वर्थे तस्य हि वक्रगत्याभावः ज्योतिषप्रसङ्गः ।
"वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भोसादिपञ्चके" इत्युक्ते । आर्थ्य भट्ट
मते तु पृथिव्याएव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् स्वर्ग्यस्य
न गतिमत्त्वम् । सप्रसंख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्रसवेन
तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशगभवन्तीति" न्यायात्
तथात्वम् ।

अगच्छ् पु० गम-त्रा० ग न०त० । वृत्ते ।

अगज न० अगात् पर्वतगिलातो जायते जन-ड । शिला-
जलद्रव्ये । पर्वतजातमात्रे लि० ।

अगण्य लि० गणयितुमशक्यम् गण-गकार्थे यत् न० त० ।
गणयितुमशक्ये असंख्ये । "गुणैरगणैरतिशयशालिभि-
रिति" । अहं यत् न०त० । गणनानहं, अकिञ्चित्करे लि० ।

अगति स्त्री गम क्तिन् न०त० । उपायाभावे । बह्व० ।
गतिगन्त्ये, उपायगन्त्ये च लि० । स्वार्थे कन्, भेषादा कप्
तत्त्वैवार्थे लि० "सामगतिकमिति" गङ्गाराचार्यः ।

अगद् पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् पू० । औषधे
ई० । "औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम् । रोगगन्त्ये लि० ।
गद-भाषणे अच्-न०त० । अकथके लि० । [टीत् ।

अगद् नीरोगत्वे कण्डा० पर० । अगद्यति आगद्यीत् आग-
अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद-ङ-अण् सञ् च ।
वेद्ये । [नरि लि० ।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त० । वृत्ते । अग-
अगम्य लि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त० । गमनानहं
"अगम्या सा भवसत्त्वयत्नमत् स महारण्य इति" चण्डी ।
अन्यजातिस्त्रियां स्त्री । "अगम्यां च स्त्रियं गत्येति"
"अगम्यागमनश्चैव जातिभङ्गकराणि पडिति" च स्मृतिः
इदोर्ध्वे "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम् ।

अगरी स्त्री नास्ति गरी विषं यस्याः पू० गौ० छीप । मूषिक-
विषहारिणि देवताइवृत्ते । विषहारिणि द्रव्यमात्रे लि० ।

अग्रह न० न गिरति गृ-ड न०त० । खनामप्रसिद्धे अग्रह-

चन्द्रे । "कौमुभस्रजमेताञ्च चन्दनाग्रहचर्चितामिति"
दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनाग्रह" इति पाठान्तरम् ।

अग्रहिंते लि० न०त० । निन्दितभिषे शुद्धे, "यत्किञ्चित्-
क्षेत्रं हंसयुक्तं भय्यं भोज्यमग्रहिंतेमिति" स्मृतिः ।

अग्रस्ति पु० अग्रं विख्याचलधु असृति अस्-क्त् च क-
भ्यादि० । अग्रस्यनामके सुनौ । अग्रस्यस्रापत्यानि बहुषु
गजोलुक् । तद्गोत्रापत्येषु ० व० । तत्सम्बन्धित्यात् दक्षिणयां
दिशि । अग्रस्यजन्मकथा च । "नयोरादित्ययोः सत्वे
दृष्टाश्चरससुर्वीशोम् रेतश्चस्त्वन्द् तत् कम्भे न्यपतहागतीवरे
तेनैव तु मूहूसेन योय्यंयनौ तपस्विनौ, अग्रस्यस्रवर्षिष्य
तावृषी संवभूवतुः । बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले
स्थले । स्थले वर्षिषस्तु सनिः संभवर्षिससमः । कुम्भे-
त्वगस्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय
ततोऽगस्यः क्षणमात्रे महातपाः इति" पुराणम् । तस्य
च विख्याचलस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया । इहत्-
सहिंतायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्रां ताराकूपेण स्थिति-
रुक्ता तच्च अग्रस्यचारण्ये द्रष्टव्यम् ।

अग्रस्तिद्रु पु० अग्रस्तिप्रियः दुर्घृक्षः शाक० त० । वक्रुक्ते ।
अग्रस्तिद्रुजादयोप्यत्र ।

अग्रस्त्य पु० अग्रं विख्याचलं स्याद्यति स्तभ्राति स्त्रै क ।
अग्रस्त्यनामके सुनौ । अग्रस्यचरितामाभां प्रतस्ये दिग्
जिगीपयेति" रघुः । यस्का० यज् । आगस्यस्तदपले ।

अग्रस्त्यगीता स्त्री अग्रस्येन गीता विद्याभेदः । भारते
शान्तिपर्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे ।

अग्रस्यचार पु० अग्रस्यस्य नजलरूपेण दक्षिणस्यस्य चार
शुभायुभस्त्रचक्रगत्यादि । वराहसंहितोक्ते अग्रस्यनामक-
नजलस्य उदयादौ । यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यश्च तस्योदयः
थयताम्" इत्युपक्रम्य । "उदये च पुनेरगस्यनाम्नः तु समा-
योगमलप्रदूषितानि । हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुन-
रस्वूनि भवन्ति निर्मलानि ॥ पार्श्वे हयाधित्तचक्रवक्रामा-
पुण्याती मखनहंसपङ्क्तिम् । तास्मूलरक्तोत्कर्षितामृदन्ती
विभाति योपेव सरित्स्वहासा ॥ इन्द्रीवरासन्नमितोत्पला-
न्विता सरिद्रु मत्पटपटपङ्क्तिर्भूषिता । मञ्जलतालेपकटाज-
वीक्षणा विदग्धयोपेव विभाति सस्फरा ॥ इन्दोः पयोदवि-
गमोपहितं विभूतिम् इष्टुं तरङ्गवलया कुष्ठदं निशासु ।
उन्मीलयत्यलिनिनीनदलं सुपच्छ वापी विलोचनमिवा-
सिततारकान्तम् ॥ नानाविधित्वाञ्चु जङ्गमलोककारण्डवा-
पूषतडागङ्गस्ता । रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूयच्छती

वाघमगस्तुनाम् ॥ सलिलमसरपापयोष्मिन्तं यहुन-
परिवेष्टितमूर्तिर्भिर्भुजङ्गैः । फण्णजनितविधाग्निसम्प्रदुष्टं
भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ अरणादपि पापमपा-
कुरुते क्विसत ? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । सुनिभिः कथितोऽस्य
यथार्थविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्या-
विधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्ज्ञः ।
तच्चोच्चयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुट-
भास्करस्य ॥ ईषत्प्रभिन्ने ऋणरश्मिजालैर्भेषोऽन्वकारे दिशि
दक्षिणस्याम् । सांवल्लभरात्रेदितदिग्विभागे भूपोऽर्षस्रव्यां
प्रयतः प्रयच्छेत् ॥ इत्युक्तान्ते उपसङ्कृतं यथा “दृश्यते स
किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीसुपगतेऽस्तसुपेतोति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-
विष्णुशामनादिपूजेतिकर्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य उदयः ।
अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन
उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च
भाद्रपदे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे
इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥
तस्योदये जलादीनां प्रसङ्गत्वं “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयो-
नेमहौजसः इति” रथायुक्तम् ।

अगाध लि० गाध-प्रतिशयायाम् षञ्-न० व० । अतिगभीरे ।
क्षिप्त्रे न० । गाधः निम्नसीमा स नास्ति यस्येति ।
नीचसीमारहिते “साष्मगाधे भवे सन्नेति” पुरा० दुर्बोधे
च । “अगाधस्थानवागुणा” इत्यमरः । [छन्दे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले
अगार न० अगम् न गच्छन्त्यच्छति प्राप्नोति अग+ञ्-
अण् । गृहे । “तलागारं धनपतिगृहानिति मेघ० ।
अगिर पु० न गीर्यते दुःखेन गृ-बा० क न० त० । स्वर्गे ।
अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्गं ओक्नोवासस्थानं यस्य । देवे ।
अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुपक्षे सूर्यालोकाभावे
तमसि । गोश्रुत्ये लि० ।

अगुण पु० न० त० । गुणविरोधिनि दोषे । “तहः सर्वं प्रवक्ष्यामि
प्रसवे च गुणागुणमिति” श्रुतिः न० व० । गुणरहिते लि०
“भक्तिमीतिप्रणयसहितं भागदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवद-
गुणं गोडहं रेहमेतत्” इत्युद्धवद्वृतः ।

अगुरु न० न गुरुयस्मात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने
“धूपैश्चागुरुगन्धिभिरिति” शिंशपा वृक्षे (शिंशु) च । गुरु-
भिन्ने, उपदेशकयुक्त्ये लि० । गुरुसंभिन्ने लघुवर्षे पु०

“अगुरुचगुष्कं भवति गुरु द्वौ धनकृचगुष्के, शशिवदमा-
साविति” श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौरवविपरीतकाचव-
वति लि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः ताडशी शिंशपा
मध्यपदलोपित० । (शिंशु) इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।
अगुरुगन्ध न० न गूदो गन्धो यस्य इव० हिङ्गुप्रव्ये । तस्मि-
यांसस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुरुशौरभे द्रव्यमात्रे लि० ।
अगुभीत लि० न गृहीतम् आन्दसत्वात् हस्य भः । अगु-
हीते, “जयजय जहृजामगुभीतगुणामिति, भाग० श्रु० ।
अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ
पर्वतवासिनि लि० ।

अगनामरुत् पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्ब्रह्मेश्वरयो
स्तद्गान्धीर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमा-
रुतं हविः । [देवयोः ।

अगनाविष्णु पु० द्वि० इ० आनङ् । एकहविर्भोजोस्तद्गामकयो
अगनाथी स्त्री अग्नि+ऐङ्-डोष् । अग्नेर्योषिति साहा
ख्यायाम् । “वरुणानी नचागनाथी तस्याः सिमन्निनी
समेवि” भट्टिः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रियताकथा
महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या साहा नाम महा-
भुज ! ॥ बाल्याद् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा कुताशने
स न मे कामनां पुत्र ! समग्रं जानाति पावकः । इच्छामि
शाश्वतं वासं वस्तु पुत्र ! सहाग्निना । स्कन्द उवाच ।
हृद्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिदुद्दिजा० नामाथ संस्कृतम् ।
होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा ससुवृतम् । अद्य
प्रभृति दासानि सवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया
साहं सदा वत्स्यति शोभने” ! वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति अग्नि-नि नलोपः । अग्नौ
स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि आकाशाहायुर्वायो-
रग्निरग्नेरापोद्भवाः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र
तेजःपदार्थस्तावद्विधिवः स्रग्धः स्थूलश्च । स्रग्ध-
वायुसंभूतः स्रग्धवायुसंभूतः स्रग्धः पञ्चीकृतस्तु
स्थूलः “तासां लिष्टतं लिष्टतमेकैकां करोतीति”
श्रुतौ लिष्टत्करणस्य पञ्चीकरणस्याधुलक्षणत्वम् ।
पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा
च भूतान्तराष्टमभागमिन्द्रितेन स्वसाह्वभागेन उत्पन्नः
पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यान्तद्वाद
इति” शरीरकोक्तेः भूयस्त्वात् तेजसत्वव्यवहारः ।
सोऽयं स्थूलो वज्रः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकावादि
प्रभवः भौमः सङ्गानवाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः
विद्युदुल्कावज्वादिः । उभावपि जङ्गलनक्षत्रावः । उदरे
भवस्तृतीयः । तयोऽप्यभी स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन
समर्थाः । सर्वोऽप्यभी लोके शास्त्रे च वज्रप्रादिशब्देन
व्यभिचयन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि “योयो-
यावतिथयैषां स स तावद्गुणः स्मृतः” इति मनुना
भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वस्य व्यक्तस्य
सङ्गाभारते शब्दः स्वयं रूपञ्च तेजसोऽय गुणास्त्रय-
इति “अत एव “वज्रो भृगुभृगध्वनिरिति” पञ्चदश्यासक्तम्
वज्रेश तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत
एव ऋन्दोग्ये त्रिष्टुक्करणानन्तरम् वज्रेस्त्रिरूपत्वस्य
यथा “यद्गनेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं
तदपरं, यत् क्षणं तदक्षस्येति” विष्टतश्चैतद्भाष्यकता “यत्त-
द्देवतानां त्रिष्टुक्करणस्य तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदा-
हरणं नामैकदेशप्रसिद्धाद्येषामसिद्धयुदाहृतयत इति ।
तदेतदाह वदनेः त्रिष्टुक्तस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके
तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं
रूपमग्नेः तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् क्षणं तस्यैवाग्नेः
रूपं तदक्षस्य प्रथम्या अत्रिवृत्कृतताया इति विद्धीति” ।
अत एव तस्यैवाग्नेः त्रिष्टुक्करणस्य रूपतया वषणेन
दृश्यते । अग्निमूर्तिध्याने च अक्षरूपत्वमनुपदं दर्शयि-
ष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च
नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वरूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वा-
दुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकासिद्धत्वेन दिव्य-
स्याग्रे दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वज्रो विशेषो-
ऽभिधीयते । “नाभेरुद्धं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते
तद्गतं सौरं तेजः पितृमित्याचक्षते” इति भाष्यविवरणे
आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौशेय
इति संज्ञा । ऋन्दोग्ये च “या हृदयस्य नाद्यास्ताः
पिङ्गलाद्याणिमूर्तिवन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्ये
त्वसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत
एष लोहित इति” । व्याख्यातश्चैतत् भाष्यकता ।
“अथ या एता वज्रपाण्या हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य वज्रो-
पासनस्थानस्य सव्यन्वित्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिरस्यसाच्यताः पिङ्गलस्य
वर्णविशेषविशेषस्यैवः सूर्यस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा
एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम् ।
सैरेष तेजसा पितृत्वात्वेन पाकाभिनिर्द्धसेन कफेनात्वेन
सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पितृत्वात् । तदेव
वातभूयस्वाक्षीलं भवति । तदेव च कफभूयस्वाक्षुक्तं,
कफेन समतायां पितृत्वं, शोणितवाक्त्वात्वेन लोहितम् ।
वैद्यकाद्वा वर्णविशेषो अन्वेष्यः । कथं भवतीति ? श्रुति-
स्वाहादित्यसम्बन्धादेव, तन्नेजसो नाडीष्वनुगतस्यैव वर्ण
विशेषा” इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो” ? वर्णत एव
आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य
एव, तस्य चान्तरस्य धात्वन्तरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष”
इत्यानन्दगिरिः । अक्षैवजाठरस्य पिपासाहेतुत्वं ऋन्दोग्ये
उक्तं यथा “अथ यत्नेतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवै-
तत् पीतं नयते इति” । व्याख्यातश्च भाष्यकता त्र्यकृतस्या-
शितस्यास्य नेत्रः आपोऽन्नगुणं देहं लोदेयन्त्यः शिथि-
लोकृत्यः अम्बाह्वुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नित-
राञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वसु, देहभावेन परिणममानासु
पातृमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा “पुरुषः पिपा-
सति नाम, तदेतदाह “तेज एव तस्य पीतमादि शोष-
यत् देहलोहितदिभावेन नयते परिणमयतीति” । तस्य
रसपाकप्रकारमाह योगार्थे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं
स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविष्टात्समभ्यन्त, पृथक् किट्टं
पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरुद्धं
च संस्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्रायः
स्थित्वाग्निं धमते शमैः (धमते संभुजयति) वायुना
भ्रूयमानोऽग्निरत्युषं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन
समन्नात् पचते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं
पृथग् रसम् । रणेन तेन ता नाडीः प्रायः पूर्यते पुनः ।
प्रत्यपयन्ति सम्भूस्सारसानि ताः समन्तत इति” । एवं रस-
पाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्थे । यथा “रुग्-
रुग्मांसमेदोऽस्त्वमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र
चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवाङ्मना । पक्काङ्गमेदस्वरसादेवं रक्ता-
दिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगा-
दय इति” । एतच्चलमेव “तस्य षोडाशरीराणि षट् त्वचो
धारयन्ति चेति” याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मितान्तराकृता
स्यष्टकम् यथा तस्यैवमोयानि जरायुजाण्डजादीनि
शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरि-
पाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाच अक्षरयो-
जाठरवाङ्मना पच्यमानो रक्तता प्रतिपद्यते, रक्तः सकोश-

स्याग्निना पचमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानलपरि-
पक्वं भेदस्त्वम्, भेदोऽपि स्वकोशवर्जिता पक्वमस्थिताम्,
अस्यप्रापि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मञ्जत्वम्, मञ्जापि
स्वकोशपात्रकपरिपचमानं चरमधातुतया परिणमते इति”
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदग्निधकर्मकारित्वात्
दग्निधत्वसक्तं पदार्थादर्शे यथा “भाजकोरङ्गकथैव लोदकः
स्नेहकस्तथा धारको बन्धकथैव द्रावकाख्यश्च सप्रसः ।
व्यापकः पाचकथैव श्लेष्मको दग्धा मत इति” ।
वैद्यकोशस्य चतुर्विधकार्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विधसक्तम् ।
विषमस्य समस्तोऽङ्गो मन्दयेति चतुर्विधः । कफपित्तान
लाधिक्यात् तत्सामग्राज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तससङ्गवान्, करोत्यग्निस्तथासन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरगितमात्वाः
समप्रकं पचत्यमी” इति ॥ अग्नेरतितोऽङ्गत्वे भयस्कसंज्ञा
स हि समग्राहाराभावे योगितादिधातुनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आह्वस्य । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाह्यस्य भौमस्यग्नेः कर्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

“लौकिके पात्रकोऽग्निः प्रथमः परिकीर्तितः । अग्निस्तु-
मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्मसु । (शुभकर्मगीति रघु०) । तच्च शीमन्ता-
न्तर्गतकर्मभेदः । शीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राग्नेऽक्षस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां अत्रादेशे ससङ्गवः ॥ गोदाने सूर्य-
नामा स्नात् केशान्ते याजकः स्रुतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विधाहे वलटः स्रुतः ॥ अतुर्थीकर्मणि शिखी
हृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पात्रकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्याद्दग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्ष्मणेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोत्रे महाशनः । एके एता-
र्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु ऋद्धो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिगद्वात् लघुरुद्रयतरुद्रातिरुद्रा-
नक्ष्यने । (पर्णाङ्गत्यां ऋद्धो नामेति रघु०) । पौष्टिके वरद-
थैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वक्ष्यार्थे वशकत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षण्ये ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवत्सकस्तथा ॥ सप्रविशति-
संख्याता अग्नयः कर्मसु स्रुताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्न विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तत्राज-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च मास्यतं ह्यग्निरुच्यते ।
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ बृहस्पतौ शिखी नाम
शुके भवति जाठकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुता
शनः इति ॥ यत्रादौ तु पञ्च भेदाः “आवसथ्याहवनीये
दक्षिणाग्निस्तथैव च । स्यात्वाह्वार्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वक्ष्यः” इति शा०रा० ॥ “पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि
केता” इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्वेयैरुचं यथा “रुद्रतेजःसङ्ग
दिमूर्द्धानं दिनसिकम् । पश्यन्ते च चतुःश्रेणं त्रिपादं सप्र
हस्तकम् । यामप्रभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम्
सुवं स्रुचञ्च शक्तिं च अजमालां च दक्षिणे । सोम
व्यजनं चैव एतपावन्तु वामके । विभक्तं सप्रभिर्हस्तैर्हिसु
सप्रजिह्वकम् । दक्षिणञ्च चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वसुरं सुखम्
द्वादशकोटिमृत्योख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वध
वषट्कारैरङ्कितं मेघवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं र
पद्माननभ्यतम् ॥ रौद्रं तु वज्रनामानं वज्रमावात
यामप्रहम्” इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्म
ङ्गहोसमाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्निप्रभिसाननि चेतनाधिष्ठिते शरीरादायगि उपचार
अग्निगद्वाप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे “अग्निं दृ
वृष्णिसहे होतारं विश्वेदम” मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वा
पूर्वकोपास्यत्वसक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव वि
नराच्छान्मासाद्य अग्निस्तोत्राधिपत्यं चकारेति काशीख्य
उक्तं तत्कथा वैश्वानरगद्वा वक्ष्यते । अग्निदेवताके कौ
कान्तत्वे “अश्वयमदहने”त्यादिना उच्चारिते कृत्स्नः
नञ्जत्वस्य तत्स्वाधिक्योक्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिथौ व
स्तदाधिपत्यं तिथिगद्वा वक्ष्यते । तस्य ब्रह्मत्वेऽपि
त्रयभेदेन दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधा
तित्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् ।
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्विते, स्वोदयात् स्वा
नब्धं (३०) “यदुभक्तं भोग्यं रवेस्तु जेदिति” नीलकण्ठ
चित्रकण्ठे (चित्ते) स्वर्णं तस्य तस्मैजोजातत्वात्तथा
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भङ्गातकण्ठे (भेडा) नि
ष्टके (नेवुं) पित्ते धातौ तस्य तदुत्पन्नत्वात्तथा यथ
तस्य तदुत्पन्नत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वाधिक्ये अग्निः
च । एवमग्निवाचकाः सर्वेऽपि शब्दाः कृत्स्नकान्तव
वर्त्तन्ते । विस्रं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते सु
भयमिति तिष्ठतः । “हुताये अग्निर्कोशे” अत्रलविधु

ख्येति" ज्योतिषम् । (अनलः कृत्तिका) एवं यथायथसदा-
हार्थम् ।

अग्निभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् ।
कस्मिन्? वा तेषामधिष्ठातृषु तदुक्तं भारते ।

प्रङ्गिराउवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिभिरापङ्कः । माञ्च
देव ! कुरुष्वान्ने ! प्रथमं पुत्रमग्न्या ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं
जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन् ! ! इहृष्यन्तर्नाम तस्यायङ्गि-
रसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वज्रेराङ्गिरसं सुतम् ।
उपेत्य देवा पप्रच्छुः कारुणं तत्र भारत । स तु पृष्ट-
स्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यगृह्यन्तु देवाश्च
तद्दृषोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि
महाप्रभान् । कस्मिन्भिर्भुङ्क्षुः ख्याताद्दानार्थान् ब्राह्मण्ये-
ष्विह । व० मार्क० स० २१६ अध्या०
ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोदहृ ! तस्याभवत् शुभा
भार्या प्रजास्तमग्राञ्च मे ष्टणु । इहृत्कीर्तिं हृहृज्योतिर्हृहृ-
हृहृणा इहृहृहृणाः । इहृहृहृहृणा इहृहृहृहृहृणा राजन् ! इहृ-
हृहृहृणाः । प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव !
भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्वेषां
तस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्गतेति यामाहुर्द्वितीया-
ऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्याति देहिनाः ।
तनुत्वात् सा सिनीवालो हृतोयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्य-
ङ्गिभ्यो भाभिर्हृविभिश्च हृविभ्यो । महामखेवाङ्गि-
रसो दीप्रस्तसु महाप्रते ! । महायतीति विख्याता सप्रमी
कथ्यते सुता । यान्तु इष्टा भगवती जनः कुङ्कुहायते ।
एकानंशेति तामाहुः कुरुमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०
वृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याऽभूदा यगस्विनी । अग्नीन्
साऽजनयत् पुत्रान् षडेकाञ्चापि पुत्रिकाम् । आहुति-
न्नेव यस्यग्नेर्हृविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः
अयुर्नाम महाप्रतः । चातुष्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्मेषेऽयजः
पशुः । दीप्रो ज्वलनेनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्यवान् ।
शंशोरप्रतिभा भार्या सत्याऽसत्याऽथ धर्म्मज ! ॥ अग्निस्तस्य
सुतो दीप्रस्तसुः कन्याश्च सुप्रताः पथमेनाज्यभागेन पूज्यते
योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते
पोर्षं मास्त्रेषु सर्वेषु हृविषाज्यं ज्ञुषोद्यतम् । भरतो
नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या
भवन्त्यग्रा यासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य
भरत्सेका च पुत्रिका । भरतो भरतस्यग्नेः पावकस्तु
मजाप्रतेः । महानत्यथ महितस्तथा भरतस्यसुतः । भर-

हाजस्य भार्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राङ्गुराज्येन
तस्यैज्यां सोमस्यैव द्विजाः यनैः । हृविषा यो द्वितीयेन
सोमेन सह युज्यते । रथप्रभरथाध्वानः कुम्भरेताः स
उच्यते । सरख्यां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समा-
वृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाधाने हृषे च हृयते । यस्तु
न चरते नित्यं यगसा वञ्चसा श्रिया । अग्निर्निस्य-
वनी नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विषाणा कलुषैर्भुङ्क्षो
विशुद्धिश्चाधिष्ठा ज्वलन् । विषापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः
समयधम्मकत् । अक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि
निष्कृतम् । अग्निः स निष्कृतनाम गोभयत्यभिभे-
षितः । अतुजूजन्ति येनेह वेदनातीः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनी नाम पावकः स रुजस्तरः । यस्तु विश्वस्य
जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राङ्गुराध्यात्मविदो
विश्वजिज्ञासपावकम् । अन्नरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति
देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्क्षुनाम सर्वलोकेषु भारत ! ।
ब्रह्मचारी यताका च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः
पूजयन्तेऽनं पाक्यस्येषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नाम
नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तकिन् कस्मिन् सर्वाणि
क्रियन्ते धर्म्मकर्तृभिः । वडवाग्निः पिबत्यग्नी योऽसौ
परमदारुणः । ऊर्ध्वभागोऽभाङ् नाम कविः प्राणायथित-
स्तु यः । उदग्धारं हृविषस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
ततः खिष्टं भवेदाज्यं खिष्टकत् परमः स्मृतः । यः
प्रशान्तेषु भूतेषु मनुरभवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे
मनुरनी चाथ पुत्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्वभूतेषु
तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन
अतल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहृषो-
द्धारयन् क्रोधं धन्वी खन्वी रथे स्थितः समये नाशयेच्छत्रं
नमोघो नाम पावकः । उरुथो नाम महाभाग । त्रिभि-
रुथैरभिष्टुतः । महावाचन्वजनयत् समाश्वासं हि यं
विदुः । २१८ अ०

काश्यपो हृथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः । अग्निरा-
ङ्गिरसश्चैव च्यवनस्तिष्ठवर्षकः । अचरत् स तपस्वीत्रं
पुत्रार्थं ब्रह्मवार्तिकम् । पुत्रं सभेयं धर्म्मिणं यगसा
ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तदा
त्यथ । जज्ञे तेजो महार्चिभ्यान् पञ्चवर्षः प्रभावनः ।
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभो तथा । त्वङ्नेले
च सुवस्त्रीभे ज्ञाणे जङ्घे च भारत ! । पञ्चवर्षः स तपसा
हृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः अतो देवः पञ्चवर्ष-

करस्तु सः । दग् वपसहस्राणि तपस्तप्ता सहातपाः ।
 जनयत् पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजत् । दृह-
 ऋथन्तरं सृष्ट्वा वक्त्राद्वा तरसा हरो । शिवं नाभ्यां बला-
 दिन्द्रं वाख्यानी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदासौ च
 विश्वाभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणा-
 मसृजत् सुतान् । दृहद्रथस्य प्राणिधिः कश्यपस्य सह-
 न्तरः । भानुरङ्गिरसो घोरः पुत्रो वज्रस्य सोमरः ।
 प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान्
 यत्नमुपशान्त्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । भूमिममतिभीमञ्च
 भामं भीमबलावलम् । एतान् यज्ञरुषः पञ्च देवानां
 ह्यसृजत्तपः । सुमित्रं मित्वरन्ञ्च मित्वरं मित्वरिन्दम्
 मित्वरुष्माणिमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं
 वीरञ्च सुरेयं सुरवज्रसम् । सुराणामपि हन्तारं पशुतान
 सृजत्तपः । त्रिविधं संभिता ह्येते पञ्च पृथक् पृथक्
 पृथक् । सुण्णत्प्रव श्रिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ।
 तेषामिष्ट हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । स्रद्धया
 हव्याहानानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । द्यां वह्नियै तदा-
 दानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्
 चाग्निः स्थितो भवेत् । चितान्नेरुद्दहन्नाञ्चं पक्षाभ्यां
 तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रथमिता ह्येते नष्टं सुण्णन्ति
 यज्ञिप्रम् । दृहद्रुक्कथस्तपसैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे ह्यमाने पृथिव्यां सङ्गिरिज्यते । रथन्तरश्च
 तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते । मित्वरिन्द्राय वै तस्मै
 हविरध्वर्यवो विदुः । सुष्ठुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महा-
 यगाः । २१६ अ०
 गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टि-
 मर्तमाम द्रुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वा-
 न्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजा-
 परश्च सः । दुःखार्तानाञ्च सर्वेषां शिवकृत् सततं शिवः ।
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्बुद्धं तपो महत् । उद्धतं कामो
 मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । ऊष्मा चैवोष्णयो जज्ञे
 सोऽग्निभूतेषु च्यते । अग्निश्चापि मनुनाम प्राजापत्य-
 मकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आश्रमथ्यं द्विजाः प्राहुर्द्वीपमग्निं सहाप्रभम् । अर्ज-
 स्कारान् हव्याहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यजनयत्
 पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो
 गवाभ्यतिः । असुरान् जनयन् घोरान्कृत्यांश्चैव पृथ-
 ग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः सृजत् ।

वृहद्भानुस्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भार्या
 सुप्रजा तु दृहद्भ्रासा तु ह्यर्यजा । असृजेतान्त्तु षट् पुत्रान्
 षट्शु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्बलानान्त्तु भूतानामसृजन्
 यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः
 सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्यु भवति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमात्मानं द्वितीयो भादुतः सुतः । दर्शे च
 पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामिह योऽग्निस्तु
 धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हवि-
 राग्रयणं सृजत् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्यस्तु
 सः । चातुष्मांसेषु निव्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्यस्तु सः । निशा खज-
 नयत् कन्यामग्नीषोमापुर्भा तथा । भानोरेवाभवद्भ्रात्यां
 सुष्ठुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषायेण चातुष्मांसेषु
 पावकः । पञ्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्देवानरस्तु सः ।
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः प्रभुः परिपद्यते । सोऽग्नि-
 र्त्रिंशत्पतिनाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्वित्तं
 भवेदाज्यं स्वित्तकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी
 नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्मणाऽसौ बभौ भार्या
 स वज्रिः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्त
 यति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य
 साधनः । शुक्लकण्ठगतिर्देवो यो विभर्त्ति हुताशनम् ।
 अकल्पः कन्यपाणां कर्ता क्रोधोऽश्रितस्तु सः । कपिलं
 परमर्षिञ्च यस्माद्भूयतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम
 साङ्गयोगप्रवर्त्तकः । अयं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि
 नित्यदा । कर्मस्त्रिह विचित्रेषु सोऽग्नीर्वाङ्मरुच्यते ।
 इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्नि-
 होत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थसुल्लणान् । संस्पृशेद्युर्गदा-
 ऽन्योऽन्यं कथञ्चिदायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
 वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्गदा हाभ्यां संसृजेत तदा
 किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ।
 यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना । इष्टिरष्टा-
 कपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्वला वै
 स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या
 दस्युमतेऽग्नये । स्रुतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो
 यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या सुरमतेऽग्नये । आर्तो न
 जुह्यादग्निं तिरात्वं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन
 कार्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत्
 प्रतिव्रितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्या रत्तिकतेऽग्नये ।

स्वातिकाग्निर्न्यटा चाग्निं संसृष्टेदग्निहोतिकम् । इष्टि-
रष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्नये । २२० अध्या०
आपस्य दुहित्वा भाव्यां सहस्य परमा प्रिया । भूपति-
र्भुवभर्ता चाजनयत् पावकं परम् ! भूतानाञ्चापि सर्वेषां
यं प्राहुः पावकं पतिम् । आत्मा भुवनभर्ता सात्वयेषु
द्विजातिषु । महताञ्चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।
भगवान् स महतेजा नित्यं चरति पावकः । अग्नि-
र्दहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते । हुतं वहति यो
हव्यमस्य लोकस्य पावकः । अपां गर्मां महाभागः सत्त्व-
भुग्यो महाद्भुतः । भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ।
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत् । अग्निष्टोमे
च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु । स वाङ्मः प्रथमो नित्यं
देवैरन्वियते प्रभुः । आयानं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्थं वं
भयात् । देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ।
दृष्ट्वा त्वग्निरथवाणं ततो वचनमब्रवीत् । देवानां वह हव्यं,
त्वमहं वीर ! सुदुर्बलः । अथ त्वं गच्छ मध्वजं प्रियमेतत्
कुरुष्व मे । प्रोथ चाग्निरथवाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
मत्स्यास्तस्य समाचरन्तुः सुहृस्तान्ग्निरब्रवीत् । भव्या वै
विवधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरराम् । अथवाण तथा चापि
हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः । अनुनीयमानो हि ष्टशं देव-
वाक्र्याद्दि तेन सः । नैऋदोदुः हरिः सर्गं शरीरञ्चापि
मोऽव्यजत् । स तच्छरीरं सन्तुज्य प्रविशे धरान्दटा ।
भृशं स्पृष्टाऽस्पृष्टज्जातान् पृथक् पृथगतीव हि । पूयात्
स गन्धं तेजस्य अस्थिभ्यो देवदारु च । श्लेष्मणः स्फटिकं
तस्य पित्तान्दारकतं तथा । यज्ञत् लणायमं तस्य त्विभि-
रेष प्रभुः प्रजाः । नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि
विद्रुमम् । शरीराद्विविधान्शान्धे धातवोऽस्याभवन्मृप ! एवं
त्यक्त्वा शरीरञ्च परमे तपसि स्थितः । ऋग्वज्रिरादिभि-
र्भूयस्तपसोऽप्यपितस्तदा । ष्टशं जञ्जाल तेजस्वी तपसा-
प्यायितः शिखी । दृष्ट्वा ऋषिं भयाञ्चापि प्रविशे मन्त्रा-
र्यावम् तस्मिन्ने जगद्गीतमथवाणमथान्त्रितम् ॥ अर्चं या
मासुरेवैनमथवाणं सुरादयः । अथर्चा त्वच्छज्जोका-
नात्मनालोक्य पावकम् । निपतां सर्वभूतानासुश्रमाथ मन्त्रा-
र्यावम् । एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथवाणा । आहूतः
सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा । एवं त्यजनयद्विष्णुप्रा-
नेद्रोक्तान् विविधान् बहून् । विचरन् विविधान् देशान्
भ्रममाणस्तु तत्र वै । सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ
सरस्वती । गङ्गा च शतकुम्भा च सरयूगण्डसाह्या

चर्मण्वती सती चैव भेध्या मेधातिथिस्तदा । ताम्रावती
वेत्वती नद्यस्त्रिस्तोऽथ कौशिकी । तमसा नर्मदा चैव नदी
गोदावरी तथा । वेस्योपवेसा भोसा च बहवा चैव भारत ॥
भारती सप्रयोगा च कावेरी सुर्मुरा तथा । तज्जनेणा
क्षणवेणा कपिला शोण एव च । एता नद्यस्तु धिष्णुप्राणां
मातरो याः प्रकीर्त्सिताः । अद्भुतस्य प्रिया भाव्या तस्य उत्तो
विभूरसिः । यावन्तः पावकाः प्रोक्ता सोभास्तावन् एव तु ॥
अत्रैवाभ्यन्त्ये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः । ऋतिः
उत्तान् सुष्टु कामांस्तानेवात्मन्यधारयत् । तस्य तद्ब्रह्मणः
कायाद्ब्रह्मरन्ति हुताशनः । एवमेते महात्मानः कीर्त्सिता-
स्तेऽग्नयो मया ॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्मन्त्रिभिरा-
पहाः । अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेऽकीर्त्सितम् ।
तादृगं विद्धि सर्वेषामेको हेतुष हुताशनः । एक एवैष
भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः । बहुधा निःसृतः
कायात् ऋतिष्टोमकतुर्व्यथा । इत्येव वंशः सुमहानग्नीनां
कीर्त्सितो मया । योऽर्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति
देहिनाम् । भा० प० मार्क० २२१ अध्या० ।

मास्य देवतेति-दक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्वि० ।
अग्निना दृष्टं माभ दक् । आग्नेयं माभ । आग्नेयी ऋक्
त्वि० । अग्नये हितं दक् । आग्नेयमोषधम् त्वि० ।
लोकिप्रयोगानुसारेण "अग्नेर्नलोपयति" औष्णादिकस्तरेण
अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता यैदकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्मिन् बह्वो व्युत्पत्त्यो-
दर्शिताः । यथा "अथातोऽनुक्तमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं
प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादप्यथो भवत्ययं यज्ञेषु प्र-
णोयतेऽङ्गः नयति संनममानोऽक्रोपनो भवतीति स्थीला-
द्योर्विर्भक्नोपयति न स्नेहयति त्विभ्य आख्यातेभ्यो जायत
इति" शाकपृष्णिर्तादक्ताद्गृध्राद्वा नीतात् स्वल्पेतेरकार-
सादत्ते गकारमनक्तेवां दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति"
अग्निमाले इति" । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्व-
देवतानां नम्रणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं
विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र
पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्-
प्रवृत्तिनिमित्तादग्निगर्भेन देवताभिधीयत ? इति प्रश्नस्या-
ग्रणीरत्यादिकसत्तरम् । देवमेनामप्रे स्वयं नयतीत्य-
ग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा च
ब्राह्मणान्तरम् । "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति" । एत-
देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति । "अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामयम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीयायामनन्ति । "अग्नि-
रप्ये प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवताना-
मिति" च । याजमनेरियनस्त्ववमामनन्ति । "स वा एषो-
ऽप्ये देवतानामजायत तस्मादाग्निर्नामिति" । यज्ञेष्वाग्निहो-
त्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूष्व् दिग्वर्त्याह्वनीयदेशं प्रति
गार्हपत्यात्पृथीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तनिमित्तम् । सप्त-
ममानः समृक् स्वयमेव प्रह्वीभगवच्चङ्गं स्वकीयं शरीरं
नयति काष्ठदाष्टे हविःपात्रे च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्ति-
निमित्तम् । स्थूलाधीविनामकस्य सङ्घर्षेः पुत्रो निरुक्त-
कारः काष्ठदक्षोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न
क्षीपत्युत्थितो न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं कृत्स्नयतीत्युक्तं
भवति । शाकपूष्यनामको निरुक्तकारो धातुत्वयादाग्नि-
शब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः ।
अक्तोऽणु व्यक्तिसूक्ष्मगतिषु इति धातुः । दग्धो दह
भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो षीञ् प्रापणे इति
धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दाभ्येक्षमाद्य
एतिधातोक्त्यन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातु-
गतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यदा दहति
धातुजन्याह्वयशब्दाङ्कारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः
स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्वयं मिलि-
त्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति
काष्ठदाष्टे हविःपात्रे च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्या
ग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्नि-
मीले इत्यगभवतीति" ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्यः
एतस्य वैश्वनरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो
यास्तेन दर्शितास्ताश्च तस्यैवावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक्व पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै-क् । इन्द्रगोपकोटे ।

अग्निक्वा पु० अग्नेः कणः ईत० । अग्निच्युतजुष्टांशे ।

अग्निक्वम्बेन् न० अग्नौ कर्म ७त० । होमि अग्निहोत्वादौ
"अग्निर्कर्म ततः कृत्वेति" ऋतिः अग्निकार्यादयोऽ-
यत् न० ।

अग्निक्वा स्त्री ईत० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च
यादिसान्त्वणदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धूम-
र्च्चि रूद्रा ज्वलिनी ज्वालिनो विस्फुलिङ्गिनो । सुश्रीः
सुररूपा कपिला ह्यङ्कव्यवष्टे अपि । यादीनां दशवर्णानां
क्वा धर्मं प्रदा क्वम्बूः" इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आपत्ते करणे कर्म-

त्वोपचारात् कर्त्तरि एषुल् । अग्न्याधानसाधनेअग्नी-
भायाञ्चि । सा च अग्निं दूतं पुरोदधे, इत्याद्या यजु-
र्वेदे एवमन्ववेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निक्वाष्ट न० अग्नेः उद्दोपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निक्कुट्ट पु० अग्नेः कुकुट इव रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् ।
ज्वलद्वाग्निव्याप्तत्वात्पुञ्जे (कुडा) इति ख्याते ।

अग्निक्कुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्नाधानार्थं
स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निकुमार पु० ईत० । कात्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वस्फु-
लभाभारते वनपर्वणि २२ अध्याये सप्रर्षिपत्नीरूपदर्शनात्
जातस्फुराधिकारस्याग्नेस्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अग्निशं तद्दर्श-
नेन जाताधिकारिकार तयानिवेदेषूष्कं वनगमनसुप्रक्रम्य,
"स्वाहा तं दक्षदृष्टिता प्रथमं कामयसदा ॥ सा तस्य किद्र
मन्वेच्छञ्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न
चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावक्तुं वञ्चिं वनसुगा
गतम् । तप्यतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी ॥
अहं सप्रर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपणि पावकम् । कामाय-
ष्यामि कामार्त्तां तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवद्वृत्तं प्रीति
रस्य कामावाप्रिय मे भवेत् ॥ २२३ अध्या०

मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्यां त्वङ्गिरसः शीलरूप-

गुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवो जनाधिप ।

जगाम पापकाभ्यासं तञ्चोवाच वराङ्गना ॥ मामग्ने ! काम-

सन्तप्तं त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं कृतां

मासुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्यां शिवा नाम ह्युताशन ! ।

शिष्टाभिः प्रहृता प्राप्ता मन्वयित्वा विनश्यस्यम् ॥ अग्नि-

रुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् ।

यास्त्वया कीर्त्सिताः सर्वाः सप्रर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥

शिषोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभिसस्तु वयं तव ।

त्वञ्चिस्तमिङ्गितेज्ञात्वा प्रेषितास्त्रतवानिकम् ॥ मैथुनायेह

संप्राप्ता कामं प्राप्नुं दूतं चर । यातरो मां प्रतीक्षन्ते

गमिष्यामि ह्युताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्नि-

रूपयेमे तां शिवां प्रीतिसुदायुतः । प्रीत्या देवो सभायुक्ता

शुक्रं जघाह पाणिना ॥ व्यचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रष्टव्यं

कानने । ते ब्राह्मणीनामन्वृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥

तस्मादेतद्रूपमाया गरुडो संभवाभ्युहम् । वनाङ्गिरसव-

ञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी

सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्वतं

श्वेतं शरत्सखैः सुसंघृतम् ॥ दृष्टिविषैः सप्रर्षीर्षुर्मं

भोगिभिरद्भुतैः । रत्नोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रभूतगणैस्तथा
राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च रुद्रगणैः ॥ सा तत्र सहसा
गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं
सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्रधीणां महा-
त्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयाभास पावकम् ॥
दिव्यं रूपमस्वयत्याः कर्तुं न शकितं तथा । तस्यैवास्तपः
प्रभावेन भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कत्वस्तत्र निक्षिप्रमग्ने-
रेतः कुरुक्षम ! तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया
तदा ॥ तत् स्नात्वा तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् ।
श्वषिभिः पूजितं स्नात्स्ननयत् स्नान्दर्ता ततः । षट्शिरा
द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकशोभैकजठरः
कुमारः समपद्यत् ॥ वन० भा० सू० २२३ अध्यायः

अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव
“ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ
महादेवं पितरं त्विपुरार्हिनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य
स्वाहाभाविश्य चोमया । हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वम
पराजित ! ॥ उभायोन्याञ्च रुद्रेण शुक्रं सित्तं महात्मना
अस्मिन् गिरी निपतितं भिक्षुकामिक्षिकं ततः ॥ सम्भूतं
लोहितोदे ह्य शुक्रगेषमवापतत् । सूर्य्यं रश्मिषु चाप्यन्य
दप्यञ्चैवापतद्भूमि । आसक्तमन्यदृक्षेपु तदेवं पञ्चधापतत् ॥
इति २२४ अध्याये । अग्निजनयानिमुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुर्विव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन
तच्चिह्नीभूतत्वम् गगने उद्भयमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निर्कोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्नरालदिक्
इतः । अग्निदेवत्वे पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे ।
“इन्द्रोर्वाङ्गः पितृपतिर्नैवेदतोवरुणो मरुत् । इवेरदेगः
पतयः पूषां दीनां दिगां क्रमात्” इत्युक्तेः तस्य पूर्वदक्षिण-
दिगोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्ने-
वाचका अपि अत्रैव । “प्रतिपत् नवमी पूर्वं रामरुद्रौ च
पावके” इति ज्योतिषे “शक्ते हुताग्रे भयमिति” च अग्नि-
कोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भे पु० अग्निर्विव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारहणे ।
अग्निगर्भेऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्य-
किरणसम्पर्कोत् अग्न्युत्पापकत्वात्प्रथात्वम् । अग्निमन्थन
काष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमी-
नतायाम् स्त्री । “अग्निगर्भो शमीपिवेति” रघुः । शम्या
गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुपा० प० ८५ अध्याये
“रुद्रस्य रेतःप्रसक्तमन्यौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निगर्भ-इ-

द्भुतं द्वितीयमसिध पावकम् । अधर्थं देवशतूणां गङ्गायां
जनयिष्यतीति” ब्रह्मवाक्यान्तरं कार्त्तिकेयोत्सर्धमन्थ-
माणस्य कृतचित् कारणेन युप्रस्थानेः “मष्टमात्मनि संलीनं
नाधिजम्बुर्हुताशनमित्यनेन” देवैस्तस्यानासादने उत्रे
नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा
“अश्वत्थार्चिर्गतोवज्रिः शमीगर्भसुपाविशति” । शमीगर्भे-
चास्य स्थितिं कथयतः शुक्रस्य जिह्वापरिदर्शितरूपयापदान-
मुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे वज्ररत्नस्य त
इत्युक्त्वा च “इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वज्रमालस्य देवताः तदे
वायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वं क्रियास्तपि । ततः प्रभृति
चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधि-
जम्बुश्च मानवा” इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वज्रिना
गङ्गायामासित्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुभेरी
गङ्गाया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । “सा वज्रिना वार्यमाण्या
देवैरपि मरिहारा । समुत्सर्ज तं गर्भं भेरी गिरिवरे
तदेति, उक्त्वा “तेजसा तस्य गर्भस्य भास्कारस्येव रश्मिभिः
यद्दृश्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्यन्तेषु च तत् सर्वं काञ्चनी
भूतं समन्तात् प्लुतदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता
वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गात्रे यः पापकोद्भवः
दिव्यं शरवणं प्राप्य वदधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु०
८५ अ० । अतएव अतौ “यथाग्निगर्भो पृथिवी यथा
द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी” इत्युक्तम् । अग्निर्विव गर्भोमध्यभागो
ऽस्याः । अग्निदोप्रायां महाज्योतिर्गुणतोलायास्तु स्त्री ।

अग्निगृह्ण न० अग्निकार्याधिं गृह्णं गा० त० । होमार्थं
गृह्णे इतः । अतस्मात्तार्त्तिग्निहत्याधारे गृह्णे न । अग्न्य-
गारादयोऽप्यत्र । “वसंश्चतुर्थोऽग्निर्विवग्नागरे” इति रघुः ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्नि
होमादि-प्रतिपादके शास्त्रे “अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते”
मि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति
तत्त्वबो० । एवमेव सत्कृतसरलायास्तुम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते एत-
भेदे यथा चक्रदत्तः ।

“पिप्पलीपिप्लीमूलं चित्तको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्या-
ऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ जारौ ह्युपा चैव
दद्याद्द्वैपलोन्मितान् । दधिकालिकगुक्तानि तेषु ह्यभावा-
ममानि च । आर्द्रकं सरसं प्रस्यं घृतप्रस्यं पिपाचर्वाटति ।
एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति” ॥

“भस्मातकसहस्राङ्गं जलद्रोणे विपाचयेत् । अटभागावगे-
पञ्च कपायमवतारयेत् । इतमस्यं समादाय कल्कानीमानि
दापयेत् । व्यषणं पिप्पलीमूलं चित्तको हस्तिपिप्ली ॥
हृद्गुचव्याजभेदा च पञ्चैव लयणानि च । द्वौ क्षारी
ह्रवुषा चैव दद्यादङ्गुलिपलोन्मत्तान् ॥ दधिकाञ्चिकगुक्तानि
स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं सरसञ्चैव शोभाञ्जनरम-
न्तथा ॥ तत् सञ्च भेकतः कृत्वा यनेर्मृद्वग्निना पचेत् ।
एतदग्निष्टवं नाम मन्दान्गोनां प्रगस्यते” इति च ।

अग्निचयन पु० अग्निर्जायते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट्
इत० । अग्निप्राधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् इत० ।
अग्निप्राधाने न० ।

अग्निचित् लि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्तिप् । मन्त्र-
पूर्वककृतवज्रस्थापने अग्निहोत्रिणि । भावे क्तिप् ।
अग्न्याधाने ।

अग्निचित्वा स्त्री अग्ने चित्वा चि-भावे क्तिप् नि० स्त्रीत्वम् ।
अग्निचयने अग्निप्राधाने “उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निच-
त्वायामिति” गृह्यम् । “चित्वाग्निचित्वा” चेति पा० ।

अग्निचित्वत् लि० अग्निचित् अग्निचयनमस्यकित् मत्तप्
मस्य वः तान्त्वान् न पदस्यम् । अग्निचयनयुक्तेषु यत्तेषु
“अध्वरेष्वग्निचित्वत्क्षिति” भट्टिः स्त्रियां ङीप् ।

अग्निज पु० अग्नेये अन्नगृहीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति
जन-उ ४ त० । अग्निजारदक्षे । अग्नेर्जायते जन-उ
५ त० । स्वर्णे न० । कार्त्तिकेये पु० । तत्कथाऽग्नि-
कुमारशब्दे दृष्टव्या । अग्निजातमात्रे लि० “अग्निजा-
औषधिजा महीनामिति श्रुति” “अग्नीश्वरस्य भक्तानां न
भयं विदुः दग्निजमिति” काशीखण्डः ।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५ त० । कार्त्तिकेये तद्विवरणम्
अग्निकुमारशब्दे ऽनुसन्धेयम् । स्वर्णे न० ।

अग्निजार पु० जारयति जृ-णिच्-कृत् रिर अण् अग्निरिव
जारः । स्वनामस्मृते द्रव्ये, औषधभेदे च । रस्य लले
अग्निजालोप्यत् ।

अग्निजिह्व लि० अग्निर्जिह्वासादसाधनं यस्य । अग्निमुखे
द्रे “ये अग्निजिह्वा उत वा यजता” श्रुतिः अग्निरेव
जिह्वाऽस्य । वराहमूर्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे
“अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्षणे विष्णुः । इत० ।
अग्निजिह्वायां स्तो सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा
“कराली घूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्षा
पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति” कथं तासा-

अग्निमुखे स्थितस्तच्च अग्निशब्दे तद्दृष्ट्याने दर्शितम् अग्ने-
र्जिह्वेव शिखाऽस्याः व० । शाङ्गलोष्टणे स्त्री ।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः । गजपि-
प्लीष्टणे । (विषलाङ्गवा) इत० । अग्निशिखायाम् ।
अग्निताप् लि० अग्निना तप्यते तप-क्तिप् । अग्निना तपस्या-
कारके “पराधीरास एतनमर्थ्यास भद्रजानयः । अग्नितापो
यथा सधेति, श्रुतिः ।

अग्नितापस् लि० अग्निभिः समुखस्यस्वर्यसहितचतुर्दिकस्य
पावकैस्तप्यते तप-अनुन् इत० । “यीष्णे पञ्चाग्निमध्यस्थ”
इति श्रुत्युक्तौ तपस्याकारके । तपतीति तपाः अग्निरिव
तपाः । अग्निस्तद्विशेषास्त्वर्भवति । “यदा बलमग्न-
पीयतोजसु भेद्दृष्टतिरग्नितापोभिरकौरति” श्रुतिः ।

अग्नितेजस् लि० अग्नेरिव तेजोऽस्य । अग्निस्तत्तेजस्के
पदार्थे “अग्निलोकेऽग्नितेजस, इति काशी० । “विष्णोः
क्रमोऽसि सपत्नहा पृथिवीसन्निभो अग्नितेजा इति”
श्रुतिः । इत० । अग्नेस्तेजसि न० ।

अग्नित्रय न० त्रयवयवं त्रयं त्रि-अयट् इत० । यथा-
विधानेन कृताधाने अग्नित्रितये । पितादीन्यपक्रमस्य
“एतएव त्रयोलोका एतएव त्रयोऽग्नयः । पिता
गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य आवहनीय
इति” विष्णुक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्यावहनीयवज्रितयरूपे
पितादौ च । अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयौप्यत् ।

अग्निद्व लि० अग्निं गृह्णादौ दाहार्थं ददाति दा-क ।
गृह्णादौ दाहार्थं वज्रिदायके आततायिभेदे “अग्निदोग-
रदशैव शस्त्रपाणिधनापहः । क्षेत्तदारापहारी च षडेते
आततायिन इति” ऋतिः ।

अग्निदग्ध लि० अग्निना अग्न्येष्टविधानेन दग्धः दह-
कर्माणि क्त । शास्त्रविधानेन संस्मृतताग्निना कृतदाहे “अग्नि-
दग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति, वायु पु० ।
अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे लि० । “अग्निदग्धाविभौ-
पचाविति” रामा० ।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दमते अनया दम-णिच्-करणे
ल्युट् इत० ङीप् । कण्टकारिकातः क्षुब्धे-कण्टका-
दृते शुक्लस्यक्षुब्धफलवति (गण्ठियारी) इति ख्याते
क्षुपभेदे ।

अग्निदाह स्त्री अग्निं विधानेन ददाति दा-हच् । अन्त्येष्टि-
विधानेन दाहकारके “यथाग्निदाता प्रेतस्य पिच्छं दद्यात्
सएव हि” इति ऋतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अग्निदीपन लि० अग्निं जठरस्थानं दीपयति दीप-णित्-
ल्यु इत० । जठरानलोद्दीपको पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।
अग्निदीप्ता स्त्री अग्निजठरानलोदीपः सेवनात् यस्याः ।
ज्योतिष्मतीलतायाम् ।
अग्निदूत पु० अग्निदूत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् ।
अग्निदानानामनारमाहूतदेवके यज्ञादौ, "यमं ह "यज्ञो गच्छ-
त्यग्निदूतो अरं कत" इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव
यज्ञे अग्ने दूतत्वमग्निस्थाने मन्त्रे "अग्निं दूतं पुरोदधे
इति, 'अग्निं दूतं यथोमहे इति' च श्रुतावुक्तम् ।
अग्निदेवा स्त्री अग्निर्देवोऽस्याः । कृत्स्नकातारायाम् "अश्वि-
यमदहनशशिकमलजश्रूलभृदृदतिजीवफणिपतर इति"
ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्यादिदेवतात्वकथनात्
तत्कामात् कृत्स्नकाया अग्निदेवत्वम् ।
अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्लिप्
नि० आलोपः इत० । अग्निधाधनकर्त्तरि । "अध्वर्युं
वा मधुपाणिं सुहृत्समग्निं वा धृतदत्तं दमनसमिति" वेदः ।
अग्निधान न० अग्निविधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट्
इत० । अग्निहोतृगृहे "पदं कण्ठे अग्निधाने" इति
वेदः । [तारावर्जितारकादयोऽप्यत्र ।
अग्निनक्षत्र न० इत० । अग्निदेवत्ये कृत्स्नानक्षत्रे अग्नि-
प्रग्निनयन न० अग्नेनयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे
ल्युट् इत० । अग्निस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने
इत० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारष्ट्रे ।
अग्निनिर्यास अग्नेः जठरानलस्यैव दीपको निर्यासोऽस्य ।
अग्निनेत्र पु० अग्निनेत्रा हुतर्हविःप्रापयिता यस्य अच् समा० ।
देवतामात्रे । "हृद्यं वहति देवानामिति" श्रुतौ हि तस्य
देवैभ्यो हृद्यमाहकत्वसक्तम् । इत० । वज्रनयने न० ।
अग्निपद न० इत० । अग्निदानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च ।
तत्र दीयते इत्यर्थे व्युत्पादित्वात् अथि आग्निपदम् ।
अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिक्रिया परि-क-
भावे श इत० । अग्निचर्यायां ह्योमादिकरणे । [पञ्चतभेदे ।
अग्निपञ्चत पु० अग्निमाधनं पञ्चतः । स्वतः अग्निस्मार्दके
। अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्निदानस्थानस्य पुच्छ इव ।
आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । "दक्षिणत आवाहनीयस्योप-
विशेदग्निपुच्छस्य माम्निचित्यायामिति" गृह्यम् ।
अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणे-
नेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वज्रनोक्ते
पुराणभेदे तद्वरणं यथा ।

"आग्नेयमष्टमं श्रुतमिति" भागवते । "परमग्निपुराणञ्च
रुचिरं परिकीर्तितम् । चतुर्दश सहस्राणि परं पञ्चयता-
धिकम्" इति ब्रह्मवैवर्ते । तत्राभिधेयसंज्ञेयः । भग-
वतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा,
सुरादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम्, कृय-
भार्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनार्दिनिर्माणाप्रकारः,
शालयामलक्षणम्--पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रति-
ष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, द्वीपवर्णनम्
जर्धभोलोकवर्णना, ज्योतिष्मत्स्वरूपम् । बुद्धजयोपाय-
पटकम्भाविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुञ्जकार्णमाविधिः,
कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्यधर्मः, आश्रमकल्पः यज्ञयज्ञः,
वैदिकस्मार्त्तकर्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वार-
व्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहा
रम्भादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, मन्था-
विधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्मः,
राजाध्ययशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रण-
दीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यव-
हारविधिः, देवासुरयोयुद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा,
पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, अन्तःशास्त्रम्, साहित्यं,
शिशुानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं,
नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥
एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥
अग्निप्रणयन न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्वकं संस्कारः
प्र-नी-भावे ल्युट् इत० । शास्त्रोक्तविधानेन
वज्रसंस्कारभेदे "दक्षिणत आह्वरनीयेऽयस्थितस्यग्नेः
सौमिकायामुत्तरवेदां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयन-
मिति" गृह्यम् ।
अग्निप्रस्कन्दन न० इत० । यथाविधानमग्निकार्यरूपहीमा-
करणे "प्रजाय यौवनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव ।
अग्निप्रस्कन्दनपरस्वच्छायेन भविष्यतीति, स्वपुत्रमनुं प्रति
ययातिवाक्यम् भार० आदि प० ।
अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्त-श्च अग्नेर्वा प्रस्तरः ।
(चक्रकीर्ति) ख्याते वज्रपुराणपक्षे प्रस्तरश्चण्डे ।
अग्निबाहु पु० अग्नेर्बाहुर्निव दीर्घशिखत्वात् । धूमै ।
अग्निभ न० अग्निरेव भाति भा-क । स्वर्णं अग्निस्तस्यवर्णत्वा-
स्य तयात्वम् । वज्रतल्यवर्णपदार्थे लि० । भ० मज्जलं
इत० । अग्निदेवत्ये कृत्स्नानक्षत्रे न० ।
अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्लिप् । क्रास्तिं क्रोथे अग्निं कुमार

गच्छे तदुदभवकथा । अग्निमन्त्रे त्रि० । स्वर्णे न० ।
वृक्षान्तः । अग्निभवाद्योऽप्यत ।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वितादेश्चय्ये मस्य ।
बौद्धभेदे इत० । पावकविभक्त्या तद्दीर्घ्ये च स्त्री । इव० ।
वज्रमन्त्रे त्रि० ।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असृग् । वज्र-
तस्यदीर्घप्रयुक्ते । 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्त्व इति' वेदः ।

अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः शा० त० । सूर्यादि-
तेजसद्रव्यसम्पर्कात् अग्न्युत्थापके सूर्यकालाभिधे मणौ
(आतसी) (चक्रमकीति) ख्याते प्रसूते च ।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्यस्य मत्पत् । यथाविधानेनाहि-
ताग्निंके साम्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसे-
दमग्निमान् द्विजः" इति स्मृतिः ।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथ्याति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति
मन्य-क्लिप् नलोपः । अग्निराधानार्थमरणिद्वयघर्षणेन
वज्रसम्पादके याप्रिके । करणे क्लिप् । अग्निमन्त्रसाधने
मन्त्रे, अरणिकाले च त्रि० ।

अग्निमन्थ पु० अग्निमन्थ्यतेऽनेन मन्थ-करणं चञ् । गणि-
कारोष्ठके (गणियारि) तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि आयु
वज्रिरुद्भाष्यते । तन्मन्थनसाधने मन्त्रे च । करणे ल्युट्
इत० । अग्निमन्थनोऽप्युक्तार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अग्निमान्द्र न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्रं पाचनकृण्वता ।
धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नी-
श्वरस्य भक्तानां न विद्युद्मिजं भयम् अग्निमान्द्रभयं
नैवेति" काशीखण्डः । अग्निमान्द्रोऽजीर्णता स्यात्
तत्वात्यभोजनं कार्यं यथा । 'सुसुसुसुरजीर्णेऽपि भोज्य-
मस्योपकल्पयेत् इति चक्र० । तत्कारणसूक्तम् । स्नेहपीतस्य
वानस्य विरिक्तस्य स्रुतास्रजः । निरूढस्य च कायाग्निमन्द्रो
भवति देहमः ॥ सोऽस्रैरत्यर्घगुर्वाभिरुपयुक्तेः प्रशास्यति ।
अस्योमहद्भिरुक्तभिन्दादितोऽग्निरिवेभ्यसैः ॥ सचाल्य-
र्त्तुभिश्चाद्भिरुपयुक्तं विवर्द्धते । काष्ठैरुपभिरत्यैश्च मन्धु-
क्षित इयानलः ॥ हृतदोषप्रमाणेन सदाह्वारविधिः स्मृतं
इति सुश्रुते ।

अग्निमारुति अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यं वाङ्मादेराकृति
गणत्वादिञ् ततो वृद्धिः देवताइन्द्रे च आनडं वाधित्वा
'इहृद्वाविति' इत् "देवताइन्द्रे च" इति द्विपदवृद्धौ ष्ट०
पूर्वपदस्य ह्रस्वः । अग्न्ये सुनौ तस्य च कल्पान्तरे
ताभ्यामुत्पत्तिरनुसन्धेया ।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य । देवे । कुतश्चयं हि देवे
रग्निरूपसुखदारेणैवाश्रयते । "हृद्यं वृद्धति देवाभामिति
श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् । "अग्निमुखा वै देवा" इति
"अग्निमुखं प्रथमं देवतानायति च" श्रुतिः । अग्निमुखे
ऽप्येऽस्य । देवे, "अग्निरप्ये प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वा
रेव देवानामप्योत्पत्तेस्तथात्वम् । यथा चाग्नेर्देवसुखत्वं तद
दित्यञ्च तथाऽग्निशब्दे निरूढव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्रा
दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोतृशब्दे वक्ष्यते । अग्निमुखे
प्रधानमुपास्यो यस्य । अग्निहोत्रिणि द्विजे । अग्निः दाहव
त्वात् प्रापाग्निमुखे यस्य । विभे "वाग्ज्वा वै विप्रा" इति
श्रुतौ तेषां वाग्ज्जत्वकथनात् अग्निमुखत्वम् । अग्निरि
स्वर्गात् दुःखदायकं सुखमयमस्य । भङ्गातकृष्टके (भेल
चित्कृष्टके च । तद्विद्यार्थसम्पर्गेन हि देहे चतोत्पत्तस्तयं
स्तथात्वम् । अग्नेः जठरानलस्य सुखं हारम् । वैद्य-
कोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदको वषा
च द्विगुणा भवेत् । पिपप्ली त्रिगुणा चैव शङ्खवेरं
चतुर्गुणम् ॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी ।
चित्तकं सप्तगुणितं कृष्टञ्चाष्टगुणं भवेत् ॥ एतद्वातहर
चूर्णं पीतमात्रं प्रसज्जत् । पिवेद्दूधा मस्तुना वा कुर्या
कोश्यावरिणा ॥ सोदावसं मजीष्णञ्च श्रीह्वानसुटरन्तथा
अङ्गानि यस्य शीर्थ्यन्ते विषं वा येन भक्षितम् ॥ अर्शो-
हरं दीपनञ्च श्लेष्मघ्नं गुल्मनाशनम् । कांसं श्यामं निह-
न्त्याग् तथैव यच्छनायनम् ॥ चूर्णमग्निमुखं नास न
क्वचित् प्रतिहन्त्यते" इति चक्रदशः ।

अग्निमुग्धो स्त्री अग्निरिव सुखमयं यस्याः गौरादत्वात्
ङीप् । (भेला) भङ्गातकृष्टके, लाङ्गलिकाष्टके (विषलाङ्गला)
अग्निरेव सुखं सुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा० । गायत्री-
मन्त्रे । "कृदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीसुदके
जपेत् । गायत्र्याग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति"
गोभिलः । तस्याय "सोऽस्माकमयत यज्ञं हृजेयेति स सुखत-
एव विद्वतमसृजत तं गायत्री चन्द्रोऽन्वृष्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोमनुष्येऽवसन् स्रुतस्तस्मात् त्रिष्टुप् स्तोत्रानां सुखं,
गायत्री च्छन्दसामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ । अग्निना समप्रजा-
पतिसुखजातत्वात् तथात्वम् । अस्मिन् पक्षे । अग्नेरिव
सुखं प्रजापतिसुखं सुखमुत्पत्तिहारमस्या इति विग्रहः
गौरा० । गायत्रीमन्त्रस्य गायत्रीशब्दे वक्ष्यते । विभे
तु पु० । अग्निरिव उत्तमं सुखं यस्याः गौ० ङीष् । पाक-
शालायाम् स्त्री अग्निर्मुखमाद्यो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि० ।

अग्निरक्षणा न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्वात् वा रक्ष-ल्युट् ।

राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्नि-
होत्रस्य च । भावे ल्युट् । अग्निप्राधाने ।

अग्निरजसु पु० अग्निरिव रक्ष्यते दीप्यते रज्ज् असुन् नलोपः ।

रक्षवर्णे इन्द्रगोपनामककोटे । ईत० । अग्निवीर्ये,
स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यज्ञजातमत्वात् ।

अनलोपसनावोषके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह-क । मांसादन्यां

तदङ्गुरस्य वज्रहस्त्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूपते

ऽसौ रूप-कर्माणि अच् वा । वज्रहस्त्यवर्णे अग्निसदृश-
मास्ये च ईत० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वज्रधैर्यरूपे
च न० ।

अग्निरेतसु न० ईत० । अग्निशुक्ले, तज्जातत्वात् सुवर्णे च

तत्कथा च प्रसन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निर्संक्रान्तस्योऽग्निना देवता
प्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तथा च वोढुमममर्थया "ससु-
त्वमज्जं तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन" मेरौ पातने कृते
तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्वं वस्तु सुवर्णोक्तिं यथोक्तमानु-
शासनिके प० भा० । "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्वरस्येव
रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पञ्च तेषु च ।
तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्नात् प्रत्यदृश्यत" इति । अन्ने च
"तस्मात् सुवर्णं भाङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । महजं
काञ्चिकेयस्य वज्रस्तेजः परं मतमिति" ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० ईत० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवन-

भेदे । म च । 'सद्रुद्रकाञ्चनमयं शिखरत्वयं च मेरोसुरारि-
कपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधःगतमस्यज्वलनान्कानां रज्जो
ऽस्य पानिलशशीशपुराणि चासौ" इति सि० षि० गोलाध्याये
दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्-
रीक्षणस्य तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमान-
यानेन गच्छता शिवशर्मणा पृष्ठाभ्यां विष्णुद्रुताभ्यां
सूर्यलोकादूर्ध्वं शक्रपुरीवर्षानोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्नि-
लोकं वर्णितः यथा

"एतस्या दक्षिणे भागे येयं पृथ्वी श्रुते शभा । इमामर्चि-
ष्वातीं पश्य वीतहोत्रपुरीं शभाम् । जातवेदसि ये भक्ता
स्ते वसन्त्यत्र सुप्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्युर्ये दृढमत्या
जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्वसम्पदास्ते सर्वेत्वाग्नितेजसः ।
अग्निहोत्ररताविप्रास्तवाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्नि-

प्रतिनो येयं तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापट्त्वं

यस्तिष्ठाभारान् प्रयच्छति । कुर्यादग्नीष्टिकं वापि स
वसेदग्निस्त्विषी । अनाद्यस्याग्निस्त्वारं यः कुर्याद्वा
दयाम्बतः । अग्नः प्रेरयेदयान् सोऽग्निलोके महीयते ।
जठराग्निविष्टस्य योदद्यादाग्नेयभीषधम् । मन्त्राग्ने
स पुण्यात्मा वज्रलोके वसेत्श्वरम् । यज्ञोपस्करवस्तुनि
यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाग्नौ मद्द्याद्यो ह्यर्चिं श्रुत्यां
वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।
गुरुदेवो प्रतं तंथं सर्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि
सर्वानि वज्रसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव
तस्मात् स पायकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्यज्ञा
वै जातवेदसम् । अन्यत्र वधति रतिं ब्राह्मणो न स
वेदवित् । अन्नरात्मा ह्ययं साक्षाद्विहितो ह्यशुशुक्लणिः ।
मांसप्यासान् पचेत् कृत्वा स्त्रीणां भो मांसपेयिकाम् ।
तैजसी शास्त्रवी मतिः प्रत्यक्षा दृष्टनात्मिका । कर्त्वा
हन्वो पालयन्ती विनैनां किं विभोक्तये । चित्तभानु
रयं साजान्नेत्वं लिभयन्नेशितः । अन्वन्मोभये लोके
विनैनङ्गः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैश्च यम् ।
एतद्भुक्तं निषेवन्ने सर्वो दिवि दिवोकस" इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरक्ष्यस्य अग्नि + सत्पु वेदे मस्य वः ।

साग्निर्लोके विभे, "यपुर्ययस्तु चरुर्गन्वा इव" इति वेदः ।
तुल्यार्थे वति । अग्निस्तुल्यक्रियायादौ अर्थः ।

अग्निवर्धु स्त्री ईत० । स्वाहायाम् दत्तकन्यायाम् । अग्नार्यागच्छे
विवरणं दृष्टव्यम् ।

अग्निवर्चसु त्रि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नि-
तुल्यदीप्तिमति, "स्यन्दनेनाग्निवर्चसा" इति भार० ।
ईत० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्चक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्चकः पृथ + णिच्
लुक् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याङ्गारे च ।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्णे इव वर्णे रूपं यस्य । अग्निस्तुल्य
वर्णे, "ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति"
ऋतिः । सूर्यवर्ण्ये ऋषिभेदे पु० तत्कथा रघौ १६म० ।
ईत० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवत्सभ पु० अग्नेः वत्सभः कुक्षेन दाह्यत्वात् । सालहणे ।

अग्निवासस न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्तम् । अग्निस्तुल्य-
शुद्धे वस्त्रे । इव० । तादृग्वस्त्रवति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुप्रापयति वा वाहेः
अण् । ऋगे, धूमे च । वज्रयाहकमाले त्रि० ।

अग्निवाहन न० ईत०। जागे, “रत्नं जटाधरं वज्रं कारयेत्पुष्प-
वामभ्रम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं शम्भुधा-
रिणम् । चतुर्बाहुं चतुर्हन्तं देवेशं वायुसारथिम् ।
चतुर्भ्यङ्गभैरुं वायुचक्रं रथे स्थितम्” इति पुराणे
कागशाहनत्वसूक्तम् ।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप् । अग्निहोत्रिणि
माग्निने । अग्निरहस्यं वेसीति विद्-क्विप् । अग्नि-
रहस्यमास्त्राभिज्ञे पु० ।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दु रिय । विस्फुलिङ्गे अग्निरूपे ।

अग्निवीज न० ईत० । अग्नेर्वीजे तद्वेत्ते जातत्वात् उपचारात्
स्वर्णे । “इद्वेत्तेजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसेरिति” स्वर्ण-
दानमन्त्रः । तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या । तन्त्रोक्ते
रकारवर्णे “अग्निवीजं समुद्भूतं सुखदससमन्वितमिति”
तन्त्रम् ।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम् । वज्ररेतसि, तत्पराक्रमे च । तद्वी-
र्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे । व० । अग्निस्तस्य परक्रमवर्तित्वि०

अग्निशरगा न० ईत० । अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे ।

अग्निशस्त्रं त्वि० अग्निरिव श्णपाति तोद्रकोपत्वात् शृ-सन्नि ।
तोद्रकोपान्विते । श्चषभेदे पु० । वाह्वादि० इति आग्नि-
शस्त्रः तदपत्ये । मडादि० फक् । आग्निशस्त्रायः
तद्गोत्रापत्ये ।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम् । अग्न्याधानस्थाने
अध्या वा नपुंसकत्वम् । “हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां
सदनम्” इति वेदः ।

अग्निशिख्य पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य ।
कुङ्कुमदण्डे, कुङ्कुमदण्डे, अग्निस्तस्य शिखे-जाङ्गलीदण्डे च ।
अग्निस्तस्य जटावति त्वि० । अग्निशिखेव शिखाऽप्यस्य ।
जाङ्गलिकादण्डे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्निस्तस्यापभागे
त्वि० “वायोरग्निशिखैरिवेति” पुरा० । स्वर्णे कुङ्कुमपुष्पे
च न० । ईत० । अग्निष्वाहायां स्त्री “शरैरग्निशिखोपभै
रिति, भार० । [होमे ।

अग्निशुश्रूषा स्त्री ईत० । वज्रैः विधानेन सेवोपयोगिनि
अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरस्य यस्य । कुङ्कुमदण्डे,
कुङ्कुमदण्डे, जाङ्गलीदण्डे च । अग्निस्तस्यापवति त्वि० ।

अग्निश्रुत् पु० अग्निःस्त्यतेऽत स्तु-आधारे क्विप् पत्वम् ।
अग्निष्टोमस्य विद्यतिभूते एकाङ्गसाध्ये यागभेदे ।
सामसंज्ञिताभाध्ये संशयपूर्वकं तच्च कर्मान्तरमिति सायणा-
चार्य्येण निर्णीतम् यत्रा । “उक्ताग्निष्टोमस्य वारव-

नीय-साम इति । रेवतीष्वक्तु इत्येति श्रुतं पशु-
फलाप्रये । रेवतीर्दिग्गुणः कर्म प्रथमवा पूर्ववद् गुणः ।
रेवती-वारवनीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः । सामो-
ऽत फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता । तेनोक्त-
गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले” ॥ “त्रिष्टदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यास्तु ऋक्तु एकविंशतिष्टोम-साम इत्या अङ्ग-
वर्षस-कामो यजेत”-इत्यस्य सङ्घोधो श्रूयते—“एतस्यैव
रेवतीषु वारवनीयमग्निष्टोमसाम इत्या पशु-कामोह्येतेन
यजेत” इति । “अस्यामर्थः । प्रकृतौ तृतीयसवने
आभिव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते,
तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वाद् अग्नि-
ष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञीयो वा अग्ने”
इत्याद्याग्ने योष्वृशु गीयते अर्चिस्तग्निष्टुति अङ्गवर्षस-
कामेन वायव्यास्तु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृताविवैक
विंश-स्तोम-युक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीर्नः सधमादे”
इत्यादिषु रेवतीष्वृशु “वारवनीयं” साम गायेदिति,
तत्र रेवतीनास्तु वारवनीयनामकेन साक्षा यः सम्बन्धः
सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृत-
परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः
समर्थमापत्वात् यथा पूर्वोक्तकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृता-
ग्निहोत्रे दधि-गुणोविहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः-
विषमो दृष्टान्तः, दधोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोध-
नीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः
एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु
रेवत्यृगाधारकवारवनीय-सामोऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल
साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः
तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधी-
यते । एतच्छब्दः एवकारश्च विधीयमान-कर्मान्तर-विषयतया
योजनीयौ इति । “यजेत वाचमेधेन स्वर्जिता सोसवेन
वा, अभिजिद्विजिद्वज्रां वा त्रिष्टताग्निष्टुतापि वा”
इति श्रुतिः ।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तुभ्यतेऽत क्विप् पत्वम् । यज्ञभेदे ।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं ऋषिसमुदायो-
ऽवसानेऽत । यागविशेषे स च यागः तादृशप्रमहा-
ब्राह्मणे षष्ठाध्याये “प्रजापतिरकामयत बहु स्वां प्रजा-
येयेति स एतमग्निष्टोममसृजत” इत्युपक्रम्य “एष वाव
यज्ञोयदग्निष्टोम” इति “एकस्मा अग्नौ यज्ञः कामाया-
ह्वयते सर्वेभ्योऽग्निष्टोम” इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा “हादय

स्तोत्रायग्निष्टोम" इत्यादिना समप्रसङ्गं दर्शितः । अग्निष्टोम
 शब्दस्य व्युत्पत्तिर्माध्यकृता सायणाचार्येण दर्शिता यथा
 "यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामान्नेध्यासुत्पद्येन अग्नेष्टोमसाम्ना
 हमाप्ते रन्निष्टोम इतिनाम सम्प्रदायमिति" । तद्विधानपरिपाठी
 च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या ।
 ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश
 शस्त्राणी" लुप्तान् अष्टमाध्यायपर्यन्तं यानि स्तोत्राणि
 शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत
 एवावगन्तव्यानि तेषां सखुपादि तत्सम्बद्धार्थं वक्ष्यते
 तत्र अप्रयोगितमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रयोगितमन्त्रसाध्या तु
 स्तोत्रमिति तयोर्भेदः । एकाहसाध्ये अग्निष्टोमसामके यज्ञे
 च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः
 कल्पः ठक् । अग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे ।
अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं
 भाम गानविशेषः । अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-
 सवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामान्नेध्यासुत्पद्ये गीय-
 माने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-
 पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना
 अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वाद् अग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा०
 भा० । "ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्नि
 ब्रह्मणएव रसे यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम्
 तस्य साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते ।
अग्निष्ट पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्यात्क पत्वम् । वज्रौ स्थिति
 योग्ये लौहमेव कटाहादिपात्रे ।
अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्वकदाहः ।
 विधानेन अग्निस्तदाह्ये । "अनायस्याग्निं संस्कारं यः
 कुर्याद्वा दद्यान्वितः" इति काशी० ।
अग्निसङ्गाग्र त्रि० अग्निरिव सङ्गाग्रते काश-दीप्तौ अच् ।
 अग्निस्तस्यैव तत्तु स्थितेजस्ते च ।
अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू-अच् । अर-
 यत्कृच्छ्रम् । ५००० स्वर्णं म० । अग्निसम्भूतमात्रे त्रि० ।
अग्निसहाय पु० अग्निना सह अग्रते अय-अच् ३०० ।
 वायौ, धूमे च । अग्निसहायधूमवहण्यवत्त्वात् शीवृगति-
 त्वाच्च वनकोपते च ।
अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत् कप । वज्रं साक्षीकृत्य
 कृते कर्माणि । "सख्यं कृत्याग्निसाक्षिकमिति" रामा० ।
अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्सापनेऽपि
 सारांशदाहनात् । रसाञ्जने इत० । वज्रसारे तु अक्षी ।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन । अग्नि-
 दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, ओषधे च । इत० । अग्ने-
 दाहशक्तिप्रतिरोधे पु० ।
अग्निष्वा(स्व)त्त पु० व०व० अग्निः (आद्वीयविप्रकर-
 णानलात् सुप्त आत्तं यज्ञं येषां आ-दा-क्त पत्वमिति
 बहवः । मरीचिपुत्रे पिष्टगणविशेषे । "अग्निष्वा(स्वा)त्ताः
 वरिषदः ऊर्ध्वा आञ्जपास्तयेति" मनुः । तैत्ति-
 रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वात्ता-
 गतुमतो हवामहे । मरायंसे शीमपोथं य आशुः ।
 ते नो अर्वनः सुहवा भवन्तु । शस्रो भवन्तु
 द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-
 नामकाः पितरः पिष्टविशेषाः । ते च चातुर्मासुप्रगतपिष्ट-
 यज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः "ये वा अयज्जानो गृहमेधिन
 स्वे पितरोऽग्निष्वात्ता" इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-
 गमकत्वात् आत्तं कर्मानिष्टाः सन्नो मत्वा च पिष्टत्वं गताः ।
 तानग्निष्वात्तान्" इति तद्वाक्ये माधवाचार्यः ।
अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु-किप् इत० । कृताग्नि-
 हवने अग्निहोत्राणि ।
अग्निहोत्र न० अग्नये हृत्येऽत्त हु-त् ४०० । मन्त्रक-
 रणवृत्तस्यापनपूर्वतदुद्देश्यकहोत्रे । अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात्
 हविषि, वज्रौ पु० । काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-
 होत्रशब्दनिश्चिन्निविधानाद्युक्ते तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्नि-
 रविभेत् आहुतिभिर्यैतमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः
 प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्विति सोऽब्रवीत् किं
 भागधेयमभिजामिष्य इति तुभ्यमेवेदं ह्यवाता इत्य-
 ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदाग्निहोत्रम्" इति
 पुरा प्रजापतेस्तापं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-
 पक्रम्यागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन् अग्नौ पूर्वोक्तं हतं
 स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत् । तदाहुतिसामर्थ्येण
 पुरुषमसृजत । तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अष्टादीनसृजत ।
 ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम् ।
 तदानीमग्निर्भोतोऽभूत् । तस्यायमभिप्रायः । प्रजापतिः
 पुनः पुनराहुतिभिरैव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति ।
 तास्वाहुतीदृशा एव गृह्णन्ति । तस्माद्भागरहितः सेवितुं न
 शक्नोतीति विचार्य पूर्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-
 पतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्विति पुनः पुनराग्निमब्रवीत्
 सचाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽङ्गं क्षुधितः सेवितुं
 न शक्नोति भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्याह-

सत्पत्न्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्नि-
होतृगतं हविस्तुभ्यमेव हूयाता इति भागं दत्तवान् ।
ततोऽग्निहोतृहविस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निहोतृपत्न्यः ।
तस्मादग्नये होतृं होमोऽस्मिन् कर्मणोति बहुव्रीहिव्यु-
त्पत्तया अग्निहोतृमिति कर्मणाम् । अग्नये होतृमिति
तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम" इति तद्भाष्यम् । तत्कालञ्च तत्सै-
वोक्तः "तद्भूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा ह्यौषीः । उभयोर्वै
मावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति ।
सायमेव तभ्यं जुहुयन् प्रातर्मह्यमित्यब्रवीत् । तस्मा-
दग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातः" इति । तद्विरग्न्यर्थं
प्रजापतिना ह्यमानं दत्त्वा मा ह्यौषीरित्येवमादित्यो निवार
यामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्यथाहं तयो-
रुभयोरायोरेतद्भविः, न त्वेकस्यग्नेः इति । तदानी-
सुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्ठा या कालभेदेन
व्यवस्था तासुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, सूर्याय
प्रातर्जु हुयात्" इति तद्भाष्यम् ।
तच्च नित्यं कामप्रश्न "यावज्जीमग्निहोतृं जुहोतीति" अत्या
नित्यस्य "उपसङ्गश्चरित्वा मासमेकमग्निहोतृं जुहोतीति"
अथा च कामप्रश्न विधानसूक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि
सर्ववेदिभिः कर्तव्यता "यज्ञामातं स्वशाखायां पार-
क्यमविरोधे च विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोतृत्वादि कर्म-
वदिति" छन्दोग० प० कात्या० । "अग्निहोतृं तयोवेदा
स्त्रिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहोनानां जीवि-
कोति वृहस्पतिरिति" चावाक्यमतम् ।
अग्निहोतृ हवनो स्त्री अग्निहोतृोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-
करणे ल्युट् ईत० । अग्निहोतृहविर्पहग्यामृचि ।
अग्निहोतृत्तु पु० अग्निहोतृमग्निं जुहोति सञ्ज्ञ-क्लिप्
ईत० । कृताग्निहोतृ "यत् सृष्ट्वा सृजतामग्निहोतृ
हुतां यत् लोक" इति, अतिः ।
अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोतृ + मत्वर्थे ङिनि । अग्निस्थापन-
पूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोतृहोमकर्त्तरि साग्निके ।
अग्नीध्र् पु० इच्छते इन्ध्र-भावे क्लिप् ईत० । अग्नुद्गीपने
"अग्नीधः शरणे रण् भञ्जेति" कात्या० वा० ।
शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि क्लिप् । अग्ना-
धानकर्त्तरि ।
अग्नीध्र् पु० अग्निम् आदधाति धृ-क दीर्घः । वज्रग्राधान-
कारके ब्रह्मापरपथ्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यस्यै
सम्पदाने षञर्थे क दीर्घः । अग्निहोतृ होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० इन्ध्र० इन्द्रपरत्वाच्चात् । एतन्नामकयो
रेकहविर्भोजोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन त्रि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध्र-ल्युट् ईत० ।
मन्त्रभेदे । स्त्रियां ङिष्वात् ङीप् । भावे ल्युटि । अग्नि
कृत्ये न० । [सिद्धकष्टस्थाने ।

अग्नीय त्रि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि-उत्तरा० छ । वज्र-
अग्नीवत्तुण पु० द्वि० इन्ध्र० ईत् । एतयोरेकहविर्भोजो-
र्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० इन्ध्र० ईत् पत्वञ्च । एतन्नामकयोरेक
हविर्भोजोर्देवयोः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" अतिः ।
अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्त्रियेते
अनया अत्र वा प्र + नी-करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् ।
तयोः संस्कारिकायामृचि पात्वप्राञ्च । भावे ल्युट् । तयोः
संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीय त्रि० अग्नीषोमौ देवते अस्य छ । तद्देवताके
पश्चादौ कपालरूपपात्वादि संस्कारे हविर्भेदे च "अग्निषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपतीति" "योऽग्नीषोमीयस्य
पशोरभ्रातीति" च अतिः ।

अग्नागार न० अग्नेः अग्निहोतृसंबन्धवज्जेरगारं ईत० ।
अग्निहोतृगृहे "वसंश्चतुर्षोऽग्निरिवान्नागारे" इति रघुः ।
अग्निगृहादयोष्यत् ।

अग्नाधान न० अग्नेराधानम् आ-धाञ्-ल्युट् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापने । उवहु० । अग्निहोतृयागे ।
अग्नाधेय पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोतृत्रिणि साग्निके
द्विजे तत्प्रकारश्च "पुण्यमेवाद्धीताग्निमित्युपक्रम्य कात्या-
यनसंहितायां दर्शितः कल्पपन्थे च विस्तरो प्रष्टव्यः ।

अग्नालय पु० अग्नेरालयः आ + ली-आधारे अच् ईत० ।
वेदमन्त्रद्वारा वज्रस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे-कुण्डे,
स्थाण्डले च ।

अग्नाहित पु० अग्निराहितो येन आ + धाञ्-कर्मणि क्त, वा
परिनातः । अग्निहोतृत्रिणि साग्निके द्विजे ।

अग्नुत्पात पु० अग्निना दिव्याननेन कृत उत्पातः (अग्नि-
सूचकोपद्रवः) उद् + पत-ञञ् ईत० । आकाशस्थानल
विकारसूचितोपद्रवे, उत्कापातादावशुभसूचके, धूमकेतुकृत-
विकारे च । स च नाभस उत्पातः उत्कादिरूपः पञ्च
विधः धिष्णोत्काशनिविद्युत्काराभेदात् । तेषां लक्ष-
णादिकं फलसहितम् वृहत्संहितायासूक्तं ३३ अ० यथा
"दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपानि यानि तानुत्काः ।

धिष्णोर्लोकाग्निविद्युत्कारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥
 उल्का पक्षेण फलं तद्विष्णोर्ग्रायनिस्त्वभिः पक्षैः ।
 विद्युदहोभिः बद्धभिस्तद्विष्णोरा विपाचयति ॥ तारा
 फलपादकरी फलाधेदात्मी प्रकीर्त्तिता धिष्णोरा । तिस्रः
 सम्पूर्णफला विद्युदोल्काग्निश्चेति ॥ अग्निः स्वनेन
 महता ऋगजाश्चरुगाश्चवेत्सतरूपशुभु । निपतति विदा-
 रयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वतामं जगयन्ती
 तटतटस्वना महता । कृटिलविशाला निपतति जीवे-
 श्वनराशिषु ज्वलिता । धिष्णोरा जगत्यापुच्छा धनूषि
 दश दृश्यतेऽनराध्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ
 हस्तौ सा प्रमाणेन । तारा हस्तं दीर्घा युक्ता तान्माञ्ज-
 तन्तु रूपा वा । तिर्यग्धसोर्ध्वं वा याति वियत्युह्य-
 मानेव । उल्का शिरसि विशाखा निपतन्ती वर्धते प्रत-
 नुपुच्छा । दोर्घा भवति च पुरुषा भेदा बह्वो भवन्त्यस्याः ।
 प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिर्दट्टिलाङ्गलम्बगाभाः । गो-
 धाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजभूष-
 करिगिरिकमलेऽतुरगसन्प्ररजतहंसाभाः । श्रोत्रसव-
 ज्जगङ्गस्तैकरूपाः शिवसुभिजाः ॥ अम्बरमध्याङ्गुली
 निपतन्त्यो राजराष्ट्रनागाय । बभ्रुमती गगनोपरि विभ्र-
 ममाख्याति लोकस्य ॥ संसृशती चन्द्राकौ तद्विच्छता वा
 सभ्रूपकम्बा च । परचक्रागमन्वपवध-दुर्भिलाडिभयजननो
 पोरैतरप्रसुल्कापसव्यकरणं दिशकरहंसांशोः । उल्का
 श्रुभदा पुरतो दिशकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्रा रक्षा
 पाता कृष्णा चोल्का द्विजाद्विष्णोभा । क्रमशश्चैतान्
 जन्तुभूधोरःपार्श्वपुच्छस्याः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रा-
 दोनामनिष्टदा कृत्वा । ऋज्वो स्निग्धशस्त्राड्या नीचोपगता
 च तद्वृद्धौ ॥ श्यामा वारुणनीलाऽस्त्रगदहनासितभस्मनिभा
 कृत्वा । सन्ध्यादिनजा वक्रादलिता च परागमभयाय ॥
 नक्षत्रप्रहृषाते तद्गङ्गानां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये प्रती
 रवीन्दू पौरैतरस्त्ववेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठासू-
 य्स्काहृतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रिषुषोडा पृथानिलविष्णु
 देवेषु ॥ भ्रुवसौमेषु ऋषाणासुषेषु सदाहृषेषु चौराणाम् ।
 क्षिप्रेषु कलाविदुषां षोडा साधारणे च हृते ॥ कर्षन्त्येताः
 पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि ऋपतीनां
 षट्शेषु तत्स्वामिनां षोडाम् ॥ आगामहोपघाते तद्दे-
 श्यानां स्वले कधिरेतानाम् । चैत्यतरौ सम्प्रतिता सत्कृति-
 षोडं करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरस्त्रयमधेन्द्रकीले जन
 शयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहत्याहोमिनो

गोषे ॥ स्वेडास्फोटितवादितागोतीत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा ।
 उल्का निपातसमये भयाव राष्ट्रस्य सन्वपस्य ॥ यस्याङ्कुरं
 तिष्ठति खेऽनुपङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या
 चोह्यते तन्नुष्टेय स्वस्या या वा महेन्द्रध्वजहृत्यरूपा ॥
 श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्यगा नृपाङ्गनाः । हन्तुधोमुखो
 नृपान् ब्राह्मणानथोर्ङ्गा ॥ वरिष्पुच्छरूपिणी शोकसङ्ख्या
 वहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हृन्नि
 मण्डला पुरं क्ववत् पुरोहितम् । यंगुलमवत् स्थिता
 राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालस्त्रकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी ।
 खण्डयोऽथ वा गता स्वस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचाप-
 प्रतिमा राज्यं नभसि विद्धीना जलदान् हन्ति । पवन-
 विलोमा कृटिलं याता न भवति शस्ता विनिष्टसा वा ॥
 अभिभवति यतः पुरं बन्धं वा भवति भयं तत एव
 पार्थिवस्य । निपतति च यथा दिशा प्रदं प्रा
 जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः ॥ तत्कारण-
 सुक्तं गर्गसंज्ञितायाम् "अतिनोभादसत्याहा नास्ति-
 क्यादायधर्मतः । नरापचाराच्चियतसुपसर्गः प्रवर्त्तते ।
 ततोऽपराधाच्चियतमपवर्जनि देवताः । ताः सृजन्त्यनुतां-
 स्नांस्तु दिव्यनाभसभिजान् । त एव त्रिविधा लोके
 उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनागाय रूपं संतो-
 धयन्ति च" इति । अनिष्टचक्ररूपभेदाद्य उह्यत्संज्ञिता-
 वाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम्
 "वृहत्कृत्वा च सृष्ट्याद्या रक्तमोलशिखोज्ज्वला । पीर-
 पेय प्रमाणेन उल्का नामाविधा स्मृतेति" ।

अग्नुष्टुार पु० अग्नेः आधनार्थसुहारः अरणिमन्वनेन उत्था-
 पनम् । अरणिद्वयधर्षणेमानलोत्पादने । तत्प्रकारस्त
 "अश्वत्यो यः शमीगर्भः प्रशस्तं वीसिमुद्भवः । तस्य या प्राङ्-
 मुखी शाखा वोदीची वोर्ङ्गापि वा ॥ अरणिस्तन्मयो प्रोक्ता
 तन्मध्ये वोत्तरारणिः । सारवहारवृक्षमोविष्ठी च प्रश-
 स्यते ॥ संस्रक्तमूलो यः शमशाः स शमीगर्भ उच्यते ।
 अनाभे त्वशमीगर्भादुत्तरेद्विलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गु-
 दैर्यं षडुपि पार्थिवम् । अत्वार उच्छ्रये मानसरथोः
 परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्वः स्यात्त्रयं स्याद्द्विहाट-
 गाङ्गुलम् । ओविली हादशैव स्यादेतन्मन्वयन्मन्वकम् ॥
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्त यत् यत्पदिश्यते । तत् तत् उह्यत्-
 पञ्च पान्थिभिर्भिहयात् सदा ॥ गोवालैः शणसंमिश्र-
 हस्तममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन
 पावकः ॥ मूर्त्तार्थिकर्षण्यङ्गाणि कम्बरा चापि पञ्चमी ।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । वर्षेषु मध्ये अग्रजातत्वात्
विप्रे । [स० । जङ्घायभागे ।

अग्रजङ्घा स्त्री अप्या जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०
अग्रजन्मन् पु० अये जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु० ।

ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च । अग्रजातमात्रे लि० । अप्यात्
प्रधानाङ्गात् सुखात् जन्मास्य व्य० व० । ब्रह्मणोऽसुखोत्-
पन्ने विप्रे, तस्य तत्सुखोत्पत्तिश्च ताण्डुमहाब्राह्मणे
उक्ता यथा “सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स सुखत एव
त्रिष्टमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽसृज्यताग्निर्देवता
ब्राह्मणोऽनुष्यो वसन् ऋतुस्तस्माच्छ्रित्वा स्तोत्रानां सुखं,
गायत्री च्छन्दसाम्, अग्निर्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां,
वसन् ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्यं दूरोति
सुखतो हि सृष्टः” इति । व्याख्यातश्चेत् भाष्ये “सः
प्रजापतिरकामयत किमिति” ? सञ्ज साधकं यज्ञं सृजे येति
स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहुरदित्युक्तस्यैवेदं विवरणं सः
प्रजापतिः सुखत आत्मनो सुखादेव त्रिष्टमसृजति-
त्ययसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिष्टमनु पश्चाद्गायत्री-
छन्दः गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्देवताऽ-
सृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वस-
न्नाख्यश्च ऋतुरसृज्यत यस्माद्यदेते सुखतएव सृष्टाः तस्मादेते
त्रिष्टदादयः स्वस्वजातयानां मध्ये सुख्या अभवन् त्रिष्टदा-
दीनां सुखानां मध्ये ब्राह्मणस्य सुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्यं लोक-
मिदं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन सुख्यत्वात् ब्राह्मणो सुखे-
नेदानोमपि वीर्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं दूरोति
तस्मादित्युक्तं विष्टणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो सुखतः सृष्ट-
स्तस्मादित्यर्थः ॥ एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि सुखेन वीर्यं
दूरोति सुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति
इत्यर्थः” इति । “ब्राह्मणोऽस्य सुखमाप्नोति” पुरुषसूक्तम् अत
एव विप्रस्य सुखजातत्वेन सुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव
वीर्यं भवतीत्युक्तम् अतएव मनुना “वेदमेव सदाभ्यस्ये” इत्यु-
क्तम् हारीतसंहितायां तु “षट् कर्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्म-
णस्य महात्मनः । तैरेव मतत यस्तु वसयेत् सुखमेधते
अध्यापनं चाध्ययनं वाजनं यजनं तथा । दानं प्रति
पश्येति षट् कर्माणोति चोच्यते” इति “वेदश्चैव सदाभ्यस्येत्
शुची देशे समाहितः धर्माशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-
मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानशि
श्रुतिहीनाय विप्राय सृष्टिहीने तथैव च दानं भोजन
सन्त्यञ्च दत्तं कुर्वन्नाशनम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेद

शास्त्रं पठेत्, हिज इति” च । “सत्त्वप्रधाना वप्राः स्थुरिति
भारतोक्तेः विप्रस्य सत्त्वप्रधानतया “ब्राह्मणकर्त्तव्यविशामां
शूद्राणाञ्च परन्तप ! । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवै-
र्युगैः । शमोऽमस्तपः शौचं ज्ञानिनारजवमेव च । ज्ञानं
विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमिति” गीतायां
सात्त्विकधर्माण्यास्य स्वभाविका इत्युक्तम् । विष्टतश्चेत्
श्रीधर स्वामिना “तत्र ब्राह्मणस्य स्वभाविकानि कर्माण्येव
शम इति, शमश्चिन्तोपरमः (वाङ्मयविषयाच्चिन्तनम्) दमो-
वाङ्मयिन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयाच्चिन्तनम्) तपः पूर्वोक्तिं
(सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाङ्मयान्धरञ्च । ज्ञानिः
(शीतोष्णादिदहन्सहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाङ्मय-
भ्यन्तरयोः कापथाभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः
आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् शमादि
ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्मोति” । “सुखजातादयोऽप्यत्र
अये प्रथमं जन्म यस्य । चतुस्रसु ब्रह्मणि, “यो वै ब्रह्मणं
विदधाति पूर्वं यथास्मै प्रहिणोति वेदमिति” “हिरण्य
गर्भः समवर्त्तताये” इति च श्रुतौ परब्रह्मसंज्ञायात् तस्य
प्रथमोत्पत्तिरज्ञा, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना “सोऽभिधाय
शरीरात् स्वात् सिद्धुर्ब्रह्मा प्रजाः । अप एव समर्जादौ
तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्भ्रमं सृष्ट्वांशुसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामह” इत्यनेनोक्तः ।

अग्रजात पु० अये जातः जन-क्त ७त० । ज्येष्ठभ्रातरि,
विप्रे च । ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजातमात्रे लि० ।

अग्रजाति पु० अप्या अत्र जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म० । विप्रे ।

अग्रजिङ्घा स्त्री अप्या जिङ्घा अपहस्तवत् क० । जिङ्घायभागे ।

अग्रणी लि० अये नीयतेऽसौ णी क्तिप् ७त० गत्वम् । प्रभो

श्रेष्ठे च । अयं नयति देवेभ्य इति । वज्रौ पु० यथा-
चास्यापणीत्वं तथाग्निगर्भे निरुक्तव्याख्यायासुक्तम् ।

अग्रतम् अव्य० अये अप्याद्वा अप-तसिन् । पूर्व्यष्टसौ, पूर्व्य-
भागावधिके च । [अपगामिनि । द्विदयां ङीप् ।

अग्रतःसर लि० अपतः सरति गच्छति सृ-ट ७त० ।

अग्रदानिन् पु० अये दानं उद्देश्यत्वेकास्वस्य अपदान-तसिन्
प्रतोद्देशेन यद्दानं दीयते तस्मिन्प्राहिणि “अपदानोति”
ख्याते विप्रे । “क्षीभो विप्रस्य शूद्राणामप्ये दानं
वृद्धीतवान् । यद्दण्डात्सिद्धदानानामपदानो बभूव स”
इति पुरा० ।

अग्रदानीय पु० अये दानमर्हति क् । अपदानिविप्रे ।

अग्रतन्त्र पु० अयो नखः अपहस्तवत् क० । नखापे ।

अग्रनासिका स्त्री अपा नासिका अपहस्तवत् क० ।
नासिकापभागे ।

अग्रन्यिक पु० नास्ति यन्निर्वह्यन्विः संसारन्वयान्विर्वाऽस्य ।
निर्घान्विके सक्तकच्छे जैनभेदे आत्मज्ञे च “भद्रते
हृदयगन्धि” रित्यनेन तस्य संसारगन्धिन्यन्वितोक्तेस्तथा-
त्वम् । यन्विन्पूर्व्ये लि० ।

अग्रपगी स्त्री अप्ये पयं यस्याः जातत्वात् डीप् ।
(आत्कुशीति) ख्याते टच्चे ।

अग्रपूजा स्त्री अप्ये पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । “अप्ये-
पूजामिह स्थित्वा वृष्टाणोभामिति” पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ्
अग्रः पूर्वः भागः कर्म० । आङ्गादौ प्रथमसङ्ख्ये देये
द्रव्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शरायभागः ।

अग्रभुक् लि० अप्ये देवपत्नीदिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-
क्लिप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु० अप्ये भवति उत्पद्यते भू-क्लिप् ७त० । पूर्वजाते
ज्येष्ठभ्रातरि विभे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते लि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म० । प्रधानस्त्रियाम् । “अथापमहिषी
रात्र” इति ।

अग्रमांस न० अप्यं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मनु-स, दीर्घः
कर्म० । हृदयस्ये पद्माकारे (फुलका) इति नामके मांसे ।
केचित् व्यङ्गापमांसमेकं नामेत्याहुः । (अपमांस) इति
प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अप्यं मुखम् अपहस्तवत् कर्म० । सुखाये ।

अग्रयण न० अग्रमयनात् उत्तरायणात् गत्वम् शक० तत्त्विधा
नकालोऽस्य अच् । मार्गे मांसि मांसिककर्त्तव्येनवशस्येष्टि-
रूपे यज्ञभेदे । निरन्तिकर्त्तव्ये नवाक्षत्राद्ये च । “अज्ञता-
पयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्समेति” वज्रार्त्तने स्मृतिः ।
“अज्ञतापयणमकृतमवशस्येष्टिश्चाङ्गं यथायोग्यं साग्नि-
कनिरग्निपरमिति” आङ्गत्तत्त्वे रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अप्ये यानं यस्य या-ल्यट् संज्ञात्वेऽप्यथत्वम् ।
पुरोगामिनि सैन्ये । अप्यगामिमात्रे लि० ।

अग्रयाधिन् लि० अप्ये यासति या-णिनि ७त० । पुरो-
गामिनि “पुत्रश्च ते रणशिरस्यमपयायीति” ऋषेच ।

अग्रयोधिन् पु० अप्ये स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ७त० ।
सैन्यानामप्ये स्थित्वा योद्धरि । [चिह्नोति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अप्यमुपरिभागः लोहितं यस्याः व० ।

अग्रवोज पु० अप्यं शाखायं वीजसत्त्वात्कं यस्य । विसृज्य-

तस्यखण्डरूढे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते वृक्ष-
कादिद्रव्ये ।

अग्रसन्धानी स्त्री अप्ये फलोत्पत्तेः प्राक् सन्धीयते ज्ञाय-
तेऽव्या कार्यं सम्+धा-करणे ल्युट् डीप् । यमपञ्ज-
कायाम् । यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्रागभवीयकर्म्मालुसारेण
शुभाशुभसूचकं सर्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका । कैचित्
यमपट्टिकेति वा कथ्यते । अप्यसन्धानकारिणि लि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अप्यं सन्ध्यायाः, “सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना
समस्यते, इत्युक्तेः एक०त० । सन्ध्यापूर्वसमये । अप्या
पूर्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् “कर्कसूना-
सपरि तृष्टिमं रञ्जयत्यप्यसन्ध्याति” शकुन्तला ।

अग्रसर लि० अप्ये सरति गच्छति सृ-ट् ७त० । अप-
गामिनि । “युद्धायापसरोऽभवदिति” स्त्रियां डीप् ।

अग्रसारा स्त्री अप्यं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलान्यन्य-
गिखायां सङ्ख्यायाम् । अग्रात् अग्रसारभ्य सारोऽस्य ।
बंशादौ पु० ।

अग्रह पु० अहः परिपहः न०त० । परिपहाभावे । बहु० ।
परिपहन्त्ये सन्धासिप्रभृतौ, ज्ञानान्यत्वे लि० ।

अग्रहर लि० अप्ये क्षियते दीयतेऽसौ अप्य-हृ-अच् । अप्य-
देये वस्तुनि, भागाप्ये पु० अप्य-हृ-कर्त्त रि अच् । अप्यहा-
रिणि लि० “प्राप्यहरः कुमार” इति ।

अग्रहस्त पु० अप्यथासौ हस्तस्येति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म० ।
हस्तस्यापभागे “अथाप्यहस्ते सकुलीकृताङ्गुलाविति” कु० ।

अग्रहायण पु० अप्यः अत्रः हायनोर्ग्रीहिरत्वं गत्वम् ।
मार्गशीर्षे मांसि । तस्य च “मासानां मार्गशीर्षोऽस्त्रीति”
गीतायां भगवद्भिर्भूतिरूपत्वोक्तेः अत्रधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणेष्टि स्त्री अप्या प्राथमिकी हायननिमित्ता इष्टिः ।
नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अप्यं प्रथमं क्षियते उत्पद्यमानस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते
हृ-कर्म्मणि घञ् । जेतोत्पद्यमानस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणो
इशेन स्थाप्ये धान्यादौ शुद्धलादाष्टसप्तवारिणे देये
जेत्वादौ, पामभेदे च “स कस्मिन्दिप्यहारे कालौ नामैक-
स्येति” दशकु० । अप्यं हरति-अण् । अप्यहारके लि० ।

अग्रार्त्तनि न० अप्यञ्च तद्वति नेत्रं चेति गुणगुणिनो-
रभेदात् कर्म० साङ्गपरत्वात् नाच्समा० । नेत्राप्ये
अप्यङ्गे “अप्याङ्गा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवी-
दिति रामा० ।

अग्रार्त्तनीक न० अप्यञ्च तदनीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म० णत्वम् । अघयायिवैत्ये । “अघ्याणीकं रघुव्याघ्री
राक्षसानां बभञ्जतः इति” रामा० ।

अघायणीय न० अघं अघमयनं ज्ञानं तत्र साधु ऋ ।
बौद्धागमसिद्धे प्रयादभेदे “उत्पादपूर्वमघायणीयमथ
वीर्यं ता प्रवादः स्यात् इति” हेमचन्द्रः ।

अघ्रावलेहित न० अघं प्रथमभाग उच्चयावलेहितमास्वाटितं
यस्य । आङ्गाद्यर्थप्रस्तुताद्गादगभागसङ्ख्यासादनेन आङ्गं
दानादानरुतायोजकदेषदृष्टे अज्ञादौ “द्विःस्त्रिं
परिदञ्च तथैवापावलेहितमिति” आङ्गवर्णे ब्रह्मपुरा-
णम् “अघ्रावलेहितं आङ्गाथीपकल्पितं सकुडुपभुक्ताप-
भागमिति” रघु० ।

अघ्रासन न० अघमर्षादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् ।
आङ्गाद्यभोजनार्थं अर्घदानादितोऽप्ये कल्पिते विप्रस्योपवेश-
नार्थे आसने “सामग्रामसनतोऽवकृष्टमवशमिति” सुद्रा० ।

अघ्राह्य ति० यज्ञ-गयत् न० त० । यज्ञायोग्ये शिवनिष्णा-
ल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाद्यादौ च । “अघ्राह्यं
शिवनिष्णाल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति” पुरा० । “ब्राह्मणः
प्रतिग्रहणीयाहृत्तथं साधुतस्तथा । अव्यञ्जमपि सातङ्ग-
तिललोहंश्च वज्रं येत् । कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः
पुरुषो भवेत् । श्यालङ्कारस्वादि प्रतिग्रह्यं षटस्य
च । नरकात्त निवर्त्तने धेनुं तिलमयीं तथा । तथा
“ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतराद्-
यद्दृष्टहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति” । “एतदा दद्रव्या-
दानं गङ्गोत्तरोपजनकम्” इति रघु० । “अघ्राह्यताहृतं
ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कलटापण्डपतितेभ्यो
द्विषस्तथेति” मनुः । तेन कलटादिद्रव्यम् अघ्राह्यम् ।
श्रीचादौ कर्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । “अन्नजले
देवगृहे बलमीके मृत्पिकस्यले । कृतशौचावशिष्टे च
अघ्राह्याः पञ्च मृत्तिका” इति स्मृतिः । अविचारणीये
ति० “अघ्राह्यस्त्वनिवेदित” इति स्मृतिः । आवेदन-
कालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यपहारे न विचार-
णीयः इति तदर्थः ।

अघ्रिस पु० अघे भवः अघ+डिभच् । ज्येष्ठभ्रातरि । अघे,
उत्तमे च ति० । “वीराणामघ्रिसौ भूत्वा युयुधे पार्थिवैः
सहेति” पुरा० ।

अघ्रिय पु० अघे भवः अघ+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । अघे,
उत्तमे, अघजातमात्रे च ति० । “सन्ध्या अघ्रिया भव-
न्तीति ता० ब्रा० ।

अघ्रीय पु० अघे भवः अघ+ऊ । ज्येष्ठभ्रातरि । अघे, उत्त-
मे च ति० । “अपीयभागं ददतेऽस्य दैत्या” इति वेदः ।
अघ्र(गू) स्त्री अगि-कृ नलोपः वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च ।
मिरुक्ते तन्नामोरेतस्या उक्तेस्तदर्थात्वम् । “जनीयन्नोन्ययुव”
इति वेदः ।

अघ्रोग ति० अघे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अघ्रोगा ति० अघे गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।
अघ्रोग ति० अघे गच्छतीति गम-डू अलुक् स० । पुरो-
गामिनि भेवके ।

अघ्रिदिधिषु (ष्) पु० दिधिं धैर्यं स्यति निरस्यति, सो-कृ
षत्वम् दिधिषूः द्विकृता पुनर्भूयोपित् अघ्ये गणनीया दिधि-
षूष्य अलुक् स० कवभावः ष्ट० वा ष्टस्वः । पुनर्भूवियाहृका-
रिणि । प्रागनूदज्येष्ठभगिन्याः प्रागूदकनिष्ठभगिन्यां स्त्री ।
“ज्येष्ठायां यदानूदायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाप्ये-
दिधिषूषीया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः यतत्पने
ष अघ्ये ज्येष्ठावियाहृत्पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठावियाहृकाला
सहनरूपधैर्यं लोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।
अघ्रिदिधिषूपति पु० इत० । अमूदज्येष्ठायां भगिन्याम्
सत्यां कनिष्ठायामगिन्या वोढारि “यश्चाप्येदिधिषूपति-
रिति” स्मृतिः ।

अघ्रिपा ति० अघे स्थित्वा पाति पा-क्तिप् अलुक् स० ।
पुरतो भूत्वा पालके “अघ्ये पा क्वभवो मन्दसाना” इति वेदः ।

अघ्रिपू ति० अघ्ये कृत्वा पूयते पू-क्तिप् अलुक् स० । पुरः
पवित्तकारके “सोमस्वराज्ञो भजयन्ति तेनायं पुव” इति वेदः ।

अघ्रिवेग वनस्यायं-राज०पूर्व्वं अलुक् स० णत्वम्, नि०
एदन्त्वम् । वनायभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अघ्रिसर ति० अघ्ये सरति सर-ट-अलुक् स० । पुरो-
अघ्रिसरिक ति० सर-भावे-अप् अलुक् स० अघ्ये सरे अघ्य
गतौ प्रसृतः टन् । पुरोगामि-भेवके ।

अघ्रिपहरणीय ति० अघ्यसर्पहृतये यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने
अनीयर् । आङ्गाद्यर्थसपकल्पितसग्राहारेय्ये दानोद्देश्ये
वास्तुदेवादौ । अघ्ये उपहृतयेते कर्मणि अनीयर् । प्रथम-
दानार्थे इत्ये । [“दृश्यते स्वगुर्या बुद्धीति” गीता ।

अघ्र्य पु० अघ्ये जातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । अघ्रे ति०
अघ्र इदित् गतो भ्यादि० आत्त० सक० षेट् । अङ्कते ।
आङ्कित । क्रि-अङ्कित् अङ्कित् अङ्कित् ।

अघ्र पापकरणे अदन्चुरा० उभय० अक० । अघ्रयति-ते ।
आजिघत् त । अघ्र-अघम् अघः ।

अघ न० चुरा० अघ-भावे अच् । पापे "हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यत" इति माघः । कर्त्तरि अच् । पापकारके लि० "अघाचुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवतीति" गीता अघं हेतुत्वे नाख्यस्य अर्था० अच् । व्यसने दुःखे च न० तयोः पापजनन्यत्वात्तच्चम् । तत्र व्यसने "कञ्चित् ऋगीणामनघा प्रसृतिरिति" रघु । "अनघा अव्यसनेति" मङ्गिनाथः । "न वक्ष्येदघाहानीति" "अघाहेषु निष्टसेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति" च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य इष्टवियोगरूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अज्ञानि अवाहाइति तदर्थः । दुःखे, "उपलभ्यतमघो घेन नात्मानमवबुध्यते इति" दुःखोघेनेत्यर्थः "दयालुमनघस्रष्टं पुराणमजरं विदुरिति" माघः । परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्र हरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्यैः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तस्मात्पर्यार्थः "स्वयंशांसि विक्रमवतामवतां न बधूषघानि इति भा० । अघानि व्यसनानीत्यर्थः । पूतनायकासुरयोर्भ्रातरि अघुरभेदे पु० । "कृष्णचरितमिवाघनाशनमिति" श्लेषः । एतत्कथा चाघनाशनशब्दे दृश्या ।

अघकृत् लि० अघं पापं सततं करोति क-कृत्तरि ताच्छीलादिषु वा क्विप् इत्० । पापकारिणि, सततपापशीले च ।

अघन लि० न० त० । निविडताविरुद्धार्थिल्ययुक्ते ।

अघनाशन लि० अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । पापनाशके जप्यदानादौ "जपेत् सर्वाघनाशनमिति" स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । अघस्यासुरभेदस्य नाशनः । श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते "अघाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणान्तमः । नित्यं यदन्तर्निजजीवितेषुभिः पीताभृतेरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ दृष्ट्वाभिकान् कृष्णसखानघासुरः कंसानुशिष्टः स वकीवकानुजः । अयन्त मे सोदरनाशकत्तयोर्द्वयोर्भेनेनं सवलं हनिष्ये एते यदस्मत्सु हृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टमा ब्रजौकसः । प्राणे गते वर्धसु कानुचिन्ता प्रजासवः प्राणभृतोहि संयते ॥ इति व्यवसाजगरं दृष्ट्वहृदुः स योजनायाममहाद्विपीवरम् । इत्याहुतं व्याघ्रगुहाननं तदा पथि व्यथेत गुसनाशया खलः" ॥ इत्यम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्यन्तं खदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्यप्युक्तम् । "तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्तव्ययः सार्भवत्सकम् । चूर्णीषिकीर्षी-रान्मानं तरसा वष्टधे गले ॥ ततोऽतिक्रायस्य निरुद्ध-मार्गिणोचुरदोषं दृष्ट्वा भू मत्तस्वितस्ततः । पूर्णानुरङ्गे पवनो-

निरुद्धोमूर्ध्वान्विनिर्भेद्य विनिर्गतो वहिः" इति ॥ "कृष्ण-चरितमिवाघनाशनमिति" श्लेषः ।

अघभोजिन् लि० अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ईत्० । देवपितृतिथ्युद्देशमावेन स्वार्थपाचके । "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति विष्णुः । "भुङ्क्ते ते त्वघं पापा ये पचन्यात्मकारणात्" इति गीता ।

अघमर्षण न० अघं पापं ऋष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्मात्मत्वात् सच्यतेऽनेन ऋष-ल्युट् इत्० । उत्पन्न-पापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि आपोहिष्टेत्यादि स्तुतञ्च । तच्च अन्नजले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे । यथा "बौधायनः "ऋतञ्च सत्यञ्चाद्यघमर्षणम् तिरनर्जले जपन् सर्वस्मात् पापात् प्रसुच्यते" । योगियाज्ञवल्क्यः "हत्या लोकानिमांस्तो न हि त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यमेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति । हारीतः "पातकोपपा-तकमहापातकानामिकतमसिद्धिपातेऽघमर्षणमेव जपेत्" इति । दृष्ट्विष्णुः "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापपनोदनः । तथाघमर्षणं स्तुतं सर्वपापप्रणाशनम्" इति । योगियाज्ञ-वल्क्यः "स्नानमष्टैवैतैर्मन्त्रैर्मांजनं प्राणसंयमः । अघ-मर्षणस्तौलेन अश्वमेधावभ्यत्समम्" इति । शङ्खः "जहानि-मग्नः प्राणान् संयम्य तिराहन्नाघमर्षणस्तौलेन स्नायात् नाख्यघमर्षणात् परमन्नर्जले" इति । गौतमः "अन्नर्जलेऽघमर्षणं तिराहन्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते" इति । अत्रिः "अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधावभ्यं तथैतन्मनुरब्रवीत्" इति । वशिष्ठः "अपि चापसु निमज्जानः त्रिः पठेदघमर्षणम् । यथाश्वमेधा-वभ्यं ताडयं मनुरब्रवीत्" इति । आपस्तम्बः "अपि चापसु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्" । यथाश्व-मेधयज्ञो हि मनुस्तादृशमाह तत्" इति । बौधायनः "तिराहं चाप्युपवसन् तिराह्नाभ्युपयन्त्रपः । प्राणान्मनुनि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम् । "यथाश्वमेधावभ्य-मेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति । योगियाज्ञवल्क्यः "त्र्यहं चोपवसेद् यस्तु तिराह्नाभ्युपयन्त्रपः । मुच्यते पातकैः सर्वैः जन्ता तिराहमर्षणम्" इति । रङ्गसे दृष्ट्विष्णुः "मातरं भगिनीं गत्वा माहस्वमारं कृष्णं सखीं सना-भ्याञ्च अगमप्रागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्नर्जले तिरा-वर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति" । तथा "गुरुतल्यगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्नर्जले तिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय संयतेन मास्त्रेकं यावत् जलमवगाह्याघमर्षणस्त्रक्तं त्विरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च लघुयमः "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुश्रूणि स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणञ्च वा स्त्रक्तं शुभ्येञ्जान-जलेस्थितः" इति । उहृद्यमः "अघ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशसुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वालयाघमर्षणं चापसहस्रभावर्यं जुहुयात् तस्मात् प्रापात् पूतो भवतीति" । हारोतश्च "अनञ्जले त्विरावर्त्य सुचरते ब्रह्महृत्ययेति" । उहृद्यपस्तम्बः "अकार्यकरणे चैव अभ-ध्यस्य च भक्त्ये । अघमर्षणस्त्रक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" । वशिष्ठः "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्" इति । उहृद्यपस्तम्बः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । त्विरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागम्यघमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ "ब्रह्महृत्वा त्विरावर्त्योपोपितोऽनर्जलेऽघमर्षणं त्विरावर्त्ये-येत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्विरावर्त्योपोपितोजत्वा ब्रह्महृत्वा त्वघमर्षणम् । अनर्जले विशुद्धेऽनु दृष्ट्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये षोडशयनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थसिद्धे उद्धृत्य सङ्घृष्ट्वा मसमा मरुत् पूर्णेन पात्रिणा आदित्याभिसुखः अघमर्षणमध्याय-मधीयीत इति" । षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य ह यं रं लं वं इति त्विरभिमन्त्र्य मूलसु-चरन् गलितोदकविन्दु भिस्तत्सुदृष्या सप्रधा मूर्द्धाभमभ्युच्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड्याकथ्य देहान्तःपाप प्रमाल्य क्षणवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडित मन्त्रेण पाप-पुरुषस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्र-सां-तान्त्रिकाघमर्षणसङ्गम् तत्प्रमाणं तु तल्लैशागमग्रम् ।

अघमर्षण त्रि० अघं भारयति ऋ-णिच्-अण् उप० । पापनायके देवादी, "वमोऽघमर्षणमारो निर्घत" इति वेदः ।

अघहृद् त्रि० अघं रोदिति स्वर्णान्धमतया यस्मात् रुद-अपादाने क्रिप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनायने मन्त्रे । "मा त्वाघहृदोऽरुदन्" इति वेदः । अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय घटत रुद-कर्त्तरि क्रिप् । रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तद्व्रतीकारार्थमनुदते त्रि० ।

अघर्म पु० न०त० । उग्रविरोधिशीते तद्विति त्रि० । "अघर्म काल" इति काद० ।

अघल त्रि० अघं लाति गृह्णाति नाशयतीति ला-क । पापा-पनोदके । "हृत्थोर्ये अघलाद्रुता" इति वेदः ।

अघवत् त्रि० अघमस्यस्य मतुप् मस्य वः । पापवति सम्बो-धने अघोः-अघवन् । "अघोयजेति" सुघवोपधम् ।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । सपे ।

अघशंस पु० अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस अण्-उपस० । अनिष्टसंपादके चौरौ "अपाघशंसंनुदताभराति मिति" वेदः । भावे अच्-ईत० । व्यसनस्त्रक्ते पु० ।

अग्रशंसिन् त्रि० अघं शंसति स्त्रचयति शंस-णिनि ईत० । व्यसनस्त्रक्ते "व्यसनाशंसाकर्त्तरि" वचः क्रूरं मयोक्त-मघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु त्रि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ-क्यच्-उ । पापाचरणेष्वावति, परव्यसनचिकीर्षके च । "त्वा एका अघायवोविदन्" इति यजु० । परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अघमायाति आ-थया उ-ईत० । ङिंसानिरते । "बधोऽघायुनामिति" ता० ब्रा० ।

अघायुस् त्रि० अघं पापसाधनमायुरस्य । सर्वव्यस्यासु पाप-कारके "अघायुरिन्द्रियाराभोमोघं पाशैति" गीता ।

अघारिन् त्रि० अघं व्यसनमिच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अघारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म० । असुरभेदे अघनाशनगर्द्धे तत्कथा ।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याहः अघसमा० । व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वज्रयेदिति" "अघाहेषु निष्टसेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचप्राहिसुचरन्त इति" च ऋतिः ।

अघोर त्रि० न चोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र!" शिवा तनूरघोरा पापकासिनी" इति वेदः । "अघोरा सौम्या अत एव पापकासिनी शिवा च इति" वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके त्रि० । रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानघोरनामानौ, वासुदेवस्ततः परम् । सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमयोऽर्चनकर्मणीति पुरा० । अघोरः शिव उपास्यन्ते नास्वस्याम् अ-घोर-अच् । भाद्रकणवतर्द्दृश्यां स्त्री । "भाद्र मास्य-सिते पश्ये ह्यघोरास्या चतुर्दश्या । तस्यामारोधितः स्यात्पु-नयेच्छिवपुरं भुवमिति" पुरा० ।

अघीष पु० नास्ति घोषोऽस्यात्वा वा । वस्येत्पादनार्थं वाह्य

प्रयत्नभेदे तत्रयत्नशुक्लेषु वर्षेषु च । ते च वर्षाः “खयां यमाः खयः+कँपौ विसर्गः शर एव च । एते श्वासानु-प्रदाना अधोधाशेत्युक्ताः वेदितव्याः । विवरणं सत्कृत-गजार्थरत्ने सूचीपत्ने दृष्टव्यम् । गजशून्ये त्रि० ।

अघोषवत् त्रि० अघोषः वर्णोच्चारणवाह्यप्रयत्नः अस्वस्य मतप् मस्य वः । “खयां यमाः-खय+कँपौ विसर्गः शरएचेत्युक्तेषु वर्षेषु ।

अग्नय पु० न हृत्नि ष्टुष्टिकृत्त्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु । प्रजापतौ । न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, “अवध्याच्च स्त्रियं प्राहुस्तथैव्योनिगतामपीति” निषिद्धत्वात् कर्मणि नि० । हननकर्मताशून्यायां स्त्रियां गति स्तो । अग्नय “गवां पतिरग्नय” इति वेदः । “पतिं वो अग्न्यानामिति” वेदः “गावः प्राश्नान्यग्न्या इति” च वेदः ।

अग्नेय त्रि० न घ्रातं शक्यः अर्हः वा घ्रा-शक्याद्यर्थे यत् न० त० । घ्राणानर्हं दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न० । “मदिरा-घ्राणमात्रेण ब्राह्मणयादेव हीयते” इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राण-निषेधात् तस्य तथात्वम् ।

अङ्क (नृक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अटनचुरादि० उभ० सक० सेट् । अङ्कय-ति ते आञ्जिक-त्-त । अङ्का-पयति ते इति केचित् । “प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क” इत्युद्धटः । “पुक् चेत्यङ्गापयत्यपीति” काम-धेनुः । अच् अङ्कः । क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असुन् अङ्कः ।

अङ्क पु० न० अङ्क-करणे कर्त्तरि वा अच् । चिह्ने “रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे” इति कुमा० । कलङ्के, “एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्वि-वाङ्क” इति कुमा० । दृश्यकाव्याङ्कभेदे तल्लक्षणं यथा “प्रत्यक्षनेट्चरितो रसभावससुञ्जलः । भवेद्गूढशब्दायः लुङ्चूर्णकसंयुतः ॥ विच्छिद्वावानरैकार्थः किञ्चित्संलग्न-विन्दुकः । युक्तो न बद्धभिः कार्यैर्वीजसंज्ञितमान् न च ॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यमान् । आवश्यकानां कार्याणामविरोधादिनिश्चितः ॥ मानेकदिननिश्चित्यै कथया सम्ययोजितः । आसन्ननायकः पात्रेषु तस्त्रिचतुरस्रथा ॥ दूराङ्कनं बधो युङ्गं राञ्जदेगादिविभवः । विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ ऋत्यूरतन्तथा ॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडा-करञ्च यत् । यथनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम् ॥ स्नानानुलेपने चैर्भर्वाजतो नातिविसरः । देवीपरि-जनादीनामसायबणिजाभपि ॥ प्रत्यक्षचित्चरितैर्युक्तो

भावरसोद्भवैः । अननिष्कान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः” इति सा० ॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु० । यथा “नाटकमथ प्रकरणं भागव्यायोगसमवकाराडिमाः । ईहा-मृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश” इति विभज्य “उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्कोनेतारः व्यापृता नराः । रसोऽत्र करुणः स्थायी बद्धन्वोपरिदेवितम् ॥ प्राख्यातमितिदसञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् । भाणवत् सन्धित्ताङ्काम्यस्मिन् जयपराजयौ ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वदेवचनं बद्ध” । इति ललितम् “इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छे-दार्यन् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्” आङ्कः । अन्ये तु “उत्क्रान्ता विलोमरूपा ष्टुष्टियेति उतसृष्टिकाङ्कः” इति सा० । पञ्च ते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्तयुद्धे परस्परसम्बद्धे चिह्ने च पु० । क्रोडे पु० न० “अनन्य-नारीकनीयमङ्कमिति” कुमा० । “अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हतीति” स्मृतिः । “पुनरङ्काश्रयणो भवामि ते” इति कुमा० । “प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो रत्ना-वलीरम्बुधिराबवञ्चेति” माघः । “अङ्कः समीपम् उत्सृष्टञ्च” इति मल्लिनाथः । एकत्वादिमंख्याबोधकरेखासन्निवेशे- “अङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्येति” लीला० । नव-संख्यायाञ्च पु० ।

अङ्कतन्त्र न० अङ्कानामेकादिपराङ्कान्तसंख्याबोधकरेखाविभेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम् । अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाठीगणितबीजगणितौ ।

अङ्कति पु० अन्व-गतौ अति कत्वम् । वाते । पूजनार्थात् कर्मणि अति । ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च । गन्तरि त्रि० स्त्रियाम् वा डीप् अङ्कतो च ।

अङ्कधारण न० इत्० । चिह्नधारणे तत्प्रमद्गादिष्वैवचिह्नधारणे च । छ-णिच् भावे युच् । अङ्कधारणाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट् । अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गनीति) प्रसिद्धे । भावे ल्युट् । चिह्नकरणमात्रे न० । “अन्यत्वाङ्कनल-क्ष्मभ्यां वाह्निस्मोचने” इति स्मृतिः । अङ्कनं तिस्रलादि-चिह्नकरणमिति प्रा० रघु० । भावे युच् । अङ्कनाप्यत्र स्त्री ।

अङ्कपादत्रत न० त्रतभेदे ।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इत्० वा डीप् । क्रोडुपान्ने । अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत्० । उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम् । अङ्कस्य पालिरिव । आलिङ्गने ।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+डीप् । अङ्कपालिगद्यार्थे वेदि-काव्यगमद्रव्ये च ।

अङ्गपाश पु० अङ्गः पाश इव नव्यनेनेव पातनहेतुरत्र । लीला-
वत्प्रकृते एकाद्याङ्गानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदप्रोचको,
तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेका-
दिचयावघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्गैः । भक्तोऽङ्ग-
मित्याङ्गसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोभितिसंयुतिः स्यादिति" ।
अथ १, २, एतयोरङ्गयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः
स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमितिः
केति । च पृष्टे अनेनैव प्रकरणेन १२, २२, एतौ द्वौ भेदौ
ऐक्याङ्गमितिः" १२ इत्युत्तरं तच्चेनेनैव भवति । "न
गुणो न हरो न कतिर्न घनः पृष्टस्तथापि इटानाम् ।
गर्वितगणकवचूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्गपाशेऽस्मिन्निति"
लीलावती ।

अङ्गपुरणं न० अङ्गयोस्तन्संख्ययोः पूर्णं गुणनम् । अङ्गयो-
गुणने । [परितोऽङ्गस्य न्यनम् ।

अङ्गबन्ध पु० अङ्गस्य बन्धः । क्रीडबन्धे । यथा पथ्यङ्गबन्धः ।
अङ्गलोड्य पु० अङ्गेन लोड्यतेऽसौ लोड-गद्यत् ७त० ।
चिञ्चोड्यत्से ।

अङ्गलीप पु० अङ्गस्य वियोज्यसंख्याया इटसंख्यातो लोपः
वियोजनम् । इटसंख्यातः कस्यापि संख्याया वियोजने
यथा नवाङ्गसंख्यातः पञ्चाङ्गसंख्याया वियोजने चतुः-
संख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्गम् न० अनुच-असृन् कृत्वम् । चिञ्जे, शरीरे च ।
"पथामङ्गस्य न्यापनीफलदिति" वेदः ।

अङ्गमयम् अङ्गोऽपिचिञ्जि अच् । चिञ्जयुक्ते । "श्येनस्येव
अङ्गसं परीति" यजुः । अङ्गसं वस्त्रमाप्रदिकर्मिति ।

अङ्गमये अङ्गे मध्ये अङ्गाः गतपत्नादिचिञ्जानि यस्य । जडे
"आपो वै अङ्गाङ्गाः कन्द" इति, अङ्गाङ्गं कन्द इति च
युतिः । [कारैरङ्गितं मेघवाहनमिति" वङ्गिध्यानम् ।

अङ्गितं त्रि० अङ्ग-क्तं । चिञ्जयुक्तीकृते, "स्वाहास्वधावपट्ट-
अङ्गितं त्रि० अङ्गः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यासि अङ्ग-
इति । अङ्गेनालिङ्ग्य वादनोये षट्पञ्चादिशब्दभेदे, क्रीड-
विशिष्टे च । "पाशायामङ्गिनो ये चरन्तीति" वेदः ।

अङ्गिनी स्त्री अङ्गानां चिञ्जानां समूहः खलादि० इति डोप् ।
चिञ्जसंघति । अस्त्रार्थे इति डोप् । अङ्गयुक्तास्त्रियाम् ।

अङ्गुर अस्त्री० अङ्ग-उरच् । वीजाटभिननोत्पन्ने, अस्मि-
कामङ्गिय जाते ढण्टवादी "हमामिभूतेषु ढण्टाङ्गुरे-
ष्विति" रघुः । जडे, शीघ्रोत्पन्निषाधमप्रात् रुधिरं,
कोमि च मुकुटे च "चूतङ्गुरासादकपायकण्ठ" इति कुमा० ।

अङ्गुरकं पु० अङ्गुरे ढण्टादिना सञ्चोयतेऽसौ अनुच-पुरच् ततः
क । पश्चादीनां वासस्थाने (वासा इति) स्थाने ।

अङ्गुरितं त्रि० अङ्गुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्गुरे ।
अङ्गुश अस्त्री० अङ्ग-उरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राप्ये

नौहास्त्रभेदे (डाडग) इति स्थाने । "तिरोगतं साङ्गु-
सदहनं गिर" इति माघः । "सन्निवेश्य कुशावल्यां रिपु-
नागाङ्गुगं कुशमिति" रघुः । प्रतिबन्धे च "निरङ्गुशाः
कवय इति" मल्लिनाथः पञ्चा० फक् । आङ्गुगायनः
अङ्गुशान्निहृष्टस्थाने त्रि० ।

अङ्गुशयुग्मं पु० गृह्णातीति यङ्-अच् इत् । अङ्गुशधारिणि
निपादिनि । "अन्येतकासोऽवमताङ्गुशयुग्मं" इति माघः ।

अङ्गुशदुर्जरं पु० दुःखेन धार्यते व्यवस्थाप्यते दुर् धारि-खल्
ह्रस्व अङ्गुशेन-दुर्जरः इत् । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्गुशधारिन् पु० अङ्गुगं धारयति धारि-णिनि । हस्ति-
पालके ।

अङ्गुशमुद्रा स्त्री अङ्गुशाकारा मुद्रा । "अञ्जोश्च मध्यमां
कृता तन्मध्यपञ्चमूलतः । तर्जनीं किञ्चिदाङ्गुशेत् वा
मुद्राः ङ्गुशसंदिशेति" तन्मन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते
अङ्गुलिषड्विभेग रूपेऽङ्गुशभेदे ।

अङ्गुशी स्त्री अङ्गुगः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अक्यस्याः
अच् गो० । जैनोपदेशीभेदे । [ढण्टवादी ।

अङ्गुर पु० अङ्ग-स्वर्जुरादित्यात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने
अङ्गुष अस्त्री० अङ्ग-ऊरच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राप्ये
नौहमयेऽस्त्रभेदे (डाडग) ।

अङ्गीट (ठ) (ल) पु० अङ्गुरे लण्यते कीलाकारकण्ठः । अङ्ग-
योट (अ०ठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारं गन्धयुक्तपुष्पं
दीर्घकण्ठकयुक्तं रक्तवर्णफले (आकोड) इति स्थाने पृष्ठे ।

अङ्गीलकं पु० अङ्गील + स्वार्थे-क । आकोड इति स्थाने पृष्ठे ।
अङ्गीलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे उलः अङ्गाय तद्वा-
नाय उलः स्वार्थे क । आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्गीलसारं पु० अङ्गीलस्य सारः ईत० । अङ्गीटउलजाते
अङ्गीलिका स्त्री । पृ० साधुः । अङ्गीटउले ।

अङ्गु पु० अङ्गे क्रीडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्गे साधुः
अङ्ग-य वा । "साङ्गितासुलयायामः चरुङ्गुशाङ्गुलाननः ।
हरीतक्याकृतियः स्यादङ्गुशङ्गे स हि वाद्यते इत्यत्रोक्तं"
कोडे स्थापनपूर्वकं वादनीये षट्पञ्चादी । अङ्गनीये त्रि० ।

अङ्ग चिञ्जयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्मकः सेट् ।
अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गययति ते ।

अङ्ग न० अम-गत्यादो वा० गन् । चित्ते (अङ्गजः कामः)
 “हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति” देहे “हस्तेनस्पर्शं तदङ्गमिन्द्र” इति
 कर्मा० । अङ्गशब्दस्य चेटावदन्त्यावयविकृपावयविविवाचित्वेऽपि
 तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामान्यात्
 तेषाम् प्रदङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य
 देहाद्यन्तरे तदावयवरूपं तदवयवभेदाच्च सुश्रुते दर्शिताः ।
 यथा “शुकशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतविकार-
 संमूर्च्छितं गर्भं इत्युच्यते तच्च चेतनावस्थितं वायुर्विभ-
 जति, तेज एतं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी
 संहन्त्याकाशं विवर्जयति । एवं विवर्जितः स यदा
 हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णानि तन्वाटिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीर-
 मिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं,
 षष्ठं शिर इति ।

“अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । सस्तकोदरपृष्ठनाभि-
 ललाटनासाश्चिबुकवक्षिपीवा इत्येता एकैकाः । कर्ण-
 नेत्रनासाश्च शङ्खांसगण्डकक्षस्नहृषपाश्च स्निग्जानु-बाह्वरु-
 प्रश्रतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्तोत्रांसि च वक्ष्य-
 माणाणि । एव प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनः सङ्ग्रा-
 नम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यज्ञश्रीहानौ
 फुफ्फुस उण्डको हृदयमाशया अन्वाणि वृक्का स्तोत्रांसि
 कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यः सङ्घाताः सिमन्ता
 अस्थीनि मन्थयः स्नायवः पेश्यो मर्माणि शिरा धमन्यो
 योगवहानि स्तोत्रांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः
 सप्त । सप्त शिरागतानि । पञ्च पेशीगतानि । नव
 स्नायुगतानि । त्रीशस्थितानि । द्वे दयोत्तरे सन्धि-
 गते । सप्तोत्तरं मङ्गगतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । तयो
 दोषाः, तयो मलाः । नव स्तोत्रांसि समासः इति ॥

अवयवे “शेषाङ्गनिर्माणाविधौ विधातुरिति” कुमा० ।
 अपाङ्ग इति ।

उपाये, “सर्वं कार्यशरीरेषु सुक्लाङ्गस्तन्वपञ्चकमिति”
 “मन्त्रो योधरवाधीरः सञ्जाङ्गैः संहृतरपीति” च भावः ।
 प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, “फलवत्सन्निधावफलं
 तदङ्गमिति” श्रीमांसा । “प्रधानस्वाक्रिया यत्र
 साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्त्विति”
 ऋतः । “हृष्यन्तरथपादातं सेनाङ्गं स्वाञ्जतुष्टयमिति”
 सम्बोधने अव्य० । “त्वमङ्ग यस्याः पतिरङ्गि
 तक्रम” इति नैषधम् । अङ्गमरुयस्य अच् । अङ्गवति

“येनाङ्गविकार इति” पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः
 अन्तिके च त्रि० । जन्मादित्त्वने न० “अङ्गाधीगः
 स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति” जातकम् ।
 देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । “अङ्गेषु
 वङ्गेषु खसेषु योज्या” इति “अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति” च ज्योति-
 षम् अङ्गानां राजा आङ्गः बहुर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः
 अण् । आङ्गः । बहुर्थे अङ्गाः । अङ्गेन देहेन निर्दत्तः
 ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तदराजानो वा भक्तिरस्य अण्
 आङ्गः । अङ्गसेदम् अङ्गीयः । “यस्मात् प्रत्ययविधि-
 स्तदादि ण्ययेऽङ्गमिति” पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययविधि-
 भूते शब्दभेदे, “इणः षीधं सुङ्लिटां षोऽङ्गादिति” पा० ।
 अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्ये “वर्णा-
 दाङ्गं बलीय इति” परिभा० । उपकरणानि च यथा
 यथसङ्गानि द्विडमात्रसत्त्वोच्यते । तत्र “स्वामप्रमात्यसुहृत्
 कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलाभि च राज्याङ्गानीतुक्तानि” “स्वाम-
 मात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो
 हेतुताः सप्तान्गं राज्यमुच्यते” इत्युक्तानि राज्याङ्गानि ।
 दशादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्मणाञ्च तत्तत्क्रिया-
 कलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि “साङ्गाङ्गै वैदिककर्मणः
 फलावश्यम्भाव इति” श्रीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि
 अङ्गानि, “शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः ।
 ज्योतिषामयनञ्च वैदाङ्गानि षडेव तु इति” । एतेषाम्
 लक्षणानि वक्ष्यन्ते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वा-
 दङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ “ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरह-
 स्योवेदोध्येतव्य” इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयो-
 गित्वा दङ्गत्वं दर्शितम् यथा

“छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पद्यते । ज्योतिषाम-
 यनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य
 मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्माद् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके मन्त्रोपयो-
 इति” अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां ग्रन्थानां वेदाङ्ग-
 त्वम् । “द्वे विद्ये वेदितव्ये” इत्युपक्रम्य “पराचापरा च
 तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
 व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति सा परा यथास्वर-
 मधिगमते” इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन
 कीर्त्तनं “तेषाञ्च साधनभूतधर्महेतुत्वात् षडङ्गसङ्घटनानां
 धर्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति” भाष्ये उक्तम् । आयु-
 र्वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां
 तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात्
त्रिविधानि यथोक्तं ब्राह्मसंहितायाम् । “ज्योतिःशास्त्र-
मनेकभेदविषयं स्वस्वत्याधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योप-
नयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संज्ञिता । स्वभ्ये-
ऽङ्गान् गणितेन या अहगतितस्तन्नाभिधानन्वसौ होराव्यो-
ऽङ्गविनिययश्च कथितः स्वस्वस्मृतीयोऽपरः” इति ।

नरपतिजयचर्यायान्तु षड्प्रधान्याङ्गानि समासेनोक्त्वा
तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

“स्वरचक्राणि चक्राणि भूचलानि बलानि च । ज्योतिषं
शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वचनमहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्यु-
क्तानि खरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदा-
महम् । मातावर्णा अहोजीवो राशिर्भूमिपिण्डयोगकौ ।
दादशब्दोद्भवञ्चक्रं वर्षायनर्तसासकम् ॥ पचाहं नाडिकं
चक्रन्तिथिवारर्तयोगकम् । तत्कालेन्दुफलङ्कावास्वरन्देहो-
द्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूष्वसूक्तेषु शास्त्रेषु
मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिशक्राणि तेषां
नामानि वचनमहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपत्वं नवां-
शकम् । कृतं सिंहासनं चक्रं कूर्मपञ्चविधात्मकम् ॥
भूदशं नगरं च त्वं गृहकूर्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणी
शाख्यं राहुकालानलन्निधा ॥ सूर्य्यकालानलं चक्रं चन्द्र-
कालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं
बलम् ॥ राशिस्वर्य्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् ।
संघट्टकं सप्त ज्ञेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च
नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशि-
नक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारञ्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्दिधा ।
भूचरं खेचरं, पान्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं
फणिदशं सूर्य्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं
स्थानस्वास्थ्येषूपख्यकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव कसिकास्थान
भादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरस्रादिभेदतः ॥
गजमन् रथं व्यूहं कुलं खड्गं छुरीभ्यतुः । सौरं सेवां
नरशिखण्डमन्त्रिभागयष्टिचक्रम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्च-
रेखेन्दुभास्वरम् । त्रिविधं भाद्रिकाचक्रं विजयं श्येनतो-
रणम् ॥ अहिलाङ्गलधीजोप्रवर्षाख्यं सप्तनाडिकम् ।
चक्रं उषस्वरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व-
चक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । जयेदहं न सन्देहो
शक्रतल्लेऽपि भूमिजि ॥ (इति चक्रनामानि) । खरोदयैश्च
चक्रैश्च शत्रुयत्नं समोऽधिकः । तत्र युद्धे बलं ज्ञेयं भूवलैर्विज-
यार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वक्ष्ये ख्यातानां ब्रह्मयामले

चतुरशीतिसंख्यानां यद्बलेन जयो रथे ॥ उडुी जालन्वरी
पूर्णा कामकीलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महाभारी चेत-
पाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा
निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥
बाली योगेश्वरी चरुडुी जानुबन्धककर्त्री । शार्दूली
सिंहली तन्वी महामाया मणेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती
धूम्रवाणा वराटिका । त्रिसुण्डा मन्वरी धम्माऽन्वताष्टदा-
ऽणया जया ॥ दुर्मती प्रथरा गौरी काली नरहारी बला ।
खेचरी भूचरी गुह्या दादशी विष्टकेयला ॥ त्रैलोक्य-
विजया शोरी कराली वडुवापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी
अभेद्या दहमी मता ॥ वडुबला वर्गभूमौ कपाली चानिला-
नला । चन्द्रार्कविश्वभूमौ च यद्भूराशिलगना ॥ राहु-
काबा नलीभूमौ खरभूमि द्विधा मता । रुद्रास्वमासिकश्चैव
राहुचाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्य्यश्चतुर्धा योगिनी
त्रिधा । कालबलान्त्रिभेदश्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥
इमानि भूचलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेदृषे ॥ अरयस्तस्य
नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूचलानि) । शत्रोः
समाधिके नामि खरैश्चक्रैश्च भूचलैः । स्थानसेनाधिके यत्नौ-
बलविज्ञानमंथुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जये-
रिपौ । जयोपायमहं वक्ष्ये मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥
रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रथपट्टं
जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं सुप्रारणां च कङ्क-
णम् । औषधन्तिलकं धरुटागुटिकां च कपर्दिकाम् ॥
योगेशटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च
विविधान् वाणानाम्बि रूढबन्धनम् ॥ शस्त्रबलाङ्गलगुडकं
सुरजम्भकाधारणम् । मारणं मोहनं सन्नाधिद्वेषोञ्चाटनं
वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्यरविद्याविनाशम् । शान्तिकं
निजसैन्यस्य सर्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि योज्ञात्वा
संपातं कुरुते नष्टपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुःकोपि
मङ्गीतले ॥ (बलाबलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च ह्येरा-
ज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिप्लभं ज्योतिषं वक्ष्ये जयचर्यां
खरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् ।
उदयास्तमनश्चक्रानि वक्ष्ये यथासति ॥ नतोऽन्यतप्रमाणञ्च-
भावसन्धिप्रसाधनम् । अज्ञाणां पट्टबलं वक्ष्ये राशिभावबला-
न्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदश्च खेचराणां तथैव च । नशां
अन्धफलं वक्ष्ये चण्डराश्यागलनजम् ॥ फलञ्चद्राक्योगानां
अज्ञाणां खोज्जनीचकम् । आयुर्दायं दशाचैव तामा-
ङ्गलप्रवेशनम् ॥ तन्नाङ्गानं अज्ञान्स्पष्टान्दयान्दृश्योः

फलम् । यज्ञवर्गसं स्मृतं तस्माद्भिन्नफलं वदेत् ॥ ताजि-
काञ्जल्लग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिशालग्न-
हृशान्तफलन्तः ॥ ऋयोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषुमध्ये
दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तसुदयमं घटीषु च
सिद्धिच्छायातिर्षष्टञ्च दुष्टमासप्रविशति । लग्नोदयान्-
खदेयीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होरा-
द्रेष्काणं सप्रमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये
सप्रसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् ।
योगाख्यं करणाख्यञ्च सुहृत्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रतारा-
बलञ्चैव पञ्चभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथि-
वारशैयोगजान् ॥ सिद्धं संवत्तकञ्चैव तथा वारशुभा-
शुभम् । अवमन्त्रिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्विपुष्करम् ॥
यमघष्टं यमदंष्ट्रं क्रूरुचार्गलपातकान् । कुमारनरणं
उद्धं श्रुलातिश्रुलयोगिनीम् ॥ वारश्रूलन्तथा कालं काल-
बेलां परिस्फुटम् । कालहोराङ्गियामञ्च कुलिकद्वष्टकद्वयम् ॥
फलं यज्ञस्य धिष्णस्य वक्ष्ये भागवयोः फलम् । दशां चान्त-
र्दृशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि
खेटानां यज्ञावस्थां तथैव च । भावफलं सन्धिफलं षटा-
वेधसुपयज्ञान् ॥ शीघ्रवक्रयहोद्देशज्ञोचरं गोचरव्यधम् ।
विवाहञ्च प्रतिगञ्च दीक्षायात्वाप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपो-
द्धिविन्दासं कालविशेषकान्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च
वर्षमासदिनाङ्कत् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तकाल
सम्भवम् ॥ अथस्याष्टसुष्टिञ्च लोकचिन्तां वदामप्रहम् ॥
अङ्गस्यन्दादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्ट-
रिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं
सर्वं ये जानन्ति मनोषिणः । दीपवत्तान्जानोयान्मोहा-
न्वकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपा-
ङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधानुक्तानि
यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडङ्गानि मनोषिभिः । चतुःषष्टि-
स्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रम्य गणितज्ञान-
पूर्वकं तज्ज्ञानसावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा
"तस्मात् कृत्स्नमधीत्याये वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योति-
षामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्तः पठेत् । येषामप्ये कर्मगुणौ
चन्द्रलवने त्वनन्तरम् । नचतद्वेन्द्रे चैव द्विवर्गः प्रथमः
स्युतः । राहौ दृश्यतौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे ।
अङ्गारके बुधेऽके च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रेष्वन-
न्तरं चक्रं स्रगचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च

चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां
तथैव च । ज्योतिस्तस्मिन् विद्यैता दृग्गर्गमताः शुभाः ।
स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्ययोगमेव वा । एतानु कृत्स्नान्
विजानोयात् भयोगान् वै विशेषतः । रक्ष्यं चेतोहाङ्गानि
चतुर्विंशतिरोरिताः । अतजङ्घं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानोक्त
नामतः । अनुपूर्वाद्भिधानेन चत्वारिंशद्धि नामतः ।
यज्ञकोशो यज्ञदुर्गं यज्ञशृङ्गाटक तथा । कृत्स्नं यज्ञे-
श्वराणाञ्च यज्ञपाकासथैव च । विपद्याश्चाग्निवर्षांश्च शेना-
व हस्तथैव च । मयुरचिह्नोपनिषदुपहारप्रयान्तयः ।
तत्रान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तलोपधारयेत् । सर्वभूतहितं-
चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानहोस्तथा च्छेदोवस्त्र-
च्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा
निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । अतुस-
भावाः सन्धेवं तथोक्त्वाशेषधारयेत् । सांवरस्तथा युक्तः
शास्तायां देगकोभनेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं वञ्च यत्
बलं वदेत् । चतुःषष्ट्युक्तेभ्यः संवत्सरसदाहृतमिति ।
एवञ्च गणितदिन्यं प्रधानाङ्गत्वात् स्तम्भसंज्ञम् अन्यानि
तु अप्रधानान्यङ्गानोति कचित् संज्ञेयत उक्तानि, कचित्
विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागाभिप्रायेणैव भुदा-
राण्यसे "कतपरिचरमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति
सूत्रधारवाक्यम् । इहत्संज्ञितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशो-
ऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां सखुपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

इत्युक्त्याये मुखप्रतिगर्भविमर्षोपसंज्ञितरूपसन्निपद्युक्तस्य
चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपज्ञेयः परिकर
परिन्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परि-
भावना ॥ उल्लेहः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै मुखे" (इति
मुखस्य १२) "विलासः परिषर्पश्च विधृतं तापसं तथा । नर्म
नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रथमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा
स्यात् पर्युपासनम् । पुष्यं वज्रसुपन्यासो वर्षसंहार इत्यपि"
(इति प्रतिमुखस्य १३) "अभताह्वरश्चं मार्गो रूपोदाह्वरश्चं
क्रमः । संयज्ञश्चातुमानञ्च प्राथेनाक्षिप्रेव च ॥ तोटका-
धिबज्रोद्देशा गभं श्रुतिद्वयस्तथा (इति गर्गस्य १२) । "अप-
वादोऽथ सम्फेटी व्ययसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः
खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्रतोचनानि विमर्षे स्थादादानं
छादनं तथा (इति विमर्षस्य ११) । "सन्निर्विबोधो यद्यनं
निर्णयः परिभाषणम् । कतिः प्रभाद आनन्दः समयो-
ऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव
च । प्रयत्तिरिति संहारो ज्योतिरङ्गानि नामतः" (उप-

संहारस्य १४) ॥ चतुःपट्टविधं हेतुतदङ्गं प्रोक्तं मनो-
पिभिः । कुख्यादनियते तस्य सम्भावपि निवेशनम् ।
रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इपरिच्छेदे
अङ्गकर्मन् न० अङ्गस्य कर्म मर्हनातुलेपनादि परिकर्म ।
मर्हनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ईत० । देहवेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन-ड । पुत्रे दुहितरि स्त्री ।

“अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्रवद्दुहित्वा नृणांमिति” ऋतः ।

देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरं न० । रोगे पु० । लोमि

न० । “तनोत्तरीयं करिष्ये साङ्गजमिति” भार० । अङ्ग-

जन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाने कामे पु० ।

अङ्गज्वरं पु० अङ्गमङ्गम् अधिदृश्य ज्वरः । राजयन्त्ररोगे ।

“निरवोचमहं यच्छ अङ्गज्वरमिति” वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अङ्गि-गतौ अङ्गते गृह्णात्तिः खल्य गमत्रते अत्र

ल्युट्, ट्, वा यत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति

ख्याते स्थाने “अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणधमिकणेषोऽपीति”

नैषधम् । दन्तानाम्त्वमपि । “प्रकटाङ्गनोपभोगायख-

खिडतचरित्वेति” काट० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री

चेति तद्वचः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति वाचनेन अङ्गि-करणे अति । वाहने

स्त्रीत्वमपीत्येके वा डीप् । अङ्गते गमत्रते सेवादिना

कर्माणि अति । अङ्गणि, अग्नी च । कर्त्तरि अति ।

अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै-क । (ताडु, वाजु)

इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बालिपुत्रे-वानरे पु० ।

स च किञ्चित्स्थानाधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः

पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् ।

अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । इच्छिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीतेरुके ।

अङ्गं ददाति समर्पयति दा-क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि०

योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रथमतमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग-न । अङ्गसौख्यवत्यां

योषिति, योषिन्नात्वे च, “अङ्गना वामनस्य स्यात्” इति

कैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री-क ईत० । अयोकड्के तत्पुण्येण हि

स्त्रियः साङ्गं भूषयतीति लोकविद्वम् । योषिन्प्रियमात्रे

तु त्रि० । इच्छिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्घृह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्घृह इव । केयूरयोषिष्ये

शूङ्गाकारेऽप्यभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्र-

विशेषस्य उच्चारणपूर्वकं करस्यर्गेण कर्मव्ये तन्मोक्ते न्यास-

भेदे “अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासन्नयैव चेति” तन्मम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बन्धतेऽत्र अङ्ग-पाल-इ ।

आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि-एवम् ईत० ।

(धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालन-

कारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तम् ।

अथौचेषु पञ्चयूनाजन्यदुरितजयार्थं कार्यं “दशाहासु

परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवत् । “दानञ्च विधिवद्देय

मशुभात्तारकं हि तदिति” ऋतुक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू-किप् । पुत्रे,

मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । “हिरण्यगर्भा-

ङ्गभवं सुमिं हरिः” इति माघः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात्

जन्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । ज्ञानाङ्गन्यासे

त्रि० । “ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितास्मिति” कृष्ण० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः ।

तन्मोक्ते षडर्धभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्ह पु० अङ्गं मर्हयति संवाहयति ऋट्-णिच् अच् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । अङ्गमर्हनकारके त्रि० । भावे

षज् । देहमर्हने पु० ।

अङ्गमर्हके पु० अङ्गं मर्हयति ऋट्-णिच्-एवम् ईत० ।

देहसंवाहके-सेवके । देहमर्हनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्दिन् पु० अङ्गं मर्हयति ऋट्-णिच्-णिति ईत० ।

अङ्गमर्दके सेवके । अङ्गमर्दनकारके त्रि० । स्त्रियां डीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणोभूतः यज्ञः । “नव-

यज्ञसखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेदि”त्युक्ते कर्म-

मात्राङ्गे पश्यागादौ, दशोद्यङ्गे सप्त्यागादौ च ते च

“ममिधो यजति, तननपातं यजति, इडो यजति, वर्हि-

र्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च

सकृदनुष्ठानेनैव तन्मन्यायेन प्रधानयागानामान्येयादीना-

सुपकारितेति सोमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । “अङ्गा-

न्ययाक्षीर्दमतः प्रधानमिति” भट्टुः ।

अङ्गरक्त न० यु० अङ्गेष्वयवे रक्तः रज्ज-क्त ७त० । कर्मिण्य-

देशजाते रक्तवर्णचूर्णयति (शुद्धारोचना) इति वाणिजेषु

वेद्येषु च प्रसिद्धे एतन्भेदे । ईश० रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्षतेऽनया रक्ष-करणे ल्युट्, ईत० डीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वस्त्रभेदे अङ्गरक्षणसाधन-
मात्रे लि० । भावे ल्युट् । देहत्वात् न० ।
अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रज्ज-करणे घञ् । अङ्गलेपने
कुङ्कुमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विषेपने पु० ।
अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० ।
अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या ।
अङ्गन्दादयोऽप्यत्र ।
अङ्गराज्य पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज-क्लिप् ७त० ।
अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।
अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह-क्लिप् ७त० । देहजे लोभके-
यादौ । “विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति” साधः ।
अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप-करणे घञ् ईत० ।
अङ्गरागद्वये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुलेपने ।
अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्नभयति अतिशोधणात् सङ्कु-
चित्ताङ्गमिव भवति वा-ड ७त० । शुष्कफले ।
अङ्गविकल लि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।
अङ्गविक्रति पु० वि-क-क्तिन् अङ्गस्य विक्रतिचालनादि-
र्यस्यात् ५त० । (सुगोनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे ।
ईत० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।
अङ्गविषेप पु० वि-लिप-घञ् अङ्गस्य विषेपः चालनं यत्न
न० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे न्वले ।
तद्देहादि यथा । “देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमान-
समाश्रयः । सविलासोऽङ्गविषेपो न्वत्यमित्यभिधीयते ।
ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं न्वत्यसुच्यते । पेशलि-
र्बन्धरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविषेप
बाहुल्यं तथाभिनयश्च न्व्यता । यत्न सा पेशलिस्तस्या
देशीति नाम लोकतः । अदेनं भेदनं यत्न बहुरूपा सुखा-
बली । ताण्डवं बहुरूपान्तं दारुणात् गलमूर्जितः ।
हुरितं योवतश्चेति लास्यं द्विविधसुच्यते । सत्ताभिनय-
भावाद्ये रसैराज्ञेषुस्मरैः । नायिकानायकौ रङ्गे न्वत्य-
तश्चुरितं हि तत् । मधुरं ब्रह्मलोलाभिर्नदीभिर्यत्न न्वत्यते
वशीकरणविद्यां तस्मात्सं योवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते
वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारम्भं ततो न्वत्यं प्रव-
र्त्तते इति सङ्गीतदामोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।
अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या
ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे ।
प्रश्नकाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभभोधके
ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या षड्विंशतिधा दर्शिता

यथा “अथाङ्गान्पूर्वोक्तानष्टवक्ष्यमादं च दशना भुञ्जी
हस्तौ गण्डौ कचगलनश्चाङ्गुष्ठमपि यत् । सद्यङ्गं कक्षांश-
अवण्युदसन्धीति पुरुषे, स्त्रियां भ्रूनासास्त्रिग्वल्लकटिस्तु-
लेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा यीवा पिण्डके पाष्णि युम्भं
जङ्घे नाभिः कर्णपालो ककाटी । वक्त्रं पृष्ठं
जतुजान्स्थिपार्श्वं हृत्तास्त्रयो मेहुनोरस्त्रिणं च ॥
नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आन्वाद्यसंघैर-
परैश्चिरेण । सिद्धिर्भवेज्जाह नपुंसकैर्नो ह्यक्षयते-
भेग्नकतैश्च पूर्वैः ॥ स्रष्टे वा चालिते वापि पादा-
ङ्गुष्ठेऽक्षिर्गु भवेत् । अङ्गुल्यां दुर्हितः शोकं शिरो-
धसे न्दपाद्भयम् ॥ विप्रयोगसरसि स्वगात्रतः कर्पटा
हृतिरनर्था भवेत् । स्यात्प्रियाप्रिभन्तृह्य कर्पटं
पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं
क्षेत्रोत्थचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्ड्वेत्तस्य दासीमया
च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽङ्गुक्तं चिन्नेत्कचतुष्पास्थिभक्ष-
गम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य
बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्ठिवारिदौर्लोभ्रकुष्ठवसनाम्बु
जीरकैः । गन्धमांशुशतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तरणकेषु
चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वांश्च सुतार्थधान्यतनया-
नाम् । द्विषत्पटपदक्षितीनां विनाशतः कीर्त्तिर्नैर्दृष्टैः ॥
न्ययोधसधूकतिन्दु कजम्ब्रुणाञ्चनदरिजातफलैः । धनकन-
कपुरुषलोहंशुक्लक्योदुम्बराप्रिपरि करगैः ॥ धान्यपरि-
पूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बद्विकारौ । गजगोशुगं
पुरोधं धनयुवतिस्तु हृदिनाशकरम् ॥ पशुहस्तमहिषपङ्कज-
रजतव्याघ्रं लभेत सन्दृष्टैः । अविधनविषयनमलयज
कौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा दृष्ट्वावकसुपरिभ्राट्
दर्शने नृभिर्विहिता । मिलद्युतार्धभवा गणिकानृपकूति-
कार्यकता ॥ शाक्योपाध्यायाङ्गुतनिर्घन्विनिमित्तनिगमकै-
वर्तैः । शौरचमूपतिवर्णिकां दासयोधपणस्थनध्यानाम् ॥
तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । हृत्तं
पृच्छकस्य स्यादुच्छ्रितसौ विपन्नता ॥ इच्छामि प्रष्टुं
भयं पश्यत्वार्यः समादिशेयुक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था लभै-
श्वर्योद्भवा पिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाध्वगा,
प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनमध्यगं त्वया
दृश्यतामिति च वस्तुशौरजा ॥ अन्तःस्थेऽङ्गे स्वजन
उदितो वाङ्मये वाङ्मय एव पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिगलनया
दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी
नाभितो हृत्सभायां पाण्ड्यङ्गुष्ठाङ्गुलिचवदतसुर्धने

पुत्रकथ्ये ॥ मानरं जठरे, मूर्द्ध्नि गुरुं, दक्षिणवामकौ ।
 बाहू भ्राताथ तत्पत्नी सृष्ट्वैव चौरमादियेत् ॥ अन्तरङ्ग-
 मवसथ्य वाह्यगुणसंघर्षं यदि करोति पृच्छकः । त्वेष्टमूल-
 यज्ञतस्यजन्मधः पातयेत्करतलस्यवस्तु चेत् ॥ अयमवना-
 मितान्परिमोटनतोऽप्यथवा, जनघृतरिक्तभाण्डमवलोक्य च
 चौरजनम् । हृतपतितकृताम्भृतविनष्टविभग्नगतोष्णपित-
 ष्टतादायिनष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यस्तत्
 सर्वं तृपास्थिविषादिकैः सह सृष्टिकरं षोडशानां समं
 ददित्युतेः । अवयवमपि सृष्टानःस्यं हृदं मरुदाहरेद्
 अतिबहुं तदा भुञ्जान् संस्यतः सुहृतो वदेत् ॥ ललाट-
 स्यर्शनाच्छूकदर्शनाच्छालिजौदनम् । उरःस्यर्शात् षट्-
 काक्षं योवास्ये च यावकम् ॥ क्लिक्कुचजठरजानुस्यर्श-
 नापाः पयस्तिलयवाग्वः । आसादयतशौघौ लिङ्गतो
 मधुरं रसं ज्ञेयम् ॥ यिस्सृक्के स्फोटयेज्जिह्वामन्त्रे वक्तं
 विक्रमयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णं चिकित्, षोडशैश्च भैश्ववे ॥
 त्वेष्टम्यागे शुक्लतिक्तं तदस्यं, श्रुत्वा क्रव्यादं प्रेष्य वा
 मांसमिन्द्रम् । भ्रूगण्डौषस्यर्शने शाकं तद् भुक्तं तेने-
 त्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्धगलकेयहृत्तुशङ्करणजङ्घं वसिं
 च सृष्ट्वा । गजमहिषमेषमश्वक्रगोशशक्यगमांससयुग्मं ॥
 दृष्टे श्रुतेऽथशकुने गोधामस्थामिषं वदेद्भक्तम् । गर्भगया-
 गभस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये
 दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते सृष्टे ! तज्जन्म भवति पानाञ्च-
 पुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा
 सृष्ट्वा पृच्छेत्तर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हर्मरत्न-
 प्रमानैरप्यस्वैर्वा माट्प्रात्यात्मजैश्च । गर्भयुता जठरे करगे
 स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तददासः । कर्षति तज्जठरं यदि
 पीठो तृपीडनतः करगे च करेऽपि । प्राणायामा दक्षिणे द्वारे
 सृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्षं ययं मा द्विच-
 त्तमः श्रुतिसने ॥ त्रेणीमूषे त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे
 कर्षे पुत्रान् पञ्च हृत्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं
 चातुपूर्वा पादाङ्गुष्ठे पार्श्वयुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्या-
 सव्योरुधस्यं सृष्टे कन्यासुतद्वयम् । सृष्टे ललाटमध्यान्ते
 चतुस्त्रितयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहृत्तरदा
 मूलम् : सव्यापसव्यस्तत्त्रयं हृत्तौ चिबुकनालकम् ॥
 उरः कुचं दक्षिणमप्यस्यं हृत् पाश्र्वमेवं जठरं कटिथ ।
 स्फिकं पाशुसन्ध्यं रुयुगं च आनू जङ्घे च पदाविति क्लिप्ति-
 कादौ ॥ इति निगदितमेतद्भावसंस्पर्शलक्ष्यं प्रकटमभि-
 प्रतायै त्रीशु शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो

वेत्ति नः सर्वमेतद्वरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥
 इति दृष्टत्संज्ञितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । “वास्तुविद्या-
 ङ्गविद्या चेति” गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो पद्यः
 षट्पद्यना० अष्ट । आङ्गविद्यास्तद्द्व्याख्यानपद्ये ।
 अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् ।
 गुणविध्यपरपर्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरै-
 प्राप्स्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः “विधिरत्नन्मप्राप्तौ”
 इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्मणि इष्टसाधनता-
 कार्यत्वादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजन-
 कत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत् त्वं प्राप्स्यैव कर्मणो-
 ऽनुवादेन तस्य इव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते
 सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीति-
 जनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्मणो-
 ऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं
 जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्स्यैव अग्निहोत्रस्य गुण-
 विधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्स्यैव अग्नि-
 होत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दधि इष्ट
 साधनताबोधनेन तत् प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं
 गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यास्यादाहा-
 र्याणि । तज्जाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् इव्यं क्वचित्
 देवतादि इति मानाविधम् अतएवोक्तं “काम्नांसिद्धितं
 नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । गन्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणो-
 भवेदिति” भट्टैः । विदितञ्चैतत् रघुमन्दनेन प्रमाणान्तरा-
 सिद्धितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिको
 गन्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये
 कर्मणि तिथ्यादिगुण इति” ।
 अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्ग-
 चेष्टया वैकृतं हृद्यभावो प्राप्यते यत् बहू० । आकार
 इति ख्यातायाम्-हृद्यगतभावावेदेकचेष्टायाम् । ईत० ।
 अङ्गस्य विकारे न० । •
 अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् ।
 प्रधानकर्मज्ञीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं
 विष्युत्करणं कर्त्तव्यतया विहितं “यदभाङ्गं कृतं कर्म
 जायता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेनामानु-
 कीर्त्तनादिति” इति । अतएव आह्वादिपद्धतौ कर्मान्ते
 यत् किञ्चिद्द्रव्यैगुण्यं जातं तद्दोषप्रयत्ननाय विष्युत्करणमहं
 करिष्ये इत्यभिवाचनवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्धतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् इत् ।
 ज्ञानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।
 अङ्गस् न० अनज-असुन् कृत्यञ्च । पक्षिणि इत्युपलदत्तः ।
 अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्त्रियतेऽनेन सम्-क-करणे घञ्
 सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे ज्ञाने गोधूमपूर्णा-
 दिमाङ्गमर्दने च । भावे घञ् इत् । अङ्गस्य संस्कारे
 विद्येपनादौ । अङ्गं संस्कारोति सम्+क-कर्त्तरि अण्
 इत् । देहसंस्कारके नरमात्रे लि० ।

अङ्गसंस्त्रिया स्त्री इत् । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्पर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शस्तद्योगता ।
 इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे
 “चतुर्थेऽङ्गनि कर्त्तव्यमस्त्रियञ्चयनं द्विजैः । ततः
 सञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते” इति दत्तस्मृतौ चतुर्थ-
 दिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे
 देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च “यावन्नोत्तमसंस्पर्श”मित्याद्यान्-
 व्यतिरिक्तविषयं महाशुद्धिनिपाते पुत्रादिभिश्चविषयञ्च
 तच्चाङ्गस्य श्रुत्यगच्छे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र ह-आधारे घञ् इत् ।
 अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन न्यत्वे । तच्चाङ्गविक्षेपगच्छे दर्शि-
 तम् । भावे घञ् इत् । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्मणिः हानिः
 प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च ।
 “देशाद् अमात् प्रमादाच्च देहहानिः प्रजायते ।
 अरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति” उरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र ह-वा० णि । अङ्ग-
 हारार्थे स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन लि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्व्यकालाद्यङ्ग-
 करणशून्ये कर्मणि “अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च
 यद् भवेत् । सत् सर्वं पूर्णतामेतु भास्वरस्य प्रसादतः”
 इति स्मृतिः । “अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु च्छत्वि-
 जम् । यजमानमदक्षिण्ये मासि यज्ञसमो रिपुः” इति
 उरा० । विकले, विच्छेदे च लि० । अङ्गेन देहेन हीनः
 रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं
 यथोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथो-
 चितपरिमाणाभावयुक्ते लि० । “धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमा-
 तितरेक्यञ्च मित्रक इति” मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गो-
 ऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणसङ्गं सुश्रुते ।
 “द्विहृदयाञ्च नारी दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमान-

नात् कुञ्जं कुण्डं सञ्जं जडं वामनं विकृतात्मनसं वा
 नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यदादृष्टे चक्षुष्यै दाप-
 येत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं नज-
 यति ॥ भवन्ति चात् ॥ इन्द्रियाणांस्तु यान् यान् सा भोक्तु-
 मिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तान्स्तान् भिषगाहृत्य
 दापयेत् । सा प्राप्रदौहृदा पुत्रं जनयेत् गुणान्वितम् ।
 अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु वेदिव-
 न्द्रियाणेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्त्वार्त्ति-
 स्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये” इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणस-
 ख्यभावे उपकार्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति
 प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदेश्च प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् ।
 “अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं साभर्थ्यमन्य” इति च मीमा० ।
 अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे
 प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० ।
 “यद्ययं फाल्गुनो युञ्जे नाराज्ञा योद्धुमिच्छति । तस्मादेपो-
 ऽङ्गविषये मया राज्ञेऽभिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच ।
 ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णेः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनेः
 काञ्चने पीठे मन्त्रविदुर्भिर्हारायः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये
 स म्रिया युक्तो महाबल इति सच देशः मगधदेश्यगिरि-
 ब्रजात् सच्चिदः पूष्यं दिशि स्थितः । सभापञ्च णि
 मगधदेश्यरणे गिरिब्रजसुपवर्ग्य “अङ्गवद्गादयश्चैव राजानस
 महाबलाः । गौतमान्मममथ्ये रमन्ते च पुरार्जुनेति”
 अङ्गवद्गादयश्चैव सच्चिदत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिविजये च
 “विजित्य युधि कौन्तेयो भागधानम्ययाह्वली ॥ दण्डञ्च
 दण्डधारञ्च विजित्य युधिपतीन् ॥ तैरेव सहितः सर्वै-
 र्गिरिब्रजसुपाइवत् । जारासन्धं सान्त्वयित्वा करे च
 विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्वैः कर्णमभ्यद्रवह्वली ॥
 स कम्पयन्निव महीं वलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डव-
 श्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्जित्य वशे
 कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राक्षः पर्वत-
 वासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् ।
 पाण्डवो वाहृषीर्यथे निजघ्नान् महाभुधे इति” ॥ एवञ्च
 गिरिब्रजात् पूष्यं मोदागिरौः पश्चात् स देशः । इहृत्-
 संज्ञितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेयां स्थितिरुक्ता । यथा
 “अग्नेयां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा” इति ।
 अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० ।
 “अङ्गाधिपे बलानि सर्वं विभूतिसम्पदिति” ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ई०त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे खगनाधिपे च
“अङ्गाधीशः स्वर्गेषु बुधगुरुशुक्रविभिः संयुक्तः” इति
जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अङ्गदग्धे-अग्निसंक्रान्ते
अग्निशून्ये वा (आङ्कार) इति प्रसिद्धे कावशब्दे । “इत-
कुम्भसमा नारी तप्राङ्कारसमः पुमानिति” “ज्वलदङ्कार-
सन्निभमिति” “अङ्कारे शतधौतेऽपि मालिन्धं नैव
गच्छतीति” । “उष्णे दहति चाङ्कारः शीतः क्षणायते
करमिति” च पुरा० । “असौ वावादित्वोऽग्निर्दिशो-
ऽङ्कारा” इति ङा०ब्रा० । “अङ्कारे भुक्तवच्छने” इति
ऋ०तिः । “अङ्कार अङ्कार” इति यजु० । “येऽस्याङ्कारा
आसंस्तोऽङ्कारसोऽभवन्नि” ऐत० ब्रा० । भौमपक्षे पु०
रक्तवर्णे न० तद्वति त्वि० । पाशा०यत् अङ्कार्या स्त्री तत्त्वङ्के ।

अङ्गारके अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे “अङ्गारकस्त्व-
न्याञ्चेति” पुरा० । “अष्टावङ्गारके तथेति” ज्योतिषम् ।
“अङ्गारके कुमारञ्च बुधे नारायणं तथेति” पुरा० । अस्य
चारो यथा

“यद्युदयर्जाह्निकं करोति नवमाष्टमसप्तमक्षेषु । तद्वक्रसृणु
सुदये पीडाकरमग्निवाचानाम् ॥ हादयदयमैकादशनक्ष-
त्राह्निकतः कुजोऽशु सुखम् । दूषयति रसानुदये करोति
रोगानदृष्टिं च ॥ व्यालं तयोदयर्जाह्निकदशाहा विपच्यते
ऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालसृगेभ्यः करोति पीडां सुभिचं च ॥
रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदश्यात् षोडश्याञ्च विनिदृष्टे
तत्कालं सुखरोगं समर्थं च सुभिन्नमावहति ॥ असिसृग्शलं
सप्तदश्यादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रं । दस्युगणेभ्यः
पीडां करोत्यदृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाग्यार्यमोदितो यदि
निवर्त्तते वैश्वदैवते भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि
लोकाग्निपीडयति ॥ अश्वपोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्धाभि-
षिक्तपीडाहत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्गृह्यव्यूहान् जमान्
हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितं करोति
ततः । पाण्डुरो नपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाङ्गयमदृष्टिः ॥
भिन्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् ।
भरकं करोति घोरं यदि भिन्वा रोहिणीं याति ॥
दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽर्षदृष्टिनिपहृजत् ।
धमायन् सशिखो वा विनिहन्त्यात् पारियात्रस्थान् ॥
प्राजापत्ये अथये मूले तिस्रूपशरानु शक्रो च । विचरन्
धननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः
प्रशस्ताः अथमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदान्विशिशाखा-

प्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्तिः किंशुकाशोक
वर्णः स्फुटश्चिरमयस्सप्तप्रताम्बप्रभाभः । विचरति यदि
मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकद्वानिपानां हार्सिदश्च
प्रजानाम् ॥” इति दृष्टसंहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि पञ्चभस्त्रध्याये तत्रैवोक्तं यथा

“शेषस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमाधस्ताः ।
निर्विन्ध्य नैलवती सिमा गोदावरी वेणा ॥ मन्दा-
किनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तर
पाण्डुरमचेन्द्राङ्गिर्विन्ध्यमलयोपगासोलाः ॥ इविडविदेका
न्याश्रकभासापुरकौङ्कणाः समन्वयकाः । कुन्तलकेरल-
दण्डककान्तिपुरश्लेच्छसङ्करजाः ॥ भासिक्यभोगवर्धन-
विराटविन्ध्याङ्गिपार्शगा देयाः । ये च पिबन्ति सुतोयां
तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरक्षपिकरपारत-
क्षताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटबधक-
नृशंसावलिप्रानाम् ॥ नरपतिकुमारकङ्कराटाम्भिकडम्भा-
भिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविक्रुमचमपूगुडमघा-
तीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षु-
चौराणाम् । शठदीर्घवैरव ह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः”
इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरष्टकष्टमे
(भीमराज) इति ख्याते-भङ्गराजदृष्टे च पु० । अत्यार्थे
कन् । विष्कूलिङ्ग इति विख्याते-अङ्गारकुङ्गमे न० ।
“दूर्वां शाखा हरिद्रे द्वे मज्जिषा सेन्द्रवाङ्गयो । दृहती मन्थवं
कुञ्ठं राक्ष्णा मांसी शतापरो । आरनालाठकेनैव तैलप्रस्थं
विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशमिति”
चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।
अङ्गारकारिन् त्वि० अङ्गारं करोति क-ण्णिनि । काञ्ठं दुग्ध्वा
अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य
च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं “माणिक्यं भास्कारे
देवं चन्द्रे सुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्यात्” इत्यादिना
तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।
अङ्गारकुष्ठकं पु० अङ्गारवर्धं कुष्ठमिव कन् । इतितावलीनाम-
कौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराधि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे
ल्युट् ङीप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गाराधान-
पालाम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचितं न० अङ्गारेण (ज्वलद्ग्निय्याप्रकाशखण्डेन)
परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्-क्त २त० । (कवाव)
इति प्रसिद्धे-पकमांसादौ ।

अङ्गारपर्षि न० अङ्गारमिव पर्यमस्य । वगभेदे । अस्यार्थे
अच् । तत्स्वामिनि चित्तरथगन्धर्वे पु० । भारते
चैत्ररथे पु० । चित्तरथगन्धर्वस्य अञ्जनादीन् प्रति उक्तिः ।
“आरात्तिवत् मा मह्यं समीपसुसर्पत । कक्षायां
नाभिजानोत प्राप्तां भागीरथीजलम् । अङ्गारपर्यं
गन्धर्वं विस्र मां स्ववनाश्रयम् । अहं मानी तथेषुच
कुवेरस्य प्रियः सखा । अङ्गारपर्यमित्येवं ख्यातं चेदं वनं
ममेति” । [ख्यातपात्रे ।

अङ्गारपात्री स्त्री इत० अङ्गारधान्याम् (आङ्ठा) इति
अङ्गारपुप्य पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य व० ।
(जियापुति) इति ख्याते इन्द्रदीष्टचे ।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रत्नवर्णा मञ्जरी व० समासान्-
कवभावाद्द्वन्द्वत्वे मञ्जरात् । (करमचा) इति ख्याते
रत्नकरझट्टचे ।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रत्नफलत्वात् रत्नावली कर्म० ।
रत्नवर्णफलवत्याम् (कुच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां
करझट्टचे च । स्वार्थे कन् । अङ्गारवल्लीका तत्रैव ।

अङ्गारवेणु पु० अङ्गारवर्णवेणुः । वंशभेदे । तज्जाते ठक् अरुण-
तादि० द्विपदद्वयः । आङ्गारवैणुकं, तज्जाते त्रि० ।

अङ्गारशकटी स्त्री शकृति षोडुं शकटम्, अल्पं शकटं,
शकटी, वज्रादिवत् अल्पार्थे ङीष् अङ्गारस्य शकटीईत० ।
(आङ्ठा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे ।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यरेऽनेन करणे ल्युट् ।
अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे । भावे ल्युट् । अङ्गारक्षेपणे ।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् षुषोदरादित्वात् कलोपः ।
अङ्गाराधारे (आङ्ठा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे ।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन्
टाप् । (आङ्ठा) इति ख्याते अङ्गारपात्रे ।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इति । अङ्गारधानिकायाम्
(आङ्ठा इति) ख्याते पात्रे । अङ्गारवति त्रि० ।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्तिप् ततः कर्त्तरि
क्त । पलाशकलिकायाम् । अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिषि
कर्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा । दग्धप्राये
काष्ठादौ त्रि० । [अङ्गारप्रकृतिभूते काष्ठादौ ।

अङ्गारीय त्रि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+ञ् ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि-स्वार्थे कन्
स्त्रियां टाप् । (आङ्ठास्त्रा) इति प्रसिद्धे कञ्चुक्वस्त्रे ।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि । अवयवविशिष्टे, देहवति च ।

“येनाङ्गविकार इति” सूत्रस्य “येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो-
विकार इति” इति । अङ्गिनं नाङ्गवाधेन हृन्वादिपि
कदाचनेति” भीमा० । प्रधाने, “एकएव भवेदङ्गी शङ्कारो
वीर एव वेति” “ये रसस्यङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवा-
त्मन इति” च साहि० ।

अङ्गिरस् पु० अङ्गिति अङ्गि-गतौ अङ्गि इरट् । ब्रह्मण्योमानस-
पुत्रे खनामख्याते ह्यनिभेदे । भारते वन० मार्क०
“ब्रह्मण्यो मानसाः पुत्रा विदिताः षण्णवर्षयः शरीचि-
रत्नङ्गिषौ पुत्रस्यः पुत्रः क्रतुः” इति
“त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति” श्रुतौ अग्ने-
रङ्गिरस्ससक्तं तत्कथा भारते वन० मार्क० ।

“यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ तदा च भग-
वानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् । सन्नापयंस प्रभया नाशयं
स्तिमिराणि च ॥ पुराङ्गिरा महाबाहो ! चचार तप उत्त-
मम् । आश्रमस्यो महाभागो ह्यव्याहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्वं व्यकाशयत् ॥ तपस्रं-
स्तु हुतभुक् सन्तप्रस्तस्य तेजसा । श्वशं ग्लानश्च तेजसो
न स किञ्चित् प्रजङ्गवान् ॥ अथ सञ्चिन्त्याभास
भगवान् ह्यव्याहनः । अग्न्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा
संप्रकल्पितः ॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तथ्यमानस्य मे
तपः । कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवह्नौकोस्तापयन् महासुनिम् । सोऽपासर्प-
च्छनैभीतस्तसुवाच तदाङ्गिराः । शीघ्रमेव भवस्त्वग्निस्त्वं
पुनर्लोकभावनः । विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थान-
चारिषु ॥ त्वमग्निः प्रथमं ह्यदौ ब्रह्मणा तिमिरापहः ।
संस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोतुद ! ॥ अग्निस्त्वाच ।
नष्टकोत्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः । भवन्-
मेव ज्ञास्त्वानि पावकं न तु मां जनाः ॥ निक्षिपामह-
मग्निस्त्वं त्वमग्निः प्रथमो भव । भविष्यासि द्वितीयोऽहं
प्राजापत्यक एव च ॥ अङ्गिरा उवाच । कुह पुय्यं
प्राजासर्गं भवान्निक्षिमिरापहः । माञ्च देव ! कुह्वान्ने !
प्रथमं पुञ्जमञ्जसा ॥ मार्कण्डेय उवाच । तच्छुत्वाङ्गिरसो
वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् । राजन् इहसतिर्नाम
तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति” ॥

तस्य च यथा अग्निपुत्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भाव-
स्तथोक्तमग्निशब्दे । अग्नौ च । “यिवो भव प्राजापत्यो
मातृषीध्यामङ्गिरः इति व० अङ्गिरोभिः ऋषिभिः
सम्भादितत्वात् अङ्गसौष्टवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः ! अग्निरूपेति" वेददीपः । अङ्गिरसः गोला-
पत्यम् शिवा० अथ । अङ्गिरसः बहुषु लुक् ।
अङ्गिरसस्तद्गोलापत्ये व० व० । "सर्वे सान्ना चदन्ताः
स्युः" इत्युक्तेः पृ० सलोपे अङ्गिरस्योऽप्यत्,
"येनानवगवे अङ्गिरः" इति वेदः । मन्त्रविष्णुहारीत
वाचवल्क्योशयोऽङ्गिरा इति याज्ञप्र० "एवं त्वक्त्वा यरीरं
त परमे तपसि स्थितः । अग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तप-
सायायितस्तदेति" भार० ।

अङ्गिरसत् पु० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतप्
मस्य वः सान्त्यात् न पदत्वम् । वायो "यमाय त्वाङ्गिर-
सते पिष्टमाते खाहेति" यजुः । "अङ्गिरोयुक्ताय वगता-
येति" वेददीपः ।

अङ्गीकार पु० अङ्गम् अस्वोपकरणं अस्वक्रोयम् अङ्गं क्रियते
अङ्ग+ङ्+ङ-घञ् । स्त्रीकारे अङ्गुपगमे । "अङ्गीकुव
दृशोर्भङ्गोमङ्गीभवत् मन्त्रथ" इति "नवाङ्गी कुरङ्गीदुगङ्गी-
करोत्विति" जगन्नाथः । "अङ्गीकुर्वन् स्वमाहात्म्यं अथं
जञ्चाल पावक" इति पुरा० ।

अङ्गीकृत त्वि० अङ्गीति च्युत्नं तत्पुष्पकात् कञः क्त ।
स्त्रीकृते "अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ती" तिचौरपञ्चा-
शिका । "नाङ्गीकृतसत्सुजनीति" नीतिसा० ।

अङ्गु पु० अङ्गि-उङ् । पापौ हस्ते "अङ्गुष्ठः" ।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग-उलि-रलयोरेकत्व अरण्यात्
रत्वम् । (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपदशाखायाम्
वा डीप् । अत्रैवाथे "अङ्गुरीवोरगकृतेति" रघुः ।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरी भवम् अङ्गुरि+क बालमूलादित्यात्
वा लत्वाभावः । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे ।
अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+सार्थे कन् । अङ्गुलिभूषणे (आङ्गु-
टीति) ख्याते भूषणभेदे ।

अङ्गुल पु० अङ्ग-उल । हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति
ख्यातायाम् । वात्स्यायनसूत्रे च । "यदोदरैरङ्गुलमष्टसंख्ये-
रिति" भास्कराचार्योक्ते अष्टयोदरपरिमाणेऽनं । अङ्गौ
पापौ लीयते वा ड । अङ्गुष्ठे न० । "समन्तादङ्गुलोत्संघे
हस्तमात्रं त्वाण्डुलमिति" पुरा० ।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग-उलि । हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल)
इति ख्यातायाम् । अङ्गुलिं यन्त्रिभेदस्य जेदेवेत् प्रथमे
यज्ञे" इति ऋतिः (हात गुहा) इति ख्याते गजकार्ण-
काह्वे, गजगुहायाम् च । पुंस्त्वमपि "संघताधरोऽमङ्गु-
लिनिति" यजुः ।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम् । चन्द-
नादिद्वारा कृते ललाटस्थाङ्गुलितोरणम् ।

अङ्गुलित्व न० अङ्गुलिं लायते त्वै-क इत्० । (चामा-
टीति) प्रसिद्धे आकार्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे
चर्मणि "बद्धगोधाङ्गुलित्वे" इति भट्टिः ।

अङ्गुलिनाण अङ्गुलिस्तायतेऽनेन त्वै-क ईत्० । (चामाटीति)
प्रसिद्धे आकार्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्मणि ।
अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः सुदं राति रा-क इत्० ।
धारयितुर्नामाक्षरसंज्ञासङ्घिते (आङ्गुटीति) प्रसिद्धे अङ्गुली-
भूषणे । "उपहितकृतिरङ्गुलिसङ्घयेति" यजुः ।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्दनं यत् व० । अङ्गुलि-
हयमर्दनजाते (तडि) इति प्रसिद्धे शब्दे ।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुली सङ्को यस्याः पत्वम् ७व० । (याउ)
इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंज्ञेपकारणे यवागुद्भवे ।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा संज्ञेतत्तापनद् । अङ्गु-
निचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्मणि देये सङ्कोतविशेषे "संस्कार्पितैका-
ङ्गुलिसंज्ञयेति" कुमा० ।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते
सम्+दिश-भावे घञ् । अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने ।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताडनं यत् ७व० ।
(तडि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिहयमर्दनजाते शब्दे इत्० ।

अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च ।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा डीप् । अङ्गुलिगद्भाये "स्यु तमपि
लक्षपटं यदङ्गुलीष्विति" यजुः । "तर्जयसङ्गुलीभिरिति" ।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या । हस्त-
स्यानामङ्गुलीनां सप्तदाये ताश्च अङ्गुलतर्जनीमध्यमानामिका
कनिषाः ।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः । (आंगुटीति)
प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे । "तव सुपरितमङ्गुलीय ! नूनमिति"
यजुः । इवार्थे कन् । तन्मुखपरिणाहवत्त्वात्तत्त्वं न० ।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त० । नखे ।
अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्वि० ।

अङ्गुल्यादि पु० इव० । पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकनूप्रत्यय-
निमित्ते यद्गण्यसम्भूते । सच गण्यः "अङ्गुलि भवज बभू
वत्तु मण्डर मण्डल मङ्गुली हरि कपि सुनरुह सन
उदन्वित् गोष्ठी उरस् कुलिय इति । अङ्गुलीय+कन्
अङ्गुलीयकमित्यादिः ।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पापौ प्राधान्येन तिष्ठति स्या-क ७त०

वत्वम् । उद्गात्रुलौ । “अम्बाम्बेति” इत्येङ्गुण्यप्रयोगात्
अङ्गुण्यः इत्युवाचीतिज्ञापितम् । “अङ्गुण्योदरमध्ये
तु यवो यस्य विराजते” इति साह० ।

अङ्गुष्ठमात्रं ति० अङ्गुष्ठपरिमाणार्थं मात्रम् । अङ्गुष्ठ-
मध्यपर्वपरिमिते । “अङ्गुष्ठमात्रोऽङ्गुष्ठरोऽपि द्वष्ट” इति
श्रुतिः । “अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निचकषे वलाद्यम्” इति
भारतम् । “अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते ।
तत्र तत्र दृष्टपूर्वपर्वपन्थभिर्मनुयात् सदेति” कात्या० ।

अङ्गुष्ठा पु० अङ्गि-उच्यन् । नकुले वाणे च ।

अङ्गुस्त् न० अङ्गुते नरकमनेन अङ्गि-गतौ अङ्गुन् । पापे “युष्म-
च्छासनलङ्घनाङ्गुसिमया मग्नेन नाम स्थितमिति” वेत्ती० ।
अङ्गारि पु० ऋ-इण् दैत०ष्ट० । दोषिणीषे । “कविरसि
“अङ्गारिरसीति” यजु० । “अङ्गारिर्दीप्तिशील इति”
वेददीपः ।

अङ्गि पु० अङ्गिगतौ-इन् । पादे, दृक्मूले च ।

अङ्गि पु० अङ्गि-गतौ करणे क्रिन् । चरणे, दृक्मूले,
“अङ्गारि पद्मेपु तदाङ्गुया ह्येति नै० । अङ्गिपः (पादपः)
ऊर्ध्वां चतुर्थभागे च । “प्रथमाङ्गुष्ठमोयस्येति” दृक्० ।
अङ्गिप पु० अङ्गिण्या मूलेन पिबति सिक्कजलम् पा-क
श्त० । दृक्मूले ।

अङ्गिपर्षिका स्त्री अङ्गुण्यौ मूले तदारभ्य वा पर्षमस्याः
जातौ डीप् स्वार्थे कन् । सिङ्गुष्ठाकारपुष्पवति (चाकु-
लिया) इति ख्याते दृष्टे । काभावे अङ्गिपर्षीत्यपि तत्रैव ।

अङ्गिपर्षिका स्त्री अङ्गुण्यारभ्य वल्लीव पर्षमन्वेन, ततः
स्वार्थे के ह्रस्वे टाप् । सिङ्गुष्ठाकारपुष्पवति (चाकुलिया)
इति प्रसिद्धे दृष्टे । काभावे ॥ अङ्गिपर्षीत्यपि तत्रैव ।

अच अविस्पष्टकथने गतौ च उभय० भ्वादि० सक० सेट् क्वा
वेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । ऋ अक्तः क्वा
अचित्वा-अक्त्वा “स्नाहायज्ञमित्यङ्गुली अचते” इति
कात्या० । “अचते सङ्कोचयति” इति वेददीपः ।

अच (अनुच) गतौ पूजायाश्च प० सक० सेट् । तत्र अच
इदित् जोदिञ्च (अनुच) अव्यक्तयन्द् च । अचति आचीत्
अनुचु-गतौ अचत्रात् पूजायामश्चत्रात् । ऋ अक्तः
पूजायास्तुभयोः अच्यतः अचि-वक्तं माने ऋ अच्यतः ।
अनुचु-क्त्वा अच्यत्वा-अक्त्वा अचि-अच्यत्वा । “अयमश्चति
पञ्चयरानुचर” इति सा० टी० । प्र-प्रकर्षे पूर्वदिक्-
कालस्यौ च प्राश्चति प्राङ् (पूर्वकालः) प्राची (पूर्व दिक्)
परा-प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, वहिर्भावे च

पराश्चति (परागच्छति) पराङ् (वाङ्मूः) । अप-
अपसरणे अपाश्चति । सम-सुन्दरगमने, यद्योचित-
गमने च समश्चति समङ् । अचु-पश्चाद्गतौ । अच-
श्चति अच्यङ् । उद्-उर्ध्वगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च
उदश्चति (उदगच्छति) “उदश्चरोमाश्चमिति” उदङ् देशः
उदीची (उत्तरा दिक्) । परि-समन्ताद्गतौ । पर्यश्चति ।
प्रति-प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्दक्षिणत्वे च प्रत्यश्चति
(प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मनि
व्याप्रार्थकप्रतिना योगात् प्रत्यङ्गुण्यः तस्य सर्वविषय-
व्यापकत्वात् प्रत्यङ्त्वम् । नि-न्युनीभावे न्यश्चति न्यङ्
न्यगभावः न्यङ्कारः । अच-अधोगतौ, दक्षिणदिग्वृत्तौ
च । अवाश्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्)
यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्ध्वाधोभावस्तथा अवाङ्गुण्ये
वञ्चते ।

अच गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्वा वेट् ।
अचति ते आश्चति आश्चिष्ट । क्वा अङ्क्त्वा-अश्चत्वा ।
उपसर्गात् अनुचुवत् । “न्यश्चते प्रत्यङ् भोहो यस्मान्नश्चनि
चारय” इति कविर० ।

अचक्षुस्त् लि० न० व० । मन्दनेत्रे, नेत्रहीने च । “सच-
क्षुरक्षुरिव मक्षुर्दक्षुर् इवेति” श्रुतिः । न० त० ।
चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचक्षुर् लि० न सन्नि चत्वारि यत्र नि० अचक्षमा० ।
चक्षुःसंख्याभ्यन्ते । चक्षुरोनिपुणः न० त० । दक्षुभिन्ने
अपटौ लि० ।

अचक्षुर् लि० न चपलः । चापत्याविरोधिस्थैर्बुध्ने ।

अचक्षुर् लि० न चरति चलति-चर-अच न० त० । चरत्-
विरोधिस्थैर्बुध्नेति स्यावरे स्थितिशीले प्रथिव्यादौ “चरा-
णामन्नमचरमिति” मनुः । चलनभ्यन्ते लि० ।
ज्योतिषोक्ते मेघकर्कटतुलामकरराशिपचरराशिभिन्नेषु
स्थिरराशिषु दृष्यंश्चदृष्टिकर्कटभरराशिषु न० ।

अचक्षुर् लि० न० त० । अन्तिमत्वविरोधिसध्याद्यवस्थायति
“वयस्यचरने” इति पा० । अचक्षुर् वयः कौमारार्दि ।

अचक्षुर् पु० न चलः ॥ (गो)ज इति ख्याते यङ्गौ । पञ्चते,
“अचक्षुः सागराः यामाः प्रासादधवला ऋद्धाः धारितं च
त्वया सर्वमिति” प्रथिवीप्रार्थनामन्त्रः । “अचक्षुष भवानिव
राजते” इति माचः । प्रथिव्यां स्त्री । भूमेरचक्षुः-
दिक्कृत्तं सि० शि० गो० । “भूमेः पिण्डः शशाङ्कसक-
विरवितुजे ज्याकिनजलकषाष्टत्तैर्दत्तो दतः सन् ऋद-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नाम्याधारः स्वगन्धैव
वियति नियतं तिष्ठतीहास्यं पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सद-
सुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात् । सर्वतः पर्वतारामप्याम-
चैत्यचयैश्चितः । कदम्बकुसुमपान्यः जेसरप्रकरैरिव ।
यथोष्णताकानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के,
कठिनत्वमश्रुनि । मरुञ्जलो भूरचला स्वभावतो यतो
विचित्रा वत वस्तुशक्तयः । आलक्ष्यते तत्पततोव भाति
समे समन्तात् क ? पतत्स्वयं खे" इति । आर्यभट्टमते तु
अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अख्यर्थेऽचि ।
अचलवत्त्वात् स्वकृतातो वहिर्गमनाभावाद्वा अचल-
त्वम् । तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टानविधयोक्तं तच्च विस्तरतो
भूगोलशब्दे वक्ष्यते । चलनशून्ये त्वि० "तस्माच्चमचलोभ-
वेति" कलमस्थापनमन्त्रः । "तस्मान्मम गृष्टे नित्यं लक्ष्मि !
त्वमचला भवेति" पुरा० । "समाभावचला बुद्धिरिति,
गीता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा० । न चलति
स्वभावात् । शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम् ।
ब्रह्मणि न० । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अस्य
सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम् । आत्मनि पु० "नित्यः
सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गीता ।

अचलकन्या स्तो अचलस्य हिमाचलस्य कन्या । पार्वत्यां, सा
हि हिमाचलेन सेनायासमुदादिता । तत्कथा च "प्रसूति-
रभवत्स्य सेनायाः कन्यका सुतेति" शिवपुराणे प्रपञ्चेन
दर्शिता । तन्मूलं कुमारे चोक्तम् "अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दत्तस्य कन्या भवपूर्वपत्नी । सती सती योगविष्टददेहा
तां जन्मने शैलवधुं प्रपेदे । सा भूधराणामधिपेन
तस्यां समाविमत्यासुदपादि भव्येति" इति अचलसुता-
दयोप्यत्र ।

अचलकीला स्तो अचलाः कीला इव यस्याः । पृथिव्याम् ।
अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-
पम्भकत्वाद्वा । किष्कम्भपर्वतेषु मन्द्रादिषु पु० । ते च
सुमेरुसुपवर्ग्य, "विष्कम्भशैलाः खलमन्द्रोऽस्य सुगन्धशैलो
विपुलः सुपार्श्व इति" सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वरू-
पादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

अचलजा स्तो अचलात् हिमालयात् जायते जन-७५त० ।
पार्वत्यां, तत्कथा पूर्वशब्दे उक्ता । पर्वतजातमात्रे
त्वि० अचलजातादयोऽप्यत्र ।

अचलत्रिषु पु० अचला ब्रह्मप्रक्षालनेनापि मालिन्यामपगमात्

स्थिरा त्विट् कान्तियस्य । कोकिले । स्थिरकान्तिमति
त्वि० । कर्मधा० । स्थिरायां कान्तौ स्त्री ।

अचलहिष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष-क्लिप् ४त० । इन्द्रे
तस्याचलपलच्छेदकत्वान्नायात् तत्कथा गौतमिच्छब्दे
वक्ष्यते । अचलरिषादयोऽप्यत्र पु० । पर्वतजाते त्वि० ।
अचलपति पु० ६त० । हिमाचले । यथा तस्य तत्पतित्वं
तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते ।

अचलभ्राट् पु० बौद्धभेदे ।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा० । हिमाचले
"शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम् । गन्धर्वाणा-
मधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिरिति" ब्रह्मपुराणे तस्या-
चलराजत्वसुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र ।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न० त० । चाञ्चल्यविरोधि-
स्थिरतायाम् । व० । चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्वि० ।

अचापल्य न० चपलस्य भावः व्यञ्ज न० त० । चाञ्चल्य
विरोधिस्थिरतायाम् व० । व० । चाञ्चल्यशून्ये त्वि० ।

अचिक्रण त्वि० न चिक्रणः । चिक्रणताविरोधिक्रणत्ववति ।

अचित्त त्वि० नास्ति चित्तं यस्य । चित्तशून्ये चेतना
रहिते "अचित्तहृत्क्षिधेनोऽर्गति" अचित्ताददेशकाला
ट्टर्गति" च पा० । स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं
किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते ।

अचिन्तनीय त्वि० चिन्तयितुं अनुमापकहेत्वभावेन तर्क-
यितुमशक्यः चित्ति-शक्यार्थे कर्मणि अनीयर् न० त० ।
अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये । "अचिन्तनीय
स्तु तत्र प्रभाव इति" रघु० । तदर्थे यत् । अचिन्त्योऽ-
प्युक्तार्थे त्वि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने
समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः" इति स्मृत्यर्थः ।

अचिन्तित त्वि० न चिन्तितः । पूर्व्वरूपादिकारणानु-
माधानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेनियोगादेतन्ने
अचिन्तितसुपास्थितमिति" पुरा० ।

अचिर न० न चिरम् । अल्पकाले, अल्पकालस्यायिनि
वस्तुमात्रे त्वि० । "अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्-
भुवमिति पुरा० । अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः ।

अचिरत्विष् स्तो अचिरा अल्पकालस्यायिनी त्विट् कान्ति-
रस्याः । विद्युति । अल्पकालकान्तियुक्ते त्वि० ।

अचिरद्युतिः स्तो अचिरा अल्पकालस्यायिनी द्युतिर्यस्याः ।
विद्युति । अल्पकालस्यायिद्युतिमति त्वि० । कर्म० ।
अल्पकालस्यायिन्यां कान्तौ स्त्री ।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः ।
 विद्युति । “च्युता द्विवः स्थास्रु र्वाचिरप्रभेति” भट्टिः ।
 अल्पकालस्थायिप्रभावति लि० । कर्म० । अचिरायां
 दीप्तौ स्त्री ।
 अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः ।
 विद्युति । अल्पकालस्थायिदीप्तिमति लि० ।
 अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्न्याः । विद्युति । अचिर-
 कान्तिमति लि० । कर्म० । अचिरकान्ती न० ।
 अचिरस्य अव्य० अचिरस्येत्वव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।
 अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशोऽस्याः । विद्युति । “अचि-
 रांशुसमप्रभेति” पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति लि० ।
 कर्म० । अचिरकिरणे पु० । [लम्बे च ।
 अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्तिप् । शीघ्रे, अवि-
 अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।
 अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।
 अचिरेण अव्य० अचिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अल्पकाले
 शीघ्रे च ।
 अचिपु(ष्टु) लि० अच-गतौ बा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशेले ।
 “त्वष्टा दधच्छुमिन्द्राय हृष्ये ऽपाको ऽचिषु(ष्टु)रिति” यजु०
 अचि(ष्टु)ष्णुः सर्वगत इति वेददीपः ।
 अचेतन लि० चेतना ज्ञानम् न० ब० । चेतनाशून्ये । चित-
 ल्यु न० त० । ज्ञानविशिष्टमिच्छे । ज्ञानञ्च द्विविधं विष-
 याकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचेतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं
 ज्ञानं चित्तस्यैव धर्मः “कायः संकल्पो विकिकित्वा अज्ञा-
 अज्ञा वृत्तिरवृत्तिर्हीर्षीर्भौरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतौ
 तस्य चित्तधर्मात्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचेतन्यमात्म-
 धर्मः । प्रकाशरूपचेतन्यस्य सर्वदा स्थितावर्षि वृत्तिसह-
 कारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चेतन्यं समुज्ज्वलति नान्यथा
 अतएव “बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ ह्यवेतौ व्यापृती घटम् ।
 तत्राज्ञानं धिया नश्येदामासानु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तमिति
 वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरज्ञा वृत्तिचित्तौ प्रति-
 विम्बति तेनैव विषयावभासः “तस्मिन्निर्हृष्ये स्फारे
 समस्ता वस्तुवदयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीष तट-
 द्रुमां” इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं
 वत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चेतन्यसुररीचक्रुः ।
 तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्मनःसंयोगादयः
 कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्,
 इन्द्रियाणि त्व स्वसंग्रहविषयग्रहणे कारणानि, “इन्द्रि-

याधसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति” गौतमसूत्रे “प्रति-
 विषयाध्यवसाय इति” सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्वि-
 न्द्रियाणां व्याहृक्ता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयि-
 ष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, वाह्येषु शब्दा-
 दिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु वाह्येषु
 सर्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रि-
 यशून्ये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं “सैन्द्रियं
 चेतनं इदं निरिन्द्रियमचेतनमिति” । एवञ्च वृत्तादीना-
 मपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्यैव । अन्यथा सुषुप्तः सानुमनो
 न स्यात् । तेषां हि स्वकर्मामनुवारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव
 स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव “महापातकजान् घोरान्
 नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मसयात् प्रजायन्ते महापात-
 किनस्तिह” इत्युपक्रम्य “हृष्यगुल्मलतास्यञ्च क्रमशो
 गुरुतल्पगः” इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेष-
 भोगार्थं हृष्यादिरूपेण जन्मोक्तम् “शरीरजैः कर्मदोषैर्यति-
 स्थावरतां नर” इति च सामान्यतः शरीरिकपापात्
 वृत्तादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव
 वृत्तादिरूपत्वप्राप्ति इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुम-
 नेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्यैव । अतएव पञ्च
 सरोऽन्तरं गच्छति, शाखा क्विच्चापि चेतनसंयोगात् पुनः
 प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ “अथ जीवो यां
 जहाति सा शुष्यती” त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंबन्धोऽस्यैव
 किन्तु विशिष्टचेतनाशून्यत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति
 भेदः । पदार्थादर्थे “देहसहविधो ज्ञेयो जन्तोस्तृप्ति-
 भेदतः । उज्ज्वल जन्मोऽख्योऽख्यसहर्षस्तु जरायुज्” इति
 स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । “चेतनाधिष्ठिते भोगायतन-
 निष्प्राणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्ग” इति सांख्ये च चेतन-
 सम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगा-
 यतनदेहवत्त्वेऽपि सर्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्श-
 नादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं प्राणजप्रत्यक्षं च भवत्येव अतएव
 अग्न्यादिखरतरिकरणस्यैव तेषां शुष्कता, ओषधि-
 विशेषजधूमादिसम्पर्के च तद्प्राणात् पुष्पफलोत्पत्तिः ।
 अत एव तेषां हीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् “पञ्चे-
 न्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चरिन्द्रियाः । तीन्द्रियाः
 क्रमिकीटाद्या हीन्द्रिया इत्यजातय” इति । मनसो
 विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्ट-
 मवबोधः । सुश्रुते हि हृदयरूपस्थानसुषुप्तस्य “तद्बुदयं
 विशिष्टचेतनाश्रयमित्युक्तम्” तेन तेषां विशिष्टचेतनाश्रय-

हृदयस्थानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुख-
दुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः
तेभ्यः स्वस्वकर्म्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्-
त्वम् इति सुस्थितम् । चेतनान्मन्ये पदार्थमात्रे त्रि० ।
“अचेतनं चेतनावदिव सिद्धमिति” सा०का० ।
तत्तद्विशेषज्ञानान्मन्ये च । “तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विल-
पन्मचेतनमिति पुरा० । अत्र दुःखानुतप्तत्वेन
तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्योक्तिः
विवेकज्ञानान्मन्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्वापि । “अहङ्कारलये
सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतनं” इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशा-
वच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यसुपचर्यं सुषुप्तौ
अवच्छेद्याहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं ?
स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्येवंपरा । अन्यथा “शरीरस्य न
चैतन्यं कृतेषु व्यभिचारतः” इत्युक्तेः देहे सदा
चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथननर्थकं स्यात् ।
सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विगृह्यव्यापारराहित्येन
लयत्वोपचारः किन्तु आत्मानं तदापि चैतन्यमस्येव ।
“आनन्दभुक् चेतोसुखः प्राप्त” इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्तं न
क्रिच्चिदवेदिषमिति” सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दा-
नुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानाव-
च्छेदकत्वमस्येवेति विशेषः । विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते ।
अचेतनम् त्रि० न चेतति चित्त-अशुन् न० त० । चेतनान्मन्ये
अचेतने घटादौ, तत्तद्विशेषज्ञानरहिते च । “गतसंज्ञम-
चेतसमिति” पुरा० । नास्ति चेतोऽस्य । चित्तरहिते त्रि० ।
अचेतानं त्रि० चित्त-यानच् वेदे न सुक् न० त० ।
चैतन्यरहिते “अचेतानस्य मा पथो वि द्रुजः इति” वेदः ।
अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य । चेष्टारहिते । चेष्टा च “आत्म-
जन्या भवेद्विच्छा इच्छा जन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवे-
च्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” इत्युक्तेः यत्प्रसाध्या क्रिया-
जनकत्वापाररूपा । चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न
तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मानो यत्रो भवति
तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यकिन्तु सा च उद्यम-
रूपेव । मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतः क्रिया सम्भवति
किन्तु गुरुद्रव्याद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति
नायथा । तथा च हस्तादिबाह्वनर्द्यमात् तत्कारणो-
भूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकत्वं कमेव
अन्यस्यानुपपन्नेः । अधिकं चेष्टागन्दे वक्ष्यते ।
अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः । चेष्टारहित्ये ।

अचैतन्यं त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य । चैतन्य-
ान्मन्ये । “अचैतन्यमिदं विश्वं देवं चैतन्यमेव यदिति” ।
न०त० । चैतन्यभिन्ने न० ।
अच्छ अच्य० न च्छाति दृष्टिं सम्मुखत्वात् को-क न०त० ।
आभिसुख्ये । “अच्छा नृचक्षा असरत् पवित्ते इति” वेदः ।
“अच्छ गत्यर्थवदेष्विति” सूत्रे “अच्छगत्य अच्योद्य इत्यु-
दाहृत्य अभिसुखं गत्वा अभिसुखमुक्तेति” व्याकृतम्
सि०को० ।
अच्छ त्रि० न छाति दृष्टिम्, को-क न०त० । स्वच्छे निर्मले ।
निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्त-
रपर्यान्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम् ।
“स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र० । स्फटिके
पु० । न छाति भक्षयति नाशितसत्त्वं का-भक्षणे क
न०त० । भङ्गके पु० । अच्छभङ्गकइत्येकं भाषेत्यन्ये ।
अच्छन्दम् त्रि० नास्ति अध्येयत्वेन कन्दोवेदोऽस्य तुक् ।
वेदाध्ययनान्मन्ये अउपनीते नासके, सर्वथा तच्छून्ये
ान्मन्ये इत्यादौ च । नास्ति कन्दो वृक्षाणुसारी, परिमितमात्रा-
जरादिसञ्चिषेयविशेषो यत्र ७३० तुक् । कन्दः शून्ये
गद्यात्मके, चूर्णके वा गन्धसमूहे । नास्ति कन्दोभिप्रायो
यस्य न० तुक् । अभिप्रायान्मन्ये । वा कपि । अच्छ-
न्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु ।
अच्छावाक्यं पु० अच्छं निर्मलम् अच्छ आभिसुख्येन वा वक्ति
शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् (निपातस्य चेत) दीर्घः ।
शंसनकर्त्तरि ह्रीत्सङ्कारिण्यसोमयागसम्बन्धिनि ऋत्वग्-
भेदे । स च आश्रनायनेन दर्शितः । “प्रागापि सोमेनैके,
इत्यपक्रमम्, “तस्यर्त्विजः, चत्वारश्चित्रपुर्याः, तस्य तशोकरे
त्वय”, होता, मैत्रावरुणोऽच्छायाकोपावस्तु, अध्वर्युः, प्रति-
प्रस्थिता नेटोच्चेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाश्च स्थान्नीधः पोता,
उक्ताता, प्रसतोता प्रतिहर्षा सुमङ्गल्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्या-
जयन्ति, एत एवाहितानय इष्टप्रथमयज्ञा गृहर्पितसप्रदगा
दीक्षित्वा समाप्याग्नीसन्मुखाः सत्वाण्यसते” इति । “अस्या-
यमर्घे, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा पश्वाहा तद्यजमानः पुरस्ताहा
सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्युर्ब्रह्मो ज्ञातेति चत्वारः
ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्विभि त्विभिः पुरवैरुपेता
आतस्तस्य तस्य एकैकशोसरे त्वयः पुरुषा भवन्ति, त एते
हेत्वादिनामकाः षोडशर्त्विजो हिरात्वादिभिरहीनसंज्ञै-
रग्निशोमादिभिरैकाहसंज्ञकैर्योजयन्ति । एतएव होत्रादयः
षोडशर्त्विजः स्वयमभ्याहितानयः प्रथमयज्ञेनाग्निमे-

नेष्टा गृहपतिसंज्ञकेन सप्तदशसंख्यापूरकेण संहिता द्वाद-
शाहादिसत्तर्थां दीक्षित्वा स्वस्वस्वम्बिनीऽग्नीनेकत्वं स्थाप-
यित्वा तत्प्रधानाः सत्वायुपतिष्ठेयुः इति" भाष्यम् ।

"यदच्छावाकमनुसन्निष्ठते इति" ता० ब्रा० । अच्छावाक-
शब्दोऽस्त्यत्र छ । अच्छावाकीयम् तच्चन्द्रयुक्ते स्तम्भभेदे, तच्च
स्तम्भम् "अच्छावाक ! वदस्वत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति
तच्चमन्वाह्येत्यादिना" दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् ।
अच्छावाक्या । अच्छावाकत्विक्-पायायावृत्ति । "एषा
होवा यदच्छावाक्या" इति ता० ब्रा० । "अच्छा-
वाक्या अच्छावाकस्वम्बिनी होवाशंसनरूपा क्रियेति"
तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । "य एक इहि-
दयत इति त्वचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरसुदंशीय
मिति" "लेककुभं बोहंशीयश्चान्तः प्रतिषाथे इति"
ताण्ड्य० ब्रा० । "लेककुभं ब्रह्मसाम भवति, उदंशीय-
मच्छावाकसामेति, "य एक इहिदयते इति" त्वचे गेयं
साम उदंशीयमेते सामनी इति" तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य क्वत्विग्भेदस्य कर्म भावो
वा "होवाभ्य" इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्मणि,
तद्भावे च ।

अच्छिद्र त्रि० न छिद्रं तत्तत्कार्येषु प्रमादादिना स्वलनं, रन्ध्रं
वा यत् । प्रमादादिना स्वलनरहिते । "अच्छिद्रेण
विचेतव्या देशाः सगिरिकन्द्रा" इति रा० । "यज्ञच्छिद्रं
तपच्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति"
"अच्छिद्रं तु भवत्वेतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः" इति च
पुरा० । "तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवे-
दिति" भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्न त्रि० छिद्र-भावे क्त न० व० । खण्डनरहिते, छेदन
रहिते, सन्तते च "वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न हतधारयेति"
पुरा० । कर्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने त्रि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकट्टले
सन्ततपत्रयुक्तपत्रमात्रे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक त्रि० छेदनं नार्हति उन् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्य त्रि० न छेत्तुमर्हति छिद्र-अर्हार्थे कर्मणि यत् ।
छेदनानर्हे । आत्मनि पु० "अच्छेद्योऽयसदाह्योऽयमल्ले-
द्योऽशेष एव चेति" गीता । आत्मनश्च अवयवाभावात्
अवयवद्वैधीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छेदी न० अच्छं निर्मलमुदकं यस्य उदादेशः । हिमालय

प्रदेशस्य कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । "आह्लादनं दृष्टेः
अच्छेदं नाम सरो दृष्टवानिति" काद० । नदीभेदे स्त्री ।
अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, "एतेषां मानसी कन्या अच्छेदा
नाम निर्भगा" इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्याच्च च्युतो न च्यवते न च्युविध्यते
वा च्यु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे
"शास्त्रतं शिवमच्युतमिति" श्रुतिः । "यस्मान्न च्युत-
पूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणोति" भगद्वाक्यम् । "तेन च्युत्यभाव
रूपप्रदर्शितमिच्छेने" त्वानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे
"इयमच्युतलीलाद्यो सदृष्टा जातिशालिनीति" छन्दोमञ्जरी
अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्रष्टा लीला च । षड्भाव-
विकाररहिते च "अच्युतः प्रथितः प्राण" इति सहस्र
नामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च "गरुडमूर्त्ति-
रिवाच्युतस्थितिरमणीयेति" काद० । अच्युतस्य विष्णोः
स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलन-
रहिते अभ्रष्टे स्थिरे त्रि० । "अक्षितमसि अच्युतमसीति"
वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न
च्योतति चरति च्युत-क्त न० त० । चरणगन्त्ये त्रि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अपजः
इत० । बलदेवे । वसुदेवाञ्जन्मकाले व्रतदेवस्य ततो-
ऽपजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाञ्जन्मकाले च अटि-
त्यामयोत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तद-
पजत्वं सङ्गप्रणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपुत्रे
प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्तम्भे ।

अच्युतात्मज पु० इत० कामदेवे । स हि रुक्मिण्यं कृष्णात्
अच्युतावास पु० अच्युतेन ओष्यतेऽत्र आ-वस-आधारे घञ्
इत० । अश्वत्यश्चे । "अश्वत्यः सर्वदृष्टाणामि" लुक्-
स्तस्य तत्रोपस्यत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिश्च्युत्ये त्रि० ।

अच्युति स्त्री च्यु-क्तिन् न० त० । चरणाभावे । बञ्ज० ।

अज षतौ क्षेपणे च स्वादि० पर० सक० सेट् । अजति ।
अशैथीत्-आजीत् । तच् अजिता-वेता । घञ् ।
आजः । "अजनि वङ्गं सदनान्यच्छ" इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अज्जयति
ते । आञ्जित् त ।

अज पु० न जायते जन उ न० त० । ईश्वरे, "न जातो न
जनिष्यते" इति श्रुतेः "न हि जातो न जायेऽह न
जनिष्ये कदापि । शैलश्चः सर्वभूतानां तस्माद्दहमजः स्यतः"

इति भार० । जीवे च “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणे
न हन्यते हन्यमाने शरीरे” इति गीता । “जहात्येनां
भुक्तभोगामजोऽन्य इति” श्रुतिः । स हि खोपाधिभूत
बुद्धिनिष्ठकर्माभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वादि-
कामान्तराभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते “न जायते
न्वियते वा कथञ्चित् नायं भूत्वा भविता वा न भय” इति
गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वस्य तच्च “जायते अस्ति वर्जते
विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति” यास्त्रोक्तप्रभाव-
विकाराणामुपलक्षणमाद्यन्त्योः जन्मानशरूपविकारयो रभा-
वकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्देशपतितन्यायेन यद्गुणा-
वश्यम्भावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपो-
पाधिनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाहचर्यम् । बहव इति
साङ्ख्यादयः “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति” पुरुष-
खोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि “उपाधिर्भेदात् न तु तद्धानिति”
सूत्रेण उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्ट-
स्थानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गी-
चक्रुः कर्तृत्वादिर्कं बुद्धिगतमपि खोपाहितचैतन्ये एव
प्रतिबिम्बति तेन तद्विविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य
भोगः, “चिदवसानोभोग इति” सूत्रे तथैव प्रतिपादनात्
एवञ्च यावत् बुद्धिव्यक्तयस्तावन् एव पुरुषाः स्वखोपाधिकृतं
कर्मादिकं स्वकर्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्रयुक्तं सुख-
दुःखादिकमाप्नोत्येन अभिमन्यमानाः भोक्ता इति व्यव-
ह्रियन्ते अतएवोक्तम् “बुद्धेर्भोग इवात्मनीति” । “कामः
भङ्गस्यो चिकित्सा अज्ञाऽअज्ञा छतिरछति ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्
सर्वं मन एवेति” श्रुतेः ज्ञानादिदृष्टिनां मनोजन्मत्वात्
मनोधर्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गी-
कारेऽपि खोपाधिबुद्धिप्रधानदेह एव विशेषसंयोगात्
तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं
खोपाधिबुद्धिगतकर्मांशत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुस-
न्धानमपि खोपाधिकृतकर्माविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति ।
ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धा-
नेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यभेदान्तोस्तुल्यम् ।
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्तरिक्त एव तयोर्विषयवादः । नैया-
यिकवैशेषिकवादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्माः जीवाश्च
बहवः नित्या विभवश्च कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवाना-
मेव धर्माः, तेषां विभक्त्येऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोग-
विशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च सरणमित्येव विशेषः न तु
स्वतो जन्मानायाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अज-

त्वव्याघातः । एवं सर्वदर्शनाङ्गीकृतसरण्यावजन्मम् ।
माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्थितत्वञ्च “एतस्यैव
विस्फुलिङ्गाव्युत्थरन्तीति” श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्यात् “बाला
यशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विशेष्य इत्युक्तेषु जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व-
देहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारेण, यथा गृहैकदेशस्थितं
कस्तूरीप्रभृतिस्तुगन्धि इव्यं सौरभेण सर्वं गृहमाभोदयति एवं
हृदयस्य विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत्
शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु
स्वरूपतः “अणोरणीयान् महतो महोयानिति” श्रुतेः
स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्-
पर्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावज्ञतं गौणमतो-
ऽन्य अजशब्दो भाक्त एव इत्युरोचक्रुः । चार्थाक्रमते
तु आत्मनो नाजलं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव
तेषां मते जीवत्वात् तद्विहरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते ।
सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्व-
संविदन्तुस्यत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलान्तेः
स्वकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः ।
“सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृते गुणार्थयुक्तः परः पुरुष एक
इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिर्विरिञ्चिहरेति संज्ञा”मित्य-
क्तेश्च ईश्वरस्यैव खोपाधिमायागतसत्त्वजयाद्युपाधिभिः
जन्मस्थितिनाशनरूपकार्यकरणार्थमायाविभवात् अजस्वरू-
पाननतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विश्वे, हरे च
यु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्याये
साध्यावस्थापन्नसत्त्वजस्तमो रूपगुणत्वयात्मके स्त्री । “अजा-
भेकां लोहितशुक्लकण्ठवर्णाः सरूपाः बह्वीः प्रजाः सृज-
मानामिति” श्रुतिः । सत्यादियुगानुसारेण श्वेतादिरूप-
युक्तवस्तुकार्यमृष्टत्वाच्च तस्याः नानावर्षत्यमिति सांख्याः ।
वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽवच्छरूपपरतया व्याचक्रुः ।
तथा हि “हृन्नाहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेना-
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” तेजोऽवच्छाभि-
मानिनीस्तिष्ठो देवता अतुप्रविश्येत्युक्तेः प्रकान्तेतेजोऽ-
वच्छानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासांमेव
प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितारुद्ररूपाणि तत्प्रक-
रणशेषे उक्तामि “यत्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यत्शुक्लं
तदपां, तत् कण्ठं तदक्षयेति” । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहिता-
दिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽ-
वच्छरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति” तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजो-
बद्धाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानायुषाः
सन्यस्य अच् । छागे तस्य नानावर्षत्वान्तथात्वम् । छाग्यां
स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । “अजागलस्तन-
च्छायेति” ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य
मेघरूपे प्रथमे राशौ “जीर्वाकिंभातुजेज्यनां क्षेत्वाणि
स्युरजादयइति” ज्योतिषम् तस्य मेघरूपत्वेऽपि मेघस्य
अजतल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेघे च अजेन ब्रह्मणा
दत्तयज्ञभङ्गसमये मेघरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजा-
धिष्ठितरूपवत्त्वात् मेघस्य उपचारात् अजत्वम् । सात्त्विक-
धातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ त्रि० । आत् विष्णो-
र्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । “चन्द्रमा मनसो
जात इति” श्रुतौ विष्णोर्भनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥
कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यां जातत्वं भागवते प्रसिद्धम्
दशरथपितरि रघुराजपुत्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य-
वंशे ऋभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मूर्च्छ-
जातत्वात् यथोक्तं रघौ “ब्राह्मणे मूर्च्छते” किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुप्ते कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव
नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकारेति” तच्चरितञ्च तत्रैव
पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । आगतल्याकारवत्त्वात्
औषधिषविषे स्त्री । तल्लक्षणं “अजास्तनाभकन्दा तु
सकीरा क्षुपकृपिणी । अजा सहौषधी ज्ञेया यद्वृकुन्दे-
न्दुपाण्डुरेति” वैद्यकम् । अजिभेदे पु० । गर्गा० यज् ।
आज्यः तदपत्ये । बड्डषु लुक् । अजाः । नडा० फक् ।
आजायनः तदुगोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्वनिर्हृये
तदन्तपादस्य नान्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप०
ञीप् । अन्तुलोपः पदादेशश्च । अजपदीति भेदः । एका-
दशद्वयमध्ये प्रथमे इहे पु० । तद्विवरणम् अजकपादशब्दे
दृश्यम् ।

अजकर्णे पु० अजस्य कर्णे इव पर्यं यस्य ! आगतल्य
लन्वायमानपल्लयुक्ते (साल) इति ख्याते एषे मरिचएते
च । ईत० आगकर्णे । [कै-क । (साल) इति ख्याते इहे ।
अजकर्णक पु० अजकर्णे इव कायति पल्लद्वारा प्रकाशते
अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति
त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा-कुर्ये क ईत० । शिव-
धनुषि । गिनो हि अनेनेव धनुषा त्रिपुरासुरस्य बधेन
विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम्
अजकौ अयतीति । अजकावमप्यत्र । “धनुष्यजगवं

युग्यमजकावमजीकवमिति” शब्दार्णवः । अजकं आगं वाति
प्रोणाति वा-क । (वावुइ इति) ख्याते वर्वरीइते पु० ।
तल्लक्षणे तस्य प्रोत्थाधिक्यान्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा
कन् । अजागलस्ये स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।
अजकाजात पु० पु० । अजक्रेव जातः । “अजापुरीषप्रतिभो
रजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलासः । विदार्य
क्षणं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यष्येदिति”
वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते
वा-क । अजागलस्तनाकारकाषावयवयुक्ते भैत्रावरूपे
यज्ञीयपात्रभेदे, “अजकावं दुर्बशीकं तिरोदधे” इति
वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते
वा-क । अजकाजातास्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।
अजचीर न० अजायाः चीरं ईत० पुं वद्भावः । आगीस्तन्य-
दुग्धे “अजचीरेण पाचयेदिति” वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-त । शिवधनुषि ।
अजेन ब्रह्मणा गमते गीयते वा कर्मणि गम-ड-गै-क
वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं आगं यज्ञाङ्गत्वेन
वा गच्छति गम-ड । वज्रौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आज-
गमपि शिवधनुषि “स्थायोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान)
इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ब० कप्,
कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्त्वस्य ठन्
वा । (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेघस्य गन्धो लेशः एकदेशः
श्लक्ष्णमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणासीति अजगन्ध-
इति ङीप् । (गाडरशिङ्गा) इति प्रसिद्धे अजश्लक्ष्णीइते ।

अजगर पु० अजं आगं गिरति गिलति गृ-अच् । इच्छत्सर्पे ।
अजगरं अगस्त्यशापात् इच्छत्सर्पभावापन्नं नक्षुपबधिकृत्य
हतो मन्वः अण् । आजगरम् अजगरकषायाम् न० । तच्च
यनपर्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकाळे-
ऽस्तीति अजग-अस्त्वर्थे व । शिवधनुषि “शिवोऽभजगवं
चापं विधुन्वन् तरसा रथे” इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अव-अण् उप० ष० ।
अजघन्य त्रि० न जघन्वः अघनः न० त० । अघनमिभे

अडे च । “त्वष्टा च द्वादशोविष्णु रजधन्यो जघन्यज”
इति भार० ।

अजजीविक त्रि० अजएव क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना
वा जीविका जीवनोपायोऽस्य । ऋगक्रयविक्रयादिना
जीविकावति ।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः । (भुङ्क्ष्यामला)
इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे । वृ० । अजडायत्न
अजडा स्त्री अजडयति स्वर्गमात्रादङ्गमर्हन्नाथं चालयति
अजड+णिच्-ततः अच् । (आल्ङ्गयति) प्रसिद्धे वृक्षे-
जडभिन्ने जाद्यविरोधिचाञ्चल्यवति त्रि० ।

अजय्या स्त्री अजानां समूहः अज+य्यन् स्त्रीत्वात् टाप् ।
अजसमूहे । तद्द्वानानावर्णत्वात् स्वर्ययूथकायाञ्च ।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्याः ५ ब० गौरा०
डोष । ब्रह्मदण्डोदण्डे ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन
करणोत्थात्वम् ।

अजदेवता पु० इत० । ऋगाधिदेवे वज्रौ “रौद्री धेनुर्विनि-
र्हिष्टा ऋग आग्नेय उच्यते” इति शु० विष्णुध० ।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि । आक्रुश्यमाने
जन्माभावे । “तस्याजननिरेवास्तु जननोक्तेयकारिणीति”
माघः । वा डोष् अजननीत्यप्यत्र । अयोभावे अव्ययी० ।
जनन्याअभावे अव्य० ।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र । जन्मनिवृत्तौ भोक्ते “तस्मात्
सयोगादधिगमस्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मनीरु” इति
रघुः । ईत० । जन्मरहिते त्रि० ।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न० त० ।
शुभाशुभसूचके देवकृते भूकम्पादावुत्पाते । अन्यभिन्ने त्रि० ।

अजप पु० अस्मत् जपति निन्दार्थे नञ्, जप-अच् । कुपाठके
अजं पाति रक्षति पा-क इत० । ऋगपालके त्रि० ।

अजपति पु० ईत० । ऋगन्त्रेष्टे, मेघराशिपतौ मङ्गले च ।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा
निर्मितः पन्था वा अप्ससा० । ऋगचरणयोग्यपथे
गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) ऋयापथे ।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत् । सङ्कीर्णपथे
नगनमेतदुल्ले च । [रुद्रभेदे ।

अजपद पु० अजस्यैव पदं चरणोऽस्य । अजैकपादात्मके
अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जथा अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-

कर्माणि अच् । आसप्रश्नासयोः वर्ज्यगमनागमनाभ्याम्
अचरन्निष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, सोऽङ्घ्रित्वाकारस्यैव,

तदाकारमन्त्रे च । “उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यचरद्वयम्
तस्मात् प्राणश्च हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः । नाभे-
रुच्छस्य निश्वासात् हृदयापे व्यवस्थितः । षट्शिवाभै
र्भवेत् प्राणः षट् प्रथा नाडिका मता । षट्शिवाख्यहोरा-
तम् जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट्शता-
विक्रमीश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रामन्दमयीं
पराम् । विना जपेन देवेभि ! जपो भवति मन्त्रिणः ।
अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिहन्नीति” तन्त्रम् ।

अजपाद् पु० अजस्य पाद् इव पादोऽस्य हृत्स्या० न अन्या-
कारलोपः । रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्वभारुपदनकत्वे
च । पाच्छब्देन तु समासे अजपादपि उक्ताये पु० ।

अजपाल त्रि० अजान् ऋगान् पालयति पा+णिच् अण्
इत० । ऋगपालके ।

अजबन्धु पु० अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात् । अजतुल्यमन्दबुद्धौ ।
“सिलाची नाम कामीना अजबन्धुः पिता तवेति” ।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्षतेऽसौ भक्ष कर्माणि षञ् ईत० ।
(वायु इति) प्रसिद्धे वर्षरीष्टके तत्पत्रं हि अजै-
रतिप्रोतितो भक्षते ।

अजमार पु० अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप० ।
(कषाद्) इति अजमांसविक्रयोपजीवे, तत्प्रधानदेशे च ।
भवादौ कुर्वा० ग्य । आजमार्यस्तद्भवादौ त्रि० ।

अजमीठ पु० अजोमीठः यज्ञे सिक्ताः यत्र ब० । (आजमीर)
प्रसिद्धे देशे । राजनि अण् । आजमीठः तद्देशाधिपे
प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे ।

अजमुख पु० अजस्य मेघस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य ।
दन्ते प्रजापतौ, तस्य हि शिवहृषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात्
दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभङ्गेण तस्योत्पाटने कृते पश्चात्
शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभङ्गे नियोजिते अजमुखे-
नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विद्यते यथा । “वीर-
भङ्गोऽपि तत् सर्वं सर्वार्थां प्रतिपद्य च । विना दक्षस्य
वदनं यथापूर्वमकल्पयत् । रश्मिरं ये हि निन्दन्ति ते
मूकाः पशवो ध्रुवम् ततो मेघमुखं दत्तं वीरभङ्गोऽव्यक्त्य
यदिति” ।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्याः अजं
मोदयति आनन्दवति मोदि-अण् वा । अजगन्धवत्यां,
वनयमान्याम् यमानीमात्वे च ।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब० । भेके सूर्ये च ।
दन्तग्रन्थे त्रि० । अजातदन्ते अवस्थाभेदे च ।

अजय पु० वीरभूमिनगरसंनिधाने (अजय) इति नामके नद-
विशेषे इति कल्पद्रुमः । तन्मूलं मृग्यं संस्कृतशास्त्रे तस्य
दस्य कृत्वाप्यनुज्ञेसात् । अजेन आगेन याति या-क ३त० ।
आगवाहने अजनी पु० । जि-अच् न०त० । जयाभावे
“आभालाभो जया अयाविति” गीता । व० । जयशून्ये त्रि० ।
अज्ययी० । जयाभावे अज्य० । नास्ति जयो मादकत्वे
नास्याम् । (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम्
विजयायाम् स्त्री ।

अजय्य त्रि० जि-शक्याथे यत् न०त० । जेतुमशक्ये दुर्जये
शक्तौ पथे च । “दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये” इति
भार० । “तत्राजयं जिगाय तान्” इति सुश्व० ।

अजरा त्रि० नास्ति जराऽस्याः । (एतज्जमारी) इति प्रसिद्धे
वृक्षे तस्य जराभावात्तत्त्वम् । अव्ययीभावे अच् समा० अज-
रसम् जराभावे अव्य० । नास्ति जरा यस्य, देवे । तेषां
वड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वड्भवे इति तिष्ठणामेव
दशानां सङ्गावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां “विपरिणमते अपञ्चीयते
नश्यतीति” तिष्ठणामभावादजरत्वम् । जराशून्ये त्रि० ।
“अजराभरत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेदिति” नीति० ।
ब्राह्मणजातौ स्त्री । “सा सत्यासाऽजरामरेति पुरा० । न
जीर्यति क्षीयते ज-अच् न० त० । परब्रह्मणि न० ।
द्वन्द्वदारकनामद्वन्द्वभेदे पु० । गृहगोधिकायाम् स्त्री ।
अजर्यं न० न जीर्यति न-जृ-कर्त्तरि यत् । सौहाई “तेन
सङ्गतमर्थेण रामाजयं कुरु श्रुतमिति” भट्टिः ।

अजलम्बन न० अज इव लम्बते गृह्यते लक्षणवर्णत्वात् कर्मणि
ल्युट् । स्त्रोतोऽङ्गने ।

अजलोमन् पु० अजस्य लोभेव लोम (सङ्गरी) यस्य
व० । (शूक्रशिम्बो) इति ख्याते अजलोमन्मङ्गरीविशिष्टे
द्वन्द्वभेदे । वा हाप् वा ङोप् च । अजलोमा-अजलोमी
चेत्प्रथम स्त्री । [जविनीभिर्विद्वन्] इति वेदः ।

अजवस् पु० जु-असन् न०त० । वेगशून्ये । “अजवसो
अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य । ऋग्भेदे ।
गृह्या० अप्रथार्यं ङञ् । आजवस्तेयः तदपले पु० स्त्री ।
स्त्रियाम् आजवस्तेयो । यस्मादिपाठात् वङ्गु लुकि ।
अजवस्तेयः तदपलेषु ।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे षञ् ईत० ।
देशभेदे । कच्छादि० भवाद्यर्थे अण् । आजवाहः तद्देश
जातादौ त्रि० ।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्मिता वीथी पदं शा०त० ।

गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते आयापथे । आसा-
रस्य अगस्यस्थानपर्यन्तं पितृयानपथः । “पितृयानोऽज-
वीथ्याश्च यद्गस्यस्य चान्तरमिति” पुरा० ।

अजशुद्धी स्त्री अजस्य मेघस्य शृङ्गमिव फलमस्याः व० ।
(गाडुलशृङ्गा) इति प्रसिद्धे मेघशृङ्गतुल्यफलवत्यां मेघ-
शृङ्गाम् ।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तच्चगरवासिना-
मित्यर्थात् सुट् । नगरभेदे । “अजस्तुन्दं नाम नगर-
मिति” सि०कौ० ।

अजस्त न० न-जस र । सन्ते विच्छेदरहिते । तथाभूतका-
लस्यायिनि वस्तुमात्रे त्रि० । “अजस्तमाश्रितवृक्षकीगु-
णेति” भाषः “अजस्तदोक्षाप्रयतस्य मङ्गुरोरिति” रघुः ।

अजहत्स्वार्थी स्त्री न जहत् स्वार्थीयाम् हा-शब्द
न०व० । स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणा-
याम् । यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन
तद्वति लक्षणा । “जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे द्वर्त्तौ ते पुन-
स्त्रिधा” इति हरिः ।

अजहङ्गिष् पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शब्द न०व० ।
नियतलिङ्गके विशेषस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्वलिङ्गात्यागेन
स्वलिङ्गपरे विशेषणशब्दे । तथा चान्यत्र विशेषणस्य
विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः ।
यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम् । [कुपीति] ख्याते षच्चे ।
अजहा स्त्री न जहाति शूक्रान् । हा-श न०त० । (आल्-
अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५व० ।
सेवनेन निद्राराहित्यकारके “यद्मेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरण-
कर्तृत्वं नास्ति” तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भङ्गराजे ।
“भङ्गराजः सुजागर” इति रभसवाक्यात् तस्यात्यन्त-
निद्राराहित्यकारित्वम् ।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन आगेन वीयते गन्धोत्कटत्वात्
त्यज्यते अज-इत् वीभावाभावः ईत० । सर्वभक्षेणापि
आगेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे
जीरके द्रव्ये । काकोदुम्बरिकादौ च (पेयारा) ॥

अजाजीव पु० अजेन तद्रक्षणपोषणादिना तत्क्रयविक्रया-
दिना वा आजीवति आ-जीव-अच् ३त० । आग
पासके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च ।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदसंस्कृतं यस्य न-व०
ककुदशब्दस्यान्त्याकारलोपः । अपूर्णककुदि अत्यवयवे
गवादिपथे ।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा ।
दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । “अजातदन्ता ये केचिद् ये
च गर्भे प्रपीडिता” इति वायुपुरा० । “अजातदन्तसरणे
पितोरेकाहमिष्यते” इति शु० कूर्मपुरा० । तत्कालश्च
वृषां वृषासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपञ्चं निरूपितम् ।
पञ्चादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः
(आदाता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षो-
त्तरकालपर्यन्तः ।

अजातपत्र त्रि० न जातो उडुयनसामर्थ्यशुक्लो पक्षावस्य ।
अनुद्विज्जपत्रके पक्षिषि । “अजातपक्षाः शकुना इवावभु-
रिति भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अत्राहभोजी-
त्यादिशत्रु नजो व्यवहितेन शत्रुशब्देनाश्वयात् असमर्थ-
समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । “न
हेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति” वेणी० । एवमजा-
तारिरपि तत्रैव । “हन्त जातमजातारेः प्रथमेन स्वयारिणे-
ति” भाषः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अतुल्यतौ । ब० । जाति-
अजादनी स्त्री अजैस्त्रयाद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्वर्गत्वेऽपि
अजै-राद्यते इति अट-कर्मणि ल्युट् इत० । डुरा-
लभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे स्वर्गेन दुःखदायके
वृत्तभेदे ।

अजादि पु० इत० । ङीव्बाधकटावनिमित्ते पाणिन्युक्ते
शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिना, चटका,
अश्व मूषिका, बाला, ङीडा, वत्सा, पाका,
मन्दा विलाता, पूर्ष्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजि-
नशणपिण्डेभ्यः फलात्) । (सदृक्कारणप्रान्तशतकेभ्यः
पुष्पात्) । (मूलास्रजः) (श्रुद्रा चामहन्-पूर्वा जातिः)
ज्वेष्टा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा
देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य व० जायाया निहादेशः ।
अजानिक त्रि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आनो जीवनम्
अस्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म भावो वा
पुरोहिता० यक् । आजानिक्यम् तत्कर्मणि तद्भावे
च न० ।

अजानिय पु० अजेऽपि विज्ञेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-
ण्योय आरोही येन अज-विज्ञेपे अप् धीभावाभावः आ-
नी-कर्मणि यत् ततः श्ब० । बङ्गयस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि

निर्भयेन यथास्थानमारोहिष्यः प्रापके अश्वे, उक्तमाश्वे च
निर्भये त्रि० ।

अजान्ती स्त्री अजस्रान्त्वमिव अन्धं तदाकारवती मञ्जरी
अस्याः गौ० ङीप् । नीलवुङ्गायाम् (भीमवोना) ।

अजापक्क न० “आगशङ्करसमत्वक्षीरैर्दन्ना च साधितं सर्पिः ।
मन्त्रारं यच्छृङ्हरं काशश्चासौपशान्ते परममिति” चक्र-
दसोक्ते घतभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ-पा-णिच् षल्
अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः ।
भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीप् ।

अजित त्रि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिधातो-
र्द्विकर्मकत्वात् अनिर्जितयत्नौ, अपराजितदेशादौ चास्य
प्रवृत्तिः एकस्य कर्मणोऽविवक्षायात्मन्यस्य विवक्षायां तत्रैव
कर्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्जितयत्नत्वादेव तथा च
“गौणे कर्मणि दुह्यादे” रित्युक्तेः गौणकर्मण्यस्याभि-
धाननियमात् तस्यैव जयकर्मतायां क्तेनाभिधातं योग्य-
त्वम् । “न च तेऽस्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्म्येषा-
मजितो देश” इत्यादौ गौणकर्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त
देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोऽन्वयमास इति भेटः ।
रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विश्वौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजश्चादि, आवरणेन अज-इमच्
न व्यादेशः । चर्माणि, चर्माहृतत्वादेव रजश्चादीनां न
देहप्रवेश इत्यतश्चर्माथोरजोविषोपसाधनत्वात्प्राप्तम् । “च-
लाजिनकुशोत्तरमिति” स्मृतिः । “येणेनाजिनेन ब्राह्मण-
मिति” गृह्यम् । “गजाजिनं शोषितयिन्दुर्वपि चेति”
“अथाजिनाणदधर इति” च कुमा० । अदूरभवादायर्णे
कथा० ङण् । आजिमीयः तददूरभवादादौ त्रि० ।

अजिनपत्नी (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मेव सृष्टिष्टं
पत्नं पत्नी यस्याः व० । (चामूचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे
गौ० ङीप् (त्री) तत्कार्थं । ततः स्वार्थे के क्तुस्ते टापि-
पत्निकापि तत्कार्थं ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मेविकारत्वात् भक्ष्या इव फलं
यस्याः अजिनपूर्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीपं बाधित्वा अजा०
टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भक्ष्याकारफले वृत्तभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । (उटान) इति ख्याते
वल्बरे । शीघ्रगन्तारि त्रि० । “श्वेना अजिरा इति”
ता० ब्रा० “अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति” भाष्यम् अत
एव क्षिप्रनाभिं निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगय-

न्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति न ह्यनामि पितृत्वं
 ऋषिभेदे पु० तदपत्यम् शुभा० ङक् । आजिरेयः तद-
 पत्ये पु० स्त्री । उत्करा० ङ । अजिरोयः तत्सम्ब-
 ध्विनि ति० ।

अजिरादि व० पाणिनिना संज्ञायां महपि दीर्घविधौ
 पर्युदस्ते शब्दसमूहे स च गणः अजिर, खदिर, पुलिन,
 हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्भिन्ने
 तु अमरावतीति ।

अजिह्व ति० ह्य-मन् द्वित्वालोपौ ततः न० त० । मरुते
 "अजिह्वामशठां शुभां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाभिति" पुरा० ।

अजिह्व ग पु० अजिह्वं सरलं गच्छति गभ-ङ् । वाणे ।
 "वेगवद्भिरजिह्वगैरिति" । सरलगामिनि ति० । "ब्रजेहि-
 यमजिह्वग" इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् ङक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य
 व० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वमुक्तं भारते आतु० ।
 "उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले
 देवा ! वसत्वग्निरिति प्रभो ! । सन्नापादिह सन्नाप्तः पावक
 प्रभवादहम् । स संसृप्तो जले देवा ! भगवान् हृव्यावाहनः ।
 अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्नापिता वयम् । तस्य दर्श-
 नमिदं वो यदि देवा ! विभावसोः । तन्नैनमधिगच्छध्वं
 कार्यं वो यदि वज्रिणा । गमतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्नि-
 भयात् सुराः ! । एतावदुक्ता मण्डूकस्वरितो जलमाविशत् ।
 ऊतायनस्तु बुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । यथाप स
 तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संयुज्य यापेन
 मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मा-
 नमदर्शयत् । देवास्त्वतुपहृञ्चक्रुर्मण्डूकानां भृगून्मम ! ।
 यत्तच्छृणु मङ्गाबाहो ! गदतो मम सर्वशः । अग्निशापाद-
 जिह्वापि रसज्ञानवह्निष्कृताः । सरस्वतीं बभ्रुविधां यूय-
 ञ्चोश्चारयिष्यथ । विलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः ।
 गतास्त्रनपि संशुष्कान् भूमिः सञ्चारयिष्यति । तमोघना-
 यामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति" । जिह्वाशून्ये ति० ।

अजीकव अज्या शरत्पणेन कं ब्रह्माण्यं वाति प्रीणाति वा-क ।
 शिवधनुषि । [आजीगर्त्ससदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्स अज्यै गमनाय गर्त्समस्य । सर्पे । वाङ्गा० इज् ।

अजीर्ष न० जृ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ता-
 दादेरपाके, न० ७७० । रोगभेदे । "भवेदजीर्षं प्रति
 यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्वलिनोऽधकाके । पूर्वं सशु-
 ष्ठीमभयामशङ्कः संप्राश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यभिति"

चक्र० । "अजीर्षं भेषजं वारि जीर्षं वारि बलप्रदमिति"
 वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्षोष्ठः । तद्भिन्ने ति० ।

अजीव ति० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते
 घटादौ, ऋते, जन्तुमाले च ।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि । आक्रुश्लमाने जीवनाभावे
 निन्दितजीवने च "अजीवनिस्तव भूयात्" इति सुश्रु० ।
 "तस्य भूयादजीवनिरिति" ।

अजुर ति० अज-कृच् व्यभावः । वेगशीले बलवति "अवक्र-
 क्षिणं पृथगं यथाजुरमिति" वेदः ।

अजेय ति० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजे-
 याख्ये हते न० । "पिबेद्दहतमजेयाख्यमिति" वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य ऋगस्य एकः पाद इव पादो
 यस्य उपसा० ब० न पादस्यन्याकारलोपः । रुद्रविशेषे,
 तद्देवताके पूर्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाच्छब्देन समासे
 अजैकपादपि तत्कार्यं । "वीरभद्रश्च १ शमुश्च २ गिरीशश्च ३
 महायथाः । "अजैकपाद (४) द्विभुः ५ पिनाकी ७
 चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९
 विशाम्पते ! स्थापु १० भर्गश्च ११ भगवान् रुद्रास्त्रेका-
 दश स्युता" इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे ।
 अन्यत्र तु अजैकपादार्हैर्बुधो २ विरूपाक्षश्च ४ रेवतः ५ ।
 हरश्च ६ बभ्रुश्च ७ । त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा
 एकादश प्रोक्ता जयन्त १० चापराजितः ११ इत्येवं
 तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज
 इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति इष्टव्यम् ।

"तेन अजनामा महारुद्रम्" इत्यादि अजस्य ध्यानम् ।
 "एकपादाभिधो विप्रेत्यादि" एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते

अज्जूका स्त्री अर्जयति या सा अर्ज्ज-जक, पु० रकारस्य
 जत्वम् । वेश्यायाम् । नाथ एवास्य प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्जमटा स्त्री अजति दोषं क्षिपति अज्-क्षिप् ऋटति
 संकथ्यते ऋट-अच् ततः कर्म० पु० कुत्ववीभावाभावः ।
 (भृङ् आमला) इति प्रसिद्धे षष्ठे ।

अज्जमल न० अञ्जति क्षिप् अक् हलति विलिखति हृत्-अच्
 कर्म० पु० न कुत्वम् । चन्द्रार्द्रिभये प्रतिबोधायुधप्रति-
 रोधके (टाळ) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ ति० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्य-
 शून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, सुखे, वेदान्तिमतासहाज्ञान-
 रूपपदार्थवति च । तर्हि अज्ञमस इत्यनुभवस्य अज्ञानविष-
 यत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तज्ञानान्तर्ये विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकथेषात्तः सुप्तु
प्रवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् ।
अचेतने, जडे, “वत्सविष्टद्विनिमित्तं क्षीरस्य यथा
मृष्टरिक्तस्थिति” सांख्यका० । अल्पे, किञ्चिज्ज्ञे च ।
अज्ञातं त्वि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयोभूते पदार्थे । “अज्ञात-
कुलशोषस्य वासोदेयो न कस्यचित्” इति हितोप० ।
अज्ञानं न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे
“तत्ताज्ञानं धिया नश्येदिति” वेदान्तिसिद्धे पदा-
र्थान्तरे च “अज्ञानेनाहतं ज्ञानं तेन सुहृन्नि जन्वव”
इति गीता । “अज्ञानतिमिराभ्यस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति,
गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः ।
पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि
अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वज्ञैकिकः स च ज्ञाना-
भविष्य इति नैयायिकैर्यदुक्तं तच्च युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषण
ज्ञानस्य हेतुतायाः सर्वथादिसिद्धतया आत्मधर्मिकज्ञा-
नाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटक-
ज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्वमपेक्षितम् आत्मनि
तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्ट
बुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभाव-
ज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभवच्चुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधि-
तायाः सर्वमन्वतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामा-
न्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्येसो वा तत्र विषयो
भवति, नादाः पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावात्तुभवासम्भवेन
प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्य-
धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव
विषयता वाच्यता सा च न सम्भवति सामान्याकारेण
ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्त्वपि पुरुषे
तादृशप्रतीतिः स्यात् अथे जनिष्यमानानन्तज्ञानप्राग-
भावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगि-
कत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्यः
प्रागभावरौत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य
विषयत्वात् ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् ।
तज्ञानुमानेनैव । अतुमानञ्चैत्युक्तं मनेयविवरणोपन्यासे ।
विवादाध्यासितं ज्ञानं सप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरक
सविषयकवस्तुपूर्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्व-
कारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावादिति । यथा ऊर्ध्वकारे
मथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमो-
रूपपदार्थपूर्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् स्ववि-

षयस्य घटादेरावरकं किञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम्
पूर्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तत्र इव
तस्मिन्ने ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वमाग-
भावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि
सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ
रजतादिकमिव अज्ञानि प्रपञ्चस्त्याटयति । अतएव तद्भाव-
रूपं भावस्यैव भावपदार्थोपदानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु
अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्या-
घातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम्
सत्त्वं तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद-
सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसद्भ्यामनिर्व-
चनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदा-
र्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य साज्ञानस्य
हे यज्ञी आवरणं विक्षेपञ्च तत्र या कदाचित् स्ववि-
षयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्त्यनङ्गं करोति) सा आवरण-
शक्तिः या तु स्वकार्यबुद्धित्वया इन्द्रियादिद्वारा
विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाश-
यति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं “बुद्धिचित्चिदाभासौ हावेतौ
व्याप्तौ घटम् । तत्ताज्ञानं धिया नश्येत् आभासानु घटः
स्फुरेदिति” । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्ति
मावृण्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य
तद्गतभावरणशक्तिं नाशयति एवं अज्ञानविषयाज्ञानं स्वश-
क्त्यैव अज्ञानि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकार-
बुद्धिचित्त्वरूपं विक्षेपशक्तिः तद्गतभावरणशक्तिं निवारयतीति
दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकभाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति-
विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्वि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अज-
करणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।
अज्ञिति पु० न० अन्व-गतौ कर्त्तरि अति । वायो, गन्तरि त्वि० ।
अज्ञत्तल पु० अज्ञिति प्रान्तम् अन्व-अज्ञत् । वस्तुप्रान्ते
“ज्ञीणाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कर्त्तानायाः” इति
“भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चुष्टेऽस्मिन्निति
च उद्भट्टः । प्रान्तभागे “दृगञ्चलैः पश्यति ज्ञेयकं मना-
गिति” उद्भट्टः ।
अज्ञितं त्वि० अन्व-क्त । पूजिते, आङ्गिञ्चिते च । “अपि-
खञ्जनमङ्गनाञ्चितमिति” नैष० । “अज्ञितसव्यपाद इति”
भट्टिः । “अज्ञितः शूलपाणिरिति” पुरा० । यद्यिते च
“अङ्गीञ्चिता सत्वरुतित्याया” इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् । कञ्जले ।
 “अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्जितमिति” नैष० । “मैत्रं
 प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्णेषु कुर्वीतेति”
 अतिः । “विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति” रघुः ।
 अञ्जनविशेषाच्च सुश्रुते दर्शिता यथा
 “चत्वार एते योगाः स्फुरभयोरञ्जने हिताः । कुञ्ज-
 काशोकशालास्त्रिप्रयत्नानलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुक्षणाह्वा-
 पय्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्भधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाद्यामवस्वतैः ॥
 अञ्जयेद् द्वावपि भिषक् पित्तल्लो विभावितौ । आम्नजम्बू-
 ज्ज्वं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा सौद्राज्यसंयुक्तौ
 प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गौश-
 कद्रवैः ॥ गुडिकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्याभ्ययोर्हितम् ।
 रसाञ्जनरससौद्राज्यसौशर्यगैरिकम् ॥ गोशकद्रवसंयुतं
 पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाय रस-
 भावितम् ॥ क्रुष्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्गौहितेन वा ।
 चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काश्मिरी-
 पुष्पमधुकदाञ्जीलोधरसाङ्गनैः । ससौद्रमञ्जनमद्भुतं नेत्रा-
 मये सदा ॥ स्त्रोतोऽं सैम्बवं कृष्णं रेणुकाञ्चापि मेप-
 येत् । अजमूत्रेषु ता वत्स्रःक्षणादाञ्जने हिताः ॥
 कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा । ताली-
 शपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकद्रवे ॥ जतास्ता वत्स्रयः पिष्ट्वा-
 क्वायाशुष्काः सुस्वावहाः । मनःशिलाभयाव्योषबलाका-
 लानुसारिवाः ॥ सफेना वत्स्रयः पिष्ट्वाग्नागनीरसम-
 न्विताः । गोमूत्रपिसमदिशकङ्गातीरसे पचेत् ॥
 चुद्राञ्जनं रसे चात्यज्जतस्त्रैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्या-
 णमलपिप्पलीसौद्रकटफलम् ॥ सैम्बवोपहितं युञ्ज्या-
 द्भिहितं वेणुगङ्गरे । मेदोयज्जदृष्टतच्छागं पिप्पल्यः
 सैम्बवं मधु ॥ रसमामलकञ्चापि पक्वं समञ्जन्निधापयेत् ।
 कोशे खदिरनिम्बायो तद्वत्चुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमग-
 धाजास्त्रिमज्जलायज्जदन्वितम् । शकद्रवेनाञ्जनं वा श्लेष्म-
 महतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायज्जद्वैपाटितं सुपूरितं
 मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकदञ्जनेन निहन्ति
 नक्नान्ध्यमसंशयं खल ॥ तथा यज्जच्छागभवं हुताशने
 विपाच्य समग्गमगधारुमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्ववदा-
 न्वसंशयं जयेत् चपाच्यं सकदञ्जनवृणाम् ॥ श्लेष्मा
 यज्जन्नामपर्मचिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये द्यततैलसंयुतम् । ते
 सार्धपक्ने हसमायुतेऽञ्जनं नक्नान्ध्यमाश्चैव हतः प्रयोजिते ।
 नदीजयिष्ठीकटुकान्यथाञ्जनम्नःशिला हे च निशे यज-

द्रसे । स चन्दनेयं गुटिकाथ वाञ्जनं प्रथमपूते वै दिवसेष-
 पश्यताम्” इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽख्यस्य ।
 अर्थ० अच् । ज्येष्ठदिग्गजे पु० उत्तरदिग्गजयोषिति
 केशरियोषिति वानर्याञ्च स्त्री । “अञ्जनागर्भसम्भूतो वायु-
 पुत्रो महाबल इति” तन्वम् । भावे ल्युट् । मिथीकरणे,
 खेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० “निरञ्जनं दिव्यसपैति
 साम्यमिति” निरवद्यं निरञ्जनमिति” च श्रुतिः । अञ्ज-
 णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थान्तिरक्ताथनोषके आलङ्कार-
 कोक्ते व्यञ्जनादृक्कृते शब्दशक्तिभेदे स्त्री० “अन्यार्थधी-
 क्तु व्याष्टितरञ्जनेति” काव्यप्रकाशः । तत एव भावे ल्युट्
 तत्रैवार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः पु० । केश-
 संस्कारके हृद्विलिखिनीनामके पञ्चद्रव्ये । यत्संयोगात्
 केशसप्रातीव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानाये
 शालाकायाम् “ज्ञानाञ्जनशलाकयेति” गुरुमतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका० दीर्घः । नील-
 पर्वते तद्विवरणं नीलागिरयद्वे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते “अञ्ज-
 नाद्रिनिभां श्यामामिति” कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वान् पु० । (आज
 नाइ) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात्
 अञ्जन+मतृप् वत्वं दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् ।
 कालाञ्जनदृष्टे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽख्यसप्राः ठन् कापि पूर्वा-
 कारस्य इत्वम् । (आजनाइ) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये
 कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकदिग्गजस्त्रियाम् ।
 पुरोहि० यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अन्ज-कर्माणि
 ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यल्लिप्रायाम् स्त्रियाम् । करवं
 ल्युट् । कटुकाहले, कालाञ्जनदृष्टे च । “अञ्जनीदारुकात्मय-
 स्तम्भः भैलावरुणः” इति याजिकाः न्याय्यायां स्त्रियाश्च ।

अञ्जलि पु० अन्ज-अलि । संयुतकरपुटे, “अवथाञ्जलि-
 पुटपेयमिति वेणी० । “न्यायप्रसूनाञ्जलि रिति” उद्भूत
 कुङ्कुमपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च “प्रकीर्णः पुष्पाण
 हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति” वेणी० । [बालमृषिकायाम्
 अञ्जलिका स्त्री अञ्जलि रिव कायति प्रकाशते कै-क टाप

अट्टस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाग्नेन अट्टजु-गतौ मिश्रये च अट्टजु । नेगे, बले, औचित्ये च । “अट्टेस उपसंख्यानमिति” वार्त्तिकान्तु तृतीयायाः अलुक् । अट्टेसा-कृतम् । “अट्टेः सप्तदशमपञ्चराप” इति वेदः ।

अट्टस लि० अट्टज-अवच् । सरले अवक्के ।

अट्टसा अव्य० अट्टज-भावे अच् अट्टे गतिं विलम्बं वा सप्रति सो-वा०का । विलम्बात्तमे, यैत्रे, याथाथ्ये च । “रसोऽ-छसा प्रासता रज” इति वेदः ।

अट्टि पु० अट्टतेऽनेन अट्टज-करणे इत् । तिलकादौ चिञ्जे “अनयेऽनीकवते रोहित्वाञ्जिरनङ्गानिति” य० रोहितो रत्तोऽञ्जिस्त्विकोऽस्येति वेददीपः । “तच्च दन्नाञ्जे इति” भवदेवे वेदमन्त्रः । [(अण्)च् । अय्ये ।

अट्टिष्ठ (णु) पु० अनक्ति स्वभामिर्विच्यस् । अट्टज-इठ-अञ्जी स्त्री० अट्टि+वा ङीप् । मेघण्यन्त्रे, मङ्गले च ।

अट्टीर पु० अट्टज-वा० ईरन् (पियारा) इति ख्याते ढले ।

अट्ट गतौ भादि० सक० पर० सेट् । अठति आठीत् । “भो वटो भिक्षामटेति” सि०कौ । परि+परितो भ्रमणे पर्यटन् ।

अट्ट गतौ इदित् आ० आत्स० सक० सेट् । आष्टते आष्टिष्ट ।

अट्टनि (नी) स्त्री अठति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप् । धरुणे शुषारोपणस्थाने ।

अट्टस् (रु) ष पु० अठति अमति अट-अच् तं रोषति हिनास इष-क, अट्टेः अट्टिर्वा रूप्यते न युज्यते रूप-क वा । (वाचक) इति ख्याते ढले ।

अट्टवि (वी) स्त्री अटन्ति वरमे वयसि यत् अट-अवि वा ङीप् । वने । विन्व्याट्टवीति का० विन्व्यागृगिरिषञ्जकट प्रसिद्धजनम् । “कान्तारप्रदेयेष्वटवीषु वेति” रामा० ।

अट्टा स्त्री अट-वा० अट्ट् । पर्यटने ।

अट्टाव्या स्त्री अट-यक्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । परि-भ्रमणे, दृष्टागमने च । वक्तुकि । अट्टाटायत् ।

अट्ट अतिव्रते वने च भादि० आत्स० सक० सेट् । अट्टते । आट्टिष्ट । दोषधोऽसं तेन आट्टिष्टते आट्टिष्टत् । किप् अत् । दोषधत् त आट्टिष्टते आट्टिष्टत् किप् अट् ।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट् । अट्टवति ते ! आट्टिष्टत् ।

अट्ट पु० अट्टवति अनादितेऽन्यथा अट्ट-आधारे चञ् । प्रासादसोपरिच्छे, प्राचीरोपरिच्छेऽन्यच्छे, च यत् स्थिता हि नरा अन्तान् हीनतया नादित्ये, यजिन्नु वचतश्च

अन्वोक्तर्षेऽनादरः । उच्ये भये च लि० अच् “अट्टपूजा जनपदाः शिवपूजासप्तम्या” इति भार० “अट्टमञ्चं गुलं विक्रयं वेधामिति” नीलकण्ठः शुक्ले च न० । शौचवस्त्रे प्रासादे च पु० “सुधाभवसाट्टहासेति” काद० । “दृष्टे नगरी खड्गा साट्टप्राकारतोरण्येति” रामा० । गृह्यण्ये प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते ।

अट्टट्ट अव्य० अट्टेऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् एकनुष्वादि० पररूपम् । अलुञ्जे, “अट्टट्ट हासमशिवं शिवदूतो चकार ज्ञेति” चण्डो अट्टन न० अट्टप्रतेऽनादित्यते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट् । चक्राकारफलकास्त्रे । भावे ल्युट् । अनादरे न० ।

अट्टस्यलो स्त्री अट्टप्रधाना स्थली या०त० । प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० बुञ् । आट्टस्यलकः तद्देशभवे लि० । अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-भञ् इत० । उञ्हासे ।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क । कुन्ददृष्टे तस्य शुभपुष्पत्वात् उञ्हासतल्यत्वम् । [उञ्हासिनि लि० । अट्टहासिन् पु० अट्टस्यैर्हसति हस-णिनि । शिषे । अट्टाट्ट पु० अट्टवत् न पररूपम् । अलुञ्जे सर्वोत्कर्षे अना-दराधिक्ये ।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्याप्तो भवति अल-अच् । प्रासादोपरिस्थे गृहे । स्वार्थे कन् । तत्कार्ये “गोपुराट्टालकवती हर्म्यप्राकारशोभनामिति” रा० । अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन् । इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे ।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति क-अण् उप० । (राज) प्रासादकारके “कुलटायां च गुहायां चित्तकारस्य वीर्यतः । भवेदट्टालिकाकारः पतितो आरदोवत्” इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

अट्ट गतौ भादि० पर० सक० सेट् । अठति । आठीत् ।

अट्ट गतौ इदित् आ० भादि० सक० सेट् । अष्टते । आष्टिष्ट ।

अट्ट अद्यमे भादि० पर० सक० सेट् । अष्टति आठीत् ।

अट्ट व्याप्तौ भादि० पर० अक० सेट् । वेद एवास्त्र प्रयोगः । अट्टपोति । आठीत् ।

अट्ट अभिवोगे, सवाधाने च भादि० पर० सक० सेट् । अट्टति । आट्टीत् । दोषधोऽसम् अट्टिष्टति आट्टिष्टत् । किप् अत् । दोषधत् त आट्टिष्टति आट्टिष्टत् अट् ।

अणु शब्दे भ्वादि० पर० अक० सेट् । अणति । आणीत् ।
अणु जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अणयते आणित् ।
अणु (न) क्त्वि० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः
कुत्सायाम् क् । अधमे, निन्दिते च । “पापाणके कुत्-
सितैरिति पा०” । अणक कुलालः सि०कौ० । दन्तमध्य-
शायमित्यन्ये ।

अणुव्य त्वि० अणोः सूक्ष्मशयस चीनादिकस्य भवनं कोलम्
अणु+यत् । चीनकादिससुत्वत्तियोग्ये (सुनाभूमि) कोले ।

अणुि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन् । (आरा) इति
ख्याते रथचक्राद्यस्थिते कोलके, सूच्याद्यपभागे च । स्त्रीत्ये
वा डीप् । अत्र आदेर्दीर्घतापीष्यते । तेन आणिः आणी ।

अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच् । सूक्ष्मत्वे सूक्ष्म-
परिमाणे, ऐश्वर्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्वत्र गन्तुं
शक्नोति । ऐश्वर्याणि च । “अणिमा लघिमा प्राग्निः
प्राक्कामं मङ्गिता तथा । ईयित्वं च वशित्वञ्च तथा कामा-
वसायिता” इत्युक्तानि । एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्यपदार्थ-
निरूपणे वक्ष्यन्ते । “यथा जेयः सहस्रधा भिन्नस्तावताणि-
भूति” वेदः ।

अणिष्ठ त्वि० अतिशयेन अण-इष्टन् । अणुतरे अतिसूक्ष्मे ।
“अन्नमशितं तेषां विधीयते तस्य यः स्थविरो धातुस्तत्-
पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽण्णिरुक्तान्मन” इति ङा० उ० ।

अणोमाण्ड्य पु० अणो गूलायं तच्चिह्नितः सारण्ड्यः ।
तन्नामके स्निग्धे । तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार० आ० प० ।
“बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्ड्य इति विष्णुः । धृतिमान्
सर्वधर्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः ॥ स आश्रमपदद्वारं
वृक्षमूले महातपाः । ऊर्ध्वं बाहुभ्रंहायोगी तस्यौ भौज-
व्रतान्वितः ॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्ततः ।
तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्सुर्हारिणः ॥ अनुसार्थ-
माणा बभूवो रत्नभिर्भरतर्षभ ! । ते तस्यावसरे लोप्सुं
दस्यवः कुरुमस्तम ! । निधाय च भयाङ्गीमास्तत्रैवानागतौ
बले ॥ तेषु स्त्रीनेष्वथो श्रीप्रं ततस्तद्दक्षिणां बलम् ।
आजगाम ततोऽपश्यंस्तद्विषं तस्कराहुगाः ॥ तमपृच्छं
स्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम् । कतमेन पथा याता
दस्यवो द्विजसस्तम ! । तेन गच्छामहे ब्रह्मन् ! पथा श्रीप्रतरं
वयम् ॥ तथा तु दक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः । न
किञ्चिद्वचनं राजस्रवणीत् साध्वसाधु वा ॥ ततस्ते राज-
पुरा विचिन्वन्नास्तमाश्रमम् । ददृशुस्तत्र स्त्रीमास्तांस्त्रीरां
स्तद् व्यसेव च ॥ ततः शङ्का समभयदक्षिणां तं स्निग्धं प्रति ।

संयमैर्न ततो राज्ञे दस्युर्वैव न्यवेदयन् ॥ तं राजा सह
तैश्चौरैरन्वशाद्बध्यतामिति । स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूसे
प्रोतो महायथाः ॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं स्निग्धं रक्षिण
स्तदा । प्रतिजम्बुर्मङ्गीपालं धनान्यादाय तान्यथ ॥
शूलस्यः स तु धर्मात्मा कालेन महता ततः । निराहरो
ऽपि विपरिर्म्हरणं नाम्यपद्यत । धारयामास च प्राणा-
न्वधीश्च समुपानयत् ॥ शूलायै तथ्यमानेन तपस्तेन महा-
त्मना । सन्नापं परमं जम्बुर्मुनयस्तपसान्विताः ॥ ते
रात्रौ यजुना भूत्वा सच्चिदप्य तु भारत ! । दर्शयन्तो
यथाशक्ता तमपृच्छन् द्विजोत्तमम् ॥ ओतुमिच्छामहे
ब्रह्मन् ! किं पापं कृतवानसि । येनेह समनुप्राप्तं शूसे
दुःखभयं महन् ॥ वैगम्यायन उवाच । ततः स स्नि-
गार्दूलस्तानुवाच तपोधनान् । दोषतः कं गमिष्यामि
न हि मेऽन्योऽपराध्यति ॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा
बहुतिथेऽहनि । न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप ! ॥
श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चिन्त्य सह बभूवुभिः । प्रसाद-
यामास तदा शूलस्यैवमिदमस्तमम् ॥ राजोवाच । यन्मयाप-
कृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम ! । प्रसादये त्वं तत्राहं न मे
त्वं क्रोडुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोत्कुनिः ।
कृतप्रसादं राजा तं ततः समयतारयत् ॥ अत्रतार्थ्यं च
शूलायात्तच्छूलं निश्कर्ष ह । अश्रुवंशं निष्कृष्टं शूलं
मूले स चिच्छिदे ॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः ।
तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः । अणो-
माण्ड्य इति च ततो लोकेषु गीयते” इति ॥

अणोयस् त्वि० अतिशयेन अणु+ईयसुन् । अणुतरे
अतिसूक्ष्मे “अणोरणोयान् महतो महीयान् इति”
श्रुतिः । स्त्रियां डीप् ।

अणु त्वि० अण-उन् । क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति, इत्ये, लेशे
च । (चिना, काडनी, श्यामा) प्रथति सूक्ष्मधान्ये पु० ।
“अनणुषु दशमं योऽणुष्वथैकादशं” इति स्त्रीला० ।
अणुशब्दोऽहं परिमाणविशेषवाची । तत्र परिमाणस्य चत-
स्रोविधा स्थूलसूक्ष्मदीर्घक्षुस्वरूपाः “अथादेशानेतिनेति”
इत्युपक्रम्य “अस्यूलमनखं हस्तमदीर्घमित्यादि” श्रुत्या
चतस्रोविधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणवाह-
विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकक्षले,
न्यायकदल्याञ्च उक्तभेदादाः शैव परिमाणवाहविध्यसक्तम् ।
तत्पारम्भकद्रव्यभयस्वाभयस्वाभ्यां स्थूलसूक्ष्मत्वे क्षुस्वदीर्घत्वं
तु तत्तच्छब्दे वक्ष्येते । एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकाल-

त्वात् अणुत्वं यत् चारम्भकद्रव्यान्तर नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणु-
शब्दस्य शुक्लादिशब्दगत अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्य-
वाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च ।
तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सप्तपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्यात्-
त्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव “अनणुषु दशमांशोऽ-
णुष्वथैकादशांश” इति लीला० । श्रुतौ च “अणोर-
णोयानिति” निहैशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च “नित्या स्यादणु
लक्षणेति” भाषा० । तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवा
भावात् “अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनोति”
भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तद-
भावेनैव नित्यत्वं भङ्गोक्तमिति नैयायिकाः । वेदा-
न्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उपात्तिपुरोचक्रुः ।
यथा च एतन्मतयोः युक्तायुक्तत्वे तथा आरम्भवादगच्छे
वक्ष्यते । सूक्ष्माद्येपाहित्वेन अणुवृद्धिरित्यादौ, अणु-
जीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्रैतस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च
अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्व्यवसाय प्रवृत्तिः तेन
तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा डीप् । अणो ।
“अणुप्रोभात्प्रतिनाशिन्यो दशाङ्गानाञ्च याः स्मृता इति
मनुः । “अस्य लसनणु इत्यादि” अतः अत्र नञ्त्तत्पुरुष
समासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य “परवर्तिज्ञं हन्तत्पुरुषयो-
रिति” पाणिन्युक्तेः परवर्तिज्ञत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्व
मित्यवसीयते । अधिक्रं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।
अणुक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्युला० कन् । अणुप्रकारे
स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।
अणुत्व न० अणोर्भावेः । अणुपरिमाणे ।
अणुधर्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयो धर्मः । “दुर्ज्ञेये धर्म”
“नहि सुबोधोप्यणुरेव धर्म इति” पुरा० ।
अणुभा स्त्री अणो सूक्ष्मा भा दीर्घिस्यः षा० । विद्यति ।
अणुमात्रे त्रि० अणुः परिमाणस्य अणु + मात्रच् । अत्य-
परिमाणे “स अणुमात्रेण न संबध्यते” इति शारी-
रकभा० ।
अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मारेवती तारेव । दन्तिवृक्षे ।
अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करण्ये ख्युट् ।
सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ख्युट् । सूक्ष्म-
पदार्थावोचने न० ।
अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।
अण्ड न० अस्मिन् संप्रयोगे आन्ति अनेन अम-ड टवर्गादि-

त्वेऽपि डस्य नेत्वम् । संसोऽवयवभेदे सुप्ते, पत्तिडिम्बे,
“तदण्डमभवद्भूमं सहस्रांशुसमप्रभमिति” मनुः । “ब्रह्मा-
ण्डभाण्डोदरधामप्रदिति” वीर० । वीर्ये च । स्वार्थे
कन् । तत्रैव । अस्मिन् कृकृश्यादीनां पु वत् । कुकुटाण्डम् ।
अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजात-
कृतकमपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्ड
गोलके । “तद्ब्रह्माण्डकटाहमपुटतट” इति सि० शि० गो० ।
अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः
जातित्वात् डीप् । नीलबुद्धादौ ।
अण्डकीघ (श) पु० अण्डस्य सुष्कस्य कोप (शः) इवावरकत्वात् ।
अण्डाकारे चम्पावृते पुंविज्ञभेदे ।
अण्डज पु० अण्डात् डिच्वात् जायते जन-ड । अण्डजाते
पक्षिणि, सर्पे, भत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलासे
च । अण्डजातमात्रे त्रि० । अणुनाभिकस्तूयान्तु स्त्री
“अण्डजास्तु पत्निणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपा”
इत्यादयः सर्वे एवाण्डजातत्वात् “अण्डजाः । तेषा-
स्तुपत्तिप्रकारः पदार्थादर्थे दर्शितो यथा “अण्डतो
वर्तुनीभृताच्छक्रयोर्गितभंयुतात् कालेन भिन्नान् पूर्यात्मा
निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति” । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।
अण्डालु पु० अण्डः अस्स्यस्य अण्ड + आलुच् । डिम्ब-
विशिष्टे मत्स्ये ।
अण्डोर पु० अण्डः पुत्रवयवभेदः अस्य स्त्रीति अण्ड-ररन् ।
विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।
अत वन्धने इदित् भा० पर० सक० छेट् । अन्तति । आनीत्
“समन्ति कपोत इव गतधिमिति” वेदः ।
अत वन्धने भादि० पर० सक० छेट् । अतति । आतीत् ।
अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भादि० पर० सक० छेट् ।
अतति । आतीत् । क्त अतितः । इन् (पदातिः)
“अतिधरभ्यतति ष्टङ्गान् प्रति” इति वेदः ।
अत् अव्य० अत-क्तिप् । आश्वय्ये । ज्योति० । अङ्गतम् ।
अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । परिधे ।
अतट पु० तथ्यते आह्वयतेऽम्भसा इति तटं जलाघातस्थानं
तद्वास्ति यस्य षा० । (आङ्गरीरि) प्रसिद्धे आह्वयस्थान-
गन्धे, “मनोरथानामतटप्रपाताः” इति । पर्वताद्युच्च-
स्थाने, भूमेरधोभागे च ।
अतथोचित त्रि० न तथारूपसंज्ञितं यस्य । यस्य यद्रूप-
संज्ञितं तद्विरोधिरुपापञ्चे ।
अतद्गुण पु० “तद्गुणतुहारस्तु ज्ञेयौ सत्त्वयतद्गुण इति”

दयंषीक्ते अर्थात्कारभेदे, "इत्तं चान्द्रेण रागेण भतेऽपि
 च्छदये मम । गुणगौर ! निषखोऽपि कथं ? नाम न रञ्ज-
 सीति । अत्रातिरक्तश्चदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं
 न निष्पन्नमिति हेतुसङ्गावेऽपि तद्रूपाननुहरणानुसंधायम् ।
 अतद्गुणसविज्ञानं पु० न तस्य गुणीभूतस्य समग्रं ज्ञानं
 यत् । याद्विकीक्ते ब्रह्मवैश्वदेवे । यथा लब्धकर्ष-
 मादायेत्यादौ गुणीभूतकर्षादेरपि धर्मिद्वारा आनयनेऽन्वय-
 कथा इत्यस्युद्गमनयेत्यादौ गुणीभूतस्य समग्रस्य नान-
 यनेऽन्वयः इत्यतः लब्धकर्षइत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः
 दृष्टस्य इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः ब्रह्मवैश्वदेव इति
 भेदः । एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि ।

अतन्त्रं लि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विद्यया वा यस्य । कार-
 षानधीने विवक्षाग्रन्थे च । "सुखप्रहणमतन्त्रमिति"
 सिद्धान्तकौ० । [निन्दारहिते, अनलभे च ।

अतन्द्रं लि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य ।

अतन्द्रितं लि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न० त० ।
 अजातनिद्रे अनलभे च "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृत्त-
 कान्" इति कुमा० ।

अतप्रतनु(न) लि० न तन्ना पयोव्रतादिना तनुरस्य । पयो-
 व्रतादिना देहकार्यं कारके । दीर्घान्तापाठोप्यत्रैव "विश्वतो-
 ऽतप्रतनूर्न तदाम" इति ता० ब्रा० । न तन्ना तन्प्रसङ्गया तनु-
 रस्य । तन्प्रसङ्गया अक्षतचिह्ने लि० "नातप्रतनुरिति" अति
 सत्परतयैव वैश्ववैश्वीख्याता । [निहेतुके, तर्कहीने च ।

अतर्कं लि० तर्कतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य ।
 अतर्कितं लि० न तर्कितम् । तर्कहेतुव्यापारासम्बन्धानेन हठा-
 दागते, अनुमितभिन्ने च । "अतर्कितमुपस्थितमिति" पुरा० ।

अतलं न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृष्ठो० इदमोऽन्वयम् ।
 मत्प्रपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे । तद्वोकाश्च सप्त,
 अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-
 संज्ञका अधोर्ध्वान्ति तेषां निवेशस्थानञ्च "साद्रु-
 दकान्तर्वह्णवानखोऽसौ पाताललौकाः पृथिवीपृष्ठानीति"
 सि० षि गो० उक्तम् । विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । तलग्रन्थे
 लि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य । अप्रतिष्ठे लि० । [गभोरे ।

अतलस्यार्थं लि० न तलस्यार्थो भागस्य स्वार्थं यत् व० । अति-

अतलस्युत्थं लि० न तले सृज्यते कर्मणि किन् । अगाधे ।

अतसु अन्व० इदम् + तसिच् । एतद्वैश्वदेवार्थं "अथातो ब्रह्म
 जिज्ञासेति" इत्येव अतः यद्वो हेतुर्लभ इति भाष्यम् । "अथातो
 भर्त्विजिज्ञासेति" जै० । "अतश्चाराचरं विवक्षिति" कुमा० ।

अतसु पु० अत-गतौ असच् । वाते । सातत्यार्थकात् अतः
 असच्, आत्मनि । गौरादित्वात् ङोपि अतसी । (तिसि,
 मसिना) इति ख्याते वृत्ते स्त्री । "तस्यातसीच्छनसमान-
 भास" इति माघः । "अतसीपुण्यवर्णाभिति" दुर्गाध्याने
 अतसी शय इति आर्चोक्तेः यथेष्टे च । तत्फलजाते
 शौम्यस्त्रे न० ।

अति अव्य० अत-इ । पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे,
 च । स्वभावोद्घातिरिच्यते "तेषु हार्दीं तथाप्यतीति"
 चण्डी० । तत्पुरुषपूर्वपदस्य अतिक्रान्तार्थे "आत्मादयः
 क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" वा० । अतिराजी अतिशो । उत्-
 कर्षार्थे कुगतिमादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति ।
 "विक्रमातिक्रमाशुद्धिश्चार्थातिशयेष्वतीति" गणरत्नोक्तेश्च
 विक्रमादिषु तत्र, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्)
 अतिक्रमे, अतिमति (बुद्धातिक्रमः) अशुद्धौ अतिगहनम्
 (दुर्भेदविषयः) अथे अतितप्रम् (अथतप्रम्) अतिशये अति-
 वेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्यप्युदाहार्याणि ।
 अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाञ्च कर्मप्रव-
 चनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्रातिक्रमे राजानमति,
 पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वबाधाच्च शक्यम् ।

अतिकथं लि० अतिक्रान्तः कथाम् । कथनायोग्ये, अशुद्धे,
 नष्टे च । [भाष्ये च ।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा । अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-
 अतिकन्दकं पु० अतिरक्तः कन्दः यद्यत् रूपं । इत्सिकन्दना-
 मन्ने वृत्ते । [अत्यन्तार्थे च ।

अतिकर्षणं लि० अत्यन्तं कर्षति रूप-ल्यु । अत्यन्ततापदायके,
 अतिक्रमं लि० अतिक्रान्तः कथाम् तत्राहारमनाइत्य स्त्रेष्वा-
 तुसारेण प्रहस्यत्वात् अत्या० त० । कथाप्रकारसङ्गच्छ-
 यथेच्छव्यापृते इदं नैव अन्वे ।

अतिकायं लि० अत्युत्कटः कायोऽस्य । विकटदेहे, रायणपुत्रे
 राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे "चुकोप स महतेजा
 ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महवीर्य" इत्युपक्रम्य "आच
 ष्ठे महतेजा रामाय रावणासुजः । दयपीषो महतेजाः
 राजा वैश्रवणात्मजः । तस्य पुत्रो ह्यसौ शीरो रावण-
 प्रतिभोरप्ये इति" तस्य सामर्थ्यं विभीषणेन निवेदिते
 लक्ष्मणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्चिह्नदे
 इति "तदातिकायस्य शिरो जहारेति" रामा० लङ्का० ।

अतिकुलं लि० अति + कुल-व-किञ्च । अतिशोभये ।

अतिक्रमं न० अतिक्रान्तं क्रमं प्रजापत्यं तदधिपदुःखं

साध्यत्वात् “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति” स० ।
दादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे “एकैकं यासमन्त्रो-
यात् त्प्रहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् । त्प्रहञ्चोपवसेदन्य
मतिकच्छं चरन् द्विजः इति” मनुः । “त्प्रहाणि त्रीणि
नवाहानि पूर्व्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति”
रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि “त्प्रहं प्रातस्वहं सायं, त्प्रह-
मद्याद्याचितमिति” मनुमैव प्रातःकालादौ भक्षणसुक्तं
पूर्व्ववदित्यनेन तद्वर्णातिदेशः । अस्य पुल्लिङ्गत्व-
मपि “अतिकच्छः पशुकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छक”
इति विश्वामितवचने पुंस्त्वनिर्देशात् । “अवगुर्थं चरेत्
कच्छमतिकच्छं निपातने इति” मनुः । अतिशयितं कच्छं
प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वृत्तिं त्वि० ।

अतिकृत त्वि० मर्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्यादातिक्रमेण
कृतं पदार्थं “सर्व्वत्वातिकृतं लोके व्यसनयोपकल्पते”
इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ-क्तिन् । मर्यादातिक्रमेण करणे ।
अत्या०स० । इत्तरत्नाकरोक्ते “तथातिकृतिरुत्कृतिरिति”
पञ्चविंशत्यक्षरपादके वसंहसुभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य व० । कुञ्जकटणे ।

अतिक्रम पु० अति-क्रम-घञ् ह्रस्वः । उक्तङ्गने । अति-
क्रान्तः क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्वि० । दुर-+
अति+क्रम-कर्म्मणि खलु । दुःखेनातिक्रमणीये त्वि० ।
“कानो हि दुरतिक्रम” इति “स्वभावो दुरतिक्रम” इति
च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० ।
भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्नार्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा०स० । “अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदधापि
वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु इति”
तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपास्त्रिते त्वि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स० । “क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा” इति ज्योति-
मपरिभाषिते” वक्रगत्यापक्षे भौमशक्तिरूपक्रूरपक्षे ।
अ.थन्नक्रूरे त्वि० । “त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्वयस्त्रिन्दश-
दधापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु”
इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० । “अतिगण्डः सुकर्म्मं चेति” ज्यो-
तिमपरिभाषिते विश्वकर्म्मवधि षष्ठे योगे । “गण्डातिगण्डयो-
नाञ्छोपसृक्तं परिवर्ज्जयेदिति” ज्यो० अतिष्टब्धोगण्डोगणः ।
दृङ्गण्डे पु० । प्रा० व० । अतिष्टब्धगण्डवति त्वि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य व० । चम्पकटणे ।

अतिशयितगन्धवति त्वि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्सर्थे आलुश्च । पुत्रदाहलता
अतिगर्वित त्वि० अत्यन्नं गर्वितः । अत्यन्नगर्व्युक्ते अत्यभि-
मानिन गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेवत्कर्माभिमानः
तस्यात्त्यन्नत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगत्र त्वि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या पचममा० । अत्यन्नमूर्खे,
अतिक्रान्तः गां वाचस्व । वाक्पथातीते अर्षणेनीये च त्वि० ।

अतिगङ्गार त्वि० अतिक्रान्तो गङ्गारं दुर्वैधत्वेन द्रवेषायोभ्यत्वात्
अत्या० स० । दुर्वैधे अतिगङ्गरे ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयिविनयदाजि-
त्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्वि० ।

अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा० व० । उत्कृष्टगुणवति त्वि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरुः पञ्चतमत्वात् प्रा० म० ।
“लयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति”
विष्णुक्ते पितादौ । अत्यन्नगुरुत्ववति पारदादौ इत्ये त्वि० ।
स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पर्यायम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकाशेन । दृष्टि
अतिग्रह त्वि० अतिशयितः यज्ञो ज्ञानं, स्वस्वकार्य्यस्य यज्ञार्थं
वा येषाम् । स्वस्वविषयपाङ्कशेषे जेलादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु,
आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मोन्मयेषु च ।
अतिक्रान्तो यज्ञम् । अत्यन्नदुर्वैधे त्वि० । अतिशयितो
यज्ञो ज्ञानम् । सर्व्वथा समग्रज्ञाने पु० । अतिग्रहणा-
दयोऽप्युक्तार्थेषु । [सम्भिद्धे सुखावस्थभेदे ।

अतिघ्नो स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन-टक् । दुःखा-
अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्नरं चरति गच्छति
चर-अच् । परिश्रान्तम्, तन्मुल्याकारवत्त्वात् स्थलपरिश्रान्त्यां,
पञ्चवारिण्यां नतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि त्वि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकामसङ्गश्च चारः राज्य-
नरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वक्रान्तरा-
शिषु भोगकालसङ्गश्च राज्यनरगमने । अतिचारस्य यज्ञ-
गतिशब्दे वक्ष्यमाणेन “रविर्मासं निगनाथः सपाददिवस-
द्वय”मित्यादिमोक्तभोगकामभेदोक्तङ्गनेन यज्ञाणां अतिभौम-
गतया अत्यकालेनैव आक्रान्तराशिषुपभुञ्ज्य राज्यनरगम-
नम् । तच्च विस्तरेण यज्ञगतिशब्दे वक्ष्यते । “यदाति-
चारं सुरराजमन्त्रोति” “अतिचारं गते जीवे” इति
“गोऽजालिकुम्भे तरगोऽतिचारम” इति च ज्योतिषम् ।
गुरोरतिचारे कालायुद्धिस्य व्यकालशब्दे दर्शिता । अति-
क्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् त्रि० अति+चर-णिनि । पूर्वोक्तातिचारवति यष्टे । “अतिचारी यदा जीव” इति उद्योतिषम् । अति-क्रमश्च अतिशयेन वा गन्तव्यत्वे त्रि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तच्छत्रम् त्र्यम्बकाकारेण अत्या०स० । (कातिया) इति प्रसिद्धे स्थलदण्डविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलदण्डभेदे च । स्वार्थे कन् । अति-च्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पवति (सूत्रपा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । अतिरस्वामिमते छत्रा इत्येव नाम । छत्रातिक्रमकारिणि त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः हस्तानुसारिवर्णविन्यास-भेदम् अत्या०स० । उक्थादिछन्दोऽतिक्रमेण विन्यासोच्चर-विन्यासभेदे “प्राजापत्या अछन्दस्” इति “अछन्दस्ः शंसतीति” च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदति-क्रान्तिरि वेदोक्तकर्मज्ञाने, अतिक्रान्ताभिप्राये च त्रि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगती द्वादशाक्षरपादामेका-क्षराधिक्यात् अत्या०स० । त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगती भुवनमतिक्रान्तवति त्रि० । पुंसि लीढे च तुस्थानः ।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवोयस्य व० । अतिवेगवति द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । “सगरसन्तिसन्तरणेच्छया प्रचलितार्तिजयेन” इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य व० । नीलवके पक्षिणि तस्य सर्वदा जागरूकत्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति त्रि० । [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न० अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स० । पक्षिणाम् अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(स)प् आसु । अव्यन्ते “वेगवामतितरामायाति चेन्मारुत” इत्युद्भटः ।

अतितार त्रि० अतिशयितस्तारः । सुप्तादेरतिशयशुद्धौ “अति-तारहारोति” कादम्ब० । अत्युच्चशब्दे पु० तद्वति त्रि० ।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य व० । मरीचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अति-तिम्ने पु० । तद्वति त्रि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत-इधन् । अध्व-योगेन आगन्तुके गृह्यागते, “एकरात्रं हि निवसन् ह्यति-थिर्वाङ्मणः स्मृतः । अनिम्यास्य स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथि-रुच्यते” । नैक्यामीषणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तर्षति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवत्वैः प्रागेव पूज्यता परत आहारदानमात्रं यद्योक्तं मनुना “वैश्वदेवे तु निर्दोषे

यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् तस्या अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति” किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यद्योक्तं “प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पशुवत् एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सो-ऽतिथिरप्यते” इति सूत्र्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च सङ्गतां-ष्टमभागपर्यन्तम् । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलीकनम् मूर्च्छसाष्टमं भागमुद्दीप्योद्भृतिथिर्भवेत्” इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गभावकात् एव चेतसि स्थितिनोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । “प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति” नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री इत० । गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते गृह्यसूत्रेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा०स० । अत्युत्कट-दाने “अतिदाने बलिर्बहु” इति नीति० ।

अतिदिष्ट त्रि० अति+दिश-क्त । अतिदेशविषये यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति” वाक्येन प्रकृतीभूतदर्श-यागादेरङ्गकार्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्चादिया-गेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति मीमांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-ञ्चत्तिरि यत् । रक्तचित्तके (लालचित्ता) इति ख्याते दृष्टे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोदेवान् अत्या०स० । सर्वदेवश्रेष्ठे रुद्रे “द्रावणाश्चातिदेव इति” वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयसङ्गत्तु अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्मणि वा षच् । “अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः-प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्मणो यस्मात्त-समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेगो येन स्यादतिदेशः स उच्यते” इत्यधिकरणमासाष्टताभियुक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽप्यधर्मं तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा “प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः” स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्राति-देशः, कार्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिक्रमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिसादृश्यवाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अव्यञ्जैर्वादिक्कर्मणीव व्याक-रणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा “इष-दिक्, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः” “कर्मणा कर्मवस्तु-क्रिय” इत्यादौ, पुंवदित्यादौ च कार्यातिदेशः, णिहदि-त्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्भावइत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो-
 गवय इत्यादी रूपातिदेश इत्यादि । अतएवोपमानरूपप्रमाणे
 अस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्वं सहकारिभाषोवेत्यादि तत्त-
 ष्चास्वरकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्हसम् उक्त् । आति-
 देशिकं त्वि० । “आतिदेशिकविधिरनित्य” इति परिभाषा ।
 अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा० व० धनुषोऽनङ् ।
 उक्तु एधनुर्युक्ते योधे । धन्वा मरुः अत्या० स० । मरुस्य-
 लातिक्रमकारिणि त्वि० ।
 अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशान्नरपादिकां दृष्टि-
 भेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । जनविंशत्यक्षरपादके
 छन्दोभेदे । धृतिर्धैर्यं सन्तोषो वा । तदतिक्रमकारिणि त्वि० ।
 अतिनु (नौ) त्वि० अतिक्रान्तोनावम् अत्या० स० स्त्रीवे ह्रस्वः ।
 नौकातिक्रमकारिणि । पुंसि स्त्रियां च अतिनौः ।
 अतिनिद्रा अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययो० ।
 निद्राया अयोग्यकावे । अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या० स० ।
 अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते त्वि० । अतिशयिता निद्रा-
 ऽस्य । दीर्घनिद्रे त्वि० । प्रा० स० । दीर्घनिद्रायां स्त्री ।
 अतिपत्ति स्त्री अति+पत-क्तिन् । अतिपतने, अति-
 क्रमे । “कालातिपत्तौ द्विगुणामिति” ऋतिः । पद-
 क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या० स० । अनिष्पत्तौ स्त्री ।
 “निङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति” पा० ।
 क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति दत्तिः । पत्तिं
 सेनामतिक्रान्ते त्वि० ।
 अतिपत्र पु० अतिरिक्तं दृष्टत्पत्रमस्य । ह्रस्वकन्दश्चे ।
 अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा० स० अतेः
 पूजार्थत्वात् न समा० । सत्पथे । अतीतपथे तु समा० ।
 अतिपद त्वि० अतिक्रान्तः पदं चरणम् । वर्षष्टतानुसारिपादा-
 तिक्रान्ते “अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतोति” ।
 अतिपन्न त्वि० अति+पद क्त । अतिक्रान्ते । “तथातिपन्न-
 शिशुसंस्काराद्येति” सुहूर्त्तचि० ।
 अतिपरो व त्वि० अतिक्रान्तम् परोक्षम् । प्रत्यये, तद्विषये च ।
 अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत-घञ् ।
 “अतिक्रमे “न चेत् कार्यातिपातः” इति शकु० ।
 अतिपातक म० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०
 म० । पुंसं माहङ्गात् पादुङ्हितगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्र-
 पित्रश्च पुरगमनजन्ये पातकविशेषे । “माहङ्गमनं, दुङ्हित-
 गमनं, ऋ षागमनञ्चेत्यातिपातकानोति” “अतिपातकि-
 न्स्त्वैते प्रविशेयुक्तं ताशनमिति” “एतेष्वकृतप्राय-

क्षित्ता अतिपातकिभः पर्यायेण कल्पं पश्यन्ते” इति
 च विष्णु स० । “सद्योऽग्निप्रवेशनतिपातकिन” इति
 हारीतः । “अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुतोर्षाणां
 मानुष्ये लक्षणाणि कष्यतिपातकीति” विष्णु स० । पातक-
 मतिक्रान्तवति पुग्यशीले त्वि० ।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् कावे अति+प्र+गै के ।
 अत्यन्तप्रातःकावे । “नातिप्रगे नातिशायं न नियोधे न
 चोषसाति” ऋतिः ।

अतिप्रमाण त्वि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स० । प्रमा-
 णातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणसूचितं ततोऽधिकप्रमाणवति ।
 प्रा० स० । अत्यन्तप्रमाणे दृष्टत्प्रमाणे न० ।

अतिप्रदृष्ट त्वि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रदृष्टम् । प्रमाणाति-
 रेकेण दृष्टमिति । अतिप्रदृष्टिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यति-
 क्रमेण, क्षत्रियादेः स्वकृत्तव्यतामदतया मर्यादाद्यतिक्रमेण
 वीर्याधिक्येन वा दृष्टिः “तस्यातिप्रदृष्टस्य ब्राह्मणान् प्रति
 अनान्द्र” इति । “अतिप्रदृष्टं प्रज्ञितास्त्वदृष्टिभरिति” रघुः ।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्यादां प्रश्नः । मर्यादातिक्रमेण
 प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम् । यथा दृष्ट-
 टारण्यके याज्ञवल्क्ये प्रति वानाक्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्मभी-
 मांसायाम् तेन कृतायामपि दृष्टातिप्रश्नकरणात् तस्य
 सुगुणपतनं सूर्यवरात् जातमिति दृष्टटारण्यकेऽनुसन्धेयम् ।
 अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज-क्तिन् । अत्यन्तासक्तौ,
 प्रसङ्गमतिक्रम्यान्त्यत् सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च । लघ्वे लक्षण-
 सम्बन्धः प्रसङ्गः, अलघ्वे तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः । “अति-
 प्रसक्त्यनापादकेति” जगदीशः ।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ् । अतिप्रसङ्गिपदारथे ।
 प्रसङ्गमतिक्रान्तवति त्वि० । [सुभूषिते च ।

अतिप्रसिद्ध त्वि० अति+प्र+सिध-क्त । अतिविख्याति
 अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उद्भूतेऽल प्रौढः विवाहकालः प्रा० व०
 अतिशयिता वा प्रौढा दृष्टियुक्ता । विवाहयोग्यकालायाम्
 अतिशयदृष्टियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षा-
 न्तोत्तकाल एव अतिप्रौढकालः । “अतिप्रौढा च या
 नारीति” ऋतिः अतिप्रदृष्टे त्वि० ।

अतिबल त्वि० अतिशयितं बलं यस्याः ५ व० । अत्यन्तबलाधायि
 कायां पीतवर्णायां (वेद्वियाला) इति ख्यातायां कृतायां,
 विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री । यथा
 “दृष्ट्वाय ह्ये इमे विद्ये बलामतिबलां तथा । न ते अभो
 जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम् ॥ न च सुप्रं प्रसक्तं

वा धर्मविषयिनि नैर्हताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्य-
णाद्यो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकोष्पिह पुमां-
स्त्वेषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिभ्रुतिपौरुषे ॥
नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये त्वत्सुख्यो वा भविष्यति । एतद्विद्यादयं
प्राप्य यगद्याव्ययमास्थसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-
विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं पोडुयि-
ष्यतः ॥ जयस्य दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां
क्षिपु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते ह्येते
विद्ये चायुर्बलावहे । पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोर्ध-
रूपेऽनयोः ॥ स्वभाषजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्मजैर्बलैर्दृष्टतः ।
भूयस्तत्र गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं
सृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजप्याह ते विद्ये
विश्वात्मिनात् तपोधनादिति” । अतिशयितं बलम् प्रा०
स० । अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-
मस्य । अत्यन्तबलशुक्ते त्वि० “जयत्यतिबलो रामो लक्ष्म-
णश्च महाबल” इति रामा० । अतिरथे च भारते अति-
रथविषयएव, “एष ह्यतिबलोमत” इति भीष्मेण भूरथः
प्रयुक्त्वात् बलकार्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिवाला स्त्री अतिक्रान्तो बालं बाल्यावस्थाम् । द्विषधवय-
स्तायाम् “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिवाला द्विवार्षिकीति”
स्मृत्युक्तायाम् गवि “अतिउद्भ्रामतिक्रमामतिवालां च रोहि-
णाम् हत्वा चरेदिति” स्मृतिः । अत्यन्तवाले त्वि० ।

अतिब्रह्मचर्य्यं पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० ।
स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्यकरणे क्षमता-
विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः
समर्थानामिति” । अतिशये “सा सुक्लकण्ठं व्यसनतिभा-
रात् चक्रन्द विगना कुररीष भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम-ड ३त० ।
खरे अश्वतरे गर्हभाह्वडवाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिविभेदस्थाः दर्शनात् अति+भी-क्विप् । वज्र-
ज्वालाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिलोकसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्भर्यादा प्रा०स० । अति-
मर्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य मन्थसदादतिभूमिं
दुःसहस्रनभराः सुरतसेति” माघः । अतिक्रमेऽध्ययी० ।
मर्यादातिक्रमेऽव्य० । भूमिं मर्यादां वाऽतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्यादातिक्रमप्र भोजनम् । यस्य
यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् ।
वित्वष्टञ्जे । प्रा०ब० । अतिमङ्गलहिते त्वि० ।

अतिमर्यादा अव्य० । अतिक्रमे अव्ययी० । मर्यादातिक्रमे ।
अतिक्रान्तो मर्यादाम् अत्या०स० । मर्यादामति-
क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते
निर्मर्यादे त्वि० ।

अतिमात्र त्वि० अतिक्रान्तो मात्रामत्यं अत्या०स० । अति-
शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्राः
प्रमाणमस्य । भृगार्थे त्वि० । “सुनिवृत्तस्वामिमात्रकधि-
तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या०
स० । दृष्टप्रमाणे त्वि० । [दृष्टिबोधार्थे] ।

अतिमात्रशम् अव्य० अतिमात्र+शम् । अतिप्रमाणकारक-
अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अतुष्टताभिमाने
“अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं
प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्वि० ।

अतिमानुष त्वि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्रम् अत्या०स० ।
मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्मादौ । “कर्म्म तस्यातिमानुष-
मिति” पुरा० । तथाभूते रूपदौ च ।

अतिमित्व न० अत्यन्तं परमं मित्वम् । अत्यन्तशान्दवे “जन्मसम्पदं
विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्वं परममित्वञ्चेति”
ज्योतिषोक्ते ऋषां जन्मतारावधि नवमाष्टादशसप्तविंशा-
त्यके परममित्वतारके च ।

अतिमुक्त त्वि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति+
मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्याणमुक्तमिति । अतिक्रान्तो मुक्तं
शौभ्रात् अत्या० स० । माधवीलतायां, तिनिय-
ष्टञ्जे च पु० ।

अतिमुक्तक त्वि० अतिमुक्त+स्वार्थे क्त । निर्व्याणमुक्तमिति
अतिशयितमुक्ते च । मुचा भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-
हीनता यस्य कप् । तिन्दुकष्टञ्जे, तालष्टञ्जे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-
गन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विभोक्ष्ये इति” श्रुति-
दर्शिते शरीरत्यागे, अतिभोसादयोष्यत्कार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नात्यःपन्था विद्यते” इति श्रुतिः ।
स्वाहादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म तद्वियोगश्च मरणम्
तदभिमानिनोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते
तज्जैतुशरीरसंबन्धादिकं तनुदाष्टे पटदाष्टवत् स्वयं निवर्त्तते
अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं श्रुतिमिरास “अशरीरं

भाव सन्नं प्रियाप्रिये न खृशत इति" । तथा च देहसंबन्धा-
भावे कथं मरणसम्भवः । "न जायते म्रियते वा कथञ्चि-
दिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात् । "न तस्य
प्राणाहृतक्रामान्नि इहैव समवलोक्यन्ते" इति श्रुत्या तस्य-
ज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्यु-
रिति वेदान्तसिद्धान्तः । अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्-
क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्वाहित्य-
मेव मोक्ष इति भेदः । अतएवोक्तं श्रुत्या "मृत्युमुखात्
प्रसृज्यते" इति तेन पुनर्भृत्यकारणोभूतादृष्टञ्च एव ज्ञानेन
जन्मते "ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणोति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्मार्-
रिक्तकर्मव्यत्येव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदु-
षश्च एतद्देहारम्भकादृष्टञ्च एतद्देहविगमनादृष्टस्यापि प्रारब्ध-
फलकृतया न तस्य नाश इति । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं स्वर्गकामतिक्रमम् मैथुनं स्त्रीसङ्गमः ।
स्वर्गकामतिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे । "अतिमैथुनादमैथुनादहेति"

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदोगन्धः यस्याः ब० । नव-
मल्लिकायाम् । अत्यन्तामोदवति त्वि० ।

अतिरक्त त्वि० अत्यन्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा ।

अतिलोहितवर्णं, अत्यन्तानुरक्तं च । अत्यन्तरक्तवर्णं पु० ।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या० स० । "अमि-
तान् योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु स" इत्युक्तलक्षण्ये

योधविशेषे । "ये रथाः पृथिवीपाल ! तथेवातिरथाश्च
ये" इत्युक्तस्य "क्षतवर्णा ह्यतिरथ" इति "सद्राजो
मन्त्रेष्वसः शब्दो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहुवो-
ऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथासंस्थाने दर्शिताः ।

रथातिक्रमकारके त्वि० । [स्वातायां मूर्च्छालतायाम् ।

अतिरथा स्त्री अतिशयितो रथो यस्याः ब० । (राज्ञा) इति

अतिराज त्वि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा० । अतिक्रान्त-
रूपे । स्त्रियां ङीप् । [निषेधात् न टच् । पूज्यन्वपतौ ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा "न पूजनादिति

अतिराः पु० अतिशयिता रात्रिः ततः अर्प्यर्थे अच् । एक-
रात्रमाध्ये यागभेदे । स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं

ताण्ड्यब्राह्मणे । "प्रजापतिर्वा इदमय आसीत् सोऽकाम-
यत बद्धं स्थां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहुर-
त्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनसत्त्वगुपक्रमम्,

"अथास्य सत्त्वस्य पूर्वोक्तान्यहर्गा क्रमेण विधास्यन् अति-
रात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति" भाष्ये अततरणिकां दत्त्वा

व्याख्यातं यथा "स एवं कामयमानः प्रजापतिः सृष्टु-

पायस्त्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति" । तच्च
स्तुतिपूर्वकं विधित्सन्नाह । "यदेवोऽतिरात्रो स एवा-
होरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एष प्रजापतिना दृष्टोऽति-
रात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्वाननु-
तिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्यादयन्ति
स्वावीने कुर्वन्तीति" भाष्यम् । इत्युपक्रमम् अतर्थाध्याय-
प्रथमखण्डपर्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रयस्तादीन्युक्तानि ।
"अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम् । षोडशी पात्रभेदः ।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्रीवत्वात् ह्रस्वः । धनातिक्रान्ते
कुलादौ । तृतीयाद्याचि तु अतिरणा अतिरिणे इत्येवमेकै
कमेव रूपं, न पुंसङ्गावः तस्य इगनाङ्गत्वाभावात् । पुंमि,
स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि ।

अतिरिक्त त्वि० अति+रिच्-क्त । अतिशयिते, अग्रे, भिन्ने,
शून्ये च । भावे क्त । अतिशये, आधिक्ये च न० । तत्र
भेदे "अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" भाषा० "न दृक्पृच्छि
व्यतिरिक्तोति" कुमा० । यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽ-
धिक्ये "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" सृष्टिः ।

अतिरुच् पु० रोषते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेशः अतिक्रान्तो
रुचम् अत्या० स० । जानुदेशे । अतिक्रान्तकान्तिके त्वि० ।
प्रा० स० । अतिशयितकान्तौ स्त्री ।

अतिरुच्च त्वि० अतिशयितः कृत्तः प्रा० स० । अत्यन्तरुचे
रुक् इत्युच्ये च । तथाभूते कङ्ककोट्टवादिधान्ये पु० । अति-
क्रान्तोरुचम् । अतिशयित्त्वर्थे त्वि० ।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम् । रूपवर्जिते परमेश्वरे ।
"अशब्दमस्यंमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनता-
प्रतिपादनात्तथात्वम् । युक्तादिरूपहीने वाख्यादौ त्वि० ।
अतिशयितं रूपम् प्रा० स० । सुन्दररूपे न० । "अति-
रूपवती कन्या" ।

अतिरेक पु० अति+रिच्-पञ् । अतिशये, भेदे, प्राधान्ये,
आधिक्ये च । "संपूर्णमेतयोर्भेदमतिरेके परेऽहनीति"
तिथित० । [प्रा० व० । अत्यन्तरोगयुक्ते त्वि० ।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा० स० । अयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम् । प्रकाशे, व्यवधानाभावे च ।

अतिरोमश पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अर्प्यर्थे श ।
वज्रजते ऋगे, हृह्वानरे च । अत्यन्तरोमादौ त्वि० ।

अतिरोहित त्वि० न तिरोहितः । प्रकाशिते स्फुटोऽर्थे

"अतिरोहितार्थमन्यदिति" प्रसिद्धा० । अव्यवहिते च ।

अतिलोमश्च पु० अतिरोमवत् । वनजाते जागे दृक्द्वानरे
 च । अतिलोमयुक्ते लि० । मीलवुङ्गायां स्त्री ।
 अतिवक्र लि० अति+वच्-हच् । वावदूके, वाचोयुक्तिदले च ।
 अतिवक्र पु० प्रा०स० “अतिवक्रा नगादके” इति ज्योतिषोक्ते
 सूर्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्वगतिविपरीतपचाङ्गति-
 शास्त्रिणि भौमादिपक्षके । अत्यन्तकुटिष्ठे लि० ।
 अतिवधस् लि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं
 पक्षिणं वा । प्राग्वाङ्मते, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।
 अतिवर्षाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्षानाश्रमिणश्च अत्या०
 स० । ब्राह्मणादिवर्षाभिन्ने ब्रह्मचर्याद्याश्रमिभिन्ने च
 “यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केषलम् आत्मानमीश्वरं
 वेद सोऽतिवर्षाश्रमी भवे” इत्याद्युक्तलक्षणे एक्यात्मज्ञानिनि
 अतिवर्त्तन न० अति+वृत्-ख्युट् । अतिरेके । अतिक्रम्य दण्डं
 वर्त्तन्ने कर्त्तरि ख्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके
 छिन्ननस्यादिदण्डके मनुना “यानस्य चैव यातुश्च यान-
 स्वाग्नि एव च दशातिवर्त्तनान्याङ्गरित्युपक्रम्य, छिन्नस्ये
 भग्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते अक्षभये च यानस्य चक्रभङ्गे
 तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररश्मोक्तथैव च ।
 आक्रोशे चाप्यपैह्येति न दण्डं मनुरद्रीदिति” दण्डाभाव-
 कारणात् दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या०स० । अतीत-
 जीवनोपाये लि० ।
 अतिवर्त्तिन् लि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत्-णिनि । अति-
 [शयिनि, अप्रये च ।
 अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति
 ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले लि० ।
 अतिवाद पु० अति+वाद-वञ् । अत्युक्तौ, “अतिवादरता
 ये च” इति पुराणम् । “अतिवादं शंसन्वतिवादेन”
 इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।
 अतिवादिन् लि० सर्वानतीत्य वदतीति अति+वद-णिनि ।
 सर्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्वमतखण्डनेन स्वमतव्यव-
 स्थापके च । “विज्ञानं विद्वान् भवते नातिवादीति” श्रुतिः ।
 अतिवाह पु० अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ७त० ।
 ऐहिकभोगसाधनादृष्टयत्ने सृष्टमभूतमात्मासृष्टसृष्टशरी-
 रावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय नयने, अतियापने
 च । अतिवाहे नियुक्तः उक् । आतिवाहिकः तल-
 नियुक्ते लि० ।
 अतिवाहक पु० अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति
 अति+वह-खुल् । ईश्वरनिर्वाहयते अर्चिराद्यभिमानि-

देवभेदे । तथाहि “अर्चिषोः, अङ्ग आपूर्यमाणपक्ष्णम्,
 आर्च्यमाणपक्षात् यान् वयसासान् उदङ्ङ्हेति तान्
 मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याङ्ग-
 म्भ्रमम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुत्रोऽमानवः स एतं
 ब्रह्म गमयतीति” श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुत्रस्य
 ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्वाणामपि अर्चिरादीनां
 चेतनत्वमिति “आतिवाहिकास्तङ्गिकादिति” सूत्रे निर्णी-
 तम् । “अग्निज्योतिरहः शुक्लः वयसासा उत्तरायण-
 मिति” गीताव्याख्यायाश्च अर्चिराद्यस्यदभिमानिन्यो
 देवता” इति श्रीधरस्वामिभिरुच्यते युक्तञ्च अष्टलिकेन्द्रिया-
 दिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्तृकं विनाऽनु-
 पक्षमित्यतस्तदानां तस्य स्थानान्तरनयनसिद्धये कल्पितचेत-
 नानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यच्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिद्वये
 न्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं”
 मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निषेधस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्न-
 जीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति
 तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्पयते यथोक्तं मनुना “अ-
 ख्योमात्माविनाशिन्यो दशाङ्गानान्ता याः सृताः । तामि-
 शार्द्धम्” इत्युक्तम् शरीरकसूत्रे च “तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
 सम्परिष्रक्त इति” भूतमात्नोपपत्त्यस्यैव संसरणस्यैव
 सारस्ये च “चित्तं यथाश्रयमृते स्यात्सादिभ्यो विना
 यथा ख्याया । तद्वद्विना विशेषेण न तिष्ठति निराश्रयं
 लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरतिवासितं लिङ्गमिति”
 चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण
 वक्ष्यते । अति+वह-णिच् खुल् अतिवाहकारके,
 अतियापके च लि० ।
 अतिवाहिक लि० अतिवाहः अख्यस्य ठन् । अतिवाह-
 योग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [कामिते च ।
 अतिवाहित लि० अति+वह-णिच्-क्त । यापिते, अति-
 अतिवाह्य लि० अति+वह-णिच् कर्माणि-यत् । अतिवाह
 योग्ये कालादौ । [अतिकराद्ये लि० ।
 अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि ।
 अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या०स० । (आतङ्क)
 इति ख्यातायाम् अतायाम् ।
 “त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्य
 विपाकेषु निर्विषेष गुणाधिक्येति” वैद्यकम् । विषातिक्रम-
 कारके लि० । [क्रान्ते “तदाहमतिहसामिति” माट० ।
 अतिवृत्त लि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत्-क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत्-क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्ति-
जीविका तामतिक्रान्ते त्वि० ।

अतिवृद्ध त्वि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धयुक्ते, अतिजरति
च । तृणादिचर्वणासमर्थायां गवि स्त्री । “अतिवृद्धामति-
कशामिति” सूत्रिः “अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थांमिति”
रघु० । “चतुःशतं समारभ्य यावद्दृश्यं चक्षकम् । अति-
वृद्धः स मन्वत्सु सर्वशास्त्रेषु वर्जित इति तन्मोक्षे
मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष्ट-क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघात-
कोपद्रवरूपे “अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः
खगाइत्याद्युक्ते” इतिभेदे “निरोतिभावं गमितेऽति-
वृष्टयं” इति नैप० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तोपेधः सम्पर्कः । “अरूपोदयवेधः स्यात्
साङ्गन्तु षटिकाइयम् । अतिवेधोद्विषटिका प्रभासन्दर्शना
द्रवेः” इतिस्मृत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, “यातुधानं
व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । जम्भासुरस्यातिवेधः”
इति ब्रह्मवे० । जम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्तुः
फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् सा एकादशी नैरोपास्येति ।

अतिवेगित त्वि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतिच् । जात-
धिकवेगे “भौमादयोऽत्यमूर्त्तत्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतै-
रपक्ष्यने सुदूरमतिवेगिताः” इति सूर्य्य० ।

अतिविल त्वि० अतिक्रान्तो बेलानं मर्यादाम् कूलं वा अत्या०स० ।
अतिशयिते, निर्भय्यादे, ससुरादिकुलातिक्रमकारके च ।
अतिक्रमे अव्ययी० । बलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढु त्वि० अति+वृह-वृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके
“अग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतानतिवृतीति” श्रुतिः ।
स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ-णिच्-ल्युट् षटा० क्लृप्तः ।
अत्यन्तपीडने, “सपत्न्यिषपत्नादतिव्यथने” इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यय त्वि० अतिशयितोव्ययः । अपरिमितव्यये यस्य
यावान् व्ययउचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, “पादेन
तस्य पारक्यं कृत्यान् सञ्चयमात्मवान् । अर्द्धेन चात्मपरणं
नित्यनैमित्तिकं तथा पादाङ्गर्द्धेन सर्वस्य मूलभूतं विवर्त्तयेत्
उभारभतः पुंसामर्थः साफल्यस्यच्छतीति” भास्करा० ।

“अतिव्ययात् ससकालात् क्रियेदर्थपरिचयादिति” नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाविशिष्य व्यापिः
व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यसेवालक्ष्यस्यापि व्यापने) ।

तथा च यत्र यस्य स्थितिरचित्ता ततोऽन्यथापि तस्य सम्बन्धे
प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा वृषिव्याः गन्धो लक्ष्यं तत्रैव
तस्य स्थितिरचित्ता तस्य वाव्यादौ सञ्चप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः ।
यथा वा धूमे वज्रव्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ
अतिव्याप्तिः । एवञ्च वृषिव्या रूपवचनं लक्ष्यम् जला-
दावतिव्यापम् । “परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्तिव्याप्ति-
दोषवारणायेति” सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्च-
दशाक्षरपादके वृत्तभेदे “शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्मसाधनं सामर्थ्यम्
देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्यं, अधिक-
वोर्ये च “स वीर्यमतिशक्तिभागं त्यमरः । अतिक्रान्तः
शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्वि० ।
अतिशयिता शक्तिर्यस्य व० । अतिशयबलवति त्वि० ।
अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्-अच् । आधिक्ये, अतिरेके च ।
अतिक्रान्तः शयं वृत्तम् अत्या०स० । वृत्तातिक्रमकारके
त्वि० । अतिशय+अस्यर्थे अच् । अतिशयवति । “अति-
शययशास्त्रिनेति” काद० । द्वारे व्यापारे च “चिरञ्छनं
फलायाचं न कर्त्मातिशयं विधे” लुदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी-भावे ल्युट् । अतिरेके अति-
शयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्वि० अति+शीङ्-क्त् । अधिक्ये, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्वि० अति+शी इति । अतिशयान्ति स्त्रियां
ङीप । “इदमुत्तममतिशयिनि व्यञ्जे याच्यदिति” काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कार-
शास्त्रप्रसिद्धे (सा० १० परि०) “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याति-
शयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।
पौषोपव्याख्ययः कार्यक्षेत्योः सा पञ्चधा मते” ल्युक्लक्षण्ये
अर्यालङ्कारभेदे यथा “विश्वेपदुःखादिव बह्वभौन”मित्यत्र
चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदे-
ऽपि अभेदः । “अन्यदेशाङ्गलावगयमन्याः सौरभसम्पद”
इत्यत्र लावगयादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेदः इति “अस्याः
सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु ? कान्तिप्रद” इत्यादौ
श्लोके “वेदाभ्यामजडं कथं नु ? पिषयव्याष्टसकौतहलो
निर्मातुं प्रभवे”दित्यादिना विधातुः सृष्टृत्वसम्बन्धेऽपि
तदसम्बन्धः । “यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्द्रीवरहयम्
तदोपमीयते तस्या बदनं चास्त्रोचनमिति” यदि यद्बला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्ययः । “सममेव समाक्रान्तं ह्ययं हिरद्गामिना तेन सिंहासनं पितृमखिल-
 च्चारिसगुल”मित्यत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्याभावः ।
 अतिशयान न० अति-शीङ् ल्युट् “अतिशयने इष्ठ”नित्यादि-
 स्तत्त्वनिर्देशात् नि० दीर्घः । आधिक्ये, प्रकर्षे च । “भूम-
 निन्दाप्रशंसायां नित्ययोगेऽतिशयने इति” कारिका ।
 अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स० । अत्यन्तशीतल-
 क्षणे । तद्विशिष्टे त्रि० ।
 अतिशेष उ० अतिशयिते कर्मणि घञ् । स्वल्पावशिष्टे, “स हि
 खादित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति” । [अत्रे च ।
 अतिशीभन त्रि० अति+शुभ-ल्यु । अत्यन्तशोभान्विते,
 अतिशुभ त्रि० अतिक्रान्तः श्रानं वलेन पञ्च समा० । वरा-
 ह्वादौ । सेवायां स्त्री, सेवायाः कुकुरवत् पराधीनवृत्तित्वात्
 तथात्वम् । अतएव मनुना “न शृष्ट्या कदाचनेति”
 सेवायाः कुकुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः ।
 अतिश्वन उ० अतिशयितः सुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न
 समा० । उत्तमकुकुरे तद्दूरदेशादौ पचा० फक् ।
 अतिश्रायनः तद्दूरदेशादौ त्रि० ।
 अतिष्ठा त्रि० अतीत्य सर्वान् तिष्ठति स्था-क्लिप्-पत्वम् ।
 सर्वातीते । “अतिष्ठा वा एषा ह्यन्दां यदतिच्छन्दा
 अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति” इ०उ० ।
 अतिसञ्चय उ० अतीत्य आवश्यककृत्यं सञ्चयः । मधुमत्तिका-
 दोनामिष स्वपरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये ।
 अतिसन्ध त्रि० अतिक्रान्तः सन्धानं सन्धानं मर्यादां वा अत्या०
 स० । सन्धानवर्जिते, अतिक्रान्तमर्यादे च ।
 अतिसन्धेय त्रि० अतिक्रान्ते सन्धेयः अनुसन्धेयः संयो-
 ज्योवा । कष्टानुसन्धेये, कष्टेन संयोजनीये च ।
 अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः व०स० । पूर्वदि-
 शीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसूर्योदयपर्यन्तः, सूर्यास्तात्
 पूर्वोत्तरदण्डात्कस कालः सन्ध्या । तस्याः आसन्ने काले ।
 “नातिसन्ध्यासमीपत” इति ऋ त्रिः ।
 अतिसर त्रि० अतीत्य स्वगतिसुखं सरति अति+सृ-अच् ।
 अतिचारिषि, अयसरे च यौ “असावतिसरांसकारेति
 अतिसर्ग उ० अति+सृज-घञ् । दाने । “अष्टुर्वेराति-
 सर्गास्तु मया तस्य दुरात्मनः” इति रघुः । सर्गं सृष्टिमिति
 क्रान्तिरिति, नित्ये, सक्ते च त्रि० । अतिसृज्यते यथेष्टं कर्म
 क्रियतेऽनेन । कामचारानुज्ञायाम् यथेष्टं क्रियतामित्या-
 दभिलापरूपप्रायाम् “निधिमन्त्रपामन्त्रपाधीष्टमै ध्याति-

सर्गेति” पा० । अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति ष्टितिः ।
 अतिसर्जन न० अति+सृज-ल्युट् । दाने, वधे, विप्रलम्भे,
 अतिशयदाने च । “ज्वलनातिसर्जनादिति” कुमा० ।
 अतिसर्व्व त्रि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या०स० गौणत्वाच्च
 सर्वनामता । सर्वातिगे सर्वातीते । “अतिसर्वाय सर्वा-
 येति” सुग्ध० ।
 अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात्
 अत्या० स० । “गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्ये-
 काहं द्वितीयसुपवसेसत् सान्तपनम्, त्र्यह्याभ्यस्तैसातिसान्त-
 पनमिति” विष्णुक्ते व्रतभेदे ।
 अतिसान्या स्त्री अत्यन्तं सामं सधुनाऽस्याः । मधुयष्टि-
 लतायाम् । प्रा०स० । अत्यन्तसाधुना ।
 अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् । सायं-
 कालसमीपे काले “नातिप्रगे नाति” इति ऋ त्रिः ।
 अति(ती)सार उ० अतिसारयति मलम् द्रव्यादित्य अति+
 सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः । रोगभेदे उदारामये ।
 तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा “सुर्वेतिस्त्रिगुणो-
 ष्णद्रवस्य लातिशीतलैः । विरुद्धाध्ययनाजीर्णैर्विषमैश्चापि
 भोजनैः । स्नेहाद्यैरतिमुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषमैः ।
 शोकाद्दुष्टान्मुमद्यातिपानैः सात्यन्तुपर्ययैः । जलाभिरम-
 र्णैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः । नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं
 तस्य वक्ष्यते । (तस्य संप्राप्तिः) “संशान्त्यापानं धातुरग्निं
 प्रहृष्टः शकन्निश्रो वायुनाधः प्रणुञ्चः । सरत्यतीवातिसारं
 तमाङ्गव्याधिं घोरं षड्बुधं तं वदन्ति । एकैकगः, ३
 सर्वशचापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ घन आग्नेन ६ चोक्तः ॥
 (तस्य पूर्वरूपम्) हृद्वाभिपायूरकुक्षितोद-गात्रावसादा-
 निलसच्चिरोधाः । विटसङ्ग आघ्नानमथाऽविपाको भविष्यत-
 स्तस्य पुरःसराणि । (वायुजः) शूलविष्टः सक्तमूलोऽम्ब-
 कूजी स्रस्तापानः सस्रकश्चञ्चलः । वर्चोसुञ्जत्यत्यमलं
 सफेनं रूचं श्यावं सानिलं मारुतेन । (पित्तजः) दुर्गन्धुषां
 वेगवन्मांसतोयप्रख्यं भिन्नं खिन्नदेहोऽतितीक्ष्णम् । पित्ता-
 त्मीतं नीलमालोहितं वा तृष्णा मूर्च्छा दाहपाकज्व-
 राचर्याः (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्कृष्टशसादी वेगाशङ्की
 सृष्टविटकोऽपि भूयः । शुक्लं सान्द्रं स्नेहोष्णं स्नेहयुक्तं
 भक्तहेषो निस्त्रयं सृष्टरोमा ॥ (त्रिदोषजः) तन्द्रायुक्ते
 मोहमादास्ययोषी वर्षः कुर्याच्चैकवर्षं तपार्चः । सर्वोद्भूतः
 सर्वलिङ्गोपपत्तिः कच्छुशायं बालहृत्क्षेपसाध्यः ॥ (शोकजः)
 तैस्सर्भैः शोचतोऽस्यानस्य वायो वेगः पत्तिमाविध-

जनोः । कोठं गत्वा क्षीभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-
स्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥ वञ्चोमिन्त्रं निः पुरीषं सगन्धं
निर्गन्धं वा सार्यते तेन कोठात् । शोकोत्पन्नो दुग्धि-
क्त्वित्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एव प्रदिष्टः ॥
(आमजः) आमजाणीः प्रकृताः क्षीभयन्ः कोठं दोषाः
सम्प्रदुष्टाः सभक्तम् । गानावर्षं नैकगः सारयन्ति
लच्छ्राज्जनोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अति(तो)सारकिन् वि० अतिसारो रोगोऽस्ति अति-
सार+रनि-कृक्-च् । अतिसाररोगवति । [अतिसाररेणे ।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि ।

अतिसृज्य वि० अति+सृज-क्यप् । त्याज्ये, सर्जनये च ।

अतिसृष्ट वि० अति+सृज-क्त । दत्ते, प्रेरिते च ।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभस्य व० । अत्यनामोद-
वति आन्धे । सौरभान्धते वस्तुमात्रे वि० । प्रा०स० ।
अत्यन्तसुरभिमन्धे न० । [माचररेदिति] कृतिः ।

अतिशौच्य न० प्रा०स० । अत्यन्तश्री "नातिशौच्य-
अतिस्तुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वादुपमगत्व
वाधाच्च षत्वम् । अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने ।

अतिस्पर्श वि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वस्त्रोच्चारणप्रयत्नभेदं दामं
वा । जिह्वापादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण
उच्यते यवरत्नात्मके वर्णे स्वरवर्णे च "अचोऽस्पर्शा यण-
स्त्वोपक्षे मस्पर्शाः शनस्तथेति" शिखायां तेषाञ्चस्पर्शेऽस्य गे
पत्स्पर्शयोर्दत्तोक्तसात्वम् । दानहीने कृपणे अधमं च ।
"अतिस्पर्शा वरवरा च रेफे" इति । प्रा०स० । अत्यन्तस्पर्गे ।

अतिस्फिर वि० प्रा०स० । अत्र तस्फूर्तिगालिनि, अतिदृष्टे च ।

अतिहसित न० अति+हस-क्त । उच्चहासे । षञ् । अति-
हासोऽप्यत्र पु० । [अति+हस+णि-अतिहसयति ।

अतिहस्ति नामधातुः हस्ती निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा
अतीच्छा वि० न०त० । तोच्छत्वविरोधस्युत्ववति । विप-
युद्धलौह रूपतोच्छाशब्दार्थभिन्ने न० ।

अतीत वि० अति+इण-क्त । अतिक्रान्ते, भूतकाले च । तद्वचो
आरम्भपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे वि० । अतीतश्च वृत्त-
मानध्वंसप्रतियोगी । भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-
वंसमानध्वंसप्रतियोगित्वम् । स च कालो द्विविधः
अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः कालेः
पश्चाद्भवे, आगामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितः कालः । तत्र
द्विध्वंसं प्रतियोगी अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः ।
तत्कालाद्यतने भूते लङ् (अपचत्) "अनद्यतने लङिति"

स्तत्वात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविचारायां लिट् (पपाच)
"परोक्षानद्यतने लिङिति" स्तत्वात् । भूतसामान्ये लुङ् ।
अपाचोत् । अशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः । कालस्तु
क्रियास्थी सर्वत्र, "क्रियाभेदाय कालस्त्विति" इत्युक्तेः ।
अतीतत्वादिक्रान्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यर्थस्यते
इत्यादिकमाकरे दृश्यम् । अतीतकाले, "शीतेऽतीते वसन-
मग्नमिति" "कालातीता वृथा सन्धेति" "संवत्सरे
व्यर्तते तु पुनरागमनाय चेति" तत्कालवृत्तौ "अनभती-
तवाच्येत्यादि" ।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या० । इन्द्रगुणातिगे
विश्वो इन्द्रातिगमात्रे वि० "अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-
श्चितं परमिति" पुरा० ।

अतीन्द्रिय वि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तद्विषयत्वात् अत्या०
स० । इन्द्रियायोग्ये अपत्यत्वे, "नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-
त्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ज्ञातमशक्यो विषये । "ज्ञानं यच्च-
विकल्पास्थं तदतीन्द्रियमिष्यते" भाषा० "यत्तत् स्तुच्छमती-
न्द्रियमिति" गीता । ईश्वरे च तस्य तथात्वम् वाह्ये-
न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा "मनसैवानुब्रूय" इति श्रुती
ज्ञानविषयत्वसुक्तं विरुध्यते । "यन्मनसा न मन्ते"
इत्यादिकं तु अगुह्यमनसोऽविषयत्वपरम् । अत एव
"विशुद्धचेतसा गम्यमिति" वाक्यान्तरम् । किञ्च वेदा-
न्निमित्ते ज्ञानं द्विविधं दृष्टिरूपं तदवच्छिन्नमनोदृष्टि-
प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र वाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव
याहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन वाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि
मनोदृष्टिविषयत्वमप्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नागुह्यमनोविषय-
त्वमित्येव भेदः । किन्तु मनोदृष्टिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न
चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभिगुक्तं
"फलव्याप्यत्वमेवास्व शास्त्रकर्मिर्निराकृतम् । अक्षुण्णज्ञान
नाशाय दृष्टिव्याप्तिरपेक्षितेति" । अन्यथा विषयगताज्ञान-
निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोदृष्टेः कारणतया तदभावे
कथंकारं? तद्वताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं
तज्जन्यदृश्यमिच्छन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम् ।

अतीव अव्य० अत्येव-इषः अवधारणे प्रा०स० । अ-
धृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च । अतीव विव्यथे" इति
भार० । "अतीव सुकुमारोक्ति" । "उच्चैर्गिर-
सामतीवेति" कु० ।

अतुल पु० नास्ति तुला दृष्टपुष्यतायामस्याः । तिलकृष्टे
तुलारहिते वि० । "राजस्वतुल्यविक्रम" इति रामा० ।

अत्यन्त लि० न त्वत्यः । असदृशे असमाने “अत्यन्तमहसा-
साङ्गं रामेण मम विपद्” इति भट्टः ।

अतुष लि० नास्ति तपोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषोदते
धान्यादौ “अतुषानिव यवान् क्वचेति” ।

अतुहिनरग्निं पु० न त्वहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य ।
उष्णरश्मौ सूर्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतुजि पु० न+तुज-क्ति द्वित्वदीर्घे । अदातरि । “अत-
तुजिं वित् त्वज्जि रश्मिदिति” ऋ० त्वज्जिदांतेति भा० ।

अतुत्ते लि० न त्वत्यते त्वरी हिंसायाम् क्त र्दित्वादिद् न ।
अहिंसिते । “अतुत्तौः राजा अत्र इच्छसान इति ऋ० ।
अतुत्तः अहिंसित इति भा० ।

अतृणाद् लि० न तृणमन्ति अद्-अण्-उप० न०त० ।
तृणाभक्षके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिवत्से । “अथ वत्सं
जातमाङ्गरतृणादमिति” वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अतृदिल पु० न त्वत्यते वध्यते तृद-किलच् न०त० । हृत्-
अतृप्ति स्त्री तृप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । तृप्यभावे
व० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च लि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि
कायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वान कप् । तेजोरहिते लि०
कपि । अतितेजस्कोऽप्यत्र लि० ।

अत्क पु० अतति सततं विक्रितम् अत-कन कित्त्वम् ।
शरीरावयवे “स्तरौर्नात्कं व्युतं वसानेति” श्रुतः । अतति
सततं गच्छति । पान्ये लि० ।

अत्तवे अव्य० अद्-तसर्थे तवेङ् । अत्तमित्यर्थे “हृविपेऽत्तवे
इति” यजु० । “अत्तवे हृविर्भक्तुमिति” वेददोषः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्भ्रूति अत-तक् इडभावः । मातरि,
स्त्रियाः-श्रुत्वाञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अत्तिकाप्यत्र ।

अत्ति लि० अत्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्मणि क्तिन् । मातरि,
ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्रुत्वाञ्च । स्वार्थे कन । तत्रै वार्थे ।

अत्तृ पु० अद्-तच् । परमेश्वरे, “अत्ता चराचरग्रहणादिति”
शारीरकसूत्रम् तस्य असृत्वाच्च “यस्य ब्रह्म च ज्ञातुञ्चोभे
भवत ओदनो ऋत्वर्यस्योपसेचनमिति” श्रुतौ सर्वभ-
क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदिति शब्दे वक्ष्यते भक्षणकर्तृभावे
लि० स्त्रियां डोप् । “अरक्षितारमत्तारं वृषं विद्या-
दधोगतिमिति” भार० ।

अत्त न० अतति जयपराजयावत् अत-न । युञ्जे । निरु०

अत्तृ पु० अत-तु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके लि० । उष्ण०

अत्य लि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽन्ते,

“अत्रोऽस्यत्योऽसि मयोऽसिति” ता० ब्रा० । “अशुभत्वं न
वाजिनमिति” वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्वात्
अत्या०स० । “अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी राज-
पेयोऽतिरात्रोऽप्रोयांस इति” गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्गुष्ठा पु० अतिक्रान्तोऽङ्गुष्ठां तत्पौडनमनादत्य यथेष्टं प्रवृत्त-
त्वात् अत्या०स० । अङ्गुष्ठाघातानादरेण यथेच्छं प्रवृत्ते
उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुलि लि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व लि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० ।
अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वाच्च समा० ।
अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये ।
तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते लि० । अतिक्रमेऽव्ययी० ।
परिच्छेदातिक्रमे नाशातिक्रमे च अव्य० । “किं वा तवा-
त्यन्तवियोगदुःखे” इति रघु० “अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति”
कुमा० । “सुखमत्यन्तमश्रुते” इति गीता । “शरीरस्य

गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति” च पुरा० । “अत्यन्ते
भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि लि० । नाशाति-
क्रान्ते लि० “अत्यन्तं निर्जगद्योमेति” पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन लि० अत्यन्तं श्चं कुपति अति+कुप-ल्यु ।
श्चकोपान्त्यते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् लि० अत्यन्तम् अन्त्यात्ययं अति+अन्त-
अत्यये अव्ययीभावः तद्वच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-
न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-
जातीयप्रागभावासमामाधिककरणे ध्वंसे । यस्यां सत्या
स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरत्यन्तं भवेत् तादृशी
निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः “अथ त्विविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषाय इति” सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-
मिव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्यस्य दुःखादेः
सुतरां समूलसुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र
दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्ध-
व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा ।
सन्तसम्बन्धे, व्याप्तौ च । “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग”
इति पा० । [दृष्टे राजनि० ।

अत्यन्तसुकुमार पु० अत्यन्तं सुकुमार इति । (काङ्गी) कङ्गनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म० । नास्तीति वाक्याभिलष्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलष्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवाधि देशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेशे तदभावात् । नाशप्राग-भावयोस्तु न अत्यन्ता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाशत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभाव-त्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानु-पलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृत्ते कपिसंयोगतद्भावयोरवच्छेद-भेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेद-भेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । इत्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपाववच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले इत्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धक-सद्भावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभाव-शब्दे वक्ष्यते । “प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति” भाषा० ।

अत्यन्तिकं त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अति-शयितगमनकारिणि । अतिशयितमनिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ त्रि० । नास्तीत्यान्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या०स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीनं त्रि० अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये व्ययी० अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशेले । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वसुद्वयेति” भट्टः ।

अत्यन्त पु० अतिशयितोऽश्लोरसः फलपलादौ यस्य व० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिनिलिङ्गीवृत्ते । अत्यन्ताश्लोरसवति वस्तु-मात्रे त्रि० । वनवीजपूरे (टावालेषु) इति प्रसिद्धे वृत्ते स्त्री । अश्लोरसस्य लज्जणाटुङ्गं सुश्रुते यथा “यो दन्त-हर्षसत्पादयति सुखस्वावं जनयति अज्ञाञ्चोत्पादयति सोऽश्ल इति” अश्लो जरणः पाचनः पवननिपङ्कणो-ऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वरिष्ठः शीतः क्लेदनः प्रायशो हृद्यञ्चेति स एवं गुणोऽथेक एवात्यर्थसुपसेव्यमानो दन्त-हर्षनयनसंभोजनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशोधित्याद्या-

पादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नशूलरुग्णप्रच्युताऽ-वमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेय-स्वभावात् परिदहति कण्ठघरो हृद्यञ्चेति” । अश्ल-द्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाडिमासलकमातुलुङ्गाप्नातक-कपित्थकरमर्द्वरकोलमाची-नामलकतिनिङ्गीककोशाश्वभयपारावतवेतवेलफलकुशाश्ववेत-सदन्तशउदपितकसुराशुक्लसौवीरकठुषोदकधान्याश्लप्रभृतीनि समासेनासुवर्ग इति ।

अत्यन्तपणी स्त्री अत्यन्तं पणं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यन्तपत्रपुक्ते वनवीजपूरे (टावालेषु) इति ख्याते वृत्ते ।

अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, गिनाये, दोषे, लक्ष्णे, अतिक्रम्य गमने, कार्येऽप्यवश्यम्भावाभावे च । “प्राणात्यये च सप्राप्ते योऽस्यमसि यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिषाश्लसेति” स्मृतिः । “सुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति” पुरा० अत्ययं कालातिक्रमं न सृष्टे ठक् आत्ययिकः । विलम्बान्तमे कार्ये त्रि० ।

“आत्ययिकेषु कार्येषु सद्य एवाधियासयेदिति” पुराणम् ।

अत्यर्थं न० अतिक्रान्तमर्थमनु रूपस्वरूपं अत्या०स० । अतिशयं । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययो० । अर्थाभावे अव्य० ।

अत्यल्पं त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा०स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च । [कुर्व्यादिति” ।

अत्यशानं न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने “नचैवात्यशनं अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टि” षोडशाक्षरपादिकां वृत्तमेका-क्षराधिक्यात् अत्या०स० । सप्रदशाक्षरपादके ऋन्लोभेदे ।

अत्याकारं पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+क-घञ् । तिरस्कारे । “आघात्याकारतद्वेतेष्विति” पा० अतिशयित आकारो मूर्त्तिः प्रा०स० । वृहद्देहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य व० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्यागं पु० न त्यागः अभावार्थे न०त० । त्यागभावे “उपे-त्यातिक्रमे दोषश्च तिरत्यागदर्शनादिति” स्मृतिः ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-विशुन् मन्दाथे नञ् त० । कर्मफलानु-मनुमन्धानेन कर्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचारं पु० अत्युक्त आचारः प्रा०स० । अनुचितचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्यं न० न त्यक्तं शक्यम् शक्यार्थे यत् न कृतम् । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादानं त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा०स० । श्शदाने ।

अत्याधान न० अति+आ+धा-ल्युट् । अतिक्रमणे, सम्बन्ध-
भावे, उपरिस्थापने च । अत्यये अव्ययी० । आग्नप्राधा-
नातिक्रमे अव्य० । अतिक्रमण् अष्टमाधानम् । अष्टेष्ठा-
तिक्रमेण अग्नप्राधाने न० ।

अत्याय पु० अति+अय-वञ् । अतिक्रमे, “प्रजाह् तिस्रो
“अत्यायनीयुरिति” श्रुतिः । अतिक्रान्ताभावे त्वि० ।
प्रा०स० । अतिशयिते लाभे पु० ।

अत्यायु न० अति+आ+या-कृ । यच्चयपात्रभेदे ।
“मूर्द्धासत्यायु पात्रमसीति” ता० “अत्यायुनाम्नाभिधेयमिति”
भाष्यम् । [विख्यात्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च ।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रूढ-क्तिन् । आरोहणातिशये ।

अत्याल पु० अतिशयेन समन्तात् अलति पर्याप्नोति अति+
आ+अल-अच् । (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्तक-
दृष्टे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम् ।

अत्याशा स्त्री प्रा०स० । अपरणीयधनादिलक्षणायाम् । अत्या०
स० । आशातिक्रान्ते त्वि० ।

अत्याश्रम त्वि० अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्मान् अत्या०
स० । सर्व्याश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि ।
अत्याश्रमिन् इत्यप्यत्र । अतिशयित आश्रमः प्रा०स० ।
उत्तमाश्रमे संन्यासे पु० ।

अत्याहित न० अत्यन्तमाधीयते तच्चिचारार्थं मनो दीयते-
ऽस्मिन् आ+धा-आधारे क्त । अत्यन्तभोतौ, प्राणहानि-
गङ्गाकरे अर्थे च । “किमत्याह्यहितमिति” माटकम् ।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच-
क्तिन् । अतिशयोक्तौ, अन्यायोक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा
आरोपितशुणेन स्तत्रने । “अत्युक्तौ न यदि प्रकृत्यसि
नृपावादञ्च नो मन्यसे” इत्युद्धटः ।

अत्युक्ता(कथा) स्त्री उक्ता(कथा) एकाक्षरपादिका इतिः
ताम् अतिक्रान्ता अत्या०स० । द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे ।
अत्युक्तस्य उक्त्यनामकसामभेदातिक्रान्तिरिति त्वि० ।

अत्युच्छ्रित त्वि० अत्यन्तच्छ्रितः । अत्यन्तोद्यते उद्यतेः
परमधीमापद्ये ।

अत्युल्लट त्वि० अत्यन्त उल्लटः । अत्यन्तोप्ये । “अत्युल्लटैः
पापपुण्यैरिहैव फलमश्रुते” इति पुरा० ।

अत्युत्कृष्ट त्वि० अत्यन्तसुकृष्टः । परधीमापद्योत्कर्षयुते ।

अत्युत्तमशा अव्य० ज्योतिर्दिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाया-
द्योतकोऽयमित्यन्वे अत्युत्तमशाब्दस्य । गणरात्रे तु अयं न दृश्यते
नषपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम् ।

अत्युह पु० अतिशयेन जहते शब्दायते अति+जह्-अच् ।
कालकण्ठे (डुञ्जो) इति प्रसिद्धे दात्युहे पक्षिणि । अति-
शयेन जहृस्तर्कः प्रा०स० । अतिशयितवितर्के । (नील)
इति ख्यातौषधी नीलिकायां स्त्री । अत्ययेऽव्ययी० ।
यितकाभावे अव्य० ।

अत्यव्य० अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्-वा सप्तम्या-
स्मल् प्रकृतेरशुभावश्च । अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे । “कोऽत्र
भूमिबलये जनान् सुधेति” भाषः । न त्वायते केनापि
तै-वा० कर्मणि क । अन्यत्राणायोग्ये क्षत्रिये “प्राणः
क्षणितोः प्रकृतमत्वमाप्नोतीति” यच्च न त्वायते केनचिद्वत्
कृतं प्राप्नोत्यर्थः ।

अत्रप त्वि० नास्ति त्रपा यस्य । निर्लेज्जे ।

अत्रभवत् त्वि० अव्यमित्यर्थे अत्र “अन्येभ्योऽपीति” प्रथमाधे
त्वत् ततः कर्म० । पूज्ये, “जयमत्रभवान्नूनमरातिध्वमि-
लायुक” इति भार० ।

अत्रस्त त्वि० न तस्तः । त्वासरहिते त्वासोपाधिरहिते च
“जुगोगतानमत्वस्त” इति रघुः । त्वासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः
मल्लिनाथः । [त्वासम्युच्ये त्वि० ।

अत्रास पु० न त्वासः अभावार्थे न०त० । त्वासाभावे न०व० ।

अत्रि(त्त्रि) पु० अद्-त्विन् “मरीचिरत्रिङ्गिरसो पुलक्यः
पुलहः कृतः । ब्रह्मणोमानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते
इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये सुनिभेदे । “अग्निरत्रिं घर्म उरुहृदन्
इति श्रुतिः” । अत्र पने वा तलोपे अत्रिरित्यपि ।
त्रिभिन्ने त्वि० वज्रवचनान्तः । अस्य उत्तरदिशि
ताराकूपेषापि स्थितिः दृष्टुं चिन्तयासक्तौ यथा
“एकावलोव राजति ससितोत्पलमालिनी सङ्घासेव ।
नाथवतीव च दिव्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः ॥ भुव-
नायकोपदेशाक्षरीनर्त्तितोत्तरा अमङ्गलश्च । यैश्चारमर्चं
तेषां कथयिष्ये दृष्टुं गर्गमतात् ॥ आसन्धघासु सुनयः शासति
पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपते । षड्वहिकपञ्चद्वियुतः शककाल-
सस्य राक्षस ॥ एकैकास्त्रिदृशे शतं शतं ते चरन्ति वर्षा-
णाम् । प्रायुत्तरतयैते सद्गोदयन्ते ससाध्वीकाः ॥ पूर्वं
भागे भगवान् मरीचिरपरि स्थितो वशिष्ठोऽस्मात् । तस्या-
ङ्गिरास्ततोऽजितस्तस्यासञ्चः पुलक्यश्च ॥ पुलहः क्रतुरिति
भगवानासञ्चानुक्रमेण पूर्व्याद्याः । तत्र वशिष्ठं सुनिवर-
सुपान्त्रितारुन्वती साध्वी ॥ उल्कायनिधुमाद्यैर्हृता
विवर्णा विरसस्यो सुस्ताः । इत्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः
स्निग्धाश्च तद्गुणैः” इति ॥ अत्रैर्वर्गाश्च तल्लैवोक्ता यथा

“अन्तेः कान्ताभवा” इति । अधिकं सप्रति गन्देदृश्यम् ।
अद-तिनि । अतीत्यत्वं उच्यते ।

अत्रिजात पु० अन्तेनेत्वात् जातः जन-क्त ५ त० । अन्ते,
अन्तेहि प्रजासर्गं तपस्यतोऽन्तेनेत्वात् जातोवथा ।
“पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽतिभगवान्दधिः । ब्रह्मणो
मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्वतः । तत्प्रातिः सर्व-
भूतानां तस्यो स्तनयैर्दतः । कर्मणा मनसा वाचा शुभा-
न्वेव चचार सः । अहिंसः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संसित-
व्रतः । काष्ठकुष्ठशिलाभूतं जङ्घनाङ्गुष्मं ह्यदुतिः । अनु-
त्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तलोद्धरेतसस्तस्य स्थितस्या-
निमित्तस्य ह । सोमत्वं तनुरामेदे महासत्त्वस्य भारत ।
जङ्घमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भाषितात्मनः । नेत्राभ्यां
वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना
हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः
समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहस्रैशाय दिग्भ्यो गर्भः प्रभा-
न्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः ।
यदा न धारणे यत्नास्तस्य गर्भस्य ता दिग्ः । तत-
स्ताभिः सहस्राय निपतात वसुध्वरासु । पतितं सोम-
मालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास
लोकानां हितकामप्रया । स हि वेदमयस्तात ! धर्मात्मा
सत्यसङ्करः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः
श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्रेऽन्तेः परमात्मनि ।
तदुवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सप्र ये श्रुताः इति हरिवंशे ।
अत्रिदृग्ज पु० अन्तेदेवोनेत्वाज्जायते जन-ड ५ त० । अन्ते
अतिनेतजादयोऽप्यत्वं । तद्विदितरिजगद्वे दृश्यम् ।
अत्रिभारहाजिका स्त्री अत्रिभारहाजवंशयोः सैथुनम्
“इन्द्राद्गुन् वैरसैथुनयोरिति” वुन् “वैरसैथुनकादिबु” सित्य-
मरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्भेधुने ।
अत्रिसंहिता स्त्री अन्तेः संहिता ऋतिः । वर्षान्त्रमा-
चारदिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।
अत्ररा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न० त० । त्वराभावे
“त्रीणि आङ्गे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति” ऋतिः ।
अत्रसहक पु० नास्ति अस्ति सृष्टिबन्धनस्थानं यस्य । सृष्टि-
बन्धनस्थानशून्ये अङ्गुष्माकारे यस्मिन्पातभेदे चमसे ।
प्रथ अन्ते पु०-अन्ते-ड प्रथो० रत्नोपः । संशये, आरम्भे
आनन्तर्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, ससृष्टये पञ्चान्तरे च ।
मङ्गलं ह नास्त्यर्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्यर्थे अन्ता

मङ्गलसाधनं भवति । “ओङ्कारसाधयन्श्च द्वावेतो ब्रह्मणः
पुरा । कथं भिक्षा विनिर्यातो तेन माङ्गलिकावभा” वित्युक्ते
स्तस्य अर्थेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शरीरकभाष्ये
“अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथयन्ः अन्ता मङ्गलकारचयती” त्युक्तम् ।
तत्र “अघातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ” साधनचतुष्टयानन्त-
र्यार्थे “अथ प्रजानामधिप” इत्यादौ चानन्तर्ये, “अथ
योगानुशासन” मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे “गन्देदृशित्वः अघा-
नित्व” इत्यादौ संशये, संशयस्य एकधर्मिकं कोटिद्वयज्ञानं
तत्र कोशुपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशययन्दा-
र्थता विकल्पस्य संशयविशेष एव । “अथ यत्नोपि भोक्तु-
मित्यादौ” प्रश्ने, “अथ यद्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थ-
तयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव “अथ मरणमवश्यमेव
जनोरिति” वेणुग्राम्, “अथ चेष्वमिदं धर्म्यं संशयं न
करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पञ्चान्तरे, अघातोर्धर्मं व्याख्या-
स्याम इत्यादौ कात्स्न्ये, “भीमोऽथाङ्गुन” इत्यादौ
ससृष्टये, खरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य० अथ+कायतेः कथतेर्वा बा० डिभि । स्वीकारे ।
स्वीकारश्चेह नादानं, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वे-
नाभ्युपमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वस्य शब्दस्य, यथा
कस्यचित् “इत्थं वृत्तमिति” प्रश्ने अथकिमित्यादिना पृष्ट-
वस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वेण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्यस्य ज्ञाहत्वात् अच् पृ०
न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वेण पु० अथर्वेण तदुक्तयान्त्यादौ कथनः बा० इस्
सिन्धेन भवाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्माभिधौ
ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वेण पु० अथ+ह-यनिप् शक० । अथर्वनामकसुविशेषे,
स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं
सुखजे । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूव” त्युक्तम्
ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वीय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्
“अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य
सुखे अयमथर्वा सृष्ट” इति भाष्यम् । “अथर्वणे यां प्रवदेत
ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गरे इति” अथर्ववेत्युक्तेः अथर्वशब्दो-
ऽदन्तोऽपि “सर्वे गान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः” प्रथो०
नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदवेदे पु० । ततः
तद्देदाधीते वा ठक् आथर्वेणिकः, अथर्वेणा इटं साम
अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते कतठको लुक् ।
अथर्वेणः । तत्प्रोक्ताध्यायप्रश्चित्त्वर्थेणु ।

अथर्ववेद् पु० अथर्ववेदं तदज्ञं कर्म वा वेत्ति विद्-किप् ।
अथर्ववेदस्य “शत्रो देवीरभीष्य” इत्यादिकस्य, तद्विहित-
भिचारादिकर्मणश्च वेत्ति वशिष्ठादौ । “शुरुणाऽथर्वविदा-
कृतक्रिय” इति रघुः ।

अथर्ववेद् पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विहितः “अथर्वस्य नव शाखाः,
पैपलादा शौनकी दामोदा औप्रा ब्रह्मदा पशुशौनकी
देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सङ्घस्राणि
तस्य पञ्च कल्या भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च यतानि भवन्ति
नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचार-
कल्पः, शान्तिकल्पश्चेति” चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययन-
प्रचारभेदादि विष्णुपुराणोऽभिहितं यथा

“अथर्वणासथो वक्ष्ये संहितानां ससुञ्जयम् । अथर्ववेदं स
सुनिः सुमन्तरमितदुतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कवन्मं
सोऽपि तद् द्विधा । क्त्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय
टत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौहो ब्रह्मवलिस्तथा ।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो सुनिषत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि
त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः
कुसुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा
क्त्वा द्वादशकान्तु बभूवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्
संश्रवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवसुभ्रुकेगाभ्यां भिक्षा वेदा
द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । अष्टास्तथ-
र्वणाभेदे संहितानां हि कल्पकाः इति” ॥ एतस्य उपनिषदः
एकत्रिंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ सुण्डकं २
मारुच्छ्रमं ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ वृहज्जा-
वालिनः ६ ष्टसंहितापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सोता ९
शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३
शाण्डिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अन्नपूर्णा १६
सूर्यान्ता १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरा-
तापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जावालिनः २४
गणपतिः २५ मन्वावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७
क्षणातापनी २८ ह्यधीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१
एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः
सुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्तो अथर्वणः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्या-
प्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्देदीये ब्रह्मप्रतिपादके तस्मान्मे
उपनिषद्भेदे । [श्रेष्ठत्वात् स्तनामख्याते अथर्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरस्व ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वीङ्गिरस पु० अथर्वा चाङ्गिराश्च नि० अच् । एतयोर्मन्त्रोः ।

उपचारात् तद्वृष्टमन्त्रादिभेदे च “अथर्वीङ्गिरसं नीलरुद्रं
देव्यपराजितेति” तच्च । “अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं
पितरसुं युवानम् ॥ यदमं यत्तं मनसा चिकेत प्रणो
वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति” । “अङ्गिरसो नः पितरो नवम्वा
अथर्वाणो भृगवः सौमत्रासः । तेषां वयं सुमतौ यक्षियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोर्भिर्यक्षियैरागृहीह यम
वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं कुवे यः पिता तेऽस्मिन्
वर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोह्याङ्गिरोभि-
संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वक्षन्वेना राजन्
हृषिपो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्सृष्टान्वा-
रुहन् । प्रभुञ्जो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति”
सूक्तञ्च ॥ अथ० १८, १, ५८, ६१, [वेदराहित्युक्ते] ब्रुषे ।

अथर्वीधिप पु० ईत० । “सामवेदाधिपो भौमः शशजोऽथर्व-
अथर्वी स्तो न+थुर्व अच् प्र० उलोपः गौ० लोष् । अहिं-
सिकायाम् “याभिर्विश्वलां धनसामथर्व्यमिति” वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा-का । पक्षान्तरे “अथ
वा कतवाग्द्वारे इति” “अथवा ष्टु इवस्तु हिंसित-
मिति” च रघुः । “अथवा हेतुमन्त्रविरहप्रतियोगि-
नेति” भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ-डो प्रपो० रलोपः । अथयञ्कार्थे आर-
म्भादौ । “अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विक-
ल्पानन्तर प्रश्नात्स्त्रारम्भसमुच्चये इत्युक्ते” अथयञ्कार्थे ।

अद् भन्वने भ्वा० पर० इदित् सक० सेट् । अन्दति आन्दीत् ।

अद् भन्वणे च अदा० पर० सक० अनिट् । अन्ति अध-
सत् जघास अन्ता अत्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदाने

अन्तम् अन्त्यत् जग्धम् घञ् घसः-आदः क्तिन् जिघिः ।

“योऽन्नमन्ति यतस्तत” इति ऋतिः । “अन्ता चराचर-
पक्षणादिति” शा० सू० । “किमदन्ति भृङ्गा” इति ।

अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्नाः
शीदन्ते सपै । प्रधानदन्तरहिते त्वि० ।

अदत्त त्वि० विरोधार्थे न० त० । दक्षत्वविरोधिभान्दवति ।

अदक्षिण त्वि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न० त० ।

दक्षिणत्वविरुद्धनैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति

दक्षिणा कर्मसमाप्तौ देया यत् । दक्षिणान्त्र्युक्ते वत्तादौ ।

दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते “हृतयश्च-
दक्षिणमिति” ।

अदग्ध त्वि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना

ऽकृताभिसंस्कारे । “अग्निदग्धा ये जीवा येऽप्यदग्धाः
कुले ममेति” आहुमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्वि० ।

अदण्डा त्वि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हं “अदण्डान्
दण्डयन् राजा दण्डान् सैवाप्यदण्डयन्निति” वाच्यं । “अपि
भ्राता सुतोऽर्थी वा अशुरोमातृषोऽपि वा नादण्डो
नाम राज्ञोऽस्ति धर्मात् प्रचलितः स्वकारिदिति” मनुः ।
ऋषादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः
तत्र केचिददण्डाः संगृह्यान्ते । “अनिर्हं शाहं गां सूतां
दृषान् देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्डान्
मनुरप्रवीत्” । यानयाहकदण्डाभावे प्रयोजकसक्तम् अति
वर्त्सनशब्दे, सौते देयभावरणविशेषसक्त्या तदकरणे दण्डाभावी
मनुनोक्तः यथा “तत्रापरिदृतं धान्यं विहंस्युः पशवो
यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति”
“महोचोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालोयमाञ्च
ते मोच्या देवराजपरिभृता” इति “अदण्डा हस्तिनो-
ऽश्वाय प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्डाः काण-
कुण्डराय दृषमः कतलञ्च इति” स्मृतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त० । परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् ।
“अदत्तायां नृतायान् त्रिहाक्षुर्ध्वनि बान्धवा” इति
स्मृतिः अदत्तमात्रे त्वि० । अग्नाश्रये न०त० । अदत्तन्तु
भयक्रोधेत्याद्याभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्तापि
प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्वि० । तद्वोक्तं नारदेन यथा
“अदत्तन्तु क्रोधशोकवेगरुजात्स्वितैः । तथोत्कोच
परीहासव्यासासकलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्वार्तमत्तो-
न्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदङ्गमेति प्रतिलाभेच्छया च
अत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंहिते ।
यदत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति” । अस्यार्थः
भयेन बन्दिप्राहादिस्थो दत्तम् । क्रोधेन शत्रूदाद्वैर-
निर्यातनायान्यस्यै दत्तम् । पुत्रविहीनतादिनिमित्त-
शोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्यप्रतिबन्धनिरा-
मार्थमधिक्रतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् ।
एकः स्वद्वयमन्यस्यै ददात्यन्तोऽपि तस्मै ददा-
तीति दानव्याख्यासः । क्ललयोगतः शतदानमभिसन्धाय
मरुन्ममिति परिभाष्य ददाति । वातेनाप्राप्तोद्भययस्त्रेन
मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना,
आत्सेन रोगाभिभूतेन, मत्सेन मदनीयप्रसक्तेन, उन्म-
त्तेन, वातिकाद्युन्मादपस्त्रेण वा अपवर्जितं दत्तम् । तथा-
ऽयं मदीयमिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् ।

अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । अत्र करि-
ष्यामीति धनं खब्धा यूतादौ विनिशुक्रानाव दत्तमित्येवं
षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् ।
आर्त्तं दत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । “स्वस्थे-
मात्तेन वा दत्तं आवितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु नृते
दायस्तत्सुतो नात्र संशय” इति कात्यायनस्मरणम् ।
तथेदमपरं संक्षिप्राथवचनं सर्वविवाहसाधारणम् । “योगा-
धमनविक्रीतं योगदानप्रतिपहम् । यस्य वायुर्पाधिं पश्येत्
तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्” इति । योग उपाधिः । योगेनो-
पाधिविशेषेणाधिधिक्यदानप्रतिपहः कृतास्तदुपाधिविगमे
तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडश-
प्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यथादेयं प्रयच्छति, तयो-
र्दण्डो नारदेनोक्तः । “गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यथा-
देयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डोस्तथाऽदत्तप्रतीक-
क” इति । मितान्तरा० ।

अदत्तादायिन् त्वि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि इत्० ।
अदत्तस्य याहके “अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत
ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्त्रेनस्तथैव म”
इति स्मृतिः ।

अदत्त त्वि० अद-वा० अत्वन् । अदनीये “अदत्तया दयते
वार्यासीति” छ० ५, ४६. १, अदत्तया, अदनीयातीति भा० ।
अदत्तद्रुञ् त्वि० असमञ्जसि अदत्-+अनृच-किप् अद्रागमः ।
अदोगते, स्थियाम् अदत्तोचो असर्वनामस्यानादाचि तु अद-
द्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोच्चे असमद्रुञ् अस-
स्यङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्ता पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप्
तत्त्वे । “यद्यप्यदन्तकः पूषा पृष्टमस्ति सदा चरुमिति”
कन्दोगप० । तस्यादन्ता च दन्तयज्ञमङ्गसमये वीरभद्रेण
कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । “पूषो ह्यपातयद्दन्तान्
कालिकस्य यथा बलः । शप्यमाने गरिमणि योऽह-
सदृशयन् दत्” इति । अतएव तस्यादन्ततया पिष्टरूपक-
त्वं तदपि तत्त्वैवोक्तम् मङ्गप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दत्तादि
वरदानसमये “पूषा तु यजमानस्य दक्षिर्जस्वितु पिष्टभु-
गिति” श्रुतावपि “प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा
अध्यगामिति” अदन्तकृत्येन पिष्टकभागत्वसक्तम् ।
दन्तहीने, अजातदन्ते च त्वि० । “अप्यदन्ताः कुले
ममेति” वायु० । अस्यां दत्तजननकालस्तु पण्मास एव
शुद्धितत्त्वे निश्चितः पशूनान्तु “वर्षमात्रा तु बाला स्याद-

तिवाला द्विवाचिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरूपी
दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्त-
जन्मकथनं पशुमात्रोपलक्षणम् अत्रैव काले (आदाता)
इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवाभिव मङ्गिषाद्यादीनामपि
तथैव । अत् अन्ते यस्य व० । अकारान्तशब्दे पु० ।

अदब्धं दन्भ-क्त न० त० । अङ्गिसिते “अदब्धेभिः पायुभिः
पाहृत्स्मानिति” ऋ० १, २५६, अदब्धैरङ्गिसितैरिति भा० ।
“अदब्धासुर्जाजमानो ह्येव” इति वेदः ।

अदब्धाय पु० अदब्धेन अङ्गिसनेन आयौति आ-या-ऊ-
३त० । अङ्गिसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु०
अदब्धायो । अङ्गिसित ! यजमान इति वेददीपः ।

अदभं लि० न दभ्यते कर्मणि बा० क्त । अङ्गिसे “तादृधन्नावतु
दून्मसाय देवावदभा” इति ऋ० ५, ८६, ५ अदभौ अङ्गिस्यौ
इति भा० ।

अदभ्रं लि० दन्भ-रक् दभ्रमस्यं न० त० । अनल्पे “अदभ्र-
दर्भासांधयस्य स स्थलीमिति” भारविः ।

अदम्भं पु० अभावाद्यर्थे न० त० । दम्भाभावे । नास्ति-
दम्भो यस्य । दम्भारहिते लि० । “अदम्भं शठतां हीनं
कर्मं कुर्यादल्लोलुप” इति पुरा० ।

अदम्यं लि० न दम्यतेऽसौ । अदमनीये । गवामेकवर्षपर्यन्त
कालेऽदम्यता “पादशाप्राप्तके देय इति” स्मृतिः अप्राप्तकः
अप्राप्तदम्यावस्य इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हृते
लच्छूपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्यन्तकाल
एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते ।

अदर्शनं न० न दर्शनम् अभावार्थे न० त० । दर्शनाभावे
लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा० । नास्ति दर्शनं
यस्याः व० । दर्शनाविषये दृष्टिभ्रान्ते च लि० ।

अदलं पु० दस्यते भिद्यते इति दलं पलं दल-कर्मणि घञ्
न० व० । दलभ्रान्ते (ह्रजल) इति ख्याते षष्ठे । पलभ्रान्ते
षष्ठमात्रे लि० । इतकुमार्यां स्त्री । दलः खण्डः ।
तच्छून्ये लि० ।

अदस् लि० न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽङ्गुलिर्यत् इदन्त्या निर्द्धार-
णाय पुरोवर्त्तन्ये वाङ्गुलिनर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तनि ।
न+दस्-क्लिप् । अपुरोवर्त्तनि परोचे ज्ञाते वस्तुनि ।
सर्वनामता । “असृष्य विद्या रसनापनर्त्तकीति” नैष-
धम् । परलोके “नचासत्त फलप्रद इति” पुरा० ।
“इदमस्तु सन्निकटं समीपतरवर्त्तं चैतदोरूपम् । अद-
सस्तु विप्रकटं तदिति परोचे विजानीयादिसृक्तो” विप्र-

कटे एवास्य प्रयोगः । यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य
तदर्धबोधकता । यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ
समागत इत्यादौ” । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवददः-
यच्छब्दाच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकट-
स्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन
तच्छब्दस्यैव इदमदःशब्दोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता ।
यथा “करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजया-
ञ्जु नैकमङ्गः । यदि भूपतिना स तत्र कार्ये” इत्यादौ
प्रसिद्धार्थकता । अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव
दर्पणकता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभु! समागत”
इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निकटतया तच्छब्दार्थावचकत्वमायुक्तम्
आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठः परि-
वर्त्तितः । यच्छब्देनाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधा-
यित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुत्सुखित-
चारुकेयर इत्यादौ” नात तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्य
प्रकाशे उक्तम् । तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्यत्वे एव
यच्छब्दस्यासन्निकटतयोपासत्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता
नान्यथेति सुस्थितम् । “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्द्देशात्
अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कृत्यादः कृतमित्यादौ
गतित्वेन समासे स्थिप् । वरं प्रति उपदेशे तु अदः कृत्वा
अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम् । अस्य गतिसंज्ञात्वे
नाव्ययत्वमपि । तेनाव्ययपूर्वकतया ल्यप् अर्थस्तु
अदःशब्दस्यैव ।

अदादि लि० न० त० । दाहभिक्षे “अदाता वंशदोषेणिति”
पुरा० । “अदाता पुरुषस्यागो धनं संत्यज्य गच्छ-
तीति” नीति० । स्त्रियां ङीप् ।

अदानं न० न दानमभावार्थे न० त० । दानाभावे । नास्ति-
दानं त्यागोमदजलं वा यस्य । दानशून्ये लि० ।
मदजलशून्ये गजे पु० । “सदा दानपारक्षीणः शस्रएव
करीश्वरः । अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्ह्यम्” इति ।

अदान्तं लि० न० त० । इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च
“अदानोविषयासक्त” इति पुरा० ।

अदाभ्यं लि० दम्भ गत्यत् नलोपोपधादङ्गी न० त० ।
अङ्गिसे । “वत्ते सोमादाभ्यं नाम जावृवीति य० ७, २, हे
सोम! ते त्वदीयमङ्गिसितं जागृद्वि जागरण्यथोल्लभिति
वेददीपः ।

अदाथं लि० नास्ति दायो येषाम् । दायानर्हेपतितन्नास्यादौ ।
“अदायाश्च स्त्रियोमता” इति ऋतिः ।

अदायादृ ति० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जे
अद-अण् इत्० न०त० । सम्बन्धधनाप्याहके पतितादि
सपिण्डभेदे "अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः
"अदायाश्च स्त्रियोमताः" इति स्मृतेः । दादशविधान्
पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोदयश्च क्रोतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च शौश्रुश्च षडदायादशाश्वया इति मनक्ताः
कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानाहर्षा अपि क्लीवा-
दयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम् । सपिण्डभिन्ने च ।

अदायिकं ति० दायमर्हति दाय-ठक्-न०ब० । दायदा-
ग्न्ये "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायप्राह-
कपुत्रादिग्न्यं तदर्थः ।

अदाह्यं ति० न दग्धमर्हति दह-अह्ये गयत् न०त० ।
शाम्नोक्तविधिना अग्निस्वस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ
दर्शिता यथा । "शृङ्गिदद्विनशिव्यालविषवर्जिस्त्रिया
जलैः । आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां चतस्तु यः ।
नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धसायथ विद्युता । निम्बहीतः
स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुर्वन् चित् । परदारान् रमन्श्च
द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः । असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डाला-
द्यैश्च विप्रहम् । कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन्
समाश्रिताः । गराग्निविषदाशैव पाषण्डाः क्रूरवृद्धयः ।
कोधात् प्रायं विषं वर्जितं गस्त्रसद्वहनं जलम् । गिरिपञ्च-
प्रपातश्च ते कुर्वन्ति नराधमाः । कथित्यजीविनश्चैव स्त्रना-
लङ्कारकारिणः । सुखेभगाश्च ये केचित् क्लीयप्राया नपुं-
सकाः । अह्लादण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः । महा-
पातक्रिनोये च पतितास्ते प्रकीर्षिताः । पतितानां न
दाहः स्याच्चान्येष्टिर्नास्त्यसञ्चयः । नचाश्रुपातः
पिण्डं वा कार्यं आद्वादिकं कृषित् । यतानि पतितानाश्च
यः करोति विभोहृतः । तम्लच्छ्रद्धयेनैव तस्य शुद्धिर्न-
चाम्यथा" इति । दग्धमशक्ये निरयवत्वात् परमात्मनि ।
"नैनं किन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकं" इत्युपक्रम
"अ-श्रेयोऽयमदाहोऽयमक्लेशोऽशोष्य एव चेति" गीतायां
तस्योदाहृत्योक्तस्तथात्वम् ।

अदिति स्त्री न दीयते खण्डप्रते दृहत्त्वान् दो-क्लिच् न०त० ।
दातं क्लृप्तं न योग्यायां प्रथिव्याम् "चक्ररदितावसनमिति"
ता०ब्रा० "अदितौ प्रथिव्यामिति" भाष्यम् । वाचि
निरुक्तं । टितितेनुजमाता विरोधार्थे न०त० । तद्विरो-
धिन्यां देवमातरि "प्रजतिरे महाभागा दत्तकन्यास्तयोदश ।
अदितिर्दितदेनु काजा दनायुः सिंहेका तथा । क्रोधा

प्राधा च विश्वा च विनता कपिला सुनिः । कद्रुश्च
मरुजव्याघ्र ! दक्षकस्यैव भारतेति" भारतम् आदिप० ।
एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यद्योक्तं तत्रैव "दक्षस्व-
जायताङ्गुष्ठाद्विष्णाङ्गवाम्बापिः ब्रह्मणः प्रथिवीपाल !
शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाङ्गार्यां तस्य
महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः ।
ददौ स दग्ध धर्म्माय सप्रविंशतिभिन्दने । दिव्येन
विधिना देव ! कश्यपाय त्वयोदयेति" अदितिरदीना-
देवमातेति निरु० । तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे ।
अस्ति प्राणिजातम् अद-इतिच् । सर्वनाशके स्वयौ,
पमभेश्वरे च पु० । "स यद्यदेवास्त्वज्जत तत्तदत्तुमप्रियत
सर्वे वा अत्तोति तददितेरदितित्वम्, सर्वशैतस्यात्ता भवति
सर्वमस्याच्च भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति
बृ०उ० दितिः खण्डनम् । तच्छून्ये व्यखण्डे ।
"अलियासि यज्ञियास्तदितरसीति" यजु० "अदितिर-
खण्डतेति" वेददीपः ।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड । देवे । "दादशैवादिनेः
पुत्राः शक्रसख्याः नराधिप ! । तेषामवरजो विष्णुर्यत्न
लोकाः प्रतिविता इति" भारतम् हादश आदित्याः भक्रादयः
शक्रसख्याश्च देवाथेत्यर्थः ।

अदितिनन्दन पु० इत्० । देवे अदितिमुतादयोऽप्यत्र ।

अदीन ति० दी-क्त न०त० । अकारते कातर्यारहते ।

अदुष्ट ति० न०त० । अत्युक्तदुरदृष्टसाधनतारूपदोषरहिते । "अदुष्टा
सन्ता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टगच्छे वक्ष्यन्ते ।

अदूर न० न०त० । दूरत्वविरोधिसामीप्ये "अदूरे जगदम्बायाः
शारदीयो महोत्सव" इति पुरा० । तद्वति ति० ।
"परस्परान्निषादशयमदूरोच्छ्रितवर्त्तसिति" रघुः ।

अदूषित ति० न०त० । दूषितभिन्ने अदूषिते दोषानर्हे द्रव्य-
भेदे च । दूषितञ्च अशुभमर्थवचने न, पर्युषितत्वेन, विरस-
त्वेन, दोषजनकादृष्टविषयेष्वेतत्त्वेन च अदूषितादौ दुष्टत्वे न
कीर्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रभवः स्मृतावृत्तत्वाद्दृग्-
पदार्थप्रादूषितम् । दूषितविवरणं दुष्टगच्छे वक्ष्यते ।

अदृग् ति० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य । अव्ये चक्रुरिन्द्रियान्मन्ये ।
न पश्यति दृग्-कर्त्तरि क्विप् न०त० । अदर्शके ति० ।
अदृश्य ति० न०त० । दृश्यभिन्ने । न द्रष्टुमर्हति । दर्शना
नर्हे, परमेश्वरे च । "यत्तददृश्यमविज्ञोयमयाहा
मिति" श्रुतिः ।

अदृष्ट न० दृग्-क्त न०त० । पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम् । अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च । “सापेक्षत्वाद्नादित्वात् वैचित्त्यात् विश्व-
 टन्तः । प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्तु हेतुरलौकिक”
 इति “चिरपुस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विनेति” चेति
 कस्य० । अस्याभिप्रायः । इह हि जगति उच्चावच
 विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते
 च न निव्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः
 किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे
 हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः
 कादाचित्कत्वात् घटवत् । यद्यत् कादाचित्कं तस्य हेतु-
 सापेक्षं यथा घटः भवति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः
 तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयववन्द्यायेन भोगानां हेतु-
 सापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः
 कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव
 तद्हेतुत्वे नार्थान्तरापातः । कालस्य साधारणकारणतया
 विचित्रभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया
 सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः । एतेन तत्कालत्वेन कारणता-
 कल्पनेऽपि न निस्तारः तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसा-
 धारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः । अतो
 विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिककारणं यत्
 कल्पनीयं, तदेवादृष्टम् । एवमनुमानेन आगमप्रासाग्या-
 नभ्युपगन्तुं प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम् । आगमेन तु
 तत्सिद्धिरैवमभियुक्तैरभ्युपेता “स्वर्गकामो यदेति”
 गच्छे समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन
 बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया
 आगुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात्
 अतो विधिवोधितं यागादेरिदसाधनत्वं फलकालपर्यन्त-
 स्थायिस्वजन्यव्यापारं विनानुपपत्तिमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारी-
 भूतमपूर्वं कल्प्यते । तदभिप्रायेणैव चिरश्चस्तमित्याद्युक्तम् ।
 अतएव “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! ।
 त्वयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति”
 शास्त्रान्तरे कार्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्वस्य
 कीर्तनम् । तच्चादृष्टं द्विविधं पुरखं पापञ्च विहित-
 नुशानजन्यं पुरखं, निषिद्धानुशानजन्यं पापम्, तदु-
 भयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितं ज्ञेति ।
 देहादारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, ब्रह्मनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां
 मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्भिन्नं सञ्चि-
 तम् । तत्र “ये समर्था जगत्सिद्धिं सृष्टिसंहारकारकाः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते इति” शास्त्रात् “कलनात् सर्वभूतानां
 काल इत्यभिधीयते” इत्युक्तेश्च कालस्य सर्वनाशकत्वेऽपि
 नादृष्टनाशकत्वम् “नाभुक्तं लीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति”
 शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव जयः । तथा पुरखस्य कर्म-
 भायाजलस्यर्गादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्त-
 दिना नाशः । प्रारब्धातिरिक्तपुरखापुरखकर्मणां तत्त्वज्ञानात्
 नाशः । “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति”
 गीतादिशास्त्रात् । इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्ज्ञानुसृत्यते तैर्हि
 कर्मणः सूक्ष्मावस्थापद्मसंस्कारविशेष एवादृष्टस्यानीयत-
 याङ्गीक्रियते इति भेदः । तच्चादृष्टशयस्यैव विस्तरतो वाच्यम् ।
 तच्चादृष्टमात्रधर्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्यु-
 गच्छन्ति । वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म इति भेदः ।
 तेषां मते हि कर्तृत्वस्य बुद्धिधर्मतया “शास्त्रदेशितं फल-
 मनुष्ठातरोति” न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरुचितत्वम् अन्य-
 कृतकर्मणा अन्यस्य दृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् “कृतज्ञाना-
 कृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति” सूत्रेण च तथैव प्रतिपादितत्वादधिक-
 माकरे दृष्टव्यम् । अस्य च अदृष्टशब्दाच्चत्ये “प्रत्यक्ष-
 मनिमित्तं विद्यमानोपलम्बनत्वादिति” जैमिनिस्त्विति
 मानम् । तस्यायमभिप्रायः “नोदनान्मृगोऽर्थीधर्म”
 इति धर्मं वेदैकसमधिगम्यत्वमुपनिषं तस्य दृढीकर-
 णार्थमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । “अनुष्ठानादूर्द्ध्वस्यदृष्टमानस्य
 धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षव्यवसासि उत्तर-
 कालेऽपि रूपादिराहित्याद्भेदोन्मूर्धैरवगम्यता । अतएव
 दृष्टमिति सर्वैरभिधीयते” इति ऋ० भाष्यम् । सूत्रार्थम्
 प्रत्यक्षं चतुरादि न तदुपलक्ष्ये निमित्तं तेषां विद्यमानो
 पलम्बहेतुत्वात् धर्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात् । लिङ्ग-
 राहित्याच्च नानुमानविषयत्वमर्थसि । सुखदुःखयोस्तद्भेदक-
 त्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं,
 “कस्य कर्मणः ? किं फल ? मित्यध्यवसायस्य वेदैकसमधि-
 गम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्माधर्मसात्वानुमाने-
 ऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं
 धर्मस्य नोदनामात्रप्रसापकत्वं सुस्थितमिति । दृष्टमिदं
 लि० “सर्वमदृष्टं सुचीति” स्मृत्यन्तरम् । “अदृष्टमर्थ-
 मदृष्टवैभवात् करोति सुप्रिर्जनदर्शनातिथिमिति” नैप० ।
 अज्ञातमात्रे लि० । “अदृष्टविरहव्यथमिति” हितो० ।
 “अदृष्टमङ्गिर्निर्णयकमिति” सूत्रिः “अदृष्टमुपघातशङ्काभि-
 रज्ञातमिति” रघु० । अदृष्टहेतुके भयादौ च । दैवि-
 कान्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम् ।

प्रदृष्टपूर्वं लि० न पूर्वं दृष्टः सच्च सुपेति स० परनि० ।
पूर्वमदृष्टे । "अदृष्टपूर्वं हृषितोऽपि दृष्टेति" गीता ।
प्रदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थं अभावार्थं वा न०त० ।
क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब० । दृष्टि-
शून्ये लि० ।

द्वेष्य लि० न०त० । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च
पुत्रादि - "स्वं कृदुम्भाविरोधेन देयं दारमुतादृते नान्वये
मति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" याज्ञ० "अन्वा-
हितं याचितकृमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वज्ञान्ये सति । आपत्त्वपि च कष्टासु
वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याह्वराचार्या यज्ञान्यस्मै
प्रतिश्रुतम्" इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि "योऽदत्तं
प्रतिगृह्णाति यथादेयं प्रयच्छतीति" तदादानमपि स्मृतौ
निषिद्धम् । "मद्यमदेयमपेयमप्याह्वरमिति" स्मृतिः ।

दिवत् लि० न देवान् लायते प्रीणाति अनेन त्वै-करणे क ।
देवप्रीणनासाधने अच्चादौ "अदेवत्वाद्राधस" इति श्रुतिः ।
दिवमात्क पु० न०त० । देवमात्कदेशभिन्ने नदीदृष्ट्याञ्च,
सम्यन्नप्रीहृषिपानितदेशे । "वितन्वति क्षेममदेवमात्का"
इति भार० । ["अयञ्चानमदेवयुमिति" ऋ० ५, ६, ११ ।

दिव्य लि० न देव याति प्राप्नोति या-क् । देवाप्रापके ।
दिश पु० न०त० । गर्हितदेशे अद्योग्ये च । "नादेशे तपेण
कुर्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति" स्मृतिः । "स्त्रियं
स्पृगेदृशेय" इति स्मृतिः । गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिताः
केचित् संगृह्यन्ते । "वातुर्वर्ग्यं व्यस्यता तु यस्मिन् देशे
न वर्त्तते । तं स्त्रेच्छदेशं जानीयादायावर्त्तं ततः परम्"
इति विष्णु० । "आनर्त्तकाङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथः ।
तथा च सिन्धुः सौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति" पद्भ्यां स
कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य
प्राङ्घ्वेऽनारं हृषिरिति" बोधा० । "अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च तीर्थ-
यात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति" स्मृतिः ।
इदृशेषुपि केचित् आहृतर्पणादौ विशेषतोऽर्घ्याः यथा
"रुक्मं क्षमियुतं क्लिप्तं सङ्कीर्णानिदगम्बिकम् । देशं त्वनिद-
शञ्च वञ्जयेत् आङ्गकर्त्तव्यमिति" । "न स्त्रेच्छविषये आङ्गं
कुर्यान्स्त्रेच्छेत्तं तथा नेदकाचरिते पितृन् तर्पयेदिति"
गङ्गानखितौ । "परकीयगृहे यस्तु पितृन् संतर्पयेद्यदि ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरानि पितरो बलादिति" एवमन्ये-
ऽपि गङ्गास्वयोजकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । "अदेश-
काले यद्दानं-तद्दानं तामसं विदु" इति गीता ।

अद्वैव न० देवं वैश्वदेविकम् आङ्गं तच्चास्ति यत् । वैश्वदेविकम् आङ्ग-
शून्ये नित्यम् आङ्गे । तस्य पारमथैतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेव
आङ्गप्राप्तौ "अद्वैविकन्तु तत् कार्यमिति" स्मृतौ पर्युदासा
ज्ञात वैश्वदेविकम् धिकं नित्यम् आङ्गं दे वक्ष्यते । अद्वैविकम-
प्यत् । देवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च लि० ।

अदोष पु० दोषः स्मृत्युक्तदुरदृष्टमपनत्वम् अभावार्थं न०त० ।
स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न०ब० । दोषशून्ये लि० ।
अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः "तददोषौ शब्दार्थौ
सगुणावननंक्षती पुनः कार्पाति" काव्यप्र० । "अदोषं
गुणयत् काव्यमिति" सरस्वतीक० ।

अद्ग न० अद्यते देवैः अद् कर्म्मणि गन् । पुरोडागे उज्ज्वलद० ।
अद्वा अव्य० अव्यते अत् तं सन्तं गमनं ज्ञानं वा दधाति
क्लिप् । याथार्थ्यं, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये
च । "अद्वा अत्रियं पालितसङ्गारायेति" रघुः । "यस्य
स्यादद्वा न विचिकित्सास्ताति श्रुतिः । अयं स्वरदिः,
वादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्वा
कथ्येत्यादौ समासे त्यप् ।

अद्भुत न० अततोत्पत् अव्ययमाकस्मिन्कार्ये तथा भाति भा-हु
तच् । आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नव
रसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् "अद्भुतो
विस्मयस्थायिभावो गन्धर्वादेवतः ॥ पीतवर्णां वस्तु
लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य मतिमा
भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वदोऽथ रोमाञ्चगद्दम्बम-
म्ब्रभाः । तथा नेत्रविकामाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
वितर्कावेगमन्मानिहृषाद्या व्यभिचारिणः इति" । यथा
"दोर्हृशाच्चित्तचन्द्रमेश्वरधनुर्हृण्डावभङ्गोद्यतद्वारध्वनिरा
र्यबालचरितप्रस्तावनाडिगडभः । द्वाक्पथं स्तकपालसंपुट-
मिनद्वज्ज्वागडभाण्डोदरश्चासूतृपिण्डतर्चिण्डमा कथ-
मन्नो ? नाद्यापि विश्रामगति" इति ॥ तद्वति लि० ।
"कम्पाद्भुतसप्राप्ते इति" ज्योति० । अद्भुतस्वरूपविभा-
गादि "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनम् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः
प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्नाति" ज्योतिपतन्त्रे आर्षव्यण
वाक्ते । "आपजज्ञानाय भूभृगादीनां पूर्वं स्वभावप्रच्छाद्यः
देवकर्त्तृकोऽद्भुत" इति रघु० । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पात
शब्दे उक्तम् । "उदयति स तदद्भुतमालिभिमिति"
नैष० । "तममद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति" भाग० ।
अद्भुतस्वन पु० अद्भुतः स्वनो यस्य ब० । महादेवे । कर्म० ।
आश्चर्यं शब्दे । ब० । तथा भूतशब्दवति लि० ।

अद्गनि पु० अत्ति सर्वान् अद्-मनिन् । अग्नौ ।
 अद्गर त्रि० अद्-कर्त्तरि क्करच् । भक्षणशीले ।
 अद्य अव्य० अस्मिन्नहनि इदम्यद्स्य निपातः सप्रसार्थे ।
 अस्मिन् दिवसे । “कृष्ण ! त्वदीयपःपङ्कजपिञ्जरान्ते
 अद्यैव मे विद्यत मानसराजहंस इत्युद्धटः । अद्यत्वे
 इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता ।
 तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता “अद्यादिन
 मारभ्य इति” “अद्यपश्चत्वनताङ्गोति” कुमारः । एवञ्च
 वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालघटौ च वृत्तिः “अद्यावधि
 भवद्गो भिक्षोऽहमिति” वेणी० ।
 अद्यतन त्रि० अद्य भवः अद्य+ञ्चु तुङागमश्च । अद्यभवे
 वस्तुभावे । स्त्रियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्य-
 ष्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाञ्चोत् । अद्यतन-
 भविष्यति लृट् । पठ्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्-अपचत्
 अनद्यतने भविष्यति लुट्-पठ्वा । [वृत्तित्वे वर्त्तमानत्वे ।
 अद्यत्वं न० अद्य तद्गुत्तेर्भावः अद्य+त्वं । एतद्दिनं वस-
 अद्यश्वीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य-श्वस्+ख
 टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगवर्भिन्याम् । “अद्य-
 श्वीनावष्टभे” इति पा० ।
 अद्रव पु० अभावाद्ये न०त० । द्रवाभावे । न०ब० । द्रव-
 मूल्ये त्रि० “अद्रवं भूर्त्तमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारज-
 मिति” महाभाष्य० ।
 अद्रथ न० अत्राथस्थे न०त० । अत्राथस्तद्रथे अयोग्यपदार्थे
 “नाद्रथे निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति”
 अद्रि पु० अद्-क्रिन् । पर्वते, तद्वयवे प्रस्तरे यावणि ।
 दृचे, सूर्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे
 वक्ष्यते तत्र यावणि, अद्रिषुतः, मेघे “अद्रिमाता, पर्वते,
 दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोभ्यामिति” कुमारः ।
 अद्रिकर्षी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिर्बालमूषिका
 तस्याः कर्षः कर्ष्यतुल्यं पुष्पान्तःस्थं पत्रं यस्याः गौरादि-
 त्वात् ङीष् । बालमूषिकाकर्ष्यतुल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां
 अपराजितायाम् ।
 अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्ख
 इव यस्याः ब० । दृषिव्याम् । अद्रिः सुमेरोः कोल इव
 वा । विष्कम्भपर्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे
 दृश्यम् ।
 अद्रिज न० अद्रौ जायते जन-ड ७त० । (गिलाजत) इति
 खनामप्रसङ्गे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसङ्गे उपधाता-

विति केषित् । पार्श्व्यां स्त्री । पर्वतभवभावे त्रि० ।
 सैहलीदृचे स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्ताद्येऽपि
 पर्वतजाते दवानले, सूर्यजे हंसे, रूपे आत्मनि च पु० ।
 अद्रितनया स्त्री ईत० । पार्श्व्यां तद्विपत्तिः अचलकन्या
 शब्दे द्रष्टव्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र । “अद्रिसुतासमात-
 मोत्क” इति कुमा० ।
 अद्रिद्विष् पु० अद्रिभ्यः द्वेषि द्विष्-किप् । इन्द्रे । तस्य
 तदुद्देष्टुं गोलभिच्छब्दे दृश्यम् ।
 अद्रिदुग्ध पु० अद्रिभिर्पावभिर्दुग्धः अभिषुतः इत० । पावाभि-
 षुते सोमे, “तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध” इति ऋ० ।
 ६, ६७, ११, “अद्रिदुग्धः पावाभिषुत” इति भा० ।
 अद्रिट्रोणि स्त्री अद्रेट्रोणिरिव । पर्वतभवनद्याम् “अद्रि-
 ट्रोणीरनपसारमागो” इति दश० ।
 अद्रिपति पु० ईत० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।
 अद्रिबर्हम् त्रि० अद्रेर्बर्ह इव बर्होऽस्य । अद्रिः सारं
 अतिकठिने “पौकृषं द्यौरदितिरद्रिवर्हो” इति
 ऋ० १०, ६३, ३ ।
 अद्रिवृद्ध पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । “अयं निधिः
 सरमे अद्रिवृद्ध इति” ऋ० १०, १०८, ७, ।
 अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनत्ति भिद्-किप् ईत० । इन्द्रे ।
 गोलभिच्छब्दे तद्भेदेन विवरणम् ।
 अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू-किप् ७त० । अपराजितः
 लतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिके जायमानत्वा
 सथात्वम् । पार्श्व्यां स्त्री । पर्वतजातभावे त्रि० ।
 अद्रिमात पु० अद्रिर्मेघस्तक्कलं सिमोते मा-लृच् । मेघजलनि-
 स्सारिः सर्वित् कोशं दिशो अद्रिमातरमिति ऋ० ६, ८६, ३ ।
 अद्रिराज पु० अद्रिणां राजा टच्सभा० । हिमाचले ।
 अद्रिषु राजते किप् अद्रिराज् इति अत्रैय पु० । विष्णु
 मचलराजशब्दे ।
 अद्रिषुत पु० अद्रिभिः पावभिः सुतः अभिषुतः इत० पत्यम् ।
 पावाभिषुते सोमे । “शुधतो अद्रिषुतोवर्हिषोति” ऋ०
 ६, ७२, ४ अद्रिषुतः पावाभिरभिषुत इति भाष्यम् ।
 अद्रिसहत पु० अद्रिभिः संहतम् अभिषुतम् । पावाभिर्
 सोमे “स्वसारो अद्रिसंहताविति” ऋ० ६, ६८, ६ ।
 अद्रिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने त्रि० ।
 अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य
 अतिकठिने त्रि० ।
 अद्रिसारमथ त्रि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्रीषु पु० अद्रोषाम् अद्रोषी रयः इत०। हिमाचले, शिवे च।
अद्रुक्त्वं लि० अद्रु-कनिप् न०त०। श्रीहार्कचरि-“ता
वां समग्रद्रुक्त्वापेवमिति” ऋ० ५, ७०, २, “हे अद्रुक्त्वाया
अद्रोक्षारविति” भाष्यम्।

अद्रीषु लि० अद्रु-चञ् वेदे चत्वम् न० व०। श्रोहरहिते “त्वं
देहि सङ्घस्यं रयिं नोऽद्रोषेणेति” ऋ० २, ३२, ६, “अद्रो
षेण द्रोहरहितेनेति” भा०। न०त०। श्रोहाभावे पु०।

अद्रीषाविति लि० अद्रोषः अघितो येन। अद्रोहरत्के।
“कण्ठत धूमं हृषण सखायोऽद्रोषाविता” इति भेदः।

अद्रीषु पु० अभावात् न०त०। श्रोहाभावे “अद्रोहोनाभि-
मानितेति” “अद्रोहः सर्वभूतानामिति” च पुरा०।

अद्वय न० न द्वयम्। हित्वाभावे। नास्ति द्वयं हित्वं तज्ज्ञानं
वा यद्यत्। सर्वात्मतया आत्मज्ञे ब्रह्मात्मैक्यज्ञे, अभेदे च।
“अर्थतोऽप्यहयानन्दमतोतद्वैतभानत” इति वे०सा०। ब्रह्मा
द्वयं पश्यत इति अद्वयं विज्ञानाभेदः पदार्थानामस्वयम्
वादकत्वेन अस्वयर्थे अच्। बौद्धभेदे ते हि “सहोपाल-
म्नानियमाद्भेदो नीलतद्वियोरित्यनेन” पदार्थानां संविद-
भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे वक्ष्यम्।

अद्वयवादिन् पु० अद्वयं वदति सर्वमेव यस्तु चित्स्वरूपं
नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद-ण्विति। अद्वैत-
वादिनि वैदानिके, वाङ्मयीनभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु
स्वीकुरुति बौद्धे च।

अद्वयम् लि० नास्ति द्वयं हित्वमस्य व० योगविभागात्
असिच् समा०। हित्वरहिते। “सखा सुगेन अद्वया इति”
ऋ० १, १८७, २, “अद्वया द्वयरहित” इति भाष्यम्।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वयं हित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा
यस्य यत् वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैता-
नन्दे। “अर्थतोऽप्यहयानन्दमतोतद्वैतभानत इति” वे०सा०।

अद्वयाविन् लि० अद्वयमस्वयर्थे विनि अन्दसि दीर्घः देव-
पितृयानरूपमार्गद्वयरहिते। “सुलस्य पाथः पदम-
द्वयाविन्” इति ऋ० १, ४ १५६, २, अद्वयाविनः मार्ग-
द्वयरहितेति भाष्यम्।

अद्वय लि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्वयस्य वा० उ न०त०। द्वि-
प्रकाररूपकापस्वयस्ये अन्वर्वाङ्मैक्यरूपे “उप हयुक्त्वाहयुक्त्वं
वसव इति” ऋ० ८, १८, १५।

अद्वार न० निन्दितं द्वारम्। प्रवेशानर्हे सुप्रद्वारे “अद्वारेण
प्रवेशनमिति” “अद्वारेण न चातोयादृश्यामं वा वेप्रस
वा पुरमिति” च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य व०।

प्रवेशयोग्ये दुष्प्रवेशे, अगस्ये अयुपावे च लि०।

अद्वितीय लि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः इतं
तन्नास्ति यस्य व०। सजातीयभेदभेदभूत्ये केवले परमा-

त्मनि। वस्तुद्वितीयमिति भा० “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति”
श्रुतिः। “अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति” पदत्रयेण

ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यसङ्गम्। तथाहि भेदज्ञानम् त्रिधा
स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। दृष्टादीनां

स्वाययशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य
भेदः सजातीयभेदः, घटस्य घटादितो भेदः विजातीयभेदः।

ब्रह्मणश्च “तदनन्यत्वमारम्भाण्यशब्दादिभ्य” इति सूत्रेण
स्वकार्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेव्यव-

हारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीय
त्वेऽपि ततोऽभेदेऽप्य तद्विज्ञस्याभावान् “सर्वं स्वस्वितं

ब्रह्मेति” अत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेदः
सिद्धपत्वेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयशब्दे, अस्वच्छरे लि०।

अद्विषेण्य लि० हेष्टुं शीलमस्य, द्विष-एवत्यन्-किञ्च न०त०।
प्रियरूपे, “मयोभुरद्विषेण्यः सखेति” ऋ० १, १८७, २,
अद्विषेण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावात् न०त०। द्वेषाभावे। व०।
द्वेषरहिते लि०। “अद्वेषो हृत्तयोर्देष” इति ऋ० १,
२४, ७, “अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्तीति” भाष्यम्।

एतेन अद्वेषः शब्दे एतन्नान्यस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः
केपाश्चिद् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् लि० द्विष-असृन् न०त०। द्वेषान्मथ्ये द्वेषार्कर्त्तरि
“अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति” ऋ० ५, ८७, ८, “अद्वेष-
अद्वेषस” इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः इतं भेदः अभावात्
न०त०। अभेदे, “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सम्बोध्य-
स्थानु यदिति” उक्तरचरितम्। नास्ति इतं भेदो यत्।

भेदरहिते लि० ब्रह्मणि न०। “अद्वैततत्त्वं एव सत्य-
तरेऽपि लोक” इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरित्।
स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे इत०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे “सुपांसुलुगित्वादिना” वर्षव्यत्ययः। अथ-
शब्दार्थे “अथा निबद्ध उक्तर” इति ऋ० ४, १८६, अथा
“अथानन्तरमिति” भा०। अथापीषस्य पोषेणेति य०

१२, ८, अधेति अव्ययम् अथार्थे “निपातस्य चेति” पा०
दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिषः । नाभेरधः-
प्रदेशे नेत्यनुवृत्तौ “जोगात्रीविमधःकायं संसृशुन् धरणीम-
पीति” स्मृतिः । “अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति” रघु० ।
अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः । न्यूनीकरणे,
तिरस्कारे, अधरीकरणे च ।
अधःक्षिप्रं त्रि० अधोमुखेन क्षिप्रम् क्षिप-क्त शाक०त० । अधो-
मुखतया स्थापिते न्यञ्जिते न्युञ्जीकृते, ऽधस्ताद्धिते च ।
अधःपृष्ठी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजि-
ह्वायाम् अशकपुष्पाम् (भाटुङ्क) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये ।
अधः(धरशु)शय्या स्त्री अधोवर्तिनी शय्या वा सत्वम् । खड्गा-
वर्जनेन भूमिशय्यायाम् “अन्नोन्ननं ब्रह्मचर्यमधःशय्यां
गुरोर्हितम् । आ समावर्त्तनात् कुर्यादिति” मनु० ।
अधन त्रि० नास्ति धनमस्य । धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते
च । “अधनो हि धनं लब्ध्वा हृष्यन्त्ये मन्त्ये जगदिति”
नीति० । “भाष्यां पुत्रश्च दासश्च त्वय एवाधनाः स्मृताः ।
यत्ते समधिगच्छन्ति यस्तैते तस्य तद्वनमिति” मनुः ।
“स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति” दायभागः ।
अधम त्रि० अव-अम-धादेशः । कृतसिते, हीने च । “सर्वत्र
त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा” इति । “अधमसमवर्तिषा
न्यर्कजेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणाना-
मिति” ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके
रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे ।
अधमभृतक पु० कर्म० । “उत्तमस्त्वायुषीयोऽत्र मध्यमस्तु
कपीगलः । अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत
इति” अतृत्कृते, पञ्चविधशुभ्रूषकमध्ये भृतकभेदे ।
अधमर्ष त्रि० अधः अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य ब० ।
अवश्यदेयर्षशोधके (स्वातक) इति प्रसिद्धे ऋष्ययज्ञोत्तरि ।
अधमर्षिक त्रि० अधमस्त्वणमवश्यदेयं दाहत्वेनास्त्वस्य ठन् ।
अधमर्षशब्दार्थे । “महोता च क्रमाहायो धनिनामधम-
र्षिक” इति याज्ञ० । “यैर्यैरुपायैरथं स्वं प्राप्नुयादुत्तम-
र्षिकः । तैस्तैरुपायैः संवृत्तं दापयेदधमर्षिकमिति” मनुः ।
अस्त्वर्थे इति । अधमर्षीत्यप्यत्रैव त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
अधमार्ङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म० । चरणे । तस्य सर्वा-
ङ्गाण्यथा अधरस्थत्वात् अधमत्वम् ।
अधमार्ङ्ग न० अधममङ्गम् । नाभेरधोभागे । ततः भवादी
यत् । अधमार्ङ्गम् तद्गवादी, तत्त्वन्ध्वनि च त्रि० ।
अधर पु० न भ्रियते ष्टु-अच् न०त० । (ठोट) इति ख्याते
ऊर्ध्वे, नीचे वा ओष्ठे । “पिबसि रतिसर्वस्वमधरमिति”

यङ्ग० । “निर्वृष्टरागोऽधर” इति सा०दर्प० । “उभा-
मुखे विस्वफलाधोरोष्ठे” इति कुमा० । “अधरं
खलु विस्वनामकं फलमाध्यामिति भव्यमन्यम् । लभ-
तेऽधरविस्वद्वयदः पदमस्या रदनच्छदे वददिति” मैत्र० ।
धरणं धरः ब० । तत्सम्बन्धरहिते हीने, पूव० । तले,
नीचे च अरमन्द्रे स्त्रीचिह्नभेदे पु०न० । हीनवादिनि
त्रि० । अर्धं सर्वनामकार्यभाक् । तत्रायं विशेषः
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायामि-
मिति (पा०ग०) । इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्वनामता-
व्यवस्था च स्त्राभिधेयामेवोऽवधिनियमः । अवधित्वञ्च दैशिकं
कालिकञ्च तत्र “पूर्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः ।
सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तेश्चकालयोरित्य” भिशुक्तोक्तेः
केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्वेषाम्, तथाहि पूर्वा-
परावरपरोत्तरशब्दा मुख्यतश्चा दिक्कालयोर्वर्त्तने तदव-
च्छिन्नदेशग्रामादौ च । तत्र पूर्वस्थां दिशं वसति, पूर्व-
स्थादिश आगतः पूर्वदिक्सम्बन्धात् पूर्वा वापी । एवं
पूर्वस्थान् मासे वसति पूर्वस्थात् मासाच्चिह्नतः । तत्काल-
सम्बन्धात् पूर्वा गुरुः पूर्वस्थान् गुरोरागतः पूर्वस्थात्
प्रासादादागत इत्यादि । एवम् अपरावरपरशब्दत्वयस्यापि
“ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तमन्तः इति भेदः ।
अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अररो वा । अपरस्थान् अव-
रस्थान् वा पर्वते वसति । सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्वास्तु
दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः । न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थं
बोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः
परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः । एतच्छब्दप्रेक्षया मुख्यतया
वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्धकं अन्यस्य तु
स्वतो देशवृत्तत्वम् । सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालो-
ऽप्याश्रयः । तेन परः अपरः अररो वा कालः ।
अतएव परकालसम्बन्धात् परःपाणिनिः अपरकाल-
संबन्धादपरः कैयटादिरिति । दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि
दिगवच्छिन्ने पर्वतादौ च वर्त्तन्ते न तु काष्ठे, नापि
कालावच्छिन्ने इति भेदः । दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे
पर्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिकसम्ब-
न्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति । तेन “स्वस्वज्ञातिधने-
ऽनापि कालदिग्देशप्रसवः । पूर्वापरावरधरापराश
दक्षिणोत्तरौ” इति गणरत्ने सर्वेषां कालादिदृष्टिषोक्तावपि
दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तत्वमिति तेनैव स्वज्ञातव्यास्मान-
रूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम् । दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिग्घ्न भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे
वक्ष्यते । सर्वनाम्नां हस्तौ पुंल्लङ्वात् अधरस्यां भवः अधर-
तन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरदृष्टिः अधरा अधरस्याः
अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि । [अधोभागे इत्यर्थे ।

अधरतम् अय० अधर-तसिन् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यष्टौ
अधरत्तात् अय० अधर+अस्ताति ष्ट० । अधरत इत्यर्थे ।

“पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति” ऋ० १०, २६, १४,
अधरमधु न० अधरस्य सध्वन् आस्तादाति ययात् ।
अधररसे । [रतइत्यर्थे

प्रधरस्तात् अय० अधर+सप्रस्थाद्यर्थे अस्ताति । अध-
प्रधराच् त्रि० अधरां दक्षिणां दिग्घ्नञ्चति क्तिप् । दक्षिण
दिग्गन्त्रि । “प्राङ् वा उदङ् वा षडङ् वा प्रश्नायीताभि-
नङ्गाच्च इति छा० उ० । स्त्रियामधराचीति । सा च
दक्षिणस्यां दिग् च ।

अधराचीन त्रि० अधराच्चि भवः अधराच्+ख । अधःप्रदेश-
भवे । “अधराचीनमङ्गणोदपासप” इति ऋ० २, १७, ५,
अधराच्च त्रि० अधरच्यां भवः यत् । दक्षिणदिग्भवे अधो-
दिग्भवे च । “अरधं प्राञ्च विषमरधं यदुदीचप्रम्
अथैकमधराचप्रमिति” वेदः ।

अधरात् अय० अधर+अस्यर्थे आति । अधरतइत्य-
स्यार्थे । “पञ्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति” ऋ० ६, ६, ६,
अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः ।

अधरीण त्रि० अधरे भवः अधर+ख । अधरभवे ।

अधरेण अय० अधरस्मिन् देशे, दिग् वा अधर+
एनप् । प्रथमासप्तमीष्टौ आसन्ने नीचे देशादौ, सच्चि-
उददक्षिणदिग् च । [त्वसुपचारात् । अधरदिवसे ।

अधरेद्युस् अय० अधरे दिने अधर+एद्युस् । कालदृष्टि-
अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा० इ० । न्यूनाधिक्यवति
निभ्रोज्जते । “अद्यात् काकः पुरोडाशंश्चावलिङ्गाङ्गविस्तथा
स्वायं च न स्यात् कश्चिञ्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तर-
मिति” मनुः ।

अधर्म पु० भ्रियतेऽनेन छ-मनिन् विरोधे न०त० । धर्मवि-
रोधिन वेदादिनिषिद्धकर्म जन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिविहं-
सादौ च । “नोदनालज्जणोऽर्थोऽधर्म” इति सूत्रकारेण
निषेधलज्जणोऽनर्थोऽधर्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र
वेदप्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म, तद्विषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्मः ।
स च निषिद्धकर्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः । अनर्थश्च
अनिष्टयाधनम् । तत्सम्पत्तिस्तु “विहितस्थानतुष्टाना-

च्चिन्दितस्य च सेवनात् अनियन्त्राच्चैन्द्रियाणाम् नरः
पतनश्च्छतीति” । “शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्या
चरतां नर” इत्यादिना शास्त्रेण कर्मणासाशुविनाशनां
कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि
तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत्
कल्पयति अतः ‘चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना” अदृष्ट-
शब्दे दर्शितशुक्ते च पापसत्त्वसाधनम् । “अधर्मेण धते
तावत् ततो भद्राणि पश्यति । ततः सपत्नान् जयति
समूलस्तु विनश्यतीति” मनुः । “अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं
सृजामृहमिति” गीता । अधर्मभेदात्गतविशेषोक्ते-
साधर्मसत्त्वम् यथा

“कर्मभिनियतैर्वेदो जन्तुर्दुःखान्नुपाप्नुते । येन येन तु
भावेन कर्मणा पुरुषो गतिम् । प्रयाति परुषां चोरां तत्ते
वक्ष्यामृतः परम् । अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोह-
समन्वितः । पतितान् प्रतिगृह्णाथ खरयोनी प्रजायते ।
खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । खरो मृतो
बलीवर्हः सप्त वर्षाणि जीवति । बलीवर्हो मृतश्चापि आयते
ब्रह्मराजसः । ब्रह्मराजश्च मासांस्तीक्ष्णतो जायेत ब्राह्मणः ।
पतितं याजयित्वा तु क्षमियोनी प्रजायते । तत्र जीवति
वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । क्षमिभावोऽहिषुक्तस्तु ततो
जायेत गर्हभः । गर्हभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि
शृकरः । कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः ।
श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः । उपाध्यायस्य
यः पापं शिष्यः कुर्यादुबुद्धिमान् । स जीव इह संसारा-
स्वीनाप्रोति न संशयः । प्राक्श्वा भवति राजेन्द्र ! ततः
क्रव्यान्ततः खरः । ततः प्रेतः परिक्रिष्टः पश्चाज्जायेत
ब्राह्मणः । मनसाऽपि गुरोर्भार्यां यः शिष्यो याति पाप-
कृत् । स उद्यान् प्रति संसारानधर्मेणैह चेतसा ।
श्रियोनी तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति । तत्रापि
निधनं प्राप्नोति क्षमियोनी प्रजायते । क्षमिभावमनुप्राप्तो
वर्षमेकन्तु जीवति । ततस्तु निधनं प्राप्नोति ब्रह्मयोनी
प्रजायते । यदि पुत्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्त्यादकारणे ।
आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते । पितरं
मातरञ्चैव यस्तु पुत्रोऽवमन्यते । सोऽपि राजन् ! मृतो
जन्तुः पूर्वं जायेत गर्दभः । गर्हभत्वन्तु सम्भ्राय दश वर्षाणि
जीवति । संवत्सरन्तु वस्त्रीरस्ततो जायेत मानवः । पुत्रस्य
मातापितरौ यस्य रुदायुजावपि । गुरुर्हन्त्यानतः सोऽपि
मृतो जायेत गर्दभः । खरो जीवति मासांस्तु दश श्रा

च चतुर्दश । विहालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः ।
 मातापितरावाक्रुष्य सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु
 तायेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि
 वर्षाणि शङ्कुकः । व्यालो भत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत
 मानुषः । भर्तृपिण्डसुपाञ्चनू यो राजद्विष्टानि सेवते ।
 सोऽपि मोहसमापन्नो नृतो जायेत वानरः । वानरो
 दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । आऽथ भूत्वाऽथ
 षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहृत्तां तु नरो
 यमस्य विषयं गतः । संसाराणां यतं गत्वा क्षमियोनौ
 प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! ।
 दुष्कृतस्य जयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । अस्त्रयको
 नरश्चापि नृतो जायेत शार्ङ्गकः । विद्यासहृत्तां च नरो
 मीनो जायेत दुर्म्भतिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि नृगो
 जायेत भारत । नृगस्तु चतुरो मासांस्तत्प्लागः प्रजा-
 यते । जगस्तु निधनं प्राप्य पूर्णं संवत्सरे ततः । कीटः
 प्रजायते अन्तस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तलान्
 माषान् कुलत्यान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ सुक्रांश्च गोध-
 मानतसीस्तथा । शस्यस्यान्यस्य हृत्तां च मोहाञ्जानुरचे-
 तनः । स जायते महाराज ! मूषिको निरपत्नपः । तत्र
 प्रोथ महाराज ! नृगो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु
 रोगेण म्रियते नृप ! । न्वा ततो जायते मूढः कर्मणा
 तेन पार्थिव ! । भूत्वा न्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत
 मानवः । परदारभिमर्षन्त कृत्वा जायेत वै वृकः । न्वा
 शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा । आतुर्भार्यान्तु
 पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति
 सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्यां गुरोर्भार्यां
 राजभार्यान्त्यैव च । धर्षयित्वा तु कामाद्य नृतो जायेत
 शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः ।
 विड्ढालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलिकस्तु
 मासांस्त्रीन् कीटः सग्राह्यासमेव तु । एतानामाद्य
 संसारान् क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु
 क्षमियोनौ चतुर्दश । ततोऽधर्म्मजयं कृत्वा पुनर्जायते
 मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यत्ने दानेऽथवा विभो ! ।
 मोहात्करोति यो विभं स नृतो जायते क्षमिः ।
 क्षमिष्ठीविति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य जयं
 कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्व्वं दृत्वा तु यः कन्यां
 द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! नृतो जन्तुः
 क्षमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि तयोदय

युधिष्ठिर ! । अधर्म्मसङ्गये सुक्रस्ततो जायेत मानुषः ।
 देवकार्यमकृत्वा तु पितृकार्यमथापि वा । क्षमिष्ठीय
 समञ्चनू वै नृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि
 ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालश्चापि मासं तस्मान्
 मानुषः । ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि आतरं योऽवमन्यते ।
 सोऽपि नृत्यसुपागम्य क्रौञ्चयोगौ प्रजायते । क्रौञ्चो
 जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधन-
 मापन्नो मानुषत्वसुपाञ्चते । एषलो मङ्गल्यो गत्वा
 क्षमियोनौ प्रजायते । ततः सम्राज्य निधनं जायेत
 शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! ।
 न्वा ततो जायते मूढः कर्मणा तेन पार्थिव ! । न्वा भूत्वा
 कृतकर्म्मोऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्रापस्यं ससुपाद्य
 नृतो जायेत मूषिकः । कृतघ्नस्तु नृतो राजन् ! यमस्य
 विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्म्मधं प्राप्नोति दारु-
 णम् । दशं ससुहरं शूलमग्निशुक्रञ्च दारुणम् ।
 असिपत्नवनं घोरं बालुकां क्रूटशरामञ्जीम् । एतासान्याद्य
 वङ्गोः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोपा-
 स्ततो वध्यति भारत ! । ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोप-
 भेदतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य क्षमियोनौ प्रजायते ।
 क्षमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भ-
 समासाद्य अत्रैव म्रियते शिशुः । ततो गर्भशरं
 जन्तुर्म्मृच्छभिः सम्पद्यते । संसारांश्च ब्रह्मन् गत्वा
 ततस्तिर्य्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य वृद्धवर्षगणा-
 निह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्म्मः प्रजायते । दधि
 कृत्वा वकश्चापि ज्यो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु
 दुर्म्भुद्धिर्भुदुंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं कृत्वा
 अपूपं वा पिपीनिकाः । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते
 हृलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवायने ।
 कृत्वा पिष्टमयं पूपं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो कृत्वा
 तु दुर्म्भुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं कृत्वा तु दुर्म्भु-
 द्विर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः
 संप्रजायते । कृत्वा तु काञ्चनं भायुं क्षमियोनौ
 प्रजायते । पत्नीयं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं स मरुति ।
 क्रौञ्चकन्तु ततो कृत्वा नरो जायेत वक्तृकः । अंशुकं
 चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा उरु-
 लन्तु नृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कापीसिकं कृत्वा
 नृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वापिक-
 श्वैव भारत ! । शौमञ्च वक्त्रमादाय शयो जन्तुः प्रजायते

वर्षान् हृत्वा तु पुरुषो ऋतो जायेत वर्षिणः । हृत्वा
रक्षानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्षकादीस्तथा
मन्त्रांशोरयित्वेह मानवः । कुक्षुन्दरित्वमाप्नोति राजन् !
लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च
च । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानवः ।
चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोर-
यते तैलं नरो मोहसमान्वितः । सोऽपि राजन् ! ऋतो जन्तु-
स्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हृत्वा सशस्त्रः
पुरुषाधमः । अर्थार्थी यदि वा वैरो स ऋतो जायते
खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण
बध्यते । स ऋतो ऋग्योनौ तु नियोद्दिग्गोऽभिजायत ।
ऋगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हृतो
ऋगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे
सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि ह्रीपी
वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपर्याय-
नोदितः । अधर्मस्य ज्ञयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः ।
स्त्रिंशं हृत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । वड्ढ्केगान्
समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पश्यान्महाराज !
कमियोनौ प्रजायते । कमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत
मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मज्जिका जायते नरः ।
मज्जिकासङ्कवशगो वृद्धन् मासान् भवत्युत । ततः पाप-
ज्ञयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो
लोभशः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोर-
यन्नरः । स जायते वस्तुसमो दारुणो मूषको महान् ।
दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । दतं हृत्वा
तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमथो हृत्वा
काको जायेत दुर्धर्मतः । लवणं चोरयित्वा तु चौरि-
काकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्रं यो वै निष्क्रीति
मानवः । स गतायुर्नरस्ताड्य मत्स्ययोनौ प्रजायते ।
मत्स्ये, निमनुप्राप्य ऋतो जायेत मानवः । मानुषत्व-
मनुप्राप्य लोष्ठायुरूपपद्यते । पापानि तु नराः कृत्वा तिर्यग्
जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणेन धर्मं जानन्ति
किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति त्रैतैः मदा ।
सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । अमवाभाः
प्रजायन्ते स्त्रेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा
लोभमोहसमान्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति
ये नराः । अरोगा रूपावन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियो-
ऽप्येतेन क्लेशेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेपामेव जन्तूनां

भाष्यांत्वनुपयानि ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्व्व एव
प्रकीर्त्तिताः । एतद्देहं जेयमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! ।
अपरान् मत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्कथा
महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरपीणां श्रुं मध्येष्ट-
श्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कात्स्न्येन यथावदनुवर्षि-
तम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्मे कुरु मनः सदा ह० वं० ।
“महापातकजान् घोराच्चरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मण-
यात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्वह । ऋगश्चक्रोद्वाषां
ब्रह्महा योनिश्छति । खरपुरुषत्रेणानां सुरापो नात्र
संशयः । कमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तद्य-
गुल्मलतात्वञ्च क्रमशोगुरुतल्पग” इति । “ऋक्षकरखरो-
द्वाषां गोऽजायिन्ऋगपत्तिष्णाम् । चण्डालपुकसानाञ्च ब्रह्म-
हा योनिश्छति । कमिकीटपतङ्गानां विडुभुजाश्चैव पत्ति-
ष्णाम् । शिंखाणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो भजेत् ।
नृताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिष्णाम् । शिंखा-
णाञ्च पिशाचानां स्तेनोविप्रः सहस्रयः । तणगुल्मलतानां
च क्रव्यादां दंष्ट्रिष्णामपि । क्रूरकर्मकृताश्चैव शतशोगुरु-
तल्पग” इति । “ब्रह्महा ज्यरोगो स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः ।
हेमहारी च कुलखी दुग्धमां गुरुतल्पगः । यो येन संव-
सलेषां स तस्मिन्नेऽभिजायते । अक्षहर्त्तामयायो स्यान्मूको-
वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पृति-
नामिक” । तैलहृत्सैलपायी स्यात् पृतिपत्तस्तु स्तचक ।
यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलाच्चरः । अथयं याति
तिर्य्यक्तप्लग्धुं चैवाङ्गत हृदिरिति” । “परस्य योषितं
हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अथगये निजले देगे
भवति ब्रह्मराजसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नाप-
हारकः । पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धान् कुक्षुन्दरिः
शुभान् । मणिसक्ताप्रवानानि हृत्वा लोभेन मानवः ।
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति” । “मूषको
धान्यहारी, स्याद्दयानसद्गुः, कपिः फलम् । जलं प्रवः, पयः
काको, गृहकारो हृत्पत्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो,
गा ह्रीषा, ऽग्निं वकस्तथा । श्विषी वस्त्रं, द्वा रमन्तु, चोरी
नवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतन्नु मयोक्तं स्तेयकर्मणि ।
द्रव्यप्रकाराह यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्या-
पहृत्यभागस्य यादृशाः प्रकारस्तादृशा एव प्राणिजातयः
स्तेयकर्मण्यपहृत्कारो भवन्ति यथा कांशुचारी हंस
इति । यथवा यत्फलसाधनन्द्रव्यमपहरति तत्साधन-
विक्रानो यथा पङ्कतामश्चहारक इति” धिता० । “ब्रह्महा

कृषी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलति, गेरदाग्निदावुन्मत्ती, गुरुप्रतिहन्तापहारी, गोभ्रशान्धो, धर्मपत्नी सन्नान्यत्र प्रहसः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कृण्वाशी भगभक्तो, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापारो च काशः, स्त्रीपण्योपजीवी ब्रह्मः, कौमार-दारत्यागी दुर्भगो, मिष्टकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको-गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्वीजी, क्रूरकर्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षपणकः, शङ्खशुक्र-पहारी, कपासी दीपापहारी कौशिको, मित्तधुक् क्षयी, मातापितृराक्रोशकः खञ्जम" इति अश्वतथागुल्लणो, सुद्धमुञ्जःसंलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी-होपदी, उच्छन्नजङ्घाचरणो, विवाहविपन्नकर्ता किञ्चोष्ठः, अवशुरणः क्षिप्रहस्तो, माहृष्टोऽन्धः, क्षुधागामी, वात-ठषणः, चतुष्पथे विषमूत्रविसर्जने मूत्रकच्छो, कन्याद्रूपकः बह्वः, ईर्ष्यालुर्भगः, पितृविवदमानोऽपहारी, न्यासा-पहारीनपत्यो, रत्नापहार्यत्यन्दरिद्रोविद्याविक्रयी पुरुष-भृगः, नेद्विक्रयो द्वीपी, बह्वयाजकोजलज्वः, अयाज्यया-जकोवराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टकभोजी वातरः, यतस्ततोऽन्धकार्जः, कतवन्दहनात्स्वद्योतः, दारकाचार्योसुखविगन्धिः, पर्युषितभोजी क्षभिः, अदत्तादा-यी बलीवर्दी, मत्सरी भ्रमरः, अन्प्रात्सादी मण्डलकृषी, शूद्राचार्यःश्रपाकः, गोहृता सर्पः, क्षेप्रापहारी क्षयी, अज्ञापहार्य जीपी, चानापहारी मूर्खः, चण्डालीपुक्-सोमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सर्वणाभिगामी दरिद्रः, जलहारी भत्सः, क्षीरहारी बलाका, वाङ्मिषकोऽङ्गपीनः, अतिक्रियविक्रयो गृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोगर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्याप-हारी परप्रेष्यः, मत्स्यबधे गर्भवासी" इत्येवं नानाश्रुति-वचनैः गतिविशेषो भिदाक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालप-र्यन्तस्यायिताऽधर्मस्येति गम्यते । न० अर्निचसमा० अधर्मा । प्रत्यक्षधर्मशून्ये त्वि० । नास्ति निवृत्तः धर्मो यस्य अनिचसमा० अधर्मा । क्षीणपुण्ये त्वि० । "तारकावर्ध-मिवाधर्मविनाशपिशुनमिति" काद० । गुणाद्यपरपर्यायः अधर्मस्तद्विहिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्मचारिन् त्वि० न धर्मं चरति अनुतिष्ठति चर+प्णिनि इत० न०त० । धर्मकृत्याननुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्ममय त्वि० अधर्मेण प्रचुरः प्राचुर्यांश्चे मयट् । पाप-प्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि । अधर्मात्मन् त्वि० अधर्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन अधर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेपु जीवादिपञ्चकास्त-कायेषु मध्ये स्थितस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे इत्यम् । [ङीप् ।

अधर्मिन् त्वि० अधर्मः पापमख्यस्य इति । पापवति स्त्रिया अधर्मिष्ठ त्वि० अतिशयेन अधर्मी इडन् भव्याट्टिलोपः । श्चपापयुक्ते ।

अधर्मा त्वि० न धर्माय हितं यत् । पापापादके, "पञ्चाना-तु तयो धर्मां हावाधर्मां श्रुताविहेत" मनुः ।

अधर्वा स्त्रो न विद्यमानो धवो भर्ता यस्याः । श्वतभर्तृकाय-विधवायास् स्त्रियाम् । [भागगन्तरि त्वि० ।

अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चौरे, अधो-अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वाधे-अच् । सन्धिं कृत्वा चौर्यकारके । (सिन्धियात्) ।

अधश्चिरस् न० अधोवर्ति चिरः सस्य शत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्धशशात् प्रथमा-पञ्चमीसप्रत्ययां उच्चेयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोरस्य, पञ्च-मार्थे अधोहजात् पतति, सप्रमार्थे अधोऽट्टे घेते इत्यादि । "अधः कथञ्चिद्वृत्तभूमिभागमिति" कुमा० । "पतत्यधोधाम विस्तरि सञ्चितः, इति माघः ।

अधस्तान त्वि० अधोभवः अधस+शु तट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । "एवमागामियागीयसुखकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मण इति" श्रुतिः । "अधस्तनः पूर्वतनः दृक्त्वच्छास्तेषु व्यवहार" इति न्याया-दिति" रघुनन्दनोक्तेः पूर्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आसु । अस्त्वानाधरे । इत्ये त् नासु । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्रमार्थे एव "धर्मेण गमनमर्ध-गमनमधस्ताद् भवत्यधमेणेति" ४४ साङ्गुका० ।

अधस्यादम् न० अधोवृत्ति पदं वा सत्वम् । विभ्रपदे ।

अधमार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्मिक त्वि० धर्मं चरति आसेवते उक् विरोधार्थे न०त० ।

अधर्मे-स्वारसिकप्रवृत्तमिति "अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति" उक्तिं तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र लि० ।

अधि अर्थ० न+धा-क्ति । अधिकारे, ऐश्वर्ये, स्वत्वे, अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । यस्य ऐश्वर्ये, स्वत्वे च कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्रभो, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधिः अध्ययने ऋथ्यवशित्वस्वरणाधिक्येषु" इति गणरत्ने उक्तम् ततो-पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इडोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिद्योतकः । ऐश्वर्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-गतमिनम् अन्वा० ० । ऋरणे सातुरध्येति इकः ऋणार्थत्व-मधिद्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधि-परी अनर्थकाविति" पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतिस्वाभावात् नोपसर्गत्वम् । तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञावाधात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्व-यत्वभावद्योतकत्वे ऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् । तेन "तस्मिन्नात्मवतुभंगे प्राङ्नाकमधितस्युधीति" रघौ न षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितवाधित्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । मुग्धबोधे तु "नात्वाच्चायां स्वतो मातिक्रमेऽतिः पर्यधी गताविति" गत्वर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्युधीत्यस्य गतवती-त्वर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेकः । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-वादधि" इति ऋ० १.६.१० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दितीति" ऋ० १.१६.६, "नाकस्य दुःखरहितस्य सूर्यस्य उपरोति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र सामधि-करिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कर्त्तीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरात्परत्वं गम्यते अधिकारो विनियोगः । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्पधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-सर्गत्वम् "धात्वर्थं वाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यस्य उपसर्गगतिसिद्धये"त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे षत्वम् । "अधिगतं विधिवद् यद-पालयदिह्यादौ" दायत्वेन लक्ष्यमित्यर्थः । एवमन्य-त्वापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखकमे-नेति आ+धा-क्ति वा ष्ट० षुस्सः । मनःपीडायाम् षु० । अधिकं लि० अध्याख्य एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च ।

प्रधाने अतिरिक्ते, "जनं न सत्येष्वधिको वधाधे" इति रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिभाषातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च । तत्रानुरूपतिक्रमे "अकालप्रसवा नार्य इत्युपक्रम्य" "हीना-ङ्गोमधिकङ्गीच्च जायन्ते यदि वा तव्य" इत्यरिष्टसुकृतादा-ह्यर्थम् । "हीनाङ्गमधिकङ्गञ्च आङ्गभोज्जे विवर्जयेदिति" ऋतिः । "इयमधिकमनोज्ञा वस्त्वलेनापि तन्वोति" शत० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असा-धरणे च । "ब्राह्मणस्याधिकं लक्षं, नातिव्यस्य विजितं, निर्विदं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमः "ब्राह्मणस्याधिकं लक्षमिति ब्राह्मणस्य प्रतिपत्त्यादिना यत्क्षेत्रं तदधिक-मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलक्ष्यसाधारणम् । "निर्विदं वैश्यशूद्रयोरिति" अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य क्षपि गोरजादिलक्ष्यविदं तदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशूद्रया-दिना अतिरूपेण यत्क्षेत्रं तदसाधारणम् । एवमनुसोमजाना-अतिलोभजानाश्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्येतेषु यद्यदसाधारण-सुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विदग्द्धे नोच्यते सर्वस्यापि अतिरूपत्वात् "निर्विदो अतिभोगयो-रिति" त्रिकाण्डोत्तरात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्" इति मितान्तरा । दर्पणोक्ते अधोलङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयणोरेकस्याधिक्येऽधिकसुच्यते" । "किमधिकमस्य प्रभो मङ्गिमानं वारिधेरिर्यत्र । अज्ञात एव भूते रसौ निक्षिप्य भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "सुगान्तकालप्रतिषं-हृतात्मनो जगन्नि यस्यां सयिकाशमासत । तमो मसुक्ष्मत्वं न कैटभद्विपस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा सुदः" इति भाषे तु आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे व्यञ् आधिक्यम् । उचित-प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोक्तं च ।

अधिकतरं लि० अधिक+तरप् । इयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्, अधिकतमं लि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोक्तं च ।

अधिकमासं पु० कर्म० । मलमासे तद्वरणमधिसमासश्चेत् । अधिकरणं न० अधि+ज्ञ-ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कल्कर्मव्यवहृतामसाद्याहारयत् क्रियाम् । उपकर्त्तुं क्रियासिद्धौ यास्तेऽधिरथं कृतमिति" इतिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कल्कर्मद्वारा क्रियान्तये कारके, यथा गेहेस्थान्यामङ्गं पञ्चतीत्यादौ षड्दशकल्कद्वारा, स्थान्याच कर्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियान्तयत्वात्, षड्दशैः । "आधारोऽधिकरथमिति" "सप्तमधिकरणे इति" पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्मी स एव । यथा गुणकर्म-
जातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं,
तत्राधिकरूपैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डलादेर्वेदरादीनामधि-
करणत्वम् गृहादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्ये । द्रव्यादिषु
गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकर-
णत्वं न तु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्यव्यम् ।
क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन् । पूर्वोत्तरमीमांसाशास्त्र-
प्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंग्रहपूर्वपक्षसिद्धान्त-
निर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये । तथा हि
“विषयोविशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति” सिद्धान्तः
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति” मीमांसा । तत्र विचा-
राहं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विशयः इदमित्यं
न वेति विकल्पः । तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्यत्वे
युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तं युक्तिं खण्ड-
यित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः । ततश्चेत्यादिभि-
नापेन सिद्धान्तसिद्धयोर्पक्षं हारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति
यथा “स्वाध्यायोऽध्येतव्यं” इत्यादिवाक्यं विचारार्थत्वेन
विषयः । अत्राध्ययनमन्त्रग्रहणमात्रम् ? अर्थग्रहणपर्यन्ता-
ध्ययनं ? वेति संग्रहः । तत्र अन्त्रग्रहणमात्रमध्ययनमिति
पूर्वपक्षः । अर्थज्ञानसहितान्त्रग्रहणमिति सिद्धान्तः । तेन
विधिवत्कस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय-
इत्यं तत् प्रतिपादकावयवपञ्चाङ्गान्यायोऽन्वयसिद्धये । एव-
मन्यदयुदाहृत्यम् । उत्तरमीमांसायांमपि एतानि यथा-
यथं योज्यानि विशेषस्त्वर्थं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा
यथोक्तं माधवाचार्येण । “तल्लैकिकमधिकरणं पञ्चावयवं
विषयः सन्दिहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा
इति” सङ्गतिश्च “शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतय-
स्त्रिधा । शस्त्रादिविषये ज्ञाने तत्तत्सङ्गतिरुद्भूता 'मित्यनेन
सङ्गतिर्लैविध्यं' तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे
वक्ष्यते । तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-
सेति प्रथमाधिकरणम् “अविचार्यं विचार्यं वा ब्रह्मा-
ध्यासानिरूपणात् । असन्दिह्याफलत्वाभ्यां न विचारं तद-
हंति । अध्यासोऽहं बुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्मं श्रुतीरितम्
सन्दिह्यान्तुभावान्नाञ्च विचार्यं ब्रह्म वेदत” इति माधवः ।
व्याख्यातञ्चैतत् स्वेनैव यथा “आत्मा वा अरे इष्टव्यः
श्रोतव्य” इत्यत्र आत्मदर्शनं फलसिद्धयै तत्साधनत्वेन
अवश्यं विधीयते । अरणं नाम वेदान्ताक्रयानां ब्रह्मणि
तात्पर्यं निर्णेतुमनुकूलान्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं

वाक्यं विषयः । न चायं विषयः श्लोकयोर्न संसृष्टः,
सन्दिहसंप्रत्ययैवावर्थात् तत् संप्रत्ययप्रतीतिः ब्रह्मविचारात्मक-
न्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति स-
न्दिहः । पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्दिह्योजसुक्ष्मे यम् ।
तत्रानारभ्यमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात् ।
संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्मा त्वसन्दिग्धं तथा हि
तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्यते ? आत्माकारेण ? वा, नाद्यः
“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति” वाक्ये न ब्रह्माकारस्य निश्चयात् ।
न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात् । अध्यासात्म-
विषयत्वेन आन्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूप-
णात् ततः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोजं डाजडयोर्देहात्मनोः
युक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासो न निरूपयितुं शक्यते ।
तस्माद्भ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वात्
विचारस्य विषयोऽस्ति । नापि प्रयोजनं पश्यामः ।
उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि सुक्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न
विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः ।
अतोच्यते । शास्त्रमनारम्भणीयं विषयप्रयोजनसद्भावात्
श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्धं ब्रह्मात्मवस्तु । “अयमात्मा ब्रह्मेति”
श्रुतरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति । अहंमनुष्यइत्यादि-
बुद्धिदेहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासस्य-
दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तच्चि-
श्वयेन सुकित्तलक्ष्यं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम् ।
तस्माद्देदान्ताक्रयविचारसुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वात्शास्त्र-
मनारम्भणीयमिति सिद्धम् इति” । अभेदान्वयिपदार्थबोधक-
तुल्यविभक्तिशब्दे च । “समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारय
इत्यर्थः” इति पा० । समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थ-
बोधकतुल्यविभक्तिपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः
“तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणवच्छ्रौतिः
पीतमम्बरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि । अभेदान्वयि-
पदार्थबोधकभिन्नपदघटितस्य व्यधिकरणवच्छ्रौतिरिति यथा
पद्मं नाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः । सुश्रुतोक्तेषु द्वैविध्य-
चन्वययुक्तिषु तन्वययुक्तिभेदे च तन्वययुक्तिशब्दे तद्विवरणम् ।
अधिकरणविचाले पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं
विचाले षज्जे ईत० । द्रव्यस्य अयस्थान्तरकरणेन संख्या-
न्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं
क्रियते इति । एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चा-
त्मकस्य वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया
विचालः । “अधिकरणविचाले वेति” पा० ।

अधिकारणिक पु० अधिकरणम् धर्माधिकरणम् आश्रयतया-
ऽस्यस्य ठन् । विचारकरणाय धर्माधिकरणमण्डमे
नियुक्ते प्राड्विशाकादौ । तत्र नियुक्तः ठक् । आधिकर-
णिकोऽप्यत्र पु० ।

अधिकर्म(न्) अव्य० कर्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययो० वा अच्समा० ।
कर्माधिकृत्येत्यर्थे । अधिकं कर्म प्रा०स० । अधिक-
कर्माणि । न०ब० । अधिककर्मयुक्ते त्रि० ।

अधिकर्मकर त्रि० अधिकं कर्म तत्करोति क-आतुलो-
मादौ ट । शुभ्रूपकभेदे दासभेदे । क्विप् अधिकर्म-
कदप्यत्र त्रि० ।

अधिकर्मकृत त्रि० अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निग-
न्तस्य परनि० । “सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथो-
परि । सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय” इति श्रुत्युक्तेः शुभ्रूपकभेदे ।

अधिकर्मिक पु० अधिकृत्य हृष्टं कर्मणोऽलम् अधिकर्म ठन् ।
हृष्टाध्यत्वे, हृष्टस्यबन्धिगुभ्यः शुल्कादानकर्माणि नियुक्ते ।

अधिकाङ्ग न० अधिकोऽङ्गात् । वर्मधरैर्योर्धङ्कृद्यमध्ये वर्म-
दाकार्यं ब्रह्मपट्टिकादौ । ब० । अधिकाङ्गवति त्रि० ।
“अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते” इति याता० ।

अधिकार पु० अधि+क-घञ् । आरम्भे, यद्येष्टं क्रयविक्रया
दिकर्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, “अधिकारः फले स्वाम्यमधि-
कारी प्रभुर्भवेदिति” सीमांशोक्ते विहितकर्मफलस्वामित्वे,
विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्म-
णादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य
द्विजसेवायाम्, “नैमित्तिकोऽय प्रायश्चित्ताधिकारः” इति
मिताक्षरा । स्वामित्वे - “सर्वे सुरधिकारिणः” इति श्रुतिः ।
तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधि-
कारः । यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि । शूद्रस्य नाभ्य-
यनादिविधिकारः यथोक्तं “निषेकादिश्रमणान्तो यस्य वेदो-
दितो विधिः । तस्य शास्त्रोऽधिकारोऽस्मिन्नाभ्यस्यैव कदाचनेति”
मनुना । न क्षेत्रलम् अध्वयने शूद्राणामधिकारः यागा-
दावयनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ । “चात-
वर्ग्यमविधेयात्” इत्याशङ्क्य “निर्हेशाहा तयाणां स्याद-
ग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यातेय” इति ।
“वाग्यः पक्षं व्यावर्त्तयति, “तयाणाम्” अधिकारः
स्यात् कृतः ? अग्न्याधेये निर्देशात् अग्न्याधेये तयाणां
निर्हेशो भवति, “धसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, योश्चे
राजस्यः, शरदि वैश्यः” इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति
इत्यनन्तिः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम् ।

तस्मात् “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्येवमादिषु
शूद्रस्य प्राधिकार श्रुतिर्नास्ति । ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य
सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमन्वात्, आहवनीयादयो
न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीया-
दीनाम् । तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्या-
लेयः मन्यते च” इति भा० । तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्र
विहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरस्त्रां न वा
देवादीनां यथोक्तं तत्रैव “फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वा-
धिकारं स्यात्” इत्याशङ्क्य “कर्तुं वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः
कात्स्न्येन गमयते” इति सू० “वाग्यः पक्षं व्यावर्त्तयति ।
न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति । कस्य
तर्हि ? यः समर्थः कृत्यं कर्म अभिवर्त्तयितुम् । न
चैते, शक्यन्ति तिर्यगादयः कृत्यं कर्माभिवर्त्तयितुम्,
तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते
कर्तुं, सोऽभ्युपायः स्यात् ? इति । न देवानां, देवता-
न्तराभावात् न हि आत्मानम् उदिश्य त्यागः सम्भवति,
त्याग एवामो न स्यात्, न ऋषीणाम्, आप्तैर्याभावात्
न भृगवादयो भृगवादिविभिः सगोत्रा भवन्ति, न चेषां
सामर्थ्यं प्रत्यक्षम् । “अपि च तिर्यङ्घो न कालान्तर-
फलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते । “ननु च
उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिर्यः पश्यामः, शुनः
श्वेनांश्चतुर्दृश्याम् अष्टमसूत्रं च उपपसतः” इति उच्यते
न जन्मान्तरफलार्थिन उपपसन्ति । “कथं अथगमयते ?
वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्दिदुः, “इदं
कर्म कृत्वा, इदं फलमसुत्रं प्राप्नोति इति” न चैते वेद-
मधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्वयेः अथगच्छन्ति,
तस्मात् न विदन्ति धर्मम् । अविद्वांसः कथम् अनुति-
ष्ठेयुः, तस्मात् न धर्माय उपवसन्ति इति । किमर्थं
तद्गोषाम् उपवासः ? । उच्यते, रोगात् अर्वाचरे-
षाम् । कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति ? । उच्यते
नियतकाला अपि रोगो भवति यथा तृतीयकात्यायनार्थं का-
च्येति । तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति । न च
तिरस्त्रां इव्यपरिपङ्कः, न हि एते इव्यं स्वेच्छया उप-
युज्जना दृश्यन्ते, तस्मात् अनोशाना धनस्य । यस्तु, देव-
यामो हस्तिपाशः इति, उपचारभावं तत् । तस्मात्
अपि न तिरस्त्राम् अधिकारः इति । याणि पुन-
र्लिङ्गानि, “देशा वै सत्वमासत” इत्येवमादीनि, अर्थवादाः
ते विधिप्ररोचनाधीः । विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधिर्विधानैक्यवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् ।
 स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्वाणि आसितव्यानि, यत्
 कृतज्ञत्वा अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्यञ्चः,
 अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या”
 इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार
 इति “तदुपर्यपि वादरावणः सम्भवात्” इति शा०सूत्रेषु
 व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चेत् शाङ्कराचार्येण यथा “वादं
 मनुष्यानाधिकारोत् शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने
 नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणासुपरिष्ठात् ये देवादयस्तान
 पधिकरोति शास्त्रमिति वादरावण आचार्यो मन्यते
 कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामपर्ययितत्वाद्यधि-
 कारकारणम् । तत्त्वार्थित्वं तावत् भोक्तृविषयं देवादीना-
 मपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमित्त-
 तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेति-
 हासपुराणलोकेश्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । न च तेषां
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेषुपामधिकारो
 निवर्त्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयं-
 प्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्म-
 चर्यादि दर्शयति “एकगतं ह वै वर्षाणि सववान् प्रजापतौ
 ब्रह्मचर्यसुश्राम” “ऋग्वै वा रुषिर्वरुणं पितरसुपससाद्
 अधीहि भगवो ! ब्रह्मेत्यादि” । यदपि कर्मस्वनधिकारकारण-
 सुक्तम्, न देशनां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणासा-
 पेयान्तराभावादि । न तद्विद्यास्वित् न हीन्द्रादीनां
 विद्यास्वित्क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कथमस्ति
 न च ऋग्वेदीनां ऋग्वेदिसगोत्वतया । तस्माद्देवादीना-
 मपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते ? इति । ततश्च
 विद्वच्च कर्मफलार्थित्वं-तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्युद्देशत्वात्
 अधिकारप्रयोजकामिति सिद्धम् तत्रापि विधानेन सर्व-
 कर्मत्यागरूपे सद्ग्रासे विप्रस्यधिकार इति सर्ववादि-
 सम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चिन्मतम् ।
 अधिकारकारे दृश्यम् । कश्चिच्चाधिकृतस्याधिकारः ।
 यथा दर्शाधिकृतस्य प्रयाजादिवधिकारः “प्रधा-
 नाधिकारो यज्ञाधिकारी भवतीति” न्यायात् । “तासू-
 लाधिकारो दत्त इति” हितो० । “हृताधिकारां
 मलिनामिति” स्मृतिः । कर्मणि षज् । “कर्त्तव्ये
 “स्वाधिकारे प्रमत्त” इति मेघ० । प्रकरणे, व्याकरण-
 शास्त्रे पूर्वसूत्रोपासपदादेशरुत्तरत्वं सूत्रेषु अनुवर्त्तने ।
 “अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति” सि०कौ० ।

तत्राधिकारश्च प्रत्ययादिकर्माद्यर्थसुत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्व-
 सूत्रोपासपदस्यानुवर्त्तनम् । यथा “प्रत्ययः, परश्च”
 इति सूत्रोपासप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः
 सर्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः
 “सिंहावलोकितं चैव मण्डूकश्रुतमेव च । गङ्गाप्रवाहव-
 ज्ञापि अधिकारस्त्रिधा मत” इत्युक्तभेदत्वात् ।
 तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽप्यगमाम् । नियोज्यतया विषयी-
 करणे, “सर्वाधिकारं शास्त्रमिति” जै०सू० । तदभिप्रायेण
 “वाढं मनुष्यानाधिकारोत् शास्त्र”मिति मनुष्याधिकार
 त्वाच्छास्त्रस्येति” च श०भा० । सर्वमधिकरोति कर्मण्यगु-
 पदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वास्थ्ये विधिर्विधानम् ।
 भोमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताज्ञापके विधौ
 यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गका-
 मोति ज्ञायते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकार-
 यथा “राजा राजसूयेन यजेतेति” तत्र राजसूये राज
 एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनात्तस्य तथास्त्वम् स्वस्वकर्मणि
 नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तत् । विद्वच्च-
 फलार्थित्वकर्मकरणशक्तिमत्त्वापर्युद्देशत्वात्प्रयोज्ये अधिकारे
 “भार्यापुत्रविहीनस्य-नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति” स्मृतिः ।
 भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्र वार्ये न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+क-णिनि । स्वामिनि
 विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियो-
 जिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां
 डीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदा-
 न्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय
 “अधिकारो तु विधिवदधोतवेदेवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगता-
 खिलवेदार्यः इह जन्मानि जन्मान्तरे वा कामप्रमिषिद्ध-
 वर्ज्जनपुरस्सरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन
 निर्गतनिखिलकल्पयतया नितान्निश्चिन्तस्वान्तः साधन-
 चतुष्टयसम्पन्नः प्रमाते”त्युक्तम् । स चाधिकारी उत्तममध्य-
 माधमभेदेन त्रिविधः “अधिकारित्वैविध्याच्च नियम” इति
 “अधिकारिभेदाच्च नियम” इति च सांख्यसूत्रभ्यां तथाक्तेः ।
 तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्वकं
 निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहित-
 वर्षाश्रमादि कर्मकरणपूर्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अध-
 मस्य तु वर्षाश्रमविहितकर्म विधानपूर्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने "ये सन्दास्ते तु सञ्जले ब्रह्मणोरूपकल्पने" इत्युक्तेः ।
 अतएवोक्तम् "प्रगान्त्रिचसाय जितेन्द्रियाय प्रचीणदोषाय
 यथोक्तकारिणे-प्रदेयमेतत् सततं सुसुच्ये" इति । अत्र
 यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं
 कर्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि "विहितत्वादाश्रम
 कर्मापि" इत्युक्तम् गीतायामपि "आरूढोसुनेयोगः कर्म
 कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते"
 इत्यनेन आरूढोः यथोक्तकर्माधिकारः उक्तः "कपाये
 कर्मभिः पक्ते ततोज्ञानं प्रजायते" इत्यनेन कपायगव्द-
 वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्मावश्यकतेत्युक्तम् । "हे ब्रह्मणो
 वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति" अथावप्यधिकारभेदात्
 निराकरसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेदातोक्ता । गीता-
 यामपि "लोकैर्ज्ञानं द्विविधा निष्ठा एता प्रोक्ता मया-
 नम्र ! ज्ञानयोगेन सांख्यानं, कर्मयोगेन योगिनामिति"
 अधिकारभेदात् ज्ञानकर्माणोरधिकार इत्युक्तम् ।
 "ममूक्तं संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण
 मदा पायं । कामं कामान्तिनेन चेति" भवि० पु० ।
 "अधिकारिणाऽर्धिना विदुषा समर्थेनेति" रघु० तेन
 विद्वत्सं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्माकरणयोग्यत्वम्
 अपर्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थि-
 त्वञ्च सति कामे एव, सुसुच्ये तु न फलार्थित्वावश्यकतेति
 भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन "पितृसमस्ये दिवि
 ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः कामफलामिसन्धौ । प्रदानयक्ताः
 सकलेष्वातानां विमुक्तिदा येऽनभिसंज्ञितेष्विति" अनेन
 फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाहत्वम्, तदनर्थिनं सुसुच्ये प्रति
 मुक्तिदाहत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामप्यधिकारभेदेन
 फलदाहत्वम् । अनभिसंज्ञितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः ।
 अधिकारोऽस्त्यस्य इति । स्वामित्यवति "सर्वे स्युरधि-
 कारिण" इति स्मृतिः स्त्रियां ङोप् । "कृतात् देवी
 वचनाधिकारिणोति नैप० ।

अधिकार्यवचनं न० अधिकार्यस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपि-
 तस्य वस्तुधर्मादतिरिक्तस्य गुणस्य ध्वनम् । सुव्यथादे,
 निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन
 निन्दा, काकमेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते
 "कर्मैरधिकार्यवचने" इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिनाये । व० । तद्वति
 त्वि० । कामे विभक्त्यर्थे अव्य० । काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिकच्छु पु० अधिकं कच्छु कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच् ।

"विल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोके
 ऽधिकच्छुः कथ्यते द्विजसत्तमैः" इति (गङ्गस०) उक्ते मास-
 साध्ये व्रतभेदे । प्रा० स० । अधिककष्टे न० । तद्वति त्वि० ।
 अधिकृत पु० अधि+कृ-क्त । आयव्यायाद्यावेचके, अध्ये
 कर्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्यवति च त्वि० ।
 "महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधि
 श्रीरिति" रघुः ।

अधिकृति स्तो अधि+कृ-क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।

अधिक्रम पु० अधि+क्रम-भावे घञ् अमन्त्यान् ह्रिः ।

अधिचित् त्वि० अधि+भावे कर्त्तरि वाक्पि-तृक् च । परि-
 चये, तत्कारिणि च । "विशामासामभयानामधिचित्तम्
 च० १०. ६२, २४ ।

अधिचिन्त त्वि० अधि+चिप-क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृता
 धिचिपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिचिप पु० अधि+चिप भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने,
 प्रेरणे च ।

अधिगत त्वि० अधि+गम कर्म्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । "अधिगतं
 विधिवत् यदपालयति" रघुः "अधिगतसकलकलाकला-
 पकमिति" काद० । अधिगताश्लिखवेदार्थं इति वे० सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम-घञ् । ज्ञाने, प्राप्ते, स्वीकारे च ।

"अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" गीता । निध्यादेः प्राप्ते
 च । "स्वामी ऋक्षक्रयसंविभागपरिचर्याधिगमेज्विति"
 गीत० । "अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति" मित्ता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वेदे अच् समा० ।
 गवीत्यर्थे "स्वादीयो यदधिगवं जीरमिति" वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा० स० । अतिगयितविनयादि-
 गुणे । व० । तद्वति त्वि० । "याच्ञा मोघा वरमधिगुणे
 नाधमे लब्धकामा" इति नीति० । गुणे विभक्त्यर्थे
 अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो
 येन । ज्हाधिकरुद्धे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य
 द्विजिह्वत्वञ्च अस्मत्सादागया कृशधिलेङ्गनात् । यथोक्तं
 भा० व्या० प० । "यत्तदस्मत्तच्चापि स्थापितं कृशसंस्तरे ।
 तद्विनाय हृतं सर्पिः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्यान-
 मिदञ्चेति दर्भोस्ते निलिङ्गकृता । ततो द्विधा कृता जिह्वा
 सर्पाणां तेन कर्मणा । अर्भवंशान्मत्स्यार्थाद्दर्भोःश्च पवि-
 त्वाः । एवं तदस्मत्तं तेन ऋतमाकृतमेव च । द्विजिह्वाय
 कृताः सर्पां गरुडेन महात्मना" इति ।

अधिजिज्ञिका स्त्री जिज्ञेव इवार्थे कन् अधिरुदा जिज्ञिका वा । (आक्षिप्त) उपजिज्ञावाम् ।

अधिज्य न० अध्याहृदा ज्या यत् प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अत्या०स० । आरोपितगुणको धनुषि “त्वयि चाधि-ज्यकार्मुके” इति शतु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्यतारकादिज्योतीष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । “आहृदं स्थलमधित्यवेति” सि०कौ० । “स्थानुं तपस्वन्मधित्यका-यामिति” कुमा० । “अधित्यकायामिव धातुमयामिति” रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्याहृदो दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदांते) । प्रा०ब० । तद्वति लि० । दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिगतोदेवः येन गुणतिशयात् प्रा०ब० । सर्वदेवाधिपे परमेश्वरे । देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । देवमधि-कृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः उञ् । अनुगतिका० द्विपददर्शः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ लि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठात्रां देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठाहत्वञ्च सन्निधान-मात्रेण तत्सत्यदार्थानां तत्तत्कर्म्मसु नियन्त्ररूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्य यथोक्तम् ह०उ० अन्नयांमि ब्राह्मणे । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्नरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः ॥ योऽस्यु तिष्ठन्नग्नेरोऽ-न्नरो, यमापो न विदुर्यस्थापः शरीरं, योऽपोऽन्नरो यमय-त्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । योऽन्नौ तिष्ठन्ननेरन्नरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । योऽन्नरिच्छे तिष्ठन्नरिष्ठादन्नरो, यमन्नरिच्छं न वेद यस्यान्नरिच्छं शरीरं योऽन्नरिच्छमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो वायो तिष्ठन्वा-योरन्नरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो दिवि तिष्ठन्दियो-ऽन्नरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । य आदित्ये तिष्ठ-न्नादित्यादन्नरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्नरो, यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो दिशु तिष्ठन्दिश्रोऽन्नरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः

शरीरं, यो दिशोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यस्यन्नरारको तिष्ठन्नरारकादन्नरो, यस्यन्नरारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यस्यन्नरारकमन्नरो यमय-त्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-दन्नरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आ-काशमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यम-मसि तिष्ठन्समसोऽन्नरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यस्ते-जसि तिष्ठन्तेजसोऽन्नरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छत इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेषु भूतेभ्योऽन्नरो, यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्वाणि भूताम्यन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्नरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्नरो, यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यश्चक्षुषि तिष्ठन्चक्षुषोऽन्नरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुः शरीरं, यश्चक्षुरन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यश्चोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्नरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यश्चोत्रमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्नरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यस्त्वसि तिष्ठन्त्वसोऽन्नरो, यं त्वङ्मन वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्त्वसमन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्नरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्नरो यमयत्येष त आत्मान-न्यामिच्छतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्नरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्नरो यमयत्येष त आत्मानन्यामिच्छतोऽष्टौ इष्टा,ऽस्युतः श्रोता,ऽमनो मन्ता,ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति इष्टा, नान्यतोऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातेषु त आत्मानन्यामिच्छतोऽतोऽस्यदार्त्तम्” इति । तस्यैवांग-विशेषेषाभिभूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठा-हत्वं यथा “वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दय । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विर्वह्नीन्द्रोऽग्नेन्द्रभिषजका” इति शार० । “शक्तिवामश्रीद्विजतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तद-

तृप्तदेवानाम्च वैकारिकत्वमिति" राषभभट्टेन व्याख्या-
तम् । "वैकारिका दिग्वाद्याश्च चन्द्रैर्णैकादश कृताः ।
इन्द्रियाणामधिष्ठाहदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति तद्वृत्ता-
भियुक्तोक्तिः । तथा च ओलस्य दिक्, त्वचो वातः,
नेत्रस्य अक्षः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ,
वागिन्द्रियस्य वज्रः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः,
पायोः मितः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः,
इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठाहदेवाः । "रश्मिरं
भास्करे विद्यादुर्गां विद्यान्निशाकरे । खान्दमङ्गा-
रके विद्याबुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात्
शुके शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याश्राद्धोः कालं तथैव
च । विवगुप्तोऽधिपः केतोःरित्येते चहृदेवताः" इति (मत्स्य-
पुरा०) उक्ता मन्त्राणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठाहदेवाश्च
प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यवहियन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे
दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवतापत्यैव । "आदित्याभिसुखाः सर्वे
साधिप्रत्यधिदेवता" इति मत्स्यपुरा० । "शशाङ्कमूर्त्तैरधिदेव-
ताकृतिरिति" भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदेवत न० अधिष्ठाह देवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे
"धिवाधिदेवतं ध्यायेत् वज्रप्रत्यधिदेवतमिति" "विचिन्त्यो
साधिदेवत"मिति च विष्णुध०पु० । देवते विभक्त्यर्थे
अव्ययीभावः । देवतमधिष्ठाह्येत्यर्थे अव्य० । "अधाधिदेवतम्
आदित्यो वा" इति खन्डो० उ० । "इत्यधिदेवतमिति
४० उ०" । अधिदेवमप्यत्र अव्य० । "अधिदेवं किमु-
च्यते इति" गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । "तत्ता-
धिनाथमधिष्ठाह दिवस्तथासाविति" नैष० ।

अधिनाथ पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधाररुक्म्यांयनयनद्वारा
तत्सत्स्थानं तिष्ठयतेऽसौ अधि+नी-ञञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा-क् । प्रभौ ईश्वरे ।
"अथ प्रजानामधिपः प्रभाते" इति रघुः । "अत्रयः
कुरुणामधिपस्येति" भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा-डिति वा । ईश्वरे
स्वामिनि "स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति"
श्रुतिः । "सर्वस्वाधिपतिर्हि स" इति मनुः । "ततो
भुजङ्गाधिपतेः कणाधैरिति" कुमा० । पत्न्यन्तत्वात्
भावाद्दौ यक् आधिपत्यम् । अत्तन्लैङ्ग्ये न० । "गौणा-
धिपत्यं स्वयमन्तिर्दिति" कुमा० । सपूर्वपदकत्वात्
क्त्विजः ङीष् नचान्तादेशः । "विद्विभिर्नी दिवामधिप-

त्वीमिति यजु० १४,५, अधिपत्नीं स्वामिनीमिति" ढीपः ।
अधिपा ति० अधिपाति अधि+पा क्तिप् अधिपतौ, अधि-
पासके च "स्वयंदशसप्तधिपा उ अन्वोऽभि" ऋ०७,८८,२ ।
अधिपु(पू)रूप पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रूपः प्रा०स० ।
परमेश्वरे । पुःपू)रूपे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रूपमधिष्ठाह-
त्यर्थे अव्य० । [वज्रप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज ति० अधिष्ठा प्रजा यस्य । वज्रप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।
अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वाम्यर्थेऽन्वाधिः अधि+
भू-क्तिप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिष्ठाह-
त्यर्थे "अधिभूतं किमुच्यते" इत्यजुनप्रश्ने "अधिभूतं करो
भाव" इति भगवदुत्तरम् इति गीता । "भूतं प्राणि-
मात्ममधिष्ठाह्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते" इति श्रीधरः ।
अधिभूतं भवः अनुगतिका० द्विपदवृद्धिः व्याधिभौतिकम् ।
भूतान्यधिष्ठाह्य जाते दुःखादौ ति० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्त-
भोजने । भोजनं निरुक्ते धनमानसु पठितम् अधिकं धनं
मूल्यं यस्या । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि ति० । "दश
वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२२ अधिभोजना अधिभ-
धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्य पु० अधिकं मन्यतेऽनेन अधि+मन्य-करणे यञ् ।
"उत्पाशुत इवास्यर्थं मेत्वं निर्मन्यते तथा । शिरसोऽङ्ग-
स्तु तं विद्यादधिमन्यं स्वलक्षणैः" इत्युक्ते अरश्मिकाम-
मन्यनाशयभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्तम् । "विक्रान्तिं वृद्धं वृद्ध-
यजुत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसमांसं विद्यादिति" वैदिकोक्ते
रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्त न० कप् । "कुम्भस्य
पश्चिमे दन्ते महाशोथो महाऋजः । कालास्त्रायी कफजतो
विज्ञेयः सोऽधिमांसक" इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविभेदे ।

अधिमात्र ति० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाप्यमस्य मात्रा
वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादि
दशान्तश्चान्द्रो मासः प्रा०स० । मलमासि "असंक्रान्त-
मासोऽधिमासो निरुक्त" इति ऋष्युक्तौ रविषंक्रान्तविजितो
मासोऽधिमासः । तथा हि "मीनादित्यो रवियुष्पासारम्भः
प्रथमे क्षये । ते चैताद्या" इत्युक्तादिमासीनस्ये रथौ यस्य
चान्द्रमासस्यारम्भः स चैतः एवं जेपस्थरवारब्धो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्वनरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्भेदस्ये रवौ खारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्राद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मन्मासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्रानी यत्र ह्ययते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्योमलिस्तु, चोन्नयोर्द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि-जुष्यात् आद्यं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं तु सर्वदा” । “यदा तं दर्शान्मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्यक्षणात्तरागिष्यः सन् स्वर्त्याऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्दरे राश्वनरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तोमासोमलिस्तु-चोन्नयेः” ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं अमावास्यान्यक्षणाद्वयं रविसंक्रान्तिभ्रं क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्यक्षणाद्वययोरे क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणाद्वयसि-त्वमिति सोमांसकसिद्धान्तात्” । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः-पराशरौ । “रविष्वा लङ्घितोमासश्चान्द्रः ख्यातोमलि-स्तु च । तत्र यदि हितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सिता-मिते । तदा तन्मासविहितसुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मास-तत्पूर्वमासान्यक्षणाद्वययोरेकराश्ववस्थितस्य तन्मासान्दर-संयोगः, न त्वेकराश्वस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्दश्यामेकराश्वौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपराश्वौ, जत्परराश्वौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगे-ऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमा-वास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयात्कृतं सर्वकर्मसु । तस्यार्कोदर्शकश्चैकराश्वौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराश्विस्त्यार्कस्य दर्शद्वयातिगत्व-सक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्भासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-वति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिव-सस्य हरत्यर्कः षष्टिभागश्चतस्रो सदा । करोत्येकमह-च्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानाम-धिमासकम् । योश्चे जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चि-मम्” । “तेन दिवसस्य त्रियेः षष्टिभागं दण्डमेकं

रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । तत्र च चतस्रो मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गसिद्धयेच्छेदमाकर्षण-करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तकर्मणो वर्षे द्वादश-तिथ्यात्ककालाकर्षादङ्गतृतीयानामन्ते अर्द्धं तृतीयं येन-ते तथा । योश्चे माधवादिषु पट्केषु पूर्व्यं माधवादित्रि-पतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आधवादित्रिपतितं मल-मासञ्चन्द्रको जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु पट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । हिरापाठः स विज्ञेयः भेदे तु आधवेऽनुपगतः” । “मिथुनोपगतो भानुरमावासाद्वयं स्पृशेत् । हिरापाठः स विज्ञेयोविष्णुः स्वपति कर्कटे” । “अमा-वास्याद्वयं तदन्यक्षणाद्वयं स्पृशेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्व-नरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वय-भवेत् । आगामिन तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” । यद्यपि “यां त्रियं समनुप्राप्य तुलानं गच्छति भास्वरः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति” इति “राजमास-शुक्लवचनानुलादिष्वेसासे तिथिद्वयभावादर्धे द्वादशद्वि-रनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्यहानि तु-वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्रयोदशः” इति “गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्भेदतुलासंक्रान्त्यभिधे-मेवादिष्वेसासे एव तिथिद्वयैकता अहर्गणने मेवा-दिष्वेसासे मन्दभुक्त्वा सप्तदिनद्विस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्वा-दिनद्वयह्वासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेवादीना-महर्षन्दं पक्षां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्ट-सप्तचन्द्रकन्तु (१७८) लिखितं प्रथकम्” । “चन्द्र एकः” । “अङ्गस्य-वासा गतिः” इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्गा बोध्याः । तेन दिनद्विष्ट ५ क्रमसञ्चयाभ्यां ६ मेवादिपट्के एव एका-दशतिथिद्विः” । एवञ्च “गतेऽब्दद्वितये सार्द्धं पञ्चपदे-दिनद्वये । दिवसस्यार्धे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमासच्छेदोक्तः सप्तदशदिनाधिकोमासाधिकवर्षद्वयोऽधि-मासः । स च सौरै मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घ-नासम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ ४३२००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५६३३०००००० एतन्मिता अधिमासाभवन्योक्त्युक्तम् यथा “लक्षाहता देव-नवेपुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अलोपपत्तिः प्रकृतास्तावद्द्विमासास्तेभ्यश्चाग्दमासा याव-द्भिरधिकोमासास्तान्मासाः” इति । तदेवाह । “रवेः-कोटिनिम्नाः कृताऽरेन्दुवाणाः” ५१८४००००००० “सुराग्न्यम्भिरामेपवो लक्षनिम्नाः ५१४३३०००००० ।

शाशाङ्कस्य भासाः पृथक् सूर्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा
तेऽधिमासाः इति ॥ इत्यनेन अधिमासानयनं तत्र शीतो यथा
"कथितकल्पगताः सभागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः ।
खट्वहने (३०) गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमा-
हृतात् (१५६३३०००००) ॥ रविदिना (१५५५२०००-
००००००) प्रगताधिकमासकैः कृतदिनैः संहितो द्युगणो
विधोः" इति । अत्र वासना कल्पगताद्वा द्वादशगुणिता
रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतल्यैः सौरैरेव युता-
स्तेऽशुक्ला इत्येवमप्रतिपदादिगततिथितल्यैः सौरैरेव
दिनैर्युताः एवमेव सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधि-
मासानयनं तैरागणैः, यदि कल्पसौरदिनैः कल्याधिमासा
तल्यन्ते तदैभिः किमिति फलम् गताधिमासाः । तैर्दिनी-
कृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्षणसंज्ञितचान्द्रो भवति यतः
सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनाद्येव" इति ॥ सूर्यसिद्धान्तोऽप्यु-
क्तम् । "भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दु भगणान्तरम् । रवि-
मासोनितास्ते तु शेषाः सूर्यमासकाः" इति ॥ सूर्यवन्द-
भगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासो
निताः सन्तः शेषा अशेषा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव
भवन्ति नान्ये । अनेन चाग्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम् ।
अत्रोपपत्तिः । त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूप-
दर्शान्तावधेचान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्येन्दुन्तरेणैव सिद्धिः
कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दीश्रयोः सूर्येन्दोर्योगस्य
पुनर्दर्शान्ते सम्भवः । द्वादशराश्यान्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो
भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः । सौरमासापेक्षया
यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति ।

अधियज्ञः पु० अधिकतयोज्ञो यस्मात् प्रा० व० । परमेश्वरे ।
"अधियज्ञः कथं? कोऽत्रे" त्यर्जुन प्रश्ने । "अधियज्ञोऽहमे
वात्र देहे देहभृतां वर!" इति भगवदुत्तरम् गीतायाम् ।
"अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्ये न स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञा-
दिर्गर्भप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति" श्रीधरः । यथा च
तस्य सञ्चान्तर्यामित्ये तथा अधिदेवतायन्त्रेऽन्तर्यामि-
त्राङ्गणे पुरस्ताद्दर्शितम् । यज्ञे विभ० अव्ययी० । यज्ञ-
मधिकत्येवार्थे अव्य० । अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः,
यागे विभ० अव्ययी० । अधिधागमपुक्तार्थे अव्य० । अधिकः
अधिककाङ्क्षायाः प्रा० व० । अधिककाङ्क्षे यागे पु० ।

अधिधोग पु० अधिकोयोगः प्रा० व० । अतिप्रसिद्ध
यातिक्रमभयोगे । स च गमनसमयलग्ने तस्माद्वा चतुर्थे,
प्रथमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अत्यन्तस्थाने बुधजीव-

भार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति । "योगे
सेममथाधियोगमने र्सेमं विपूषां वध इति" सुह्र० ।
अधिधीध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध-ञच् ।
अतियोजारि । विभ० अव्ययी० । योधे इत्यर्थे अव्य० ।
अधिरथ अध्याकूटः रथं रथिनम् अत्या० व० । अतिरथे ।
कर्णपितरि पु० । "विनेयाधिरथोरङ्गं अष्टप्राणो ह्ययज्ञि-
वेति" भा० आदि० । तस्यापत्यम् इज् । आधिरथिः
कर्णे पु० । कर्णपर्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य ।
अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज-क्लिप् । माक्राज्यवति,
श्वपे, सम्यक्ष्वपे च "प्रायोपविष्टो गङ्गायामनाडव्याधिराट्
अयमिति" भाग० । अधिकयोर्भास्ति त्वि० ।
अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा० । अधिश्वरे साक्रा
ज्यवति, श्वपे च । "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्या-
विति" "हिमालयोनाम नगाधिराज" इति च कुमा० ।
अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा० व० । साक्राज्ये ।
"अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागति" ।
अधिराट् न० अधिकतं राष्ट्रमत्र प्रा० व० । राज्ये । विभ०
अव्ययी० । राष्ट्रमधिकत्येवार्थे अव्य० ।
अधिरुक्ता त्रि० अधिकतं रुक्मसाभरणं येन प्रा० व० । अधि
गतसुवर्णाभरणे मानवे । अधिरुक्ता विनीयते" इति ऋ०
८, ७६, ३१, अधिरुक्ता अधिरुक्ताभरणेति" भाष्यम् ।
अधिरूढ त्रि० अधि+रूढ-कर्त्तरि-क्त । उपरिभागे आरो-
हणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च । शिष्येमारोपिते ।
अधिरोपित त्रि० अधि+रूढ णिच्-पुक् कर्मणि क्त । अति-
अधिरोहण न० अधि+रूढ भावे-ल्युट् । उपत्यारोहणे ।
घञ् । अधिरोहोऽप्यत्र पु० ।
अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रूढ-करणे
ल्युट् । (मइ) इति, (सिङ्) इति च प्रसिद्धे काण्वंशादि-
निर्भिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानवन्दे । अधिरोहः
साधनत्वेनाख्यस्याः इति । अधिरोहणीत्यप्यत्र इति
शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं सृग्यम् । रायसुकृतादिभिः ल्युटैव-
तत्पदसाधनाच्चास्य इत्यन्यता ।
अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी० । लोके इत्यर्थे ।
अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच्-टच् । पक्षपातेन वक्त्रि ।
"विश्वामित्रो अधिवक्ता" इति ऋ० १, १००, १०, अधि-
वक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिवचन न० अधि+वच्-ल्युट् । पक्षपातेन कथने ।
"अधिवचनं पक्षपातेन वचन"मिति साधवाचार्यः ।

अधिवस्त्रं त्रि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० व० । उपरिनिहितं वस्त्रे । “वस्त्रेभिराहृतोऽधिवस्त्रा बधूरिवेति” ऋ० ८, २, ६, १३, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाकं पु० अधि+वच-घञ् । पक्षपातेन वचने । “तमिन्धनेषु हृतेष्वधिवाकाय हरन्ति” इति ऋ० ८, १५, ५, “अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति” भा० ।

अधिवासं पु० अधि+वास-घञ् । निवासे “त्रीः केटभारिहृदयैककृताधिवासेति” देवीभा० । अधि+वासं सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे “कृत्वाङ्गकृत्वावज्ञान-वर्षसलम्बाधिवासयेति” भाषः “अधिवासस्य हृयेव मारुत” इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वास-णिच्-करणे घञ् । यष्टारम्भपूर्वदिवसे देवतास्थापनादि-कर्मणि । “अधिवासः परेऽह्नीति” स्मृतिः “मध्यरात्रेऽधि-वासयेदिति” स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्वदुर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता । “आत्मयिकेषु कायैषु सद्यथाधिवासये” दित्युक्ते यागदिनेऽपि कर्त्तव्यं कर्त्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासनं न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वास-णिच्-ल्युट् । यागपूर्वदिने देवताद्यावाहनपूर्वक-पूजनादिकर्मभेदे । अधिवासते सुरभीक्रियते अधि+वासं सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूप-संस्कारभेदे तद्गुण्याणि च “महो गन्धः शिवा धान्यं दूर्वा उष्णं फलं दधि । इतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रय-स्तिपात्रञ्च विद्येयमधिवासने” इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । “सायं पथ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति” उरा० ।

अधिवासितं त्रि० अधि+वास-सुरभीकरणे कर्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास-निवासे णिच्-कर्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहनं न० अधि+वाह-णिच्-ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ० अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्ये-त्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तनं न० अधि+वि+कृत-छेदने ल्युट् । अत्सल-च्छेदने “आशासनं विशासनमसौ अधिविकर्त्तनमिति” ऋ० १०, ८५, ३५ ।

अधिविद्यं अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधि-कृत्येत्यर्थे । “अधिविद्यं प्रकाशते इति” वाक्यपदीयम् ।

अधिविद्या स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि क्त । कृताधि-वेदनायां यथा उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम्

“अधिविद्या तु या मादौ निर्गच्छेदुषिता गृहादिति” मनुः । अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनकं सममिति” याज्ञ० ।

अधिवेत्तु पु० अधि+विद्-लाभे कर्त्तरि णच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद् अव्य० वेदे-विभक्त्य० अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे । अधि+विद्-भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदनं न० अधि+विद्-लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरि-विवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । अधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्रलब्धे च धनादौ त्रि० । “अधिविद्यस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति” याज्ञ० । “अधिवेदनिकायां च स्त्रीधनं परिकीर्त्तनमिति” स्मृतिः । अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतवस्तुविवाहवादे विस्तरत उक्ते ततएवावसेये ।

अधिवेदनीयं स्त्री अधि+विद्-लाभे कर्मणि-अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् । कर्मणि यत् । अधिवेद्यास्यत स्त्री । “बन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याद्” इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिप्रपणं न० अधि+प्रा-पाके णिच्-एक् हुस्वञ् भावे अधिप्रय पु० अधि+प्री-पाके भावे अच् । चूर्णासुपरिस्था-पनरूपे विलिप्तित्तेषुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिप्रयणं न० अधि उपरि अयणं पाकार्थं स्थापनं श्रीज्-भावे ल्युट् । चूर्णा उपरि स्थापने, तत्पूर्वकपाके च । अधिप्रीयते पच्यतेऽल, आधारे ल्युट् ङीप् । चूर्णासु (आका) इति, (चूर्णा), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिप्रयणीयं त्रि० अधिप्रयणाय पाकाय हितम् क । पाक-साधनपात्रे । अधिप्रयितुमर्हति अधि+प्री-पाके अर्हादिं कर्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि त्रि० ।

अधिप्रयितवै अव्य० अधि+प्री-पाके वेदे कृत्यार्थे तवै । पचनोये “गौरेव दुग्धमधिप्रयितवै ब्रूयादिति” वेदः ।

अधिप्री त्रि० अधिका अर्थस्य । अधिकयोर्भाष्यते अधिक-सम्पत्तिमिति च “इयं महेश्वरप्रभृतौनधिप्रिय” इति कुमा० “समादिदेशाधिकृतानधिप्रीरिति” रघुः ।

अधिषवणं न० अधिषूयते सोमः यत्र अधि+षू अभिषवे आधारे ल्युट् । सोममभिषवसाधनचर्मादिपात्रे । “अभू-निव सावामिषवणे” इति वेदः । भावे ल्युट् । अक्षिभने ।

अधिषवण्या त्रि० अधिषवणाय हितम् यत् । अधिषवसाधने फलके । “यत्र हाविव जघनाधिषवण्या कृता” इति ऋ० १, २८, २ अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ लि० अधि-स्था-तृच् षत्वम् । अध्यत्ने, नियमित-
कार्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेकत्वे, नियन्त्रि च ।
“आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठानेति” भाषा० । अधिदेवे च ।
“इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता” इति पुरा० । ते
च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव
तदपि तत्रैगान्त्यामिवास्त्वयने दर्शितम् । “तत्साम्प्रिध्या-
दधिष्ठातृत्वं मणिवदिति” सांख्यसू० । यथायस्कान्तमणेः
साम्प्रिध्यामात्रेण शक्त्यनिष्कर्षकत्वं न सत्त्व्यादिना तथै-
वादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणाम-
नम् । इदमेव च सोपाधिच्छटुत्वमित्यर्थः । तथाचोक्तम् ।
“निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते । सत्ता-
मात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः । अत आत्मानि
कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् । “निरिच्छत्वादकर्त्तामौ
कर्त्ता सन्निधिमात्रतः” इति सां०भा० । स्त्रियां ङीप् ।
अधिष्ठान न० अधि-स्था ल्युट् । नियमितकार्यविशेषाकरणेन
साम्प्रिध्यामात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्त्यास्तुप्रसिद्धे
आरोपाधिकरणे च । वेदान्तिनाञ्च अध्यामस्याङ्गमधिष्ठानं
यथा तथाऽध्यामशब्दे वक्ष्यते । अधिकरणे ल्युट् । पुरे
आधारमात्रे, आश्रये च । “तदधिष्ठानाश्रयदेहे
तद्वाट इति” सां०सू० । “तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो
वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये पाठकौशिके देहे इति
भाष्यम् । करणे ल्युट् । चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च
हि प्रहसयुद्धकृत्यादिमभवः । अधिष्ठानञ्च नियन्त्रत्वं
यथोक्तं सांख्ये । “संज्ञतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य-
यादधिष्ठानादिति” “इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात्
त्रिगुणात्मकानामधिधीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखभोग्यात्मकं
तत् सर्वं परेणाधिधीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः,
सुखदुःखभोग्यात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठात-
व्यम् । स च परस्त्वैगुण्यादन्य आत्मेति” सां०कौ० । भावे
ल्युट् । सन्निधिमात्रे । “अत्माधिष्ठानं इति” आवाहन-
मन्त्रः । “भोक्तुरधिष्ठानाङ्गो गायतननिष्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात्” इति सांख्यसू० । “भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात्
व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निष्माणं भवति ।
अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात्
अतदेहवदित्यर्थः । तथाच रसमञ्चारादिव्यापारविशेषैः
प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिभिः भाव इति भा० ।
ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति
तत्राह । “अत्यद्वारा स्वाम्याधिष्ठानेकान्तात्” इति सां०

सू० । “देहनिष्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्य-
कान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभ्यत्वद्वारा यथा
राजः पुरनिष्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्य्याधिष्ठातृत्वं
साक्षात्, पुरुषस्य्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् ।
कुलाबादीनां षटादिनिष्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र
चेतनस्य बुद्ध्यादेश्चाप्ययोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकं स्पष्टत्वा
दिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिष्माणं तथापि
प्राणद्वारा प्राणसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देह-
निष्माणादिव्यापयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा० ।
अधिधीयते कर्म्मणि ल्युट् । अधिष्ठिते रक्षिधिमात्रेण
नियन्त्रिते । “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठान
सृच्यते” इति गोता ।

अधिष्ठित लि० अधि-स्था-कर्म्मणि क्त । अध्युपिते “विभोक्तु
उद्भोगमधिष्ठितं त्वयेति” कृमा० । सन्निधिमात्रेण नियो-
जिते “शरीराधिष्ठिताः सर्वे स्व स्वं कार्यं हि कृते
इति पुरा० ।

अधिहरि अय० हरो, विभ० अययी० । हरिमधिकृत्येत्यर्थे
अधीकार पु० अधि+ङ् षच् उपसर्गस्य ङीधत्वम् । अधि-
कारशब्दार्थे “सर्वाकरेणधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्”
इत्युपपातकगणनायां मनुः । “स्वागं स्वानधीकारा-
निति” कृमा० ।

अधीत न० अधि+इङ् भावे क्त । अध्ययने, कर्म्मणि क्त ।
कृताध्ययने अर्थस्ते च लि० “इषदीपदनधीतियद्युयेति”
कृष्ण० । “अधीतवदवेदाङ्गत्वेनेति” वे०सा० ।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तु । अध्ययने “अधा-
तिवोधाचरणप्रचारणरिति” नैप० । अधि+इङ् स्मरणे
क्तु । स्मरणे “नू ते पूर्वस्य वधो अधीतो तृतीयो”
इति ऋ०२,४,८, “अधीतो स्मरणे” इति भाष्यम् ।

अधीतिन् लि० अधीतमनेन अधीत+इनि । कृताध्ययने ।
“त्वयुत्तरामङ्गवतीमधीतिनीमिति” कृमा० । एतदित्य-
नयोगे च कर्म्मण सप्रसमी वेदेऽधीतोऽर्थादि किन्तु कर्म्म-
विषयया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्म्मणा योगः
कृतपूर्वी कृतमित्यत्वेव । यथोक्तं हरिणा । “अकर्म्मकत्वे
सत्येव ज्ञाने भावाभिधासिनि । पश्चात् क्रियायता कर्त्ता
योगो भवति कर्म्मणेति” । विस्तरः सत्कृतमननायां इत्यव्यः ।

अधीन लि० अधिगतमनेन प्रभुम् अत्या०स० । आयत्ने । अिभा-
धीन इत्यादौ तु चित्ते अधि-इति वाको मनाने अध्युत्तर-
पटात् ख । “क तु मां त्वधीनजीवितामिति” कृमा० ।

“दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह” इति मनुः ।
 “रक्षाकृष्णं दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः” इति रघुः ।
 अधीर त्वि० धीरः धैर्यान्वितः न०त० । चक्षुले, “कालस्या
 धरमणिम् अधीरमाशुचुम्बेति” दशकु० । कातरे, रोगा-
 दिमाकूलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री ।
 तन्नक्षत्रं नायिकाशब्दे वक्ष्यते
 अधीवास अधि+प्रस आच्छादने करणे घञ् । सर्वत आव-
 रणे महाकञ्चुके वस्तुभेदे । “अधीवासं परिसुच्योष्णीषं
 संवेष्टा निवीते” इति कात्या० १५,५,१३, उपरि सर्वतः
 संकाशतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या ।
 “अधीवासेन प्रच्छादयतीति” कात्या० २०,६,१५, “उप-
 रिषादावरकं वासोऽधीवास” इति वेददीपः ।
 अधीश त्वि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौसे अधिपतौ च ।
 “अङ्गाधीयः स्वोहे नुधगुरुकविभिः संयुत” इति जात० ।
 अधीश्वर त्वि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीप् ।
 राजनि “अधिगत्य जगत्परीश्वरादिति” मैष० । प्रभौ च ।
 अधीष्ट न० अधि+दिश० इष-भावे क्त । सत्कारपूर्वकनियोगे,
 “त्रिधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रार्थनेषु लिङ्गिति” पा०
 “अधीष्टं सत्कारपूर्वकव्यापार” इति सि०कौ० ।
 कर्मणि क्त । सत्कारपूर्वकं नियोजिते त्वि० ।
 अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदम्यच्छस्य न० । संप्रती-
 त्त्यर्थे “प्रमदानामधुना” विडम्बनेति कुमा० । अधुना
 भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने त्वि० । [स्त्रियां ङीप् ।
 अधुनातन त्वि० अधुना+भवार्थे ङुलृत् तट् च । इदानीम्भवे
 अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अचममा० । भारश्च्ये
 चिन्तामून्ये च, न०त० । अधूः-अभारे अचिन्ते च ।
 अन्ते तु नाचममा० । अधूरक्षः इति ।
 अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप् । धूमगून्ये ज्वलद्गनौ ।
 अधृत पु० न हृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न हृते पर-
 मेश्वरे, अतौ “स भवगवः ! कस्मिन्नु प्रतिष्ठिनः ?” इति प्रश्ने
 “खे महिम्नी” सुत्तरम् तेनाभ्याधृतत्वान् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य
 तथात्वम् । “अष्टतः स्वष्टतः स्वस्त्य इति विष्णु सृष्टसृ० ।
 अधृति स्त्री हृतिधारणं धैर्यं वा अभावार्थं न०त० ।
 धारणाभावे, धैर्याभावे, च ।
 अधृष्ट त्वि० हृष-निलज्जत्ये क्त न०त० । लज्जाशीले ।
 हृष-अभिभवे क्त न०त० । अमभिभूते “यत्नं नो-
 मित्वावस्थापवष्टमिति ऋ०६,६७,२, अष्टष्टनमभिभूत-
 मिति भा० । अङ्गिमिति च । “दूतासोवसवोऽष्टष्टा” इति

ऋ० ६,५०,४, “अष्टष्टा अङ्गिमिता” इति भा० ।
 अधृष्ट त्वि० न हृष्टः न०त० । अनभिभवनोये “अष्टष्ट्यचा-
 भिगमश्च यादोरत्नैरिवाणव” इति रघुः । हृष-निलज्जत्ये
 भावे क्यप् तद्धास्ति यस्य । अप्रगम्भे, लज्जार्थे च त्वि० ।
 अधेनु स्त्री न०त० । दोहनमून्यायां गवि । “अधेनुं दक्षा
 स्तथ्यमिति” ऋ० १,११७,२०, “अधेनुम् अद्रोक्षो-
 मिति” भा० । [यून्ये त्वि० ।
 अधैर्य्य न० अभावार्थं न०त० । धैर्याभावे । व० । धैर्य-
 अधीश्वर त्वि० अधः अक्षय, अधस्तात् अत्रति अन्तरे वा
 अक्ष-अच्, अय-स वा वेदे अतोलीपाभावः । अधरस्ताद्
 व्यापके । “अधोअक्षाः सिन्धवः स्तोत्राभिरिति” ऋ० ३
 ६३,६, “यदापः अक्षसाधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं
 शक्यन्ते” इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्ते ।
 अधोऽशुक न० अधरसंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य
 अधोऽक्ष न० अधरमन्त्रं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि च० ।
 हविर्धानाक्षाधोमार्गे । “दक्षिणस्याक्षं प्राञ्चो निष्क्राम-
 तीति” का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण
 प्राङ्मुखो निःसरन्तीति” वेददीपः ।
 अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन-ड ५त० ।
 अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं याज्ञकत्वाभावाद्गीर्णं यस्य
 अधर-प्रथमार्थे असि अधादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, “अधो
 न जीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज” इत्युक्तलक्षणे, वा
 विष्णौ । “व्याप्तो वाधुरधोऽक्षज” इति विष्णुसह० ।
 “दौर्यं दृथिवी वाधस्तयोर्थाद्वादाजायत । मध्ये वैराज-
 रूपेण ततोऽधोक्षजइत्यते” इति भाष्ये तथा च अण्ड-
 कपालद्वयमध्ये विराड् रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् ।
 अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो विवर्त्तनेन प्रत्यक्षप्रवर्त्तिते अक्षणे
 जायते प्रकायते इति अधोक्षज इति वा । तद्वैवाथे ।
 अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः
 नरकादिगमने “साधकानां त्वधोगतिरिति” तन्म० ।
 नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम्
 “और्वे च सर्वे नरकाः सदैव्या” इति (सि०शिरो०)
 और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थिति च । “साद्र-
 द्कान्त्वर्षडवानलोऽसौ पाताललोकाः दृथिवीपुटानी” त्यन्तौ
 पातालसन्निल्लटे तद्वैवोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, धू-
 गोलशब्दे विवरणं दृश्यम् । “जघन्यगुणहृत्तासु अधोग-
 ष्यन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधो-
 गतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च “सूता-

नामधेः गतिरिति" वाद० । अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य व० ।
नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्यादं नास्तिकं विप्लवप्रकम्
अरक्षितारसत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८, २६.

४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति क्लृप्तकभट्टः ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम-णिनि ।
नरकगामिनि, अधोभागे-गन्त्रि च । स्त्रियां ङिप् ।

अधीघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादाभ्य घण्टेव तदाकारफल-
वत्त्वात् । अपाभागे रत्नमाला ।

अधीजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे अग्नि । जानुनोऽधरे
ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्वेषां बाधोजानु
इति का० २१, ४, १८, "वा विल्याथे सर्वेषां जानुनोरध-
स्तात् अधोजान्विति" तद्वाख्या ।

अधीजिह्विका स्त्री अत्या जिह्वा जिह्विका अत्यार्थे कन्
अधोऽधरा जिह्विका कर्म० । (आलजिभ) इति ख्याता-
याम् तालुस्वजिह्विकायाम् ।

अधीदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे अग्नि । काठ-
मयदारुस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधीदिग् स्त्री अधरा दिग् अधर+प्रथमार्थे अग्नि कर्म० ।
दक्षिणस्यां दिग् । अस्या अधरत्यञ्चोदङ्गच्छे वक्ष्यते ।

अधीदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्यास-
समये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारम् "किञ्चित्
प्रकाशस्तिमितोद्यतारैर्भेदिक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरवि-
स्पन्दितपञ्चमालैर्लक्ष्मीकृतप्राणमधोमयुखैरिति" कुमारे
"करणान्यवर्द्धयन्त्य स्यान्पुत्रिन्धनात्मकः । आत्मानं हृदये
ध्यायेन्नासाग्रमप्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि
"सम्यग् यन् नासिकाग्रं स्मिन्त्यादिना" दर्शितः । अधो-
दर्शनयुक्तमाले त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैकैतिक" इति मनुः
४, १८६ । कर्म० । अधस्त्यदृष्टौ स्त्री ।

अधीऽधस् अधस+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेगे
"नगानधोधोऽहृतः पयोधरान्विति" भावः ।

अधीपद्मस पु० अधः अधोभागस्य अरमन्दिरस्य उपहासः
सन्निष्कान्दसः । स्त्रीणामधोभागस्योपपद्मसने । "यएवं
विद्वानधोपद्मसं चरत्वासां, स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्त" इति
ष्ट० उप० । वृङ्क्ते आवर्ज्जयतीति भाष्यम् ।

अधीभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे अग्नि
पूत० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधीभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे अग्नि कर्म० । अधर-
भागे "पूर्वभागो गुरुः पुंसासधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधीभवन न० अधरमधः भवनम् लोकः । सप्रसू पाता-
सेषु । तत्स्थानञ्च 'भूमेरङ्गं चारसिन्धोरुदकस्य' जम्बुद्वीपं
माञ्जराचार्यवर्याः अङ्गैर्न्यासिन् ह्रीपषट्कस्य यामे
चारुचोराद्यम्, धीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्ध-
सिन्धुश्च तस्मादस्तामस्ततराश्लः श्रीश्च यस्माद्भूमूष । नहि-
तचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवैर्वसति सकलवासो वाहुदेवश्च
यत् ॥ दध्नी घृतस्येकुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य
चान्यः । स्वादूदकान्मर्षडयानलोऽसौ पाताललोकाः
पृथिवीपुटानीति सि० पि० ॥ अधिकं भूगोलगच्छे पश्यते ।
अधीमुख त्रि० अधो मुखं यस्य व० । ज्योतिष-
शास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका
च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्वार्धे चैव अधोमुख-
गणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्येष्टके (अमन्मूष) अथाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीष् । "स्तम्भद्विपरधोमुख" इति
"अधोमुखैर्दृष्टसखैस्य पतिभिः" इति रघुः । दृष्टा-
भेदे च तत्स्वरूपं दृष्टागच्छे पश्यते ।

अधीराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्रः वदितर्प-
कत्वात् तस्य रामस्यम् । अधोभागे शुक्रवर्णं "आश्विनाव-
धोरामाविति" य० २४, १, "अधीरामी अधोभागे शुक्रवर्णा-
वजाविति" वेददीपः । [अधीभवनगच्छे विवरणम् ।
अधीलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म० । भूमेरधःस्थपाताने ।
अधीवर्चस् त्रि० अधोगामि वचः ज्योतिर्यस्य । अवाचीन-
ज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीत्यधोवर्चसं"
इति वेदः ।

अधीवायु पु० अधोगामी वायुः गा० त० । अपानवायो
पह्येच्छकारके वाते "अधीवायुससुखे प्रहासेऽन्तर्भाषणे"
इत्युपक्रम्य "कर्म कुर्वन्नुपसृष्टे" दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यस् त्रि० अधिगच्छेऽस्य व्यवहारम् अत्या० स० । नृपस्य कृत-
धारणादिव्यवहारेष्वधिष्ठते । अध्यक्ष्यति व्याप्नोति अधि+
अण-अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अणमिन्द्रियम्
अत्या० स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्गं आदित्यात् अच् । तद्वि-
षये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे त्वयोयोगो मनसा ज्ञानकारण-
मिति" भाषा० "धेनापतिवलाध्यक्षाविति" मनुः । अधि-
घातरि सन्निधिमालेण नियन्त्रि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतः
सूयते मचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमा-
रोपितास्तथेति" कुमा० कीरिकाष्टके प० गन्दार्णवः ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे-विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिक्येत्वर्थे ।
अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये-

र्धे वा अव्ययोः । अग्नौ अग्निस्मीमे वेत्स्ये । तत्र स्थाने विवाहदात्री स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न० । ऋतिशास्त्रे चास्मिन्नर्थे पारिभाषास्य कृता यथा “विवाहकाशे यत् स्त्रीभ्यो दीयते ऋग्निस्त्रिभिः । तदध्यग्निं कृतं सङ्घः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” कात्या० । “अध्यग्नाध्यावाहानिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि आहमाहपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं ऋतमिति” मनुः । “पितृमाहपतिभ्राह्मणदत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिदेदिनाकाद्याञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ० । “विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातृलादिदत्तमिति” मितान्तरा । अध्यग्निजतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके ।

अध्यच् त्रि० अधि+अच्-क्तिप् । अधिगन्तरि ।

अध्यागडा स्त्री अधिकमण्डमिव बीजं यस्याः ईत० । अधिक बीजवत्याम् (भुंइ आमला) इति ख्यातायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अध्यधिज्ञेप पु० अधिकोऽधिज्ञेपः प्रा० म० । अत्यन्तान्दाम्यामतिशयतिरस्कारे च “गुरुणामध्यधिज्ञेप” इति ।

अध्यधीन त्रि० आधिक्येन अधीनः । अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्माधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम् ।

अध्यय पु० अधि-इङ्-इक् वा भावे व्यच् । अध्ययने स्मरणे च ।

अध्ययन न० अधि+इङ्-ल्युट् । पठने, गुरुमुखीच्चारणानुसारिण उच्चारणे च । अध्ययनञ्चान्तरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरपङ्क्तमिति मीमांसकाः । “इत्याध्ययनदानानि तपः सत्यां क्षमा दमः । अलोभ इति मार्गीऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृत” इति “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” इति “श्रुताध्ययनसम्बन्ध” इति च स्मृतिः अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्वैवणिकानामधिकारः यथोक्तं मनुना । “अध्यापनमध्ययनं वजनं वाजनं तथा, दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकस्ययत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य समासतः । पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । बर्णकूपथं कुसीदञ्च वैश्यस्य क्षत्रियेव च” इति मनुः । वेदाध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञस्यैव वक्ष्यते तच्च सार्थाध्ययनमेव प्रयत्नं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे “कूर्मपुराणे । न वेदपाठमालेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः । पाठमालावसनस्तु पङ्के गौरिव क्षीदति । योऽधीत्य विधिवद्विप्रोवेदार्थं न विचारयेत् स सान्त्वयः शूद्रसमः पाततां

न प्रपदते” । व्यासः “वेदस्याध्ययनं कार्यं धर्मशास्त्रस्य चापि यत् । अजानतार्थं तत् सर्वं तुपायां कण्डनं यथा” तथा “यथा पशुभिरवाही न तस्य भजते फलम् । हिजस्तथायानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते” । तथा “पाठमात्रतान्द्रित्यं हिजातींशार्थवर्जितान् । पशूनिव च तान् प्राप्नोवाङ्मालेणापि नार्जयेत् । श्रुतहीनमधीतं यत्नेह नाह्व तल्लभेत् । श्रुतन्तु केवलमपि ससुद्धाराय कल्पते” । स्थानुरयं भारहृारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । अर्थवित् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपात्रम् । व्यासः । “योऽधीते नार्थतत्त्वस्तस्य तद्धारणं हथा । भारवाहीव श्रुतकः केवलं लेशभागमवेत् । तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्योविजानता” । व्यासः । “ज्ञानं कर्म च संयुक्तं मुक्त्यर्थं कथितं यथा । अधीतं श्रुतमयुक्तं तथा येन न केवलम्” व्यासः । “अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदाध्याधिगमे रतः । स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्मानुष्ठानविद्विजः” । मनुः “वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्न तत्त्वान्धमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते” । व्यासः । “समञ्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते । चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनात् हिजात्” । उहङ्गामः “अनूचानाद्यन्वियन येना यन्वियथो धारिणोवराः । धारिण्यन्वयार्थतत्त्वज्ञाने स्तेयोऽध्यध्यात्मचिन्तकाः” इति ॥ एतच्च स्याध्येयोऽध्येतव्यं इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम् ।

अध्यङ्गि त्रि० अधिकमङ्गं यस्य ऋ० । स्याङ्गेन सङ्घिते वस्तुभावे । “एकाधिकं हरेच्छेषः पुत्रोऽध्यङ्गं ततोऽनुज” इति मनुः । एकाधिकमङ्गं हावंगविति यावत् श्लेषपुत्रो नृस्त्रीयात् अधिकमङ्गं यत्वांशे सार्द्धमङ्गं इति कुङ्क् । अङ्गशब्दरूपकाङ्गे कृद्ः तेन सार्द्धरूपके च । अध्यङ्गपूर्वात् क्रीतादर्थं “अध्यङ्गपूर्वद्विगोलुगमंज्ञायामिति” पा० अध्यङ्गपूर्वात् द्विगोशाहीयस्य टजो लुक् । अध्यङ्गकंसम् । “विंशतिकात्ख” इति पा० । खविधाच्च लुक् । अध्यङ्गविंशतिकीनं “खार्याईकन्” पा० । अध्यङ्गखारीकम् “पणपादमाशयतादात्” पा० । अध्यङ्गपरणं अध्यङ्गपादात् अध्यङ्गमाध्यम् अध्यङ्गगत्यम् “शाणाह्वेति” पा० यत् ठञ् तस्य लुक्च वेति अध्यङ्गशाशयम् अध्यङ्गशाणम् । इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीतार्थं त्रि० । अध्युभोति यत्न अधि+अध-आधारे घञ् । वायी । “कल्पेव देवा याचवल्कलं इति” याचवल्कलं प्रति शाकल्यप्रश्ने तत्र याचवल्कलं “अध्यङ्गं” इत्युत्तरं (७० उ०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

“कृतमोऽध्यक्ष” ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, “योऽयं पवत” इत्युक्तं तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । “तदाह्वयदयमेकएष पवते अथ कथमध्यक्ष” ? इति । वायुरेकत्वेन अध्यक्ष-शब्दार्थस्य साङ्गत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते “यदक्षिन् इदं सर्व-मध्याधीत् तेनाध्यक्ष” इत्युक्तम् तेन अधिकवृद्धिहेतुत्वात् वायोरध्यक्षत्वात् तथात्वम् अधि+अध-लङ्-अध्याधीत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव-सो-घञ् । इदमेवमेवेति विषय-परिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः । “उपात्तविषयाणाभिन्द्रियाणां हृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यव-साय इति हस्तिरिति चाख्यायते” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी-परिभाषितलक्षणः, “कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः वित्-साङ्गिध्यात् प्राप्तेतन्त्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्य-वसाय” इत्युक्तलक्षणे वा निश्चयः । “प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उक्ताहे च । उक्ताह्वय कर्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव-सो-णिनि । उक्ताह्वान्विते अध्यवहनन न० अधि-उपरि अवहननम् । पूर्वार्धघातेन विद्युभोकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च “श्रीहीनवह-न्नीति” नियमपालनम् ।

अध्यगन न० अधिकमगनम् । “बाजीषे भुञ्जते यत्त तद-ध्यगनमुच्यते” इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकागने ।

“यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यगनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि” सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस-कर्मणि क्त । कृताध्यासे आरो-पिते, अध्यासश्चोपे वक्ष्यते तद्विषये मित्याभूते पदार्थे । युक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अथ० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं क्षेत्रज्ञं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थे । तत्र देहाधिकारे “अध्यात्ममिति” ट० उ० अधिदेवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्याधिकारेण अन्तर्या-मित्यसक्तम् । क्षेत्रज्ञाधिकारे “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” । “अध्यात्परतिरासीनो निराकाङ्क्षो निराभिष” इति मनुः । “आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति” कृष्ण० । “जराभरणभोजाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्बुद्धिः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलमिति” गीता । “ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्स्यन् देहादिव्यति-

रिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति” श्रीध० । “अन्तरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते” इति गीता । “स्वस्वैव ब्रह्मण एवांगतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहम-धिकृत्य भोक्तृत्वेन वत्समानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते” इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंगस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् “अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति” गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहभित्तत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभित्त-त्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिस्तत्त्वेनेति भेदः । सर्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्व-ज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशेषि-कमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उद्ययनाचार्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रक-रणं, परमात्मानमधिकृत्य च कृष्णाम्बुलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षडध्यायोरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वर-रूपेण च सांख्यकारिकाः सप्रतिः निरमायिष्यन्, वाच-स्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विश्वरोऽयमेव । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदमात्मात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । “मयि कर्माणि म-र्षाणि संन्यस्याध्यात्मचेतमेति” गीता । “अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या” अध्यात्मं जातः उञ्च । अनुगतिका० हिपट-हृदिः । अध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादी त्रि० ।

अध्यात्मदृश त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृश-क्तिन् । आत्मने विषयव्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं क्षेत्रज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यु-प्रतिसंख्यत्वे चेतसःआत्मनि समवधाने । “अध्यात्म-योगाधिगमेनेति” ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वानशीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रस-ङ्गतो रामचरितज्ञापके स्वनामस्थाने ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्म-स्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ्-णिच्-ण्वन् । अध्ययनकारयितर, उपाध्याय च । “भृत्काध्यापकायस्व भृत्काध्यापितस्तथेति” मनुः । अस्य अकालत्वेऽपि यःज-कादिगणे पाठात् षठीमसामः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति । अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना “यस्तूपनीयं व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्यं विद्यात् । यस्मै न मूल्येनाध्यापयेदकदेशं वा तस्य पाध्यायमिति” ।

अध्यापनं न० अधि+इङ्-णिच्-भावे ल्युट् । पाठनायाम् । “याजनाध्यापनं तथेति” मनुः । “अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्मार्थमृत्कथकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितमिति” हारोतसंहितोक्ते स्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा “नापरीक्षितं याजयेत् माध्यापयेत् भोपनयेत् । योऽधर्मेणाह यथाधर्मेण पृच्छति तयो-रन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति ॥ धर्मार्थं यत् न स्यात्तं शुश्रूषा वापि तद्विधा । तत्र विद्या न वप्रव्या शुभं वीजमिवोषधे । विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिक्षेऽहमस्मि । अस्त्रयकायाऽजवेऽयताय न मां ब्रूया-वीर्यवतो तथा स्याम् ॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधा-विनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति” ॥ युचि तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवाथे स्त्री ।

अध्यापितं त्रि० अधि-इङ्-णिच्-कर्मणि क्त । पाठिते “अध्यापितस्योपनामापि नीतमिति” कुमा० ।

अध्याप्यं त्रि० अधि इङ्-णिच्-कर्मणि यत् । पाठनीये अध्यापयितुमर्हे क्वात् “ब्रह्माङ्गलिकतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय” इति मनुनाध्यपनीयाहृता दर्शिता ।

अध्याप्यं पु० अधि+इङ्-घञ् । अध्ययने, कर्मणि घञ् । वेदादिशास्त्रस्य एकार्थं कविषयसमाभिपद्योतके विश्रामस्थाने अंशविशेषे, “सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंघट्टाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च । स्थानं प्रकरणञ्चैव पञ्चोद्घाताङ्गकानि च । पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता” इत्युक्तान्यतमप्रकारे च “संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्यायं प्राप्य विरमेद्य तु मध्ये कदाचन । हते विरामे मध्ये तु अध्यावादि पुनः पठेदिति” म० सू० । “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति श्रुतिः ।

अध्यारूढं त्रि० अधि+आ+रूह कर्मणि कर्त्तरि वा क्त । आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्ठात् अरोहणकर्त्तरि, समाकृते, अधिके च ।

अध्यारोपणं पु० अधि+आ-रूह-णिच्-पान्नादेशः घञ् अत-स्मिन् तद्बुद्धिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिगत्य ताडशारोपः अध्यारोपः यथा असर्पभूतां रज्जुं मधिगत्य

सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः । तादृगे मिथ्याज्ञाने । “स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्” इति ह० उप० भाष्यम् ।

अध्यारोपणं न० अधि+रूह-णिच्-पान्नादेशः ल्युट् । अति-शयेनारोपणे मान्यादेवपने ।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप-घञ् । अधिवपने सस्या-नामावपे । आधारे घञ् । तदाधारहेत्वे ।

अध्यावाहनिकं न० अध्यावाहनं पिष्टगृह्णात् भर्तृगृह्णागमनं तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन् । “यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात् । अध्या-वाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति” स्मृत्युक्तलक्षणे पिष्टकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने । “अध्यग्न्यध्यावाहनिकं स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतमिति” स्मृतिः ।

अध्यास पु० अधि+अस-क्षेपे घञ् । मिथ्याज्ञाने “आह कोऽयमध्यासो ? नामेति प्रश्ने “स्मृतिरूपः परत पूर्वदृष्टावभास” इति शा० भाष्यम् । श्रुतेः रूपमिव रूप-मस्यः संस्कारप्रभवत्वात् । परत अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभा-ववति च पूर्वदृष्टस्य पूर्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम् । यथा शुकौ रजतभिन्नायां पूर्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभाववति च स्फटिके पूर्वानुभूतस्य लोहितरूपस्य वा ज्ञानम् । तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने । तत्र चाध्यासे अधि-ष्ठानशुक्लादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणा-ज्ञानात् सामान्याकारेण इदन्त्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृ-श्यज्ञानम्, आरोग्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्रयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेष-ज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे चोद्धोदिते तत्रानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्लाद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जल्पते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्यामीत्साद्यनु-भवानुपपत्तिः न च कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषया-प्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तदुत्पत्त्यर्थं सर्वः । नापि असौक्यप्रत्यक्षरूपता साक्षात्कारोमीत्सदुभवस्य साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथाद्युमानादीनामपि असौक्य-प्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्वं नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यभावेन विशिष्टासौक्यप्रत्यक्षापत्तेर्निवारत्वात् अतः तत्तदुत्पत्-त्याय प्रवर्त्तकस्य तसज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनि-र्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्राधिष्ठाने उत्-पाद्यते इति कल्प्यं प्रत्यक्षे हि विषयवृत्तिकर्तृः कारणत्वेन कृपः

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसञ्चलप्रमित्यगत्या तथा कल्पते । अतएव श्रुतौ “यत्न इतमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति” “अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते” इति च आगरे इतस्य इवशब्देन मित्यात्वं सूचितम् । स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं स्पष्टिरुक्ता । तथाच ब्रह्मणि जगदादे- रनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनेत्पत्तिः । इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यव- हारिकत्वम् । “देहात्मपत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्देवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यव- हारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं”, “परमार्थदृष्ट्या तु मित्यात्ममिति” “अन्यदार्त्तमित्यादि” श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मित्यात्वावगमात् । अधिकमाकरे दृश्यम् । अध्यासन न० अधि+आस-उपवेगे ल्युट् । निवासे । विभ० अव्ययी० । आसने इत्यर्थे अव्य० । अध्यासित लि० अधि+आस आधारस्य कर्मसंज्ञायां कर्मणि क्त । अधिष्ठिते । “धेन्वा तदध्यासितकातराव्येति” रघुः । अध्याहार पु० अध्याहृते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+ आ+हृ घञ् । आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्वोत्प्रेक्षणे च । ऊहस्वरूपमूहशब्दे तर्क- स्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते । [क्त । अधिष्ठिते स्थानादौ । अधिष्ठित लि० अधि+वस-आधारस्य कर्मसंज्ञया कर्मणि अधिष्ठित् लि० अधिगतसङ्घं वाहनत्वेन अत्या०स० । उद्भवानु- युक्ते शकटादौ । (उठगाडि) । अधिष्ठ लि० अधि उपरि ऊढः । अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते । “तस्मादध्यधूढं साम गीयते” इति छा० उप० । ऋचमवलम्ब्यैव सामो गीयमानतया ऋच्यधूढ- त्वम् । अधिकष्टद्वियुक्ते, सन्धे च । कृतसापत्निकायां प्रथमायां “यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं” ताडश्यां स्त्रियाम् स्त्री । अधिष्ठी स्त्री अधिकमधोयस्याः अनुङ् डीप् च । सन्ध्या- पीनायां धेन्वाम् “अधिष्ठीं होले प्रयच्छतीति श्रुतिः अवधाध्यधीनिष्पुषु ससृक्ष्य इति का० १, ८, ८१ । अधितथ्य लि० अधि-इड कर्मणि क्त । पाथे “स्वाध्यायो- ऽध्येतव इति” श्रुतिः । अर्हार्थे तथ्य । अध्येतमर्हे “ओत- व्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति” श्रुतिः । अधीषण न० अधि-इष-प्रेरणे ल्युट् । सत्कारपूर्वकभावा- र्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च । युचि टाप् तन्निष्ठे वाच्ये स्त्री । अधिका एषणा प्रार्थना । अधिकप्रार्थने स्त्री ।

अधि लि० न-इ-क्ति । अधते । न+इष-डि, अइष्ये । अधिष्ठी लि० अधि+गम-कू-डिञ्ज ऊडादेशो वा । अधत- गमने । “यदधिगावोऽधिष्ठी इदाचिदङ्गो अश्विना” इति ऋ० ८, २२, ११, “अधिगावोऽधतगमना अधिष्ठी- अधतगमनाविति” भा० । अधिज लि० अधिमधतमधृष्यं वा जनयति जन-अन्तभू- त- गयर्थे, ड । अधतजनके अधृष्यजनके च । “इति चिन्म- न्युमधिज इति ऋ० ५, ७, १० । “अधिजः अधतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्यं वा जनयति” इति भा० । अधुव लि० न-त० । अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च । “योधुवाणि परित्यज्य अधुवाणि निषेवते । धुवाणि तस्य नश्यन्ति अधुवं नष्टमेव हि” इति हितो० । अधृष पु० “शोधः स्थूलसोददाहप्रकाशो रक्ताज्जोयः सोऽधुषो रुग्ण्वराट् इति” सुश्रुतीको विकतरक्तादिजे ज्वरकारके शोधरोगभेदे । अध्वग पु० अध्वत्+गम ड । पथिके, अध्वगमनप्रकारेण विष्णुसंहितायासक्तः । यथा “नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः साङ्गैः, न वृषलैः, न द्विषङ्गैः, नाति प्रत्यूपम्, नातिसायम्, न सन्धयोः, न सध्याङ्गे, न सञ्चितपानीयम्, नातिदूर्णम्, न रात्रौ, न सन्नत व्याधितासैर्वाङ्गैः, न होनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादानैः, ययसोदकैर्यह्नाना- मदन्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथ- मधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शूरान्तर्यं, न लणम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न जेयतपकपालास्थि- भस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणी- कुर्यात् देवताञ्च । प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मण- गणिकापूर्णं कृन्नादयं स्मृतध्वजपताकाञ्ची वृक्षवृक्षमानन्द्या- वसांश्च, तासदन्तचामराग्निगजाजगोदधिस्त्रीरमधुसिद्धार्थ- कांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्र गोमयपुष्पशाकगोरोषमादूर्वांपरो- ह्वांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिमनकरजतवस्त्रासनयानामिवांश्च, ऋक्कारोऽतृतीर्वरारज्जुवृषपशुकुमारीमीमांश्च दृष्ट्वा प्राया- दिति । मन्तोऽसव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्निर्विकल्पण- मखिनवसभजटिलवामनांश्च, कषायप्रप्रजितमलिनांश्च, तैलगुह्युष्कगोमयेनलणकृयपलाशभस्माङ्कारांश्च, लव- णक्रीवासवनपुंसककार्पासरञ्जुनिगडुसृक्केगांश्च, वीणाच- न्दनाङ्ग काशीष्णीषालङ्कारकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिभवन्द्ये- दिति । देवब्राह्मणगुरुदीक्षितानां आयां नाक्रामेत्,

निष्कृतवान् अधिरविष्णुस्तस्मानोदकानि वा । न वस्तन्मो
लंङ्कयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न वृथा नदीं तरेत् ।
न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्,
न भिक्षया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोक-
क्रेत्, न लङ्कयेत् । उद्भारिण्यपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रि-
णाम् पन्थादेयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति” ।
“सन्नातकतरुच्छायसुप्रविद्याधराध्वगमिति” कुमा० ।
सूर्ये, उष्ट्रे, च । पथिगासुकमात्रे त्रि० । गङ्गायां
स्त्री अन्तरे पु० ।

अध्वंगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्तिप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन अतिसौलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च
भोग्यः इत० । (आमडा) इति प्रसिद्धे आन्नातकृष्टे ।
अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अधुनि जायते जन-ड ७त० । (सोना) इति
ख्याते स्वर्णपुष्पीष्टणे ।

अध्वन् पु० अत्ति बलम् अद-कनिप् धादेशः । पथि, “अपि
लङ्कितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः” इति रघुः । अध्वान-
मधुान्निविकारलङ्घ्य इति कु० । “नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु
स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च ।
सर्वभक्षत्वात् काले, हिंसे च । अद्यते खण्डयो भण्डते-
ऽनेनेति करणे कनिप् । अशयवे । प्रा०स० । उपसर्ग-
पूर्वाद्दक्षमा० । व्यधुःडुरधुः (कपथः) प्रा०ब० । कदादेशः
कदधा । अशयश्च वेदस्य शाखाऽपि यथा “एवंविशत्यधु-
युक्तश्चवेदश्चययो विदुः । सहस्राधु सामवेदो यजुरेक-
शताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके ।
पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके ।
पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । “क्षिप्रं ततोऽध्वन्य-
तरङ्गयायीति” भट्टः ।

अध्वपति त्रि० ७त० । मार्गपालके । सूर्ये पु० दिव्यं पथि-
कानां गमनात् रात्रौ च “न रात्राविति” विष्णुना गमन
निषेधात् सूर्यस्य तत्पालकत्वम् “अध्वनामध्वपते ! प्रसा-
तिर खस्ति भेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । “अध्वपते !
मार्गपालकरवे” इति वेददीपः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । “अध्वरे-
च्छिष्टिनां पातेति” भट्टः । “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीय-
मिति” रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अष्टवसुमध्ये द्विती-

यवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्व-अच् न०त०
अकुटिले च । देव्या होतारा उर्ध्वमध्वरं न इति २७, १
“इमं यज्ञमवतामध्वरं न” इति यजु० । २७, १७ अध्व
“अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति” वेददीपः । सावधाने त्रि
नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्मन् न० अध्वरएव कर्म । यज्ञरूपकर्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्तव्यताज्ञाना-
मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते “अथातो धर्मजिज्ञासे
त्यादि धर्ममीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य न० । पथिप्रज्ञे दृते
अध्वने हितः पर्याप्तो रथो यस्य न० । पथिगमनोपयुक्ते
रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् क्रीडार्थः, देवयानार्थः
विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्धारीरथचेति भेदात् पञ्चविधः ।
इति हेमचन्द्रः ।

जध्वर्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्-युच् ततोऽन्या-
कारलोपः । यजुर्वेदज्ञे होमकारिण्य क्वत्विजि ।
“निर्मिमीते क्रियासङ्करध्वर्युर्द्वयं वपु” इति सा०भा० ।
सोमयागे षोडशसु ध्वत्विजु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये क्वत्वि-
ज्ञेदे तद्विवरणम् अस्त्वावाकशब्दे दृश्यम् । “होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीति” सि०कौ० । “तम
ध्वर्युरुत होतासि पूर्वाः प्रयास्तापोना अनुषा पुरोहित”
इति ऋ० १, ६४, ६ । योपधत्वात् स्त्रियां न डीप् ।
अध्वर्योर्भावं कर्म उद्गा० अण् आध्वर्यवम् तद्गावादी नः ।

अध्वशाल्य पु० अध्वनि शल्यमिवाचरतीति क्तिप्+अच् । पथि-
कानां पादवस्त्रादौ शल्यवहेषकारके (आपाङ्क) इति ख्याते
अपामार्गदृष्टे ।

अध्वस्मन् त्रि० ध्वन्स-मनिन् क्तिप् न०त० । ध्वंसरहिते
“अध्वस्मिः पथिभिः क्षाजदृष्टय” इति ऋ० २, २४, ५ ।
अध्वस्मिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्मानोर्द्विवर्धिति
ऋ० १२०४० ।

अध्वति पु० अध्वानमतति अत इ ईत० । पथिके । अर्ध
निश्चयमतति अर्धेति दोषदो धान्तः । भेधाविनि निरुक्तः ।
अध्वान्तशात्वष पु० अध्वानस्य मार्गशीमायाः शात्वष इव ।
सोनाकृष्टे । ईत० । मार्गशीमारिपौ पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्वायाम् “अ-
ध्वायनञ्च यज्ञचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्व-
वस्ये” इति विष्णुध० पुरा० । “अध्वायनमध्वगमनं यातेति
यावदिति” रघु० ।

अन जीवने अदा० पर० अक० सेट् । अनिति आनीत् । घञ्
आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम् । आनयति अनिनिपति ।
क्रिप् अत् "सं" खल्विदं ब्रह्म तच्छलानिति विश्वे च-
नेदना ऋ० ४३०, ३, अना प्राणेनेति भा० छा० उप०
'यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोहेप्रवान्यात् ?
कः प्राग्व्यात् ? इति श्रुतिः "प्राणिवस्तव मानार्थमिति"
भट्टिः । प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्यर्थता । प्र+प्रागती, प्राणः
अप+अधोगतो अपानः, उद्+उर्ध्वगतो उदानः, वि+
आ+विष्वगतो व्यानः, सम्+समन्तागतो समानः । "यद्द्वै
प्राणिति स प्राणः यदयानिति सोऽपानः" इति श्रुतिः ।
जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वाद्कर्मकः
यस्य संयोगात् देहनिष्प्राणमित्युक्तमधिधानशब्दे । उप-
सर्गनिमित्तात् हलन्त्वेष्यस्य ण्वल् प्राण ।

अन जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट् । अन्यते आनप ।

अन पु० आ+नी-वा० उ० आङी क्तुस्वः अन वा० अच्
वा । आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानोऽन इत्येतत्सर्वे प्राण इति" उ० उप० । "अथ प्राण
उच्यते । प्राणो मुखनासिकसञ्चार्याहृदयवृत्तिः । प्रण-
यनात् प्राणः । अपनयन्नाम्नत्पुरीपादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-
नाभिस्थानः । व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणपानयोः
मन्विर्गो ग्र्यत्कर्महेतुश्च । उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरा-
पादतनभक्तकस्थान उर्ध्ववृत्तिः । समानः सर्वं नयनाङ्गुक्तस्य
पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता । अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां
सामान्यभूता सामान्यदेहेषामन्विविधो वृत्तिरेवं यथोक्तं
प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा० । प्राणे च "म
होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिद्विदमा श्वभ्य
आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम
प्रत्यक्षमिति छा० उ० "स होवाच मुखः प्राणः, किं मेऽन्नं
भविष्यतीति" मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन्
प्रतिवक्तृनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकोऽन्नजातं
सर्वप्रसिद्धमा श्वभ्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-
निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तत्तन्मिति होचुर्वागादय
इति । प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्यैव प्रतिपत्तये
कल्पितास्वायकारूपद्वाराण्यस्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमद्यते अस्य प्राणस्य तदन्नम् भा०

अनंश त्रि० नास्ति अंशोदायपक्षणाधिकारोऽस्य । अंशानधि-
कारिणि अयुक्ते क्लोत्रपतितादौ । ते च "सर्वे हि धर्म्मयुक्ता
भागिनो इव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्म्मेषु इव्याणि प्रतिपादयति

ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीति" व्याप० । "सर्वर्णाजोष्ययुषा-
च्चाहः स्यात् पृथक् धने । तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये
तेषां तदभिधीयते । उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते
सुतः । अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम् ।
तथा गवा किं क्रियते या न घेर्नुर्न गर्भिणी । कोऽर्थः
पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः । शास्त्र-
शौर्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्जितः । आचारहीनः पुत्रस्तु
मूलोच्चारमस्तु स इति उह० "आज्ञादेः पुत्रकर्तृकतया
महाफलश्रुतेस्तृकर्मवैतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्वन्तः
कतो वेतनं? मिति दा० भा० । अतएवाह मनुः । "सर्व-
एव विकर्म्मस्था मार्हन्ति भ्रातरो धनम्" । तथा "अनंशौ
क्लोत्रपतिता जात्यन्वयधरो तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च येष
केचिच्चिरिन्द्रियाः इति । "पतितस्तत्सुतः क्लोत्रः पङ्कुरुन्म-
त्तको जडः । अन्वेऽचिकित्स्यरोगात्तो भर्त्स्व्यास्ते निरं-
शका" इति कात्या० । देवलः "सृते पितरि न क्लोत्रपुत्र-
त्तजडान्मूकाः । पतितः पतितापत्वं लिङ्गो दायार्थभागिनः ।
तेषां पतितवर्ज्णो भक्तवस्त्रं प्रदीयते । तत्सुताः पितृ-
दायार्थं लभेरन् दोषवर्जिता" इति । बौधायनः ।
"अतोतव्यवहारान् यामाच्छादनैर्बिभ्युः, अन्वजडक्लोत्र-
व्यमनिव्याधितादींश्चाकर्म्मणः पतिततज्जातवर्जम् इति" ।
"पितृद्विद् पतितः पण्डो यश्च स्यादौपपातिकः ।
योरमा अपि नैतेऽंशं लभेरन् चोत्तजाः वतः ? ।
इति" नार० "अक्रमोडासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते ।
प्रव्रज्यामितीर्थं न रिक्थं तेषु चार्हति । अक्रमोत्रा-
सुतस्त्वृक्षी मवर्णश्च यदा पितुः । असवर्णप्रसृतश्च
क्रमोदायाश्च यो भवेत् । प्रतिशोमप्रसृतोयस्तस्याः पुत्रो न
रिक्थभाक् । यामाच्छादनमात्रं तु देयं तद्वन्मुभिर्भतम्
बन्धनासथभावे तु पितरं इव्यं तदाप्रुयात् । स्वपितरं
तद्वन्नं प्राप्तं दापनीया न बाधश्वा इति कात्या० । एवं
दर्शिताः । अंशः अवयवः । तच्छब्धे निरयवे आका-
शादौ, परमेश्वरे च । [यस्यः । कटस्थाम् जटाधरः ।
अनंशमत्फला स्तो न अंशुमत् मोचकाभ्यनरस्यत्वात् फलं
अनकं पु० अणकवत् । अधमे, कृत्सिते च ।
अनन् त्रि० न अक्षोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष-क्रिप्
न० त० । अन्वे चक्षुरिन्द्रियमूढे । "प्रतिश्रोणः स्था व्यन-
गवष्टेति" ऋ० २, १५, ७, "पूम्बन्धः अधुना वज्रुला-
भात् व्यचष्टेति भा० ।
अनश्च त्रि० नास्ति अक्षं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य व० ।

चक्रयन्त्रे, चक्षुरादीन्द्रियग्रन्थे च । “अपानक्षासो वधिरा
अहासत” इति ऋ० ६, ७३, ६, अनक्षासचक्षुर्वर्जिताः
इति भा० वेदे सौमत्रास इति वत् अनक्षास इति ।
रूपसिद्धिः ।

अनन्तरं न० अप्रशस्तान्यन्तराणि यत्न ब० । सङ्गुणसप्राज्ञेपके
दोषोद्घोषकवाको, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति
प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्नि अन्तराणि ज्ञेयत्वेनासत् ।
अन्तरज्ञानग्रन्थे मूर्खे त्वि० ।

अनन्ति पु० अप्रशस्तं मन्दमन्त्रि न० त० । मन्दनेत्वे । ब० ।
षचसमासान्तः । तत्र अनन्त इत्येव । तद्वति । स्त्रियां डोष् ।

अनन्तारं त्वि० नास्ति अगारमस्य । गृहग्रन्थे । अनिकेतने ।
प्रव्रजते, सन्यादौ च पु० ।

अनन्तं त्वि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छदनवति च “यद्गोन-
वसना अनन्ता” इति ऋ० १, १, ६, । “स ह्येवाच किं मे
वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-
स्ताञ्चोपरिष्ठाञ्चाङ्गिः परिदधति लम्भको यथा वासो भवत्य-
नग्नो ह भवतीति छा० उ० । “तस्मात्प्राणस्य वास आप-
स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुङ्क्वन्तश्च ब्राह्मणा
विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्गिर्वीसस्थानोयाभिः पुरस्ता-
द्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाञ्च भोजनाद्भुञ्जन् परिदधति परिधानं
कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भको लम्भनशीलो वासो-
भवति । वाससो लम्भैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्भु कत्येवार्थसिद्धौ वानग्नता इत्यनग्नो ह
भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्” इति भाष्यम् ।

अनग्निं पु० नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तो वाऽस्य । श्रौतेन
स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नी गृहस्थभेदे, सर्वथा
अग्निग्रन्थे, प्रव्रजते च । “अनग्निरनिकेतश्च सुनिर्मूल-
फलाशन” इति मनुः । न० त० । अग्निभिन्ने पु० ।
“अनग्नाविवशुष्कधो न तञ्जलति कर्त्तृषिदिति” इतिः ।
७३० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । “अनग्नावुत्तरवेदिम्,
कात्या० २६, ७, ११, “अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-
चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति” तद्वाख्या ।

अनग्निता न अग्निं लायते रक्षति असम० स० । अग्निरक्ष-
णाकरे पापिष्ठे “अनग्निता अभ्यसन्न कष्टोः ऋ० १, १८६,
२, “अनग्निताः पापिन्यः कष्टयः प्रजा” इति भा० ।

अनग्निदग्धं त्वि० न अग्निना दग्धः अस० स० । प्रसथानकर्म्मणि
अग्निस्तारहीने “ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये
दिव” इति ऋ० १०, १५२४, “अनग्निदग्धाः प्रसथान-

कर्म्म न प्राप्ता” इति भा० । विप्रायां पित्रभेदे “अग्निदग्धा
नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निष्वन्तांश्च सौमत्राः
विप्राणामेव निर्देशेदिति” मनुः । वर्हिषा अदग्धे च ।
अनघं त्वि० नास्ति अघं पापं दुःखं व्यसनं कालुष्यं वा, यस्य
पापग्रन्थे, दुःखहीने, व्यसनग्रन्थे, मलग्रन्थे, स्वच्छे च
विष्णौ पु० “अनघो विजयो जेतोति” त्वि० सृ० । “
आत्माऽपहृतपापमेत्यादि” श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-
त्वम् । तत्र दुःखग्रन्थे, “दयालुमनसस्यृष्टमिति” भाषः ।
दोषरहिते “अगाधस्यानघा गुणा” इत्यमरः । व्यसनरहिते
“कश्चित् ऋगीनामनघा प्रसूतः ? इति” रघुः ।

अनङ्गं न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च ।
कन्दर्पे पु० । अङ्गग्रन्थमात्रे त्वि० । तत्राकाशस्य निर-
वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्याणुत्वे न च निरवयवता-
त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्वेपि दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् ।
तत्कथा च शिवपुराणे ‘कामोधनुषि संयोज्य पुष्पवाणं
तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाप्यो मोक्तुकामो व्य-
स्थितः । हरस्तु धैर्यमालम्बा किमेतदिति चिन्तयन् ।
ददर्यं पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विद्वृद्धमन्यो-
स्याथ तृतीयनयनान् मुने ! । स्फुरन्नुदङ्घ्रिं रग्निस्तु पपात
मदनोपरि । क्रोधं संहर ह्ये देव ! इति यावत् वदन्नि-
खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भङ्गीचकार तम्” इति ॥
“त्वमनङ्गः कथमन्नता रतिरिति” “तनुतां दुःखमनङ्ग !
मोक्ष्यतीति” च कुमा० । अङ्गमुपकरणं न० त० । अङ्ग-
भिन्ने । न० व० । तच्छब्दे त्वि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् ।
“अष्टावर्णे गा द्व्यभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति”
(वृत्त०) उक्ते मातावृत्तभेदे च ।

अनङ्गलेखं पु० अनङ्गस्य तद्वाङ्मको लेखः । कामव्यङ्गकलेखे ।
“अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति” कुमा० ।

अनङ्गशेखरं पु० क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे, कन्दो-
विशेषे । यथा “लघुर्यु रूः क्रमेण यत्नं बध्यते सुधीभि-
च्छया स दण्डकस्तनङ्गशेखरः स्मृतः” इति कन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ईत० । शिवे तस्य तद्देहभङ्गीकरणात्मकम् ।

अनच्छं त्वि० न अच्छः निर्मलः न० त० । कल्पे, अप्रसङ्गे च ।

अनञ्जनं न० न अञ्जते लिप्यते अञ्ज-कर्मणि ल्युट् न० त० ।

निःसबन्धे, आकाशे, परब्रह्मणि च । “निरञ्जनं सामग्रुपैति
दिव्यमिति” श्रुत्या तस्य सबन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् ।
अञ्जनं दोषहरहिते नारायणे पु० । तथाभूतवस्तुमात्रे

त्रि० । कञ्जलगूये त्रि० । “नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकि-
तेति” सा०२० ।

अनडुञ्जिता स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अन-
नमूल) । तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु० अनः शकटं वहतीति नि० । (एङ्) इति प्रसिद्धे
गवि । स्त्रियां गवि ङीप् अनडुहो, अनडुहोति च ।
ऋश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासहृदेशादौ त्रि० ।
च्छिभिर्भेदे । तद्गोत्रापत्ये गगी० यञ् । आनुडुह्यः तद-
पत्ये पु० स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्यूनधान्ये “अनणुप दगमांगोऽणुष्वयै-
कादशांशः” लोला० । अणुभिच्चे स्युसे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्नीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिच्चे अनुक्त-

अनतिङ्गुत त्रि० सर्वार्थि अतिक्रम्य न भवति अति-भू-दुतच्

न०त०ष्ट० । सर्वार्थिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । “ब्रह्मा त

इन्द्र ! गिर्वेणः क्रियन्ते अनतिङ्गुता” इति ष्ट० ८.६.१.३,

अनतिङ्गुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि

यथार्थभूतानीति भा० ।

अनतिप्रश्न त्रि० अतिप्रश्नकृति यत् न०त० । अति-
प्रश्नान्हे वस्तुनि । “सहोवाच गार्गी ! मातिप्राज्ञोः मा

ते मूर्धा व्यप्रदन्तप्रश्नां वै देवतामतिप्रच्छसीति” ष्ट० ३०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । “न्यायोक्ते स्वानधिकरण-

दृक्किभिच्चे च “अनतिरिक्ततत्त्वमवच्छेदकत्वमिति” गटा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे

न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाय

हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा “भंस्कारवच्यमौदार्यसुपचार

परीतता । मेघगाम्भीर्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षि-

ण्यसुपनीतरागत्य” च महार्थता । अव्याहृतत्वं

स्त्रियत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदय

कृमिताऽपि च । मिथः साकाङ्गता प्रस्तावौचित्यं तत्त्व-

निष्ठता । अप्रकीर्णप्रसूतत्वमसंज्ञाश्यान्यनिन्दता ।

आभिजात्यमतिस्त्रिगुणधरत्वं प्रगस्यता । असमवेधि

नौदार्यं धर्मार्थप्रतिविद्धता । कारकाद्यविषयांसोविध-

मादिविशुक्ता चित्तकृत्वमङ्गुतत्वं तथानतिविलम्बिता

अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्यप्रधानता वर्ण-

पदशक्त्यविशुक्ता । अव्युत्थितरखेदित्यस्यञ्चित्रिशञ्च

वाग्गुणाः” इति ।

अनङ्गा अव्य० न अङ्गा । अनिचये “अनङ्गा वैतत्यादि-

भाङ्गोकानतीति” वेदः । नह-क्त न०त० । अपरिबद्धे त्रि० ।

अनङ्गापुरुष न अङ्गा स्वकार्ये निचये यस्य तादृशः पुरुषः ।

देशपट्टकार्यविमुखे । “अनङ्गापुरुषमीक्षते” इति का०

१६.२.१३, “अनङ्गापुरुषं देशपट्टकार्यं विमुखमध्ययु-

मिति” वेददीपः ।

अनद्य पु० न अद्यं भक्ष्यम् अप्राशस्ये न०त० । गौर-

शर्षपे राजनिघ० । भक्ष्यभिच्चे त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिच्चे भूते भविष्यति

च काले “अनद्यतने लङि”ति “अनद्यतने लङिति” च

पा० । अनद्यतने भूते लङः अपचत्, अनद्यतने भविष्यति

लुट् पठेति “परोक्षानद्यतने लङिति” पा० पपाच ।

तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनञ्च “अतीतायारात्रेः पश्चा-

द्धेन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्वार्द्धेन सहतोद्वयोऽद्यतन”

इति सि०को० तद्विद्मः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधि-

काराभावे । व० । अधिकारणस्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा षिन्ना । यत्र

यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिच्चे ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिच्चे ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिच्चे, प्राप्तभिच्चे, ज्ञातभिच्चे च

अनधिगतावाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिच्चे ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम्

कन् । कौटिल्ये । स हि कश्चां वसन् न कस्यचित् अधीन-

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे “मनो-

ऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्” इति भाषा०

द्वयव्यक्तं प्रति आश्रयमङ्गल्यस्य कारणत्वेन मनसश्च “अथी

गपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्पत्तिश्चेत्येते इत्युक्तेः अणुत्वेन

ज्ञानादिप्रकारक अङ्गज्ञानाभावाद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न

स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादि

तदाशयः । व० । अध्यक्षरङ्गिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्याय-

नाभावे । न अध्यायेऽऽभिन्न् काले इति अधिकरणे बन्ध् ।

अध्ययनाय निषिद्धे “चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिप्रज्ञान-

ध्यायकाले “अष्टकाद्य च संक्रान्तौ शयने बोधये ऋतेः ।

अनध्यायं प्रकृष्वी” तेष्यादुक्ते काठे, “निघांते भिक्षुधने”

इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकात्वाय स्मृती

पौर्णमास्यौ तस्मान्नात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ठ्रे च रुवति पडकौ च न पठेद् द्विजः । नाधीयोत श्रमशानान्ते यामान्ते गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वासः आर्द्रिकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदा-लभ्यायनध्यायः पाण्ड्यासप्तौ हि द्विजः स्मृतः । पौरु-रूपद्भुते यामि संभवे चानिन्कारिते । आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाङ्गेषु च । उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्विरात्वं जपयं स्मृतम् । अष्टकाद्यु त्वहोरात्रस्यत्वनासु च रात्रिषु । नाधीयोताश्वमारुद्धो न हृत्तं, न च हस्तिनम् । न नावं, न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तभावे, नाजीर्णे, न वसित्वा, न स्तुक्ते । अतिथिज्ञाननुप्राय, मारुते वाति वा भृशम् । रुधरे च स्तुते गात्राच्छस्त्रेण च परि-क्षते । सामध्वनाद्युजुषी नाधीयोत कदाचन । वेद-सुग्राधीत्य वायुनमारण्यकमध्वत्वं च" इति । याज्ञवल्क्यस्मृ । "त्वाहं प्रतेष्वनध्यायः शिष्यत्विगु रुवन्भुषु । उपाकर्माणि, चोत्सर्गे, स्वगात्रश्रीतिषु स्मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घात भूक्तस्मोक्त्वा निपातने । समास्य वेदं द्युनिशमारण्यकम-धीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्ट्यां राक्षसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आर्द्रिकं प्रतिगृह्य च । पशु-मण्डूकनकुलमार्जारश्वाह्विभूषकैः । कृतेऽन्तरे त्वहो-रात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । शक्रोष्टुर्गर्भोलूकसाम-वाणात्तिसिने । अमेध्यश्वशूद्रान्यश्रमगानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंभवे । भुक्त्वाऽर्-पाणिरम्भोऽन्तरङ्गरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्धानोहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ठ्रयानरुक्ष्यश्वनोष्ठ्रदेरिणरोहणे । सप्र-तिशदनध्यायानेतांसाकालिकान् विदुः" इति । वशिष्ठः । "तस्मान्नाध्यायाः सन्ध्यास्तमिते सुस्तत्वं शवे दिवाकोर्त्तौ नगरेषु कामं गोमयपर्युषिते परिलिखिते वा श्रमशानान्ते शयानस्य आर्द्रिकस्य । मानवञ्चाल लोकासुदाहरनि । फलाम्बापक्षिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रति-गृह्यायनध्यायः पाण्ड्यासप्ता, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥ धावतः पूतिगन्धिप्रक्षुतेरिणहृत्तमारुदस्य, गावि, सेनायाश्च, भुक्त्वा आर्द्रिष्येषु, वाण्यश्वे, चतुर्दश्यामवासायासष्टमा-सष्टकाद्यु प्रसारितपादोपस्थसप्तोपाश्रितस्य गुरुसमीपे सिधु-नव्यपेतायां वाससा सिधुनव्यपेतेनानिर्घत्ते न यामान्ते-

कदितस्य, सूत्रितमप्रीञ्जरितस्य, यजुषाश्च सायंशब्दे, वाजोर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्योपरागेषु, दिङ्-नादपर्वतनादकम्पप्रयातेपूलरुधिरपांशुवर्षेष्वकालिकम् । उल्काविद्युत्सञ्चोतिपमपर्चाकालिकं वा । आचार्ये च प्रेते त्विरात्वाचार्यपुत्रशिष्यभाष्यांस्वहोरात्रम् । ऋत्विग्-गोनिस्वस्त्रेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अन्यायेष्वध्य-यनं वज्रयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशी पञ्चदशीमष्टमी राक्ष-सूतकम् । उल्कापातं महोक्तम्पयोचं यामिपन्नवम् । इन्द्र-प्रयागं सुरतं घनसंघातनिस्वनम् । वादाकोलाहलं युद्ध-मनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयोताभिमुक्तोऽपि प्रयत्नाद्य च वेगत" इति । "यद्दिनमरुः क्रियते तद्दिनमनध्याय" इत्युक्तेः देवोत्सर्गादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन सारस्वतोत्सर्गेऽपि पञ्चमीदिने रणयात्रोत्सर्गादी वानध्यायः । "महानवभर्गां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाप्य-तृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथास्थायान्च वर्जयेदिति" हारीतः । एवं नानाकृत्युक्ते-ष्वेषु च येन सर्वसंयत्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन-भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्रागननयान् प्राण" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगतं ति० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तुल्या-कारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा पठ इति वृद्धौ घटत्वम् एवं पठत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् । अननुगतश्च तत्तद्व्यक्त्यादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीयमानत्वात् । अप्याहते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावाद्ये न०त० । अनुगमाभावे अनुगमश्च तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्मानुसरणम् एतस्य न्यायादिर्दग्नेषु भूरप्रयोगः ।

अनन्तं पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्या व० । "गन्धर्वाश्चरमः सिद्धाः किन्नरोरिगचारणाः । नानं गुणानां जानन्ति तेना-मन्तोऽयसुचरुते" इत्युक्तलक्षणे शिष्यौ, अनन्त ! "संसार-महासमुद्रे मरुतान् समभ्युत्तर वासुदेव !" इति भविष्य-पुरा० । "विष्णुर्वीरोऽनन्त" इति विष्णुसु० भेषे । बह्वशीर्षे कत्वाटपरिच्छिन्ने शेषनागे, तद्वतारे बलभद्रे च । अन्तः परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन् परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः । "न व्यापित्वाह्येतोऽन्तो नित्यत्वाद्वापि कालतः । न वस्तु-तोऽपि सर्वात्मप्रादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्य-वस्तूनां कल्पितत्वाच्च सायया । न देशादिकतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी । आकाशे च ।
बहुविस्तारवति मिन्दुवारच्छेपे ० । अर्धशून्ये, इयत्ता-
शून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य
यमेति” कुमा० । जिनभेदे पु० ।

अनन्तचतुर्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्थां चतुर्दशी ।
भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम् ।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि-क्विप् । सर्वभूत-
जयिनि वासुदेवे । “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह० ।
अनन्तान् वित्तदोषान् जयति । जिनभेदे पु० ।

अनन्ततीर्थकृत पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि
करोति क-क्विप् । जैनभेदे । बहुतीर्थगन्तारि त्रि० ।

अनन्ततीया स्त्री “नभस्से वायु वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा
पुनः । शुक्लपक्षतीयायां” मित्युपक्रमस्य पञ्चपुराणे तप्त-
दन्यतमतिष्ठिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततीयेषां कृता-
नन्दफलप्रदा” इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखा-
न्यतममासीयशुक्लतीतायाम् हेमा० व्रत० । [परमेश्वरे च ।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य । इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव । शेषनागे, अनन्ते शेषनागे
दीव्यति दिव-अच् । शेषशायिनि नारायणे ।

अनन्तमूल पु० अनन्तानि मूलान्यस्य । खनामख्याते मूलप्रधाने
दृक्भेदे ।

अनन्तर त्रि० नास्ति अनन्तरं व्यवधानं यत् । अव्यवहिते,
व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च । तत्र दैशिके “विष-
यानन्तरो राजा शत्रु” रित्यमरः । “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै
आर्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः । कालिके । “तदिदं
क्रियतामनन्तरं भवता बभ्रुजनप्रयोजनमिति” कुमा० ।
“पितृरनन्तरमुत्तरकोशलामिति” रघुः । कालिकमपि द्विविधं
पूर्वपरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतसृष्टोदारणे
“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजाविल्लत्” पूर्वकालावधिगतम् ।
मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अर्धशून्ये च । “तदेतद्ब्रह्मा-
पूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमिति” स यथा “सैन्धवघनोऽन-
नगोऽवाह्य” इति च दृ० उ० । अव्यवहितकाले । “पुराण-
पलापगमादनन्तरं-लतेव सद्ब्रह्मनोत्पल्लवा” इति रघुः ।
तत्र व्याप्री द्वितीया । तत्कालवृत्तिसंनहनक्रिया-
विशेषणतया क्लोवत्वादि । एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लोवो-
क्तरवाचीनानां प्रामादिकी । एतेन अनन्तरमभावः अभा-
वार्थोऽव्ययीभाव इत्याशयेन मान्तत्वकल्पनमपि तत्तदुदा-
हरणेषु अनन्त्यादुपेक्ष्यमेव । उक्तोदाहरणेषु “अथास्य

गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्त्सुरूपस्थितो-
दयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्य-
धानाभावाद्यकाले समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्यः
तस्य देशकालादिवोधकत्वाभावेन व्याप्यर्थे द्वितीयाया अप्यस्य
स्त्वः । अतः बहुव्रीहिवलात् कालबोधकतया उक्तोदा-
हरणादिषु व्याप्यर्थे द्वितीयेति बोध्यम् । न० त० । अनन्त-
मिदमे त्रि० तस्य अपरि सर्वनामता । अनन्तरे भवः
गच्छा० क् । अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि० ।

अनन्तरज पु० स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते
जन-उ पुंयङ्गावः । क्रमोदाजे पुत्रादौ । अनन्तरं जातः ।
ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि । तथाभूतमग्न्यां स्त्री ।

अनन्तरय पु० अनन्तरयति दूरीकरोति अनन्त+कृत्यर्थे षि भावे
अच् अनन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न० त० ।
अपरित्यागे । “यदुकुषो यत्तक्रतोरनन्तरयायेति” ऋ० ४, १,
६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा० ।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अनन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य । निष्-
प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ताएतानवाननन्तरायमन्वाहृति” दृ० उ० ।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपस्य राशिः ।
बीजगणितोक्ते भून्यभागहारादर्थं परिकल्पिते राशौ ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपारण्यस्य । परमेश्वरे विष्णौ
“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीरिति” वि० स० । “इन्द्रोमायाभिः
पुरुरूपैर्यत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तत्त्वम् ।

अनन्तर्गभिन् अनन्तर्गोऽस्य अरुच्यर्थे इनि न० त० । अन-
तर्गशून्ये पवित्रार्थे कुषे । “अनन्तर्गभिषं सायं कौषं हिद-
लमेव चेति” आ० तत्त्वे कन्दो० प० । अनन्तर्गभिषमन-
तर्गशून्यं मिति रघुनन्दनः ।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन धूमिहारा । युधि-
ष्ठिरयज्ञे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति
गीता ।

अनन्तवीर्य पु० । व० । जैनभेदे ।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतसुपासनायम् ईत० । भाद्र-
शुक्लचतुर्दश्यां कर्त्तव्ये खनामख्याते व्रते । “अनन्तव्रतमर्गा
सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रमस्य “तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि
भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा० ।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य । परमेश्वरं
“परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्ति-
श्रवणात् तथालम् ।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहुषु शीर्षाणि यथाः ।

वास्तुकिपत्न्याम् । वास्तुकौ परमेश्वरे च पु० “सहस्रशीर्षी पुरुष” इति श्रुत्या तस्य बह्वशीर्षत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरष्टम् । परमेश्वरे “परासु शक्तिर्विधैव श्रूयते इति” श्रुत्या तस्य बह्वशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः व० । विशल्यायामोपधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पावत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडुल्याम्, अग्निमन्थपृथ्वे, अग्निशिखापृथ्वे, श्यामलतायाम्, पिपपल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोपधौ च ।

अनन्थ न० अनन्तसेदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्रि० न नन्दयति नन्द-णिच्-अच् न०त० । आनन्दयित्त्वभिच्चे “अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्त न० न०त० । अदनीयभिच्चे । “न किञ्चिदन्तं भवति आ श्रम्यः आ शकृन्भिश्च” इति ङा०उ० ।

अनन्य त्रि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिच्चे स्वप्निन् “अनन्य-रतिरासीन” इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वप्निन् रतिरतुरागोऽस्तेति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके “अनन्याश्चिन्त्यन्तोमामिति” अनन्यविषये च । “पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति” च गीता । अस्य नञ उत्तरत्वं पदान्तरसम्भवे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा “अनन्यदृष्टिः सवितारमैत्रेत्यादौ” अन्यत्वं दृष्टाभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्वं चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्वं कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत् ।

अनन्यगतिके त्रि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । “अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके” इत्युद्घटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्व्यस्मात् सर्व्वस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन-उ०प० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यं जन्मेति भाग० १० मस्क० “तस्याञ्च तादृशीसवस्यां गतायां जनस्थानन्यजेनेति” दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्व्यस्मात् सर्व्वीकृत्वात् तादृशोदेवः । परमेश्वरे विष्णौ “सर्व्वदेवमयोहरिरत्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्व्वी स्त्री न अन्यः पूर्व्वी यस्याः सा अन्यपूर्व्वी न भवति । अन्यामुक्तायां स्त्रियाम् “मनुप्रभृतिभिर्मान्द्वैभुक्ता यद्यापि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वैव तस्मिन्नामीहसुश्वरेति” रघुः ।

अनन्यभाज् त्रि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज-षिञ् अस्०

स० पुं वद्भावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । “भजते सामनन्यभागिति” गीताः “अनन्यभाजं पति-माशुहीति” कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्भनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकरूपात्वजीवने त्रि० ।

अनन्यसाधारण त्रि० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः । अन्यधर्मासदृशे “अनन्यसाधारणमेव कर्म्मति” कुमा० ।

अनन्यत्व त्रि० नास्ति अन्ययो यत्न व० । अन्ययशून्ये । शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्ययशान्वयशब्दे वक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा “उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्यत्व” इति सा०द० । “राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी”त्यादौ च अनन्यत्वात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावाश्रयत्वेन तस्य बोधने नियते तद्भिन्नत्वे सति तद्वत्तमयोधर्मवत्त्वं रूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्सम्भवेनापाततोऽनन्यत्व एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीवं राजीवेतरसादृशमिति बोधान्तस्तोत्कर्षो व्यज्यते । एवं “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे”त्यत्रापि ।

अनप त्रि० न सति आधिक्येनापो यत् नञ्पूर्व्वकत्वेऽपि बहुव्रीहौ अच्ममा० । स्वत्यजत्वे पल्लवादौ ।

अनपकर्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावाथे न०त० । त्यागाभावोपलजिते दत्तस्य आदाने “दत्तस्यानपकर्म्म चेति” मनुः अपकर्म्म अपाले पात्वबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म्म, पुनर्यद्दृशम् । “चरणस्थापकर्म्म चेति” स्मृतिः । अनपकर्म्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियायत्न स्त्री । अपाकरणाभावे । “भक्षणात्मनपक्रियेति” स्मृतिः ।

अनपच्युत त्रि० अप+च्यु-भावे क्त न०व० । विनाशरहिते “स्वयं सुवज्रमनपच्युतमिति” ऋ० ४, १७, ४, अनपच्युतं विनाशरहितमिति भा० ।

अनपत्य त्रि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पतनयत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्यारहिते, पतनकारणे च “युयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५, ४, १८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपञ्चं तदन्यानि पतनकारणानीति” भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य ।
 अन्यहेतुकलज्जाहीने ।
 अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त० । अपभ्रंशभिन्ने
 व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे “अनस्रंशता-
 मादिर्यद्वाभ्युद्योयन्ता । व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः
 कापीह साधुतेति” हरिः ।
 अनपाकर्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त० ।
 अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने ।
 अनपायिन् त्रि० न अपैति अप-इण-णिनि न०त० । नि-
 यत्वे स्थिरे “अनपायिनि संययद्भु मे गजभग्ने इति” कुमा० ।
 अनपाठत् त्रि० अपावर्त्तनमपाठत् अप+आ+ठ-भावे क्तिप्
 न०ब० । पुनरावृत्तिशून्ये । “इत्या ऋजानाह अनपाठद-
 र्धमिति ऋ० ६, ३, ५, “अनपाठत् अपाठत् अपावर्त्तनम्
 पुनरागमनं न भवतीति” भा० ।
 अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तच्चास्ति
 यस्य । आवरणशून्ये । “एष वानपिहितस्तसैव तदपिधानं
 यच्छिखेति ब्रा० “अनपिहित आवरणशून्य” इति रघु० ।
 अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अनुरुध्यते अच् न०त० । अपेक्षा-
 शून्ये अननुरोधनि । “उत्सृज्य प्रमदाभेतामनपेक्षो
 यथासुखमिति” रामा० ।
 अनपेत त्रि० न अपेतः वहिर्गतः अपगतो वा । अर्वाहर्गते
 अपेतभिन्ने अनुगते । “धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते” इति पा०
 “धर्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि” सि०कौ० ।
 अनप्र त्रि० न आप्रः वेदे ष्ट० ह्रस्वः । आप्रभिन्ने । “अनप्र-
 मधु दुष्टरमिति” ऋ० ८, १६, ३, “अनप्रं शत्रुभिरनाप्र-
 मिति” भा० ।
 अनप्रम् त्रि० नास्ति अप्रो रूपं यस्य । रूपहीने “जम्भाया
 अनप्रस इति” ऋ० २, ३, ६, “अनप्रसः कर्महीना”
 इति भाष्योक्तेः कर्महीने च ।
 अनपा पु० (चन्द्रात्) “रविवर्जं द्वादशगैरनफेति” दीपिकोक्तेः
 योगभेदे “सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-
 फायामिति” दीपिका ।
 अनभिज्ञ त्रि० न अभिजानाति । अज्ञे ज्ञानशून्ये ।
 अनभिधेय न० न अभिधेयः । अवाच्ये ।
 अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त० । अभिभवा-
 भावे पराजयाभावे ।
 अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीयः । अपराजेये ।
 अनभिभूत त्रि० न अभिभूतः । अपराभूते ।

अनभिमत त्रि० न अभिमतः । असम्भते, विभते च ।
 अनभिस्नातवर्ष त्रि० अभि+स्ना-तन् न अभिस्नातः
 क्षीणोवर्षो यस्य । दीप्यमाने । “सो अपां नपादनभि-
 स्नातवर्ष” इति ऋ० २, ३५, १३ अनभिस्नातवर्षः दीप्यमान
 इति भा० । शिवा० अण् । आनभिस्नातः तदपत्ये पु० स्त्री ।
 अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त० । अभिलाषा-
 भावे । न०ब० । अभिलाषशून्ये त्रि० ।
 अनभिव्यक्त त्रि० न अभिव्यक्तः न०त० । अपरिस्फुटे ।
 अनभिगस्ता त्रि० अभि+गन्स-क्त न०त० । अनिन्दिते ।
 “पराख्यानभिगस्ता दिव्या” इति ऋ० ६, ८८, ७, “अन-
 भिगस्ता अनिन्दिता” इति भा० । परिवादाग्रस्तं च ।
 अनभिगस्ता त्रि० अभिगस्तं निन्दामहेति अभिगस्त्यः
 न०त० । अनिन्दनीये प्रशस्ये निरुक्तकारः ।
 अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहितः न०त० । अभि-
 सन्धिना फलोद्देशेन अकृते “विसक्तिदा येऽनभिसंहिते-
 खिति” रुचि० ।
 अनभिहित त्रि० न अभिहितः । अनुक्ते प्रत्ययादिना
 उक्तार्थभिन्ने “अनभिहिते इति पा० । अस्य उपकारादगणे
 पाठात् तत्कार्यम् । [वातस्त्वगमनामिति] का० ८० ।
 अनभीष्ट त्रि० न अभीष्टः । अभीष्टभिन्ने “अनभीष्टदक्षिण-
 अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न०
 त० । अभ्यासाभावे । “मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं
 चास्यत यः क्षमीति” माघः ।
 अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण-कर्मणि
 क्यप् सम् । दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ० ।
 अनमित त्रि० नास्ति अमितोऽस्य । शत्रुशून्ये “इन्द्रोयां चक्रे
 आत्मने अनमितां शचीपतिरिति” अर्घ० १२, १,
 ऋपभेदे पु० ।
 अनमीव त्रि० अमीवः रोगः न०ब० । रोगहीने “अनमीवः
 इषस्तरदिति” ऋ० ३, १६२, १४, अनमीवा “रोग-
 वर्जितानि इषोऽज्ञानीति” भा० “प्रदानमीवस्य शुष्णिग्य”
 इति ता० ब्रा० । “अरोगोऽमीवस्तद्दृष्टस्त्विति” भा० ।
 अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य । बौद्धभेदेऽस्य सक्त-
 कच्छतया तथात्वम् दिग्म्बरशब्देऽस्य विवरणम् । नग्ने त्रि० ।
 अनय पु० अयः शुभाशुभो विधस्तदन्यः न०त० । अशुभ-
 दैवे । नयोद्यूते दक्षिणावर्त्तने शाराणासिष्टस्थान-
 नयनं विरोधे न०त० । (इगडोति) ख्याते द्यूतभेदे
 शाराणा वामावर्त्तनाभोष्टस्थाननयने पु० । नयोनीतिः

नी-अच् न०त० । नयःभाने अनोतौ दुर्नये, डडे, कर्मणि च । “पिजानतोऽपि ह्यनवश्या रीरतेति” भार० । न० ७३० । आपदि “जीवेदेतेन राजस्यः सर्वेषामनयं गत इति” मनुः । “सर्वतः प्रतिष्ठायात् ब्राह्मण-क्लनयं गतः” इति मनुः “अनयमापदमिति” कुङ्कु० । ईब० । नयङ्ङीने लि० । [स हि रावणेन परिभूतो ऋतः । अनरण्य पु० स्रुत्वंशे नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तरकाण्डे अनकीभ्युदित पु० न ईषत्, अकीभ्युदितो यस्मिन् । ईष-दकीदयन्नाले । “अनकीभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी-इति” वसः “माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवी” इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ् ईषदर्शता । अनर्गल लि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यद्यत् । अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकगम्ये “सुरङ्गस्तृष्टदमनर्गलं पुनरिति” रघुः । अनर्घ लि० अर्घो मूल्यं न०ब० । अमूले । [नाटकभेदे । अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके सुरारिमिश्ररचिते अनर्थे लि० न अर्थः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा । अन्यपूज्यगम्ये अत्यन्तपूजनीये च “अनर्थ्यमर्थेण तमदिनाथ” इति कुमा० । अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त० । अनिष्टे । “एकैकमप्यनर्थाय किञ्च तत्र चतुष्टयमिति” हितो० । “नोदनालक्षणेऽर्थो धर्म” इति सूत्रे निषेधलक्षणेऽनर्थोऽधर्म इति भङ्गात् सूत्रिते नरकादिसाधनत्वादन्येष्टताव-धर्म च । “दातृभवन्यनर्थाय परत्वादातृरेव चेति” मनुः । ब० । अभीष्टरहिते विष्णो पु० आप्रकामत्यासत्त्वम् । अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब० कप् । अर्थ-रहितमात्रे लि० । अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्रागख्ये न०ब० कप्समा० । समुदायार्थगम्ये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च । व्यर्थे लि० । “धिगिदं जीवितं लोके किञ्च ? सार्थमनर्थकमिति” । अनर्थलुप्त लि० दृष्टेनार्थेन असुप्तः असम०स० । दृष्टार्थे-नासुप्ते “अनर्थलुप्ता इति” कात्या० ई०, १०, २० । अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं भयूर०त० ततः न० त० । अनेदे, एकार्थे । अनर्थ लि० अ-व अर्थः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यद्यत् । अर्थिचिन्ते “स्त्रिणाभि चक्रमजरमनर्थमिति” ऋ० १, १६४, २, “अनर्थमर्थिचिन्तमिति” भा० । अनर्थन् लि० अर्थ-हिंसायां कनिन् “अर्वा भ्राह्म्य” इति श्रुतेः अर्वा सपत्नः न० त० । यत्नुभिन्ने । “जनो-ऽनर्वाचं तं परितः” इति ऋ० १, १३६, ५, “अनर्वाचमहे-

व्यमिति” भा० । अर्वा अश्नः । तच्छब्दे लि० । न त्वादेशः । अनर्विश् लि० अमसा यक्तेन विद्यति प्राप्नोति विद्य-क्लिप् ३त० अह्रा० इः, अ-कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं प्रति विद्यति विद्य-क्लिप् वा न०त० । यक्तेन काठायान्-ह्रस्वाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च । “अन् दूनमनर्विशे पश्चिमे तरार्येति” ऋ० १, १२१, ७, अनर्शराति लि० अनर्थाय अपापिषाद्य रातिर्दानं यद्यत् । अपापिषे दातरि “अनर्शरातिं वसुदासपस्तुकोति” ऋ० ८, ६६, ४, अनर्शरातिमनस्त्रोदानमस्त्रोत्रं पापमिति निरुक्तं अनर्हं न अर्हः । अयोग्ये । “तान् ह्यव्यकव्ययोर्विप्रानमहान् मनुस्त्ववीदिति” मनुः । अनल पु० नास्ति अलः पर्याप्तियस्य वसुदाह्यदहनेऽपि तप्रे-रभावात् न०ब० । वज्रौ, “व्यभिचचार न तापकरोऽनल” इति नैषधम् अनलः नलाभावोवज्रिय अनुपलम्ब-दभावार्थे न०त० । अव्ययीभावसिद्धत्वे लीयता स्यात् । “जचे नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं श्रूतेऽस्य चाप्य-दनलोऽयमितीदमीयमिति” “आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामप्याहं मयानलकुटीरितमेतदल” इति “शेषानलं सहजरागभरादिति” च नैषधम् “वयोभिः खादयन्त्ये प्रक्षिपन्त्यनघेऽसु, वेति” ऋतिः । जठरानमस्य पितृजात-त्वात् देहस्ये पितृधातौ च । अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनिः तच्च “धरोध्रुवः सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिनोमल” इति वसुभेदबोधकवचने नल इत्यत्रानल इत्यकारप्रक्षेपभ्रान्त्ये-व क्तं किन्तु वसूनां स्रष्टृपस्थापके विष्णुधर्मोत्तरवचने “सुवाक्मालिके दृष्टे वामे शक्तिरपालभृत् सव्योद्धादि-क्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः श्रुत” इति भलनामत्वस्यैव प्रतीतेर्नल एव वसुभेद इत्यर्थेयम् । अनलद्वैतत्वात् कृत्तिका-नक्षत्रे “अनलविधियताख्येति उच्योति० । (चिता) इति ख्याते विलके दृष्टे, पु० । तस्य सञ्जतः पर्याप्तत्वेऽपि पर्याप्तेः सीमाभावान्त्वम्, (भेदा) इति ख्याते भङ्गातके दृष्टे च । अन-कलच् । षट्षिर्धर्ममध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षट्षिर्धर्मगणनामभेदादि वर्षगच्छे यच्छते । पितृ-देवभेदे “कव्ययालोऽनलः सोमः यमचैवार्थमा तथा अग्निष्वात्ताः वरुणदः सोमपाः पितृदेवता” इति वायु पुरा० । अनान् प्राणान् खाति आत्मेन अनलः जीवः । तद्वृषेण सर्वानन्यामितया स्थिते विष्णौ अल-गम्ये वज्रे वा न नलति न बध्यते वा अच् । गम्यगम्ये परमेश्वरे विष्णौ “अगम्यनस्य गर्भं रस” इति “तथा रसं नित्यमगम्यवञ्चेति”

न युतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तथात्वम् । अल पर्याप्तौ
अच् न०त० । अपर्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे “पवनः-
पावनोऽनल” इति वि०सह० । भाष्यकृता च उक्तव्युत्-
पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता ।

अनलदीपन लि० अनलं जठरानलं पित्तघातवर्जनेन दीप-
यति वर्द्धयति दीप-णिच्-ल्यु । जठरानलोद्दीपके
“मधुरो मधुरः पाके दीपन्नोऽनलदीपन इति” “सौग-
न्ध्यात् पूतिकोष्ठन्नः सौक्ष्म्याच्चानलदीपन” इति च
सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे । [नामिकायां लतायाम् ।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेद प्रभा यस्य व० । ज्योतिष्मती-
अनलप्रिया स्त्री इत० । स्वाहाख्यायां दत्तकन्यायाम्
वर्द्धपत्याम् ।

अनलि पु० अनिति अन-अच् अनः अलिर्यत् व०
शक० । वक्रवृत्ते तत्पुण्यस्य वक्रमधुमन्चेन तन्मधुभिर्भ्रम-
राणां जीवनधारणात्तथात्वम् ।

अनल्प लि० न अल्पः । प्रचुरे भूयिष्ठे । [शून्ये लि० ।

अनलकाश पु० न०त० । अवकाशाभावे । व० । अवकाश

अनलवगीत लि० अव+गै-क्त न०त० । अनिन्दिते ।

अनलवग्रह लि० नास्ति अवग्रहो यस्य । प्रतिबन्धशून्ये “अव-
श्यमव्येवनवग्रहग्रहेति” नैष० । न०त० । उष्टिप्रति-
बन्धाभावे ।

अनलवद्य लि० न अवदां निन्द्यम् । निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च
“अनवद्यदृष्ट्यार्हिनो मृगानिति” नैष० । “अनवद्यवि-
द्योद्द्योतेनेति” दायभा० । “अनवद्योरिशादा” इति
ऋ०८, ६६, १०, “अनवद्योर्गर्हारहित” इति भा० ।
“अग्निः गर्हमनवद्यं युवानमिति” ऋ० १.७१, ८ ।

अनलवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्मणि
यथावस्यत प्रवर्त्त्यतेऽनेन अव+धा-करणे ल्युट् अवधानम्
चिन्तयतिभेदः अभावे न०त० । अवधानाभावे मनः-
संयोगविशेषाभावे प्रसादे, न०व० । तद्वति लि० ।

अनलवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्या तस्य भावः ।
प्रसादे । कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यतावोधेन ततोनिर्दिष्टः, अकर्त्तव्ये
कर्त्तव्यतावोधेन तत्र प्रयत्तिश्च प्रसादः । “कर्त्तव्याकरणं
यत्कर्त्तव्यस्यावशा क्रिया । उच्यते द्वितयं तत्र प्रमा-
दोऽनवधानतेति” ।

अनलवपुष्प लि० अव+पृच्-संपर्के क्त इडभावादि ङान्दसम्
न०त० । असम्पर्के । “अनलवपुष्पा मितता वसानमिति”
ऋ० १.१५२, ४ ।

अनलवन्न पु० अव+न्न-अच् न वचादेशः न०त० । अप-
वादर्वाजिते “विजेष ङदिन्द्र इवानवन्नवोऽस्माकमिति”
ऋ० १०, ८४, ५ ।

अनलवन्न लि० न भ्रंशते वा०ड । अवभंशशून्ये “प्रस्तम्भदेष्णा
अनलवन्नराधस” इति ऋ० १.१६६, ७ । “अनलवन्नराधसः
अनलवन्नवन्नविराद्धिना” इति भा० ।

अनलवस लि० न अवसः । न्यूनताहीने श्रेष्ठे “सुधस्मानवसां
सभामिति” रघुः ।

अनलवर लि० न अवरः । अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये “सोऽ-
यमिन्द्रादनवरो वासुदेवश्च भारतेति भार० ।

अनलवरत् लि० अव+रम+भावे क्त अवरतम् विरामः तन्नास्ति
यस्य व० । निरन्तरे विश्रामशून्ये ।

अनलवराह लि० अवरस्मिन् अर्द्धे भवः यत् न०त० ।
उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम् ।

अनलवल्ल लि० नास्ति अवल्लवो यत् । आलम्बनहीने ।
‘न परं पथि पत्तपातितोऽनलम्बे किमु? माहगोऽपि
सेति” नैष० ।

अनलवलीभन न अवल्लुप्यते पुमान् येन अव+लुप-ल्युट् पृ-
पस्य भः । गर्भसंस्कारभेदे । “उपनिषदि गर्भलम्बनं पुंस-
वनमनवलीभनञ्चेति” आ० ऋ० ।

अनलवस लि० अव-प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीति-
करत्वात् न०व० । पय्याशनहीने ‘अनलवसो अनलवसो’
इति ऋ०६, ६६, ७, “अनलवसः पय्याशनरहित” इति भा० ।

अनलवसर लि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य व०
उचितकालविहाने । “अतर्क्यैश्वर्ये त्वय्यनवसरदुःस्था-
हृतधिय इति महि० स्तो० । न०त० । अवसराभावे ।

अनलवसित लि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त० ।
अनिश्चिते व्यसमाप्ते च । “अनलवसितान्वौ भगौ गुरुरन्ते
इति (उस०) उक्ते अन्दोभेदे स्त्री ।

अनलवस्कर लि० अवस्त्रयते शोध्यते अव-कृ-अप्-सुडा-
गमः अवस्कारो मलः स नास्ति यस्य व० । मलहीने ।

अनलवस्था स्त्री अव+स्था-अङ् अवस्थितिः न०त० । अव-
स्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपादास्य समर्थनाय उपपाद-
कस्यानुसरणं तर्कः यत् तर्के उपपादोपपादकयोर्विश्रान्ति
नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत्र स तर्को न प्राह्यः ।
अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते ‘प्रामाणिकी अनलवस्था न
दोषायति” जग० । नास्ति अवस्था यस्य । अवस्थिति-
शून्ये लि० । “अशरीरं शरीरेषु अनलवस्थे अवस्थितमिति” ।

अनवस्थान न० अव+स्था-ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे ।
३० । वायौ पु० । चञ्चलभावे लि० ।

अनवस्थिति लि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे "दयितास्व-
नप्रस्थितं नृणांमिति" कुमा० । व्यभिचारवर्धित च । "चतु-
र्णांमपि वर्षाणां नारीर्हृत्वानवस्थिता" इति मनुः अन-
वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुङ्क्० । व्यभिचारिण्याश्च
पृथौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातु
मङ्गमे च "प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया" इति रघुः अव-
स्थितम् अवस्थातुमङ्गमिति" मङ्गल० । [नाभावे ।

अनवस्थिति न० न अवस्थितः । अभावार्थे न०त० । अवस्था-
अनवद्भर लि० अव+ङ्-कौटिल्ये अच् न०त० । अङ्-
टिले सरले 'सचेते अनवद्भरमिति" ऋ० २,४१,३ ।
'अनवद्भरमकुटिलमिति" भा० ।

अनवाप्त लि० न अवाप्तः । अप्राप्ते "नानवाप्तममाप्रब्यं त्विपु
लोकेषु किञ्चनेति" गीता ।

अनवाय लि० अव+ङ्-घञ् अवायः अवयवः न०व० ।
निरवयवे "अनवायं किमोदने" इति ऋ० ७,१०४,२ ।
अनवेत्तक लि० न अवेत्तकः न०त० । पर्यालोचना
रीने सदमद्विवेकहीने । [अपेक्षाभावे ।

अनवेत्ता स्त्री न अपेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०व० ।
अनग्रत अग्र-ल्युट् न०त० । भङ्गनाभावे, उपवास, स च
भोजनविषयनिवृत्तिरूपः प्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव
तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्कृते अभो-
जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्विरात्रादिपदसमाभिव्य-
चारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०व० ।
भोजनगम्ये लि० ।

अनश्वर लि० न नश्वरः । नश्वरभिन्ने, स्यायिनि, निले च ।
अनम् न० अनिति शब्दायते अन असुन् । शकटे "दूरा-
दनसा रथेन" ऋ० ३,२३,१० । अनिति जीवत्यनेन करणे
ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री ।
उत्तरपदस्यः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अश्वनसम्
वत्पुष्पेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उतानभं
महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । "अपोषा अनस" इति
ऋ० ४,३०,१० ।

अनसृय लि० नास्ति अस्तया यस्य । परगुणेषु दोषारोपण्ये
"अज्ञावाननसृयश्चेति" गीता "अज्ञानोऽनसृयश्चेति" मनुः ।
अनसृयक न असृयकः । असृय्याशून्ये "यथा तथा ि
मङ्गलमितिष्वनसृयक" इति मनुः ।

अनसृया स्त्री असृ-कण्ठादित्वात् यक्-भावे अङ् असृया
गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । "न गुणान् गुण-
नोहन्ति सौति चान्यगुणानपि । न हृषेज्ञान्यदोषांश्च
साऽनसृया प्रकीर्त्तिते" ल्यङ्गलक्षणे असृयाभावे । "एकमेव तु
शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्षाणां शुश्रू-
पाभनसृययेति" 'यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनामसृय-
येति" च मनुः । अतिमृनिपत्यां च शङ्कान्तासक-
चरीभेदे शङ्क० ।

अनसृयु लि० असृ उपतापे कण्ठा० यक् उ न०त० ।
असृयाशून्ये "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यास्यमनसृयये"
इतिगीता ।

अनस्तमित लि० न अस्तमितः गतः असम०स० । अस्तमप्राप्ते ।
अनस्य पु० नास्ति अस्थि यस्य वा० यच्समा० । अस्थि-
वर्जिते अययवे "पुरस्तादनस्य ऊरुरवरंबमाण" इति ऋ०
८,१,३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-
प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च "यदनस्या विभक्तिं" ऋ०
१,१६४,४, "अनस्या निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया
येति" भा० । समामान्नाभावे अनस्यि । अस्थिगम्ये लि० ।

अनसृत् लि० अनः शकटमसृयस्य मनुप् मसृयः
मान्तात्वाच्च पदत्वम् । शकटयुक्ते "अनसृत्तः अत्र एषेपल
पञ्जाः ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा
भावे । व० । तच्छून्ये लि० अहङ्कारश्चाहङ्कारगच्छे षष्ठ्यते ।
अनहङ्कारिन् लि० । अहमिति गर्धं करोति अहम्+क
णिनि । न०त० । गर्वण्ये ।

अनहङ्गत लि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०व० ।
अहङ्कारगम्ये "सुदु वाय्वनहङ्गत" इति मनुः ।
अनहङ्गति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त० । अह-
ङ्काराभावे न०व० । अहङ्कारगम्ये लि० ।

अनहंवादनि लि० अहमिति गर्वेण न वदति वद णिनि,
गर्वरहिते "सकृत्प्रोऽनहंवादीति" गीता ।

अनाकार लि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवर्हणे आका-
शादौ इश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ मस्यक् अनादिमस्यद्भक्तः आकालः
न०त० । शश्यादिमस्यद्भक्तानभिन्ने दुर्भिक्षे कावे ।

अनाकुल लि० न आकुलः न०त० । अव्यये, एतायो-
स्थिरे, असङ्कीर्णवाको च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते “न वक्ता जरण्या अनाकृत” इति अ०
 १, १४१, ७, “अनाकृतः अनिवारित” इति भा० ।
 अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितमयोग्या सर्वतः कण्ठकाष्ठतत्वात्
 आ+क्रम-क्त न०त० । कण्ठकारिण्ये । आक्रान्ताभिन्ने त्रि० ।
 अनाक्षारित न० न आक्षारितः अपकृतः । अनप-
 कृते । “अनाक्षारितपूर्वोय” इति कात्यासं० । “अनाक्षा-
 रितोऽनपकृत” इति प्रा० विवेकः ।
 अनाग त्रि० न आ सव्यगच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्मः
 न० व० । पापरहिते “मित्तो नो अत्रादितिरनागान्” अ०
 १०, १२, ६, “अनागान् अपापात्” इति भा० ।
 अनागत त्रि० न आगतः । भविष्यत्कालवृत्तौ, “हेयं दुःख-
 मनागतमिति पा० सू० आगतभिन्ने च “अनागतात्त्वे”
 त्यमरः “तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति” इति०
 “अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिसंज्ञेति” भाषा० ।
 अनागतविधाट त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य
 विधाता प्रतिविधानकर्त्ता । आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारा तु-
 मानेन तन्निवारणोपायास्तुतातरि “अनागतविधाता च
 प्रत्युत्पन्नमितिस्तथा । द्वावेतौ सुखभेदेते यद्भविष्योविन-
 श्यतीति” इति० ।
 अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम् । भाविदैहि-
 कादिदुःखे । यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः
 सुश्रुते दर्शिता यथा “अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं
 व्याख्यास्यामः” ल्युप्रक्रम्य । “उत्थायोत्थाय सततं स्वस्ये-
 नारोग्यमिच्छता । धीमता यदनुषेयं तत् सर्वं सम्भ-
 वष्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 कनिष्ठिकापरिणाहृद्भ्रूज्वपथितमग्नयम् । अयुष्मन्पन्थि य-
 ज्ञापि प्रत्ययं शस्तभूमिजम् । अवेष्मत्सु दोषञ्च रसं
 वीर्यञ्च योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रात-
 रत्नितः । निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः, कषाये खदिर-
 क्षया ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा ।
 क्षौद्रव्योषधिवर्गाक्तं सततं धैर्येण च ॥ चूर्णेन तेजो-
 वत्याश्च दन्तास्त्रिंशं विप्रोधयेत्, एकैकं वर्षयेद्दन्तं ऋदुना
 कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥
 तद्दौर्गन्ध्योपदेशौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति । वैशद्यमन्नाभि-
 र्वाचं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेद्भक्षतास्त्रोषजिह्वा-
 रोगसमुद्भवे । अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥
 दुर्बलौ जीर्णभक्तश्च मूर्च्छासौ मदीपिडितः । शिरोरु-
 गात्तद्वृषितः आत्मः पानकृमान्वितः ॥ अर्हिती० कर्ष-

शूली च दन्तरोगी च मानवः, । जिह्वागिर्लेखनं रौचं
 सौवर्णं वार्णमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं ऋदु तन्मूलं
 दशाङ्गुलम् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्ययोपजाह्वारं सुखम्, ॥
 दन्तदाहृकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम् । क्षीरघृणकषा-
 यैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥ भिक्षोदककषायेण तण-
 वामलकस्य वा । प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्यः शीतोदकेन
 वा ॥ निह्नीकां सुखशोधञ्च पिडुकां व्यङ्गमेव च । रक्त-
 पित्तकृतात् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ सुखं लघु
 निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा, । मत्तं शीतोऽञ्जनं नेत्र-
 विशुद्धं शिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डू मलत्रञ्च दृष्टिकेदरजा-
 पहम्, । अक्षणोरुपावहञ्चैव सङ्घते मारुतातपौ ॥ न नेत्र-
 रोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । भुक्तवान् शिरसा
 स्नातः आन्तस्वदेनवाह्नैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि
 नाञ्ज्राञ्चरित एव च, । कर्पूरजातिककोलखलकटुका-
 ह्वयैः ॥ सचूर्णपूर्गैः सङ्घितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम् ।
 सुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिशोधकारकम् ॥ हस्तुदन्तस्वरमन-
 जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । प्रसेकशमनं हृद्यं गलामघ-
 विनाशनम् ॥ पय्यं सुप्तौ स्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।
 रक्तपित्तक्षतक्षीणलक्षणा मूर्च्छांपरीतिनाम् ॥ रुग्णदुर्बलम-
 र्त्त्यानां न हितं चासृशोषिष्णाम्, । शिरोगतांस्तथा
 रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां मार्हवं दंडं
 बद्धत्वं स्निग्धक्षणात् । करोति शिरसस्तृप्तिं सुखक-
 मपि चाननम् ॥ सन्निर्घणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रति-
 पूरणम् । मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च । सुदु-
 पञ्चनामानं समभागानि संहरेत्, । तेषां कल्ककषा-
 याभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ति
 तैलं प्रदापयेत्, । केशप्रसाधनी केश्या रजोऽजन्तुना-
 पहा, ॥ हस्तमन्याशिरः कर्षणूलमं कर्षपूरणम्, । अम्यद्रो
 मार्हवकरः कफपातनिरोधनः ॥ धातूनां पुष्टिजनने
 ऋजावर्षबलप्रदः, । सेकः अमज्जोऽनिलदुग्धनसन्निप्रसा-
 धकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविष्टानां रुजापहः ।
 अर्धशक्तस्य वर्द्धने यथा मूलेऽङ्गुरास्तरौः ॥ तथा धातु
 विष्टद्विर्हि स्नेहशुक्लस्य जायते । शिरासुखैरोमशुर्धम-
 नीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽज्जगहने
 तत्र प्रलतिसात्प्रभुं देवदोषविकारवित् ॥ तैलं हतं व
 मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसैकयोः । केवसं सामदोषेषु न कथ
 च्चन योजयेत् ॥ तद्व्यञ्ज्यर्थासीर्षी च नाभ्यङ्ग्यौ कथ
 च्चन । तथाविरक्तो बालश्च निरुद्धो मद्य मानवः ।

पुष्पयोः कृष्णा व्याधोरसाध्यत्वमथापि । शेषाणां
तदहः प्रोक्ता अधिमान्द्यादयोगदाः ॥ सन्पणससुत्यानां
रोगाणां नैव कारयेत् । शरीरायासजननं कर्म व्यायामसं-
क्षितम् ॥ तत् क्वा तु सुखं देहं विश्वद्रीयात् समन्ततः ।
शरीरोपचयः कानिर्गोवाणां सुविभक्तता ॥ दीप्रान्ति-
मनालस्य स्थिरत्वं लाघवं सृजा । अमरुमपिपासोष्ण-
शीतादीनां सङ्घणुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामा-
दुपजायते । न चास्ति सद्यं तेन किञ्चित् स्वील्यापक-
र्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरयो भवात् ।
नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरोभवति
मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुण्णगात्रस्य
पङ्क्यासुदन्तिस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंघं जुष्ट-
रुगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात् सुदर्शनम् ॥
व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्ध-
मविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा-
पथ्यावल्लिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च
तेषां पय्यतमः स्मृतः ॥ सर्वेष्वृतुष्वहरः पुष्पिरात्महिते-
षिभिः । बलस्याङ्गेन कर्त्तव्यो व्यायामो ह्यन्यतोऽन्यथा ॥
हृदि स्थानस्थितो वायुयेदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं
कुर्वतो जन्तोस्तुल्लाईमौ लक्ष्यम् ॥ वयोवल्लिनीराशि
देशकालागनानि च । समीक्ष्य कुर्यात् व्यायाममन्यथा
रोगमाप्नुयात् ॥ अयस्कृष्णारुचिच्छर्दिर्नृपिसम्भ्रमः ।
कामगोपञ्चरश्चामा अतिव्यायामसम्भ्रमः ॥ रक्तपित्ती
कृमः शोषो श्वासकामलतातुरः । भृक्तवान् स्त्रीषु च
जीषो भ्रमात्तश्च विपजयेत् ॥ उद्धर्त्तनं वातहरं कफ-
जट्रोविनापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं
परम् ॥ शिरासुखविनिकल्पं त्वक्स्वस्राग्नेश्च तेजनम् ।
उद्धर्त्तनोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंययन् ॥ उत्सादना-
द्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमहदुः । प्रहर्षसौभाग्यसृजा-
नाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्धर्त्तनं विज्ञेयं कण्डूकीटा-
निलापहम् । जर्षाः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्यैर्धनाघवे
कण्डूकीटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गत-
स्याग्नेः शिरासुखयिरेचनम् ॥ उद्धर्त्तनं विदिकया कण्डू-
कीटविनाशनम् । निद्रादाहश्चमहरं स्वेदकण्डूहृषा-
पहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वोद्भवविशोधनम् ।
तन्द्राप्राप्तोपशमनं तुष्टिदं पुंस्वस्वम् ॥ रक्तप्रसादनं
चापि स्नानमन्नेश्च दोषनम् । उष्णो शिरसः स्नान-
सहितश्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति

निर्दिशेत् । स्नेहमारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥
कामसुखां शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीता-
स्वशोते च स्नेहमारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णसुष्णकाले च
पित्तशोणितवर्द्धनम् । तद्वातिसारश्चरितकर्णशूलानि
लार्त्तिषु ॥ व्याध्यामारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् ।
सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोवलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्या-
वैवर्ष्यप्रमत्तमनुलेपनम् । स्नानं येषां निचिद्वन्तु तेषां
मध्यनुलेपनम् । रजोम्लमथ चौजस्य सौभाग्यकरसुसम् ।
सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ सुखालेपाद्द-
चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिडकं कान्तं भः
त्यस्युजसन्निभम् ॥ पक्ष्मलं विशदं कान्तममलोष्णल
मसङ्गलम् । नेत्रमङ्गनसंयोगाद्भवेत्क्षामलतारकम् । यगस्यं
स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिप्रतिपाणां
पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योवल्लिनी-
धारकः । आयुस्तोजःसमुत्साहकाल्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥
पादप्रक्षालनं पादमलरोगप्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं हृद्यं
रजोम्लं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखसुखुष्यः अम
सुप्रितुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा कृतः ॥
पादरोगहरं हृद्यं रजोम्लं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचार-
सौजस्यं सदा पादप्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं
चक्षुषोरुपघातकत् । पादाभ्यामनुपानद्वायां सदा चक्रमणं
शृणुम् ॥ पापोपशमनं केगनखरोमापमार्जनम् । हर्ष-
नावसौभाग्यकरसुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणधारं सृजावर्णते-
जोवल्लिविवर्द्धनम् । पयित्वं केश्यमृणोषं यातातपर-
जोऽपहम् ॥ यथानिलरजोवर्द्धनमादीनां निधारणम् ॥
वर्ग्ये चक्षुष्यभोजस्यं शङ्करं कृतधारणम् ॥ शूनः मरो
सृपव्यालविपाशित्यो भयापहम् । अमस्वलनदीपहं
स्वविरे च प्रगस्यते ॥ मत्तोत्साहकस्यैर्धैर्यं वीर्यं
विवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरश्चापि भयघ्नं दण्डप्रधारणम् ॥
आभ्या वर्णकफस्थौ ल्यसौकमार्यं करी कृष्णा । अध्या
वर्णकफस्थौ ल्यसौकमार्यं विनाशनः । अश्या विपरीतो-
ऽस्माज्जरादोर्वल्लक्ष्यं सः ॥ यमु चक्रमणं नातिदेह-
पीडाकरं भवेत् । तदायुर्वसमेधाग्निप्रदमिन्द्रियभोध-
नम् ॥ अमानिनहरं हृद्यं पुष्टिनिद्राष्टतिप्रदम् ।
सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतयुगं मतम् ॥ व्यालव्यजन-
सौजस्यं मज्जिकादीनपोहति । शोचदाहश्चमस्वेदमच्छा-
प्तो व्यजमानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं हृद्यं कफवात-
प्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं खम् ।

प्रवातं रोह्यवेवगर्गं सन्धकहाहपक्रितुत् । खेदमूर्च्छा-
पिपासास्रमप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत योष्णे-
शरदि मानवः । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च
सर्वदा, । आतपः पित्तहृणाग्निखेदमूर्च्छास्रमस्रकृत्, ।
टाङ्गवैवयवीकारो च काया चैतानपोहति, । अग्निर्वात-
कफस्तन्मशीतवेषधनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्त-
पित्तप्रदूषकः, । पुष्टिवर्षवलोत्साहमग्निदीप्तमत्तन्नि-
ताम् । करोति धातुसाय्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्वादित एव नीचनखरोमुष्णा शुचिना शुक्लवाससा लघू-
ष्णीषच्छतोपानत्केन दण्डपाणिना काष्ठे हितमितमधुरपू-
ष्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु, गुरुद्वज्जातुमतेन सुस-
न्नायेनान्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न
केशास्थिकण्टकास्रतपमश्लोत्करकपालाङ्गरामेध्यस्थानव-
लिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्यश्रभाणःसपरिष्टात्, ।
न राजद्विष्टपरुषर्षुग्न्यान्वतानि वदेत् न देवब्राह्मण-
पितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीषाचारा-
तुपासीत । दृक्पर्वतप्रपातविषमवबभोकदुष्टवाजिकुञ्जराद्य-
धिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्लवश्वशू-
पावतरणानि, भिन्नशूभ्यागारप्रशानविजनारय्यवासा-
ग्निमंश्रमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवापामाघातकलहशस्त्रसन्निपा-
ताग्निमंश्रमव्यालसरीसृष्टप्रष्टसिद्धिकर्षांश्च ॥ नाग्निगो-
गुरुब्राह्मणप्रेङ्गादस्मत्पत्नरेणाभियायात् । न श्वमनु-
यायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगपतितपाकारि-
णाञ्च कायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्सुशयनं वादित्यं
वीक्षेत । गान्धर्वनीं परशस्यं वा चरन्तीं परशं न कर्ष-
विष्टाचक्षीत, न चोक्तापानेन्द्रधनूंषि । नाग्निं सुखेनोप-
धमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्त्यात् ॥ न
वेगान् चारयेत् । न यद्विर्वेर्गान् प्यामनगरदेवतायतनप्रशान
चतुष्यसलिलाशयपथिसञ्चिह्नकृतानुत्सृज्यप्रकाशं न वाय्व-
न्निंसलिलसोमाकर्षेणो गुरुप्रतिमुखम् ॥ न भूमिं विलि-
खेत् । नासंघतसुखः सदसि जृम्भोद्गारश्वासक्षयधृतुत्-
सृजेत् । न पर्यस्तिकावस्त्रपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ
कुर्यात् । न बालकण्ठनासास्रोतोदशनशिवराथ्याभिकृष्णी-
यात् । न वीजयेत् केशसुखनखरवस्त्रगात्राणि । न गाल-
नखवक्त्रादिदं कुर्यात् । न काष्ठलोष्टश्यादीनिभिहन्त्या-
द्भिन्द्राहा । न प्रतिपातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्नि-
सुपासीत, नोत्कटुक्तिष्ठेत् । नात्यकाशासनमध्यासीत ।
न योत्रां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत्

भुञ्जीत वा । न प्रततमीक्षेत विशेषाञ्ज्योतिर्भास्वर-
सूक्ष्मवल्ग्वानानि । न भारं शिरसा वष्टेत् । न स्वप्र-
जागरणशयनासनचक्रमणयानवाहनप्रधानवनलङ्घनप्रवनप्रत-
रणहास्यभाष्यव्यायव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥ उ-
चितादप्यहित्वात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यसेवेत
क्रमशो न चैकान्तः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत ।
न भिक्षुपात्रे नाञ्जलिपुटेनापः पिबेत् । काष्ठे हितमित-
स्त्रिंशधमधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमन्नीयात् । याम-
गणगणिकापर्णकगल्लुशठपतितभोजनानि परिहरेत्
शेषाण्यपि चानिष्टरूपसगन्धस्पर्शश्चान्मनसान्यन्यान्वे-
गुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मत्तिकावालोप-
हतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत मूलोच्चार-
पीडितो न सन्ध्ययोर्नापाश्रितो नातीतकालं स्नीनमति-
मात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतक्षेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं,
न नग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न वाय्वहत-
यर्करम् ॥ नासुहृयूषं नाजौह्रं नोष्णैर्नामलकैर्विना ।
अन्यथा लघ्वीसर्पोर्दि जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभू-
साक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादिह्याणि न सेवेत । सजच्छलो-
पानह्यौ कनकमतीतवासांसि न चान्यैर्दृशतानि धारयेत् ।
ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्युशेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥
सुखमात्रं समासेन सहस्रस्यैतदीरितम् । आरोग्यमारुर्यो
वा नासङ्गः प्राप्यते ऋभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्मौ ते ये
दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते
विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तोष्यं पिबेच्छरदि मातया ।
वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं कृमि-
वसन्ते च कामं योष्णे तु शीतलम् । ज्वेमन्ते च वसन्ते च
सोधिरेष्टौ पिबेच्चरः ॥ श्वेतशीतं पिबेत् योष्णे प्राट्ट-
काष्ठे रसं पिबेत् । यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं
जलम् ॥ स्वस्य एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतातुगः ।
स्नेहं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेद्दिग्निविद्व-
द्यर्थं न च वेगान्तिधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां
शमनं प्रति ॥ प्राट्टशरद्वसन्तेषु सस्यत् स्नेहादिमाचरेत् ।
कफे प्रच्छेदनं, पित्ते विरेको, वसिरीरथे ॥ शस्यते त्विष्यपि
सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्याया-
माच्च प्रकुप्यति ॥ उत्सर्गमधुनाहारशोधने स्नात्तु तन्मनाः ।
नेच्छेद्भोगभयान्नास्रः पीड्यां वा कायमानसीम् ॥ अति-
स्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्वास-
कार्श्यपाण्डुमयद्यदाः ॥ अतिव्यायाञ्ज्यने रोगाणा-

श्लेषकाटयः । आयुश्चान्ते मन्दजरा यपूर्वर्षवलाश्रिताः ॥
स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्रिभिस्त्रिभि-
रहोर्भिर्हृत् समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पश्चा-
त्पश्चाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलासकामाश्च मलिनासप्रियां
तथा ॥ वर्षद्वयं वयोद्वयं तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।
हीनाङ्गी गर्भिणीं हेष्वां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां
शुक्लपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । संध्यापर्वस्वगस्याञ्च
नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्य-
न्दिनेषु च । लज्जासमावृष्टे देये विद्वतेऽगुह्य एव च ॥
क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविस्मृत्त-
वेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्यग्योनावयोनी च प्राप्न-
शुक्रविधारणम् । दुष्टयोनीं विस्मरन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥
रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्द्धावरणमेव च । स्थितावसानशयने
विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीडायामपि मेधाशीं हितार्थीं
परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्थानियतात्मनः ॥
दृष्ट्यायुक्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । निद्रिणीं शुक्-
पत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ दृष्ट्वाञ्च सन्ध्योश्चापि गच्छतो
जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीडा सग्राह्याधितायां बल-
क्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां हेष्वां कामं बन्ध्यामसंहते ।
देशेऽगुह्ये च शुक्रस्य ममस्य क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः
क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने हृत्पित्तौऽवलः । स्थितस्य हानिं
शुक्रस्य वायोः कोपश्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः
शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रजा पीडा मृदुसुम्भ्या च
जायते । प्रत्युपसर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकृत्यतः ॥ तिर्य-
ग्योनावयोनी च दुष्टयोनीं तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः
कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मृत्तिते च रेतसश्च
विधारणे । उत्ताने च भवेच्छीघ्रं शुक्राश्रय्यास्तु सन्भवः ॥
सर्वे परिहरेत्तच्छादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं
सोहाञ्च सन्ध्यां कथञ्चन ॥ वयोरुपगुणोपेतं तुल्यशीलां
गणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलं-
ताम् ॥ सेवेत प्रमदां दृष्ट्वा याजीकरणदृष्टितः । भल्याः
सगर्भराः क्षीरं ससित, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो
व्यथायान्ते हितानि तु इति ॥ एतेषामन्यथाचरणे
यथायथं दुःस्नान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतात्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आत्तवम् न आगत-
मात्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनागन्धिनं लि० न आगन्धितः आघ्रातः । अनाघ्राते
“सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह्वेति” उ० उ० भा० ।

अनागम पु० नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्द्वयम् । स्वत्व
हेतुक्रयादिग्रन्थे “अनागमं तु यो भुङ्क्ते बह्व्यन्द्गता-
न्यपोति” इतिः अधिकमागमयद्दे वक्ष्यते ।

अनागसु लि० नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अप-
राधग्रन्थे पापग्रन्थे च “आत्तलापाय वः शक्नं न प्रहर्षु-
मनागसीति” शक० । “अनागसु संसति बालचापल-
मिति” नैप० । “अनागसः तमदितिः कृष्णोऽपु ०
४:२६,२, “अनागसं पापरहितमिति” भा० । “तथा-
नागसो अदितये स्याम” ऋ० १,२४,२५, “अनागसः
अपराधरहितः स्यामेति” भा० ।

अनाचार पु० अप्राशस्येऽभावे वा न० त० । कदाचारे,
आचाराभावे च । ‘सर्वदेशेष्वनाचारः पश्चि तांस्वल्-
चर्वणमिति’ इतिः । ‘अनाचारोद्विधेः विहितस्यानु-
ष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे
वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्तव्यतया ये विहि-
तास्तेषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्य-
माणानि वर्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषा-
मनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्राद्यं विशेषः यत्र देशे पर-
म्पराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अत्यदोषाभायकः यथोक्तं
माधवीये बोधायनेन “पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत
उर्ध्वाविक्रयो, अनुपनीतेन भार्यया च सह भोजनम्,
पर्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वङ्गुहितपरिषयनम्,
तथोत्तरतः सोधुपानसुभयतोद्विर्व्यङ्गार” इत्यादिक-
मभिधाय “इतर इतरस्मिन् कर्षन् दुष्यति देशप्रासागत्या-
दिति” । “इतरतोदाश्रयात् इतरस्मिन् उत्तरदेशे
मातुलसुतादिसम्बन्धं कर्षन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सोधुपानादिकं कर्षन्
दुष्यति न स्वदेशे कृतः देशप्रासागत्यात् देशनिबन्धनत्वा-
दाचारप्रसागत्यस्तेति” माधवः । देवश्चः “वस्मिन् देशे च
आचारः न्यायशुद्धः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्षन्व्यो
न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे यामि
त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न
विचालयेदिति” । “देशान्तुशिष्टं कलधर्मसम्पत्” स्वजाति-
धर्मं न हि संत्यजेत्तेति” इत्यन्तरं दृष्टव्यतिरपि ‘पर-
म्पराभिज्ञानानाचारान् देशविशेषेष्वहञ्च स । “उदुक्त्रते
दानिष्णात्सोतुलस्य सुता हिजः । मत्स्याटाश्च नराः
पृथ्वी व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यपासव
सृश्या नृणां रजस्वला इति” एषमन्यथाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिप्रका वेद्याः । व० ।
आचारज्ञाने लि० ।

अनाज्ञात लि० न आज्ञातः । सम्यग्ज्ञानाविषयोभूते
“आज्ञातं यदानाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ” इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप-अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्या-
भावे, ज्ञायायां च । अनातपविशेषितमिति” वैदिकम्
ज्ञायाशुष्कमिति तदर्थः । व० । आतपस्य लि० ।

अनातर लि० न आतरः । आतरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च
“यद्देवाः शर्म्य शरणं यद्भृङ्गं यदनातरमिति” ऋ० ८, ४७, १०,
‘भेजे धर्ममनातर’ इति रघुः ।

अनात्मक लि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्न कप् । क्षणिक
विज्ञानमते, स्थिरात्मगुण्ये जगति च । नैरात्मप्रवादे हि
चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञाने-
नैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमतत्वात्सम्यक्त्वम् जगतः ।
विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ लि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा-
क अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे
स्वपरिवेषनागुण्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्रागुच्ये भेदार्थं च न०त० ।
‘अप्राप्तः प्राथते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीया-
त्तमनात्मानं बुद्धानं वपुरादिकम्” इत्येवं प्रतिपादिते
आत्मभिन्ने अपरकृतात्मनि देहादौ ‘अनात्मनि देहादौ
आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । ‘देवाश्च
असुराश्च उभयवयानात्मान’ इति श्रुतिः “अनात्मन्यात्म-
बुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्ततेति” पुरा० ।

अनात्मवत् लि० आत्मानःकरणं वक्ष्यतेनास्त्रस्य सतप मस्य
वः न०त० । अजितेन्द्रिये । “अनात्मवन्तःपशुवद्बुद्धते ये
ऽप्रमाणत” इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्मन् शरीरं
न०व० । अशरीरे “एतच्छब्दद्वयेऽनात्मोऽनिरुक्ते इति
तै०ब्रा० ‘अनात्मो अशरीरे” इति भा० ।

अनाथ लि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुज्ञाने “किं आता
सद्यदानाथमिति” ऋ० १०, १०, ११, । विलपन्मनाथ-
वदति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न०
त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरो-
धित्वात्प्रथात्वम् । “शुषेण रागो व्यसनेष्वनादरः” नीति० ।
व० । आदरस्य लि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्वकालो वा स नास्ति यस्य
परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्रार्थनिकोयस्यात् ५३० ।
हिरण्यगर्भे पु० तस्य च “हिरण्यगर्भः समवर्त्ततादे”
इति श्रुतौ शब्देः प्रयुत्पत्तुत्तेऽप्यात्वम् । आदिगुण्ये
लि० । “जगदादिरनादिस्त्वमिति” कुभा० । “अनादि-
निधनं ब्रह्म शब्दतन्त्रं प्रचक्षते” इति हरिः । “अना-
दिनिधना देवी वायुत्सुष्टा स्वयम्भुवेति” पुरा० ।
“अनादिर्भूव इति” विष्णु स० । “अनादित्वात्
निर्गुणत्वादिति” गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्यं तद्विज्ञः । कार्यभिन्ने ।

अनादिष्ट लि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेष-
रूपेणाकथिते “अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्त” मित्यादि-
रूपेण विशेषतोऽनदिष्टे प्रायश्चित्ते “उपपातकयुक्तानाम-
नादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च” इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० ।
आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्मणि क्त न०त० । आदर-
भिन्ने अवज्ञाते तिरस्कारे च लि० ।

अनादेय न० न आदेयः । कृत्यादिषु निषिद्धतया आदाना-
नर्हे वस्तुनि “अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति”
मनुः । अप्रतिपाह्ये च अप्रतिपाह्यइव्यापि च अप्रति-
पाह्यशब्दे वक्ष्यन्ते । [‘मन्वानादेगे गायत्रीति’ स्मृतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य लि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया
भक्षणानर्हे । “एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विधिषो-
विधिरिति” “ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुनानाद्यभक्षणं”
इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
आद्यगुण्ये अनादौ लि० ।

अनाधार लि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयगुण्ये “अन्व-
नित्यद्वयेभ्य आश्रितत्वसिद्धेयते” (भाषा०) उक्तेः न्यायमते
नित्यद्वयमात्रे, आश्रयगुण्यत्वाच्च युक्तमनाधारत्वम् “अस्म-
रानुष्ठते” रित्यादि शा० श्रुतेषु अस्वरपर्यान्तामां सर्वेषां
माधारत्वमीश्वरस्येति नास्तरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण्य
एवेति वेदान्तिनः ।

अनाद्युष्ट लि० आ+द्युष्ट-क्त न०त० । अनभिभूते आधि-
परिहिते “देवतोऽनाद्युष्टः सिद्धासव” इति अथ० ६, २, २ ।

अनाद्युष्ट लि० न आद्युष्टः पराभूतः । अपरिभूते “मही न
आयस्यनाद्युष्ट” इति ऋ० ७, १५, १४, । वार्यमना-
द्युष्टं रक्षस्विना, ऋ० ८, २२, १८ ।

अनाष्टय त्रि० आ+ष्टय-कर्मणि क्त्वाप् न आष्टयः न०त० ।
 अनभिभवतीये "अनाष्टयं वृषभं तन्मिन्द्रमिति" ऋ० ४,
 १८, १०, "तव देवैरनाष्टयमिति" रामा० ।
 अनानुद त्रि० अनुददाति अनु+दा-क न०त० ष्ट० दीर्घः ।
 समानदाष्टयस्य अनुददातरि । "अनानुदो वृषभोदो-
 धत" इति ऋ० २, २१, ४, "प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो
 दाता नास्तीति" भा० ।
 अनापि त्रि० आप्ते आप-कर्मणि इन् आपिराप्तो
 बभूव न०ब० । आप्नयन्त्ये । "अनापिरज्ञा असजात्या-
 मतिरिति" ऋ० १०, २६, ६, "अनापिरवभुरिति" भा०
 'अन्नाष्टयो अना त्वमनापिरिन्द्र' इति ऋ० ८, २१, १२ ।
 अनाप्त त्रि० आप्तो बभूवः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च न०त० ।
 बभूभिन्ने, आप्तो, "यस्यानाप्तः सूर्यस्यैव ऋ० १, १००, २,
 "अनाप्तः परैरप्राप्तः" इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने
 "युग्यस्याः प्राजकोऽनाप्तो सर्वे दण्डाः शतं शतमिति" मनुः ।
 अनाभयिन् त्रि० आभिभेति आ+भी-उष्वा० इनि न०त० ।
 सम्यग्भीतभिन्ने । "अनाभयिन्नरिमा ते" ऋ० ८, २, १, ।
 अनाभू त्रि० आभिस्त्वेन भवति आभूः स्तोता न०त० ।
 स्तोत्रभिन्ने आभिस्त्व्याप्राप्ते च । "इन्द्रः अथयज्ञनाभुव"
 इति ऋ० १, ५१, ६, ।
 अनामन् न० अननमनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम-
 कनिन् । अशरीरोगे । नास्ति नामास्य नामशू धे मलमासे
 पु० तस्य वैदिककर्मनिर्हृतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नाम-
 शून्ये त्रि० अनामिकायामपि पु० गद्गरत्ना० । स्वार्थे
 कन् । तत्रार्थे ।
 अनामय पु० अम-घञ् आमं तापं यात्यनेन या-क आ-
 मयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । "वाङ्मणं
 कुशं पृच्छेत् जातवन्मुमनामयमिति" मनुः । न० ५० ।
 वाङ्मोक्षान्तरपीडानिवारके विष्णौ पु० "पुष्पकोत्तिरना-
 मय" इति विष्णु स० । रोगशून्ये त्रि० । "जन्म-
 बन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति" गीता ।
 अनामयिन्, अम-णिच्-वा० इत्तुच् न०त० । व्ययकभिन्ने
 "हस्ताभ्यामनामयित्तुभ्यामिति" ऋ० १०, १२७, ७ ।
 अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरस्छेदनमाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात्
 नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुतर्जन्यादि-
 वत् विशेषनामास्य वा मनन्त्वात् टाप् । स्वनामप्रसिद्धायां
 मध्यमाकर्तव्योः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अना-
 मिकाप्यत्र । तथा हि शिनेन ब्रह्मगिरिच्छिन्नमिति पुराण्ये

प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्तजातीयता अतएव तस्याः
 पवित्तीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्तनामकतृषाधारणं तत्र क्रियते ।
 "अनामिकाष्टता दर्भा हेतुकानामिकायापि वा, ह्याभ्यामना-
 मिकाभ्यां तु भार्ये दर्भपवित्तके" इति ऊन्दो० प० ।
 अनामृग त्रि० आमृणाति हिर्नास्ति आ+मृण-क न०ब० ।
 हिंसकरहिते । "अनामृणः कश्चिददस्य ऋ० १, ३२१, ।
 अनायत्त त्रि० न आयत्तः । अयमे अमधोने । "यतावज्जन्म-
 साकल्यं यदनायत्तचित्तेति" हितो० ।
 अनायन न० न आयनं चालनम् यत् । एकान्ते हेम० एका-
 नानायनमित्येकं नामेति केचित् ।
 अनायाम पु० आ-यस घञ् अत्यार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे,
 अत्याप्रयासे, अक्षेपे च । "शरोरं पीडते येन युभेना-
 ययुभेन वा । अत्यन्तं तद्गुर्वीति अनायामः स उच्यते"
 अत्रि० । व० । प्रयत्नशून्ये त्रि० । "ममायेः कर्त्तव्य-
 नायामे कर्मणि सहायेन भयता भवितव्यमिति" शत० ।
 अनायासकृत न० अनायासेन अत्यप्रयत्नेन कृतं न०त० ।
 अत्यायासेन साध्ये फाष्टे कापे ।
 अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुर-
 हितकरे अतिभोजनादौ । "अनारोग्यमनायुष्यमस्त्व्यं ज्ञा-
 तिभोजनम्" इति "नञोऽगमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते
 यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपमेवमिति" च मनुः । 'तत्र
 प्रथमदिवसे षट्पत्न्यां भूधुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति"
 सुश्रुतम् एवमयान्यपि वङ्गनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने
 म्याने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।
 अनारत न० आ+रम-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त० ।
 सन्तते, अविशामे अविच्छेदे च । "अनारतं तेन पदेषु
 लम्बिता" इति भार० । व० । तद्वति त्रि० ।
 अनारभ्य अव्य० आ+रभ-ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधि-
 कृत्येत्यर्थे । "अनारभ्याधीतत्वादिति" मीमांसा । न आरभ्यः
 न०त० । आरभ्यभिन्ने त्रि० । अनारभ्यत्वादिति का०
 १, ८, ३, "नैवायमारभ्योऽर्थ" इति व्याख्या । "अनारभ्य-
 त्वाच्चेति" इति कात्या० २, ८, २६, । "तस्मादनारभ्योऽव-
 मर्थ" इति व्याख्या ।
 अनारभ्याधीत त्रि० न आरभ्य किञ्चित् अप्रोतः । किञ्चि-
 दनधिकृत्य अर्धोतः, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो
 नोक्तस्तेषां मन्त्राणां नाराभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनि-
 योग इति मीमांसायां स्मिरीकृतम् । 'सामान्येन तु विनि-
 योगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष" इति क०भा० भाष्यः ।

अनारम्भः पु० न आरम्भः अभवाद्ये न० त० । आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे । 'न कर्मणासनारम्भाच्चैकस्यं पुरुषोऽयुते इति' गीता ।

अनारोग्यं न० न आरोग्यम् । 'आरोग्याभावे । नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५३० । आरोग्यासाधने "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति" मनुः ।

अनार्ज्वं पु० ऋजोर्भावं आर्ज्वं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न० ७३० । रोगे । अभवाद्ये अय्यो । ऋजुत्वाभावे अय्य० । ६३० । कुटिले त्रि० ।

अनार्त्तं त्रि० ऋतुरस्य प्राप्नः ऋतु+अण् न० त० । स्वकालरूपे-ऋतौ-अनुत्पन्ने कृशमादौ । व्रतोः स्त्रीकृशुमस्येदम् विक्राशनम् आर्त्तं तच्चास्ति यस्याः । अदृष्टरजस्वायां क्लियां स्त्री ।

अनार्य्यं पु० न आर्य्यः न० त० । आर्य्यभिन्ने असञ्चरिते । "अनार्य्यं इति सामार्य्या इति" रामा० । न० ७३० । आर्य्यानाश्रये देगे ।

अनार्य्यत न० । न आर्य्या यत्र देगे तत्र आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भयः अनार्य्य+कन् । अगर्हकाष्ठे ।

अनार्य्यज न० । अनार्य्यं देगे जायते जन-ड । अनार्य्यदेशजाते अगर्हकाष्ठे । तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

अनार्य्येतिक्तं पु० अनार्य्यं प्रियस्तिक्तः शाक० त० । (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे ।

अनार्पं त्रि० ऋषिजुष्टत्वाद्दृषिर्देस्तत्तोक्तः आर्पः न० त० । अवैदिके वेदाप्रयुक्ते । "संबुद्धो शाकल्यस्येतावनापे" इति पा० । "अनार्पे अवैदिके" इति सि०कौ० । ऋषिणा वृष्टम् अण् आर्पम् न० त० । ऋषिणावृष्टे । "अणिजोरनार्पयोगुरुपोत्तमयोरिति" पा० । "अनार्पयो किं? वाग्धीति" सि०कौ० ।

अनार्लोचि(डि)त त्रि० न आर्लोचि (डि) तः । अधिवेचिते । 'अनार्लोचितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृषेति' माघः अनार्लोचितेति वा पाठः ।

अनाविल त्रि० न आविलः । प्रसङ्गे स्वच्छे कालुष्यरहिते ।

अनाविद्धं त्रि० न आविद्धः । अवाधिते । "अनाविद्धया तस्या त्वाजब" ऋ० ६, ७५, १ ।

अनावृत्तं त्रि० न आवृत्तः अन्वृत्तः । अपुनर्गते प्रथमगते च ।

"मलभासेऽप्यनाटत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति" स्मृतिः ।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम् । अभ्यासाभावे, आराधनाभावे च "अनावृत्तिः शब्दादिति" शा० ऋ० ।

'तत्र प्राप्रविकस्यानाटत्तीति' शां०सू० । व० । तद्वति त्रि० ।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष-क्तिन् "अभावाद्ये न० त० ।

"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाभूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाय राजानः षड्भेदे इत्ययः अृता" इत्युक्ते इतिभेदे "हादश-वाधिक्यामनावृष्ट्यामिति" हितो० ।

अनाशकं पु० आ सस्यक्यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अण् घञ् न० व० क्प नश्यति नश-एल् न० त० वा । यथेच्छभोग-शून्ये, अनश्वरे च "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति" स्मृतिः । फलकामना शून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्मणश्च भोगेन जयाभावाच्च तथात्वम् ।

अनाशकायनं न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्नु-पायः । आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्य्यभेदे, "अथ यदनश-कायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यत्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते" इति का० उ० ।

अनाशस्तं त्रि० आ+शन्तु स्तुतौ-क्त न० त० । अस्तुते; "अनाशस्त इवास्मि" ऋ० १, २६, १ ।

अनाशिनं त्रि० न नश्यति नश-णिनि, कर्मफलमयं अण्-णिनि वा न० त० । अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, "अनाशिनोऽप्रमेयस्येति" गीता "अन्योऽनञ्चभिचाम-शीति" सुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम् । नाशरहितं त्रि० "नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ" मनुः ।

अनाशु त्रि० नश-उण्-अण्-व्याप्तौ कर्मणि उण् वा न० त० । विनाशरहिते, अव्याप्ते च । "धन्यन् विद्ये अनाशवः इति ऋ० १, ११५, ६, "अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा० । न आशुः शीघ्रः न० त० । क्षिप्र-भिन्ने । "अविप्रे चिद्वयोदधदनाशुनेति ऋ० ६, ४५, २, "अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति" भा० ।

अनाश्रमिन् पु० न आश्रमी न० त० । गृहस्थाद्याश्रमग्नये "अनाश्रमी न तिष्ठेसु क्षणमेकमपि द्विज" इति स्मृतिः ।

अनाश्रय त्रि० नास्ति आश्रयो यस्य । आश्रमनरहिते ।

अनाश्रयस् त्रि० अश-भोजने कृष्टं नि० । भोगशून्ये "उभेवि-ननाश्राननूचानचेति" पा० "धृतजसृष्टतेरनाश्रय" इति भारविः ।

अनाश्रास पु० अभावाद्ये न० त० । आस्थाभावे विश्वासाभावे "प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वज्ञानाश्रासप्रसङ्गादिति" वृ० उ० भा० ।

अनास् त्रि० आस्यते निरास्यते जीवनमनेन आ+अस-च्चेमे करणे क्तिप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । “अनासोदसूरमृण” इति ऋ० ५, २६, १०, “अनासः आस्यरहितानि तद्वापारगून्यानीति” भा० । अनसिके त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था-अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । “स्त्री पुमानित्यनास्थैषा एत्तं हि महितं सतामिति” कसा० “अनास्थया स्तनकरप्रसारिणीमिति” नैष० । न०व० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था-आधारे ल्युट् आस्थानोभूषणः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादी । “अनारम्भणे तदरीरयेषामनास्थाने” इति ऋ० १, १६, ५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनाम्नाव आ+सु-वेदे घञ् न०व० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनाम्नव इति । “तेषामसि त्वसुत्तममनाम्नावमरोगण-मिति अथ० २, २, २ ।

अनाह पु० नह-घञ् न०त० । मलादिवन्धाभागेपलजिते-महृणीरोगे ।

अनाहत न० आ-हन-भावे क्त आहतं वेदो भोगो वा न० व० । वेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुपुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे “शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्न दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं सुनिभिः परिकीर्तितमित्युक्तञ्चण्ये । नाभिस्थं मणिपूरं चक्रं वर्णयित्वा “तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मस्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताचरैरर्कपत्नैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाण-निङ्गन्तु स्वर्यायुतसमप्रभम् । आनन्दमदनं तत् पुरुषाधि-ष्ठितं परमिति” तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पत्रे च आह-तमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघातः तद्भास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्मास्ति अर्थ आदित्वात् अच् । अना-हतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसि-द्धानां वागङ्गुलीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठदिस्थानमनाहृत्यैवोत्पन्नत्वादनहृत्यम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । व० । आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे “अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति” हितो० । “अनाहारेण देहन” इति पुरा० ।

अनाहाय्य त्रि० आहार्यः कृत्विमः आहरणोपयत्न न०त० । अर्कत्वमे स्वाभाविके, आहरणोपयत्नश्च च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृता-ग्न्याधाने निरग्नी द्विजभेदे । “योऽनाहिताग्निः शत गुरयञ्चातुसहस्रगु” इति मनुः । “अनाहिताग्निश्रुतेष्वेति” कात्या० ४, १, २६, “अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञः श्रुयते” इति तद्वाखा सा च श्रुतिसत्त्वैव दर्शिता “अ-प्यनाहिताग्निना कार्यं इति” “यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्नेर्दर्शपीर्णमासाभावाच्च श्रुतेतेति” तद्वाखा ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन नियमो यस्य व० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । “अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनि-सूलफलापन” इति “अनग्निरनिकेतः स्यादध्याममन्त्रार्थ-भाश्रयेदिति” च मनुः “अनिकेतः स्थिरमतिरिति” गीता अनिकेतनोऽप्यज्ञार्थः ।

अनित्तु न० न इजः सादृश्ये, अप्राशस्ये वा न०त० । इतुसदृशे गुडुष्टेनो (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिर्गीर्ण त्रि० न निर्गीर्णः । अनपङ्गुतभेदे, “विषयस्थानि-र्गीर्णस्यान्यतादःकामप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति” सा०द० । (अनिर्गीर्णस्य) अनपङ्गुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोपमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यभेद-स्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधनं एत्तिः सारोपा लक्षणोति तदर्थः यथा अश्वः येतो घावतीत्यादौ ज्वेतगणपानशयोऽन-पङ्गुतभेदः सन् स्वममवेतश्चेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्य-तस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे “स्रुष्टामनिच्छां विवरीतुसुसुक्तामिति नैष० । “चरेत्-सान्पनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति” मनुः ।

अनित्य त्रि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । “नित्याऽनित्या च च सा हेधा नित्या स्यादगुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या-स्यादिति” भाषा० । “यदि नित्यमित्येन निर्मलं मलवा-हिना । यगः कायेन लभ्येतेति” हितो० “रजस्तनमनित्यं च भूतावाशमिमं त्यजेदिति” मनुः । अस्थिरे “अनित्योपिजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संप्रामे तस्माद्दुष्कं विषर्जयेदिति” मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, “समासान्निविधेरनित्यत्वमिति” पा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, “वर्णं चानित्ये” इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) “इह खलु दव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षे न सनि, नित्यत्वाच्च नित्यं इव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, स एव सम्प्रसारणगन्धो व्याप-
 च्चरसगन्धो वा भवतीति" सुश्रुतम् अतएव "सत्त्वे निवि-
 शतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयसाक्रियाजस्य-
 सोऽसत्प्रकृतिर्युग्म" इति गुणलक्षणे गुणानासत्प्रद-
 विनाशोक्तः । सदातनभिन्ने काष्ठे च । "अनित्यं हि स्थिति
 यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" इति मनुः । अनित्यमित्यत्र
 व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्नाव्ययत्वमस्य तथास्ते
 प्रमाणाभावात् । सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि घातपस्याप्यसाध्य-
 क्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारो रतिमन्दिरावधीत्यादिषु द्विती-
 येति बोध्यम् । नित्यम् मान्नामव्ययम् न० त० । केचित् ।
 अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावाद्ये न० त० । निद्राभावे "हृद्ग्रह-
 लौल्यमनिद्रा स्नाम्" इति सुश्रुतम् । निद्राराहित्ये च रोग-
 विशेष एव कारणम् । नास्ति निद्रा यस्य । निद्रारहिते
 आलस्यरहिते त्वि० "अनिद्रो षडङ्गोरात्रं तपोवनमरच-
 ताभिति "प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता"
 इति च रामा० । "अनिद्रेण अनलसेनेति" तदर्थः ।
 अनिन्दित त्वि० न निन्दितः । निन्दारहिते प्रशस्ते
 "अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः ।
 अनिन्द्र त्वि० न इन्द्रोयाज्योयस्य । इन्द्रोपासनाग्नौ "साम-
 निन्द्राः कण्वचक्रुक्थाः ऋ० ५,२,३, "अनिन्द्रा इन्द्र-
 मयजन्" इति भाष्यम् ।
 अनिवद्ध त्वि० न निवद्धः । अनायत्ते, "अनायतो अनिवद्ध"
 इति ऋ० ४,१३,५ । अथितभिन्ने च ।
 अनिवाध त्वि० नास्ति निवाधः संवाधा यस्य । संवाधरहिते
 "उरौ सङ्गा अनिवाधे ववद्ध" इति ऋ० १,१,११, अनि-
 वाधे असंवाधे इति भा० ।
 अनिभृत त्वि० न निभृतः न० त० । चञ्चले "भुवमनिभृत-
 वेलेति" भा० । "वेलाश्चञ्चला" इति मङ्गि० ।
 अनिभृष्ट त्वि० नि+भृन्श ऋ त्वि० न० त० । अवाधिते ।
 अनिभृष्टतविपरिहृत्योजसा "ऋ० २,२५,४, अनिभृष्ट-
 तविषिः अवाधितबल" इति भा० ।
 अनिमक पु० अन-जीवने शब्दे च भावे वा० इमन्
 "अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै-क । भेके ।
 तस्य मरुतेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम् । कोकिले, भ्रमरे
 च तयोः सधुरगद्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम् । अनिमाय
 जीवनाय कं जलं यस्य । पद्मकेशरे । अनिमाय कं रुम्भं
 यस्मात् । सधुके (नील) दृष्टे मदिनिः ।

अनिमान त्वि० नि+मा-भावे ल्युट् न० व० । परिच्छेद-
 रहिते 'स नो सङ्गा अनिमानो धूमकैतुः ऋ० १,२७,११
 "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा० ।
 अनिमित्त न० न निमित्तम् । निमित्ताभावे कारणाभावे
 "अनातरः खानि खानि न स्पृशेदनिमित्तत" इति मनुः
 न० व० । कारणान्ये त्वि० ।
 अनिमिष त्वि० नि+मिष-भावे क्तिप् स नास्ति यत् ।
 सन्द्युन्ये दर्शने "इमे दिवो अनिमिषा" इति ऋ० ७,
 ६०,७, "मितः कृष्णीरनिमिषा" इति ऋ० ३,५६,१,
 अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा० ।
 अनिमि(ने)ष पु० नास्ति निमि(ने)षः चक्षुःसन्दनं यस्य मिष
 षञ् कुटादि० न गुणः, मिष-भ्वादि षञ्-वा, वक्षुः-
 सन्दनग्नौ देवे "सुरेषु नापश्यद्वैचताक्ष्योर्धमे निमिषं
 निजसम्पत्ते भेति" नैषधे सुराणां निमिषग्न्यत्वसक्तम्
 "अस्त्रप्रजो अनिमिषा" इति २,२७,६ संक्रन्दनो अनि-
 मिष एकवीर इति च ऋ० १,१०,३,१ । मत्स्ये च ।
 निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णो ष । 'नैमिषानि-
 मिषक्षेले' इति भाग० 'अनिमिषः विष्णुः अलुप्रदृष्टत्वान्
 तस्य क्षेले इति श्रीधरः । न निमिषति चलतीति नि+मिष-
 क न० त० । महाकाष्ठे । क्रियाग्नौ वस्तुमाले त्वि० । सन्द-
 नग्नौ त्वि० । "शतैस्तमच्छामनिमेषरतिभिरिति" रघुः ।
 अनियत त्वि० न नियतः । नियमनैकरूपग्नौ, अनि-
 अस्थायिनि "रत्यादयोऽनियते रसे सुव्यभिचारिण"
 इति सा० द० । नियतकारणाद्यनपेक्षे च "रिष्ट" विविध
 सुनयोमियतमनियतं योगजज्ञेति" ज्योति० । अनि-
 यन्विते च । [उच्छृङ्खले च ।
 अनियन्वित त्वि० नि+यन्व चु० क्त न० त० । अनियमित
 अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न० त० । नियमा
 भावे । "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । षष्ठे पादे
 गुरु ज्ञेयं शेषेष्वनियमोमत" इति ऋदो० ।
 अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ व० । अतिदृष्ट्यादौ
 इती । "व्यस्यन् विश्वा अनिरा" इति यजु० ११,४७,
 अनिराः अतिदृष्ट्याद्या इति वेददीपः । न ईर-
 यितं शक्यते ईर-क ए० तुल्यः न० त० । प्रेरयित-
 मशक्ये । "अपत्या अस्थुरनिरा" इति ऋ० ८,४८,११,
 'अनिरा प्रेरयितमशक्या" इति भा० । ७ व० । अन्नरहिते
 दारिद्रेण च "युयुतमन्नदिरामभीदामिति" ऋ० ७,७१,२,
 "अनिरामन्नदारिद्र्यमिति" भा० ।

अनिराकरण न निराकरणभावाद्ये न०त० । निरा-
रणाभावे “अनिराकरणात् कर्तुंस्यागाङ्गकर्मणोऽसुत-
मिति” हरिः ।

अनिरुक्तं वि० निष्कान्तं उक्तभवयार्थं निर्वह्युक्तमवयवार्थो
येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्व-
चनस्य “एतच्छब्ददृश्येऽनात्मेऽनिरुक्ते” इति एत० ।
निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा “अथ
निर्वचनम् तदेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन
गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थे-
ऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्ष्येत केनचिद्ब्रह्मसामा-
न्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यन्तरवर्णसामान्याच्चिर्वायात्
नत्वेन न निर्ब्रूयाच्च संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि
वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तोः संनमयेत्प्रसन्नमवसमिति
धात्वाद्वा एव शिष्येते । अथाप्यन्तेनैवस्तिस्थानेष्वटिलोपो
भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्लोपो भवति गत्या गतमिति,
अथाप्युपधातो भवति जम्पतुर्जन्तुरिति, अथाप्युपधा-
विकारो भवति राजा दण्डोति, अथापि वर्णलोपो भवति
तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः लृच इति, अथ
यादिविपर्ययो भवति उद्योतिधेनो विन्दुर्वाद्य इति अथा-
स्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिक्तास्तर्कु इति अथा-
स्याद्यन्तव्यापितमवति” इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
तथैव समुदायेन विगिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम्
उ० भा० माधवेन यथा “प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य
विगिष्टार्थबोधकं पठेत् निरुक्तमिति” अनिरुक्ते “अनि-
रुक्तातः सवनः प्रथम” इति कात्या० २२, ५, ७, “अनि-
रुक्तं प्रातः सवनं यथासौ प्रथम” इति तद्वाग्याया ।

अनिरुद्धं पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः निरुद्धं क्त न०त० ।
कामदेशयुद्धे, उपापत्तौ, वासुदेवसङ्घर्षणाप्रदुस्त्रानिरुद्धाख्य
चतुर्व्यहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिपेक्ष्यस्य अत्यन्तचलस्य
चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंगे च अनिरुद्धः सुरा-
नन्द” इति विष्णु० सं० । “न केनापि प्रादुर्भावेण निरु-
ध्यते” इति भा० “अनिरुद्धोऽप्रतिरथ” इति विष्णु म० ।
“चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध” इति भा० “संनमयेत्प्रसन्नमव-
समिद्गुणानिरुद्धकः । व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं समग्रे
पङ्कगुणमिति” रामा० दर्भ० । विवरणं रामानुजशब्दे
वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे वि० ।

अनिरुद्धपथं न० न निरुद्धः पन्था यत् व० । आकाशे तत्र
हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने वि० ।

अनिरुद्धभाविनौ स्त्री ईत० । उपायां वाणकन्यायां तस्या-
स्तत्पत्नीभवनकथा च उपापत्तिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञातं वि० न किञ्चित् निश्चितं प्राप्नो वा । अज्ज्ञे,
अनिश्चिते च “क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः
परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति” प्रो० मनो० । अनि-
र्ज्ञातप्रार्थार्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्रेति कठ० उ० भा० । प्राप्नो हि
यथा स्वरूपं ज्ञातं शक्यते नाप्राप्तिमित्यतोऽप्राप्तिस्थानि-
र्ज्ञातत्वम् । [धारणाभावे ।

अनिर्णयं न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अ-
अनिर्दृशं वि० न निर्गतानि दृश्य दिनानि यस्य उच्यमानाः ।
अनपगतदृश्याहे । “उपादानं स्मृतिक्वाच्च च पर्याचान्तमनि-
र्दृशमिति” अनिर्दृशञ्च प्रेताक्षमिति, “तावत् स्यादशुचि-
र्विप्रो यावत् स्यादनिर्दृशमिति” “निर्गतं तु विद्वेश्वरं
शृणुयाद्यो ह्यनिर्दृशमिति” “अनिर्दृशायाः गोःक्षरमौष्ट-
मेकगणं तथेति च” मनुः । अनिर्दृशाहमप्यत्र वि० ।
“अनिर्दृशाहं गां स्मृतामिति” मनुः ।

अनिर्दृश्यं वि० न निर्दृश्यं जातिगणक्रियासंज्ञाभिर्निर्दृष्टुम-
शक्यं निरुद्धं शक्यार्थं अपत् न०त० । निर्दिष्टे
निर्दिष्टके परमात्मनि तस्य जातिगुणाऽभावेन “इदं
तदिति” निर्देगायाम्यत्वात्तत्त्वम् । “यत्तत् स्वरूपमनिर्दृश्यं
मिति” अतिः । “अज्ञानं ! प्रकृतमनिर्दृश्ये निर्गुणे गण-
यत्य” इति भा० १० म अथुव्य० । अनिर्दृश्यं
अस्मानिति विष्णु म० । “इदं तदिति निर्देष्टुं यत्तत्
परमैः स्वयं वेद्यादिति” भाष्यम् । [चित् ।

अनिर्जुरितं वि० न निर्जुरितः । अथपानितकिञ्चे अनि-
अनिर्नीत्या स्त्री निरु मन् गयत् न०त० । उक्तानामुक्ता
पक्षौ भङ्गरत्नाः ।

अनिर्वचनीयं पु० निर्वचनं निरुक्तिः लज्जणादिना ज्ञापनम् ।
एवंरूपतया निर्वचनमगच्छे परमात्मनि । सत्त्वात्मनोवाच्या-
मकतररूपेण निर्वचनमगच्छे पेटान्तरिते जगति, अज्ञाने च
न० । “अज्ञानञ्च सदमह्यानिर्वचनीयं विद्युत्तात्मकं
ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति” वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य ।
अज्ञानप्रणीते स्वतन्त्रस्वगडस्याद्यापरपथीये अन्त्यभेदे
तत्र हि ज्ञेयं पदार्थानामिदन्त्या निर्वचनमगच्छता
अप्रतिरुद्धा ।

अनिर्दृष्टिं स्त्री न निर्दृष्टिः स्वाच्छन्दप्रभावात् न०त० ।
स्वाच्छन्दानामपि तद्गुणोपलब्धेति दारिद्र्ये प “अनिर्दृष्टिं

निगात्रो मम गृहान्तरालं गते" लुङ्गटः । व० । तद्वति त्रि० ।
अग्निर्वेदे पु० न निर्देः अभावात् न०त० । निर्वेदाभावे
वैगम्याभावे अत्रैराग्ये, असन्नोपे च "अग्निर्वेदेः अत्रियोमूल-
मग्निर्वेदमयं सुखम् "अग्निर्वेदे हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्तते"
इति रामा० ।

अग्निं ल पु० अग्निव्यनेन अग्नि-इलच् । वायो, तेनैव सर्वेषां
पाण्यपारणात्तत्त्वम् । "तप्रकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीर-
प्रदानिलात्" इति सोमार्गप्रकीर्णनिखेन्द्राणां वित्तापत्त्वोर्वेदस्य
चेति" मनुः । "स सखा दीप इवानिलाहृत" इति ममा० ।
अग्निं लय मायासङ्घटनेन ब्रह्मणा विद्यदुत्पाद्य तद्द्रव्यादिना
ततोद्गमगत उत्पादितः द्रव्यभेदः 'तत्पादेतत्पादा आत्मन
आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-
श्रुतिः, स च स्वाभाविकगोपस्यगतिविगमस्यगुणवान्
वियत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश । यथोक्तं पञ्चदश्यां
"माया सत्येकदेशे गत्या यथा तत्रैकदेशगम् । वियत्, तत्रा-
प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शोपस्यगतिविगो वायु-
धर्मा इमे मताः । त्वयः स्वभावात् सन्नायाव्योभवां
त्रे तेषुपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायो
प्रथक्कते । निस्तव्यरूपो मायायाः स्वभावो वियपोध्वनि-
रिति "पुराणोक्तं तारतम्यं द्वागमे भूतपञ्चके" इति च ।
तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वज्ररूपादित इति वेदान्तिसमतम्
संख्यगते सत् स्रग्मित्वात्वादुत्पन्नः । वैशेषिकगते तु स्रग्म-
संख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-
गणकोऽनिलः ईश्वरादेव अष्टवगमादुत्पद्यते इति भेदः
स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्कन्धा-
श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तगिरमणो "भूवायुरावह इह प्रव-
हस्तदूर्ध्वः स्यादुहहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततो-
ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्वाहः परावह इमे पवनाः
प्रसिद्धाः । भूमेर्वह्निर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्नानुदवि-
द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वं गो यः प्रवहः स नित्यं पत्यग्गति-
स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्तलकक्षा खचरैः रमेतो यस्मा-
दतस्तेन समाहृतोऽयम् । भपञ्जरः खचरचक्रयुक्तो भ्रमत्य-
जसं प्रवहानिखेन इति" । भूवायो विद्युदाद्य उत्पद्यन्ते
द्रव्युक्तं तेषां स्वरूपादि तद्वृत्तायास्तुतः श्रौतितवाक्येन ।
"निर्घातोत्काघनसुरधनुर्विद्युदन्तः कवायोः संश्रयान्ते खन-
गरपुरीवेषपूर्वम् तथान्यत्" इति । तत्र विद्युतः । "सुजल-
जलधिसध्ये वाह्योऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्ना-
र्द्विद्युता धूममालाः । वियति पवननोताः सर्वतस्ता दृवन्ति

द्युमणिक्किरणतप्रा विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । करकाः ।
"उद्धतैः पांसुभिर्भूमेः प्रखण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमा-
नीतैर्मानिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाञ्जलविन्दूनां पखण्डभावो
भवेदिह । द्रवद्विपतन्येते द्रवन्ते च पुनः श्रितौ" । विद्यु-
त्पातसंभवस्तु । "अक्रस्माद्द्वैद्युतं तेजः पार्थिवं शकमिन्प्र-
तम् । वात्यावद्भ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाव्योस्तु
पतति प्रायो ह्यकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्रादृषि नैवेते
पांसवः पसरन्ति हि । तत् त्वेषा पार्थिवं चाप्यं तैजसं,
तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैव भूमिस्थैरनुभूयते" ।
इन्द्रधनुः । "सूर्यास्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः
कराः साभ्ये । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-
धनुः" । परिवेषः । "संमूर्च्छिता रवीन्धोः किरणाः पवनेन
मण्डलीभूताः । नानावर्णांकृतयस्तन्वन्ने व्योम्नि परिवेषः" ।
उल्का । "यासां गर्तिर्दिवि भवेद्भ्रष्टतेन गम्यास्तास्तारकाः
सकलभेचरतोऽतिदूरे । तिमन्ति या अग्निगतोद्गतयश्च
ताराश्चन्द्राद्धो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-
ञ्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहभारुतसंघि-
संस्थाः । पूर्वानिर्नैस्तिमितभावसुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति
कृच्छिचिद्रुतावगेन" । अथ रजःसंहतिः । "वर्षान्ते निर्जत-
मेघा वायुना विरलीकताः । ईषद्वाप्यावधेपास्तु पतन्ति
वसुधातले । धूमावयववर्षस्तैश्चादान्ते गिरयो द्रुमाः ।
रामाराभादयस्ते तु पुनरकांशुगोभिताः । भूवायुना विगी-
णास्तु मिलीयन्ते नरुस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषो-
क्षारनाशकत्" । मध्यारागः । "भूम्युत्थितै रजोधूमैर्दि-
गन्व्योम्नि संस्थितैः । सूर्यात्पकिरणैर्मिश्रैरुगण्डमव-
भासते । विरलावयवं वस्तु यद्दृष्टे व्यवधायकम् । तेना-
भ्रमरुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संधारागः स विज्ञेयो
दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेन्दु-
करोद्यमे" इति । तदधिष्ठातृदेहोत्पत्तिर्भन्वन्तरभेदेन
वामनपुराणादौ दर्शिता यथा "पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य
जठरं शुद्धोद्वैत्यमातुः पुरन्दरः । ददर्शोद्भुसुखं वानं
कटिन्यस्तकरं सहत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेश शत-
परीणा । चिच्छेद सप्रभा ब्रह्मन् ! स रुरोद सुविस्वरम् ।
गक्रोऽपि पाह या मूढ ! रुदस्तेति सघर्षरम् । इत्येवसुक्ता
चैकैकं भयशिक्षेद सप्रभा ॥ ते जाता मरुतो नाम
देवादिस्थाः शतक्रतोः । सातुरेवापचारेण बलवीर्यपर-
स्मृताः इति ॥ "यदमी भवता प्रोक्ता मरुतोदिति सम्भवाः ।
तत् केन पूर्वभासन् वै मरुन्नागैश्च कथयतामिति" नारद-

प्रश्ने पुनस्त्वोक्तिः । "मृत्युताम् पूर्वमरुतासुपत्तिं कथयामि
ते । स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥ स्वायम्भु-
वस्य पुत्रोऽभन्वन्तोनर्मा प्रियव्रतः । तस्यासीत् सवनो
नाम पुत्रस्त्वैलोक्यपूजितः ॥ खसुत्पपाताथ स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रया । रराम तन्वया मरुत् काम-
चारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥ पतिभिः स-
मनुज्ञाताः पपुः पुस्करसंस्थितम् । तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य
मन्यमानास्तदास्तुतम् ॥ पीतमालेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रो-
भङ्गवेन च । ब्रह्मतेजोविहीनस्ता जाताः पत्यस्तप-
स्विनाम् ॥ सुषुवः सप्त तनयांस्ते रुद्रलोच्य भैरवम् ।
तेषां रुद्रितशब्देन सर्वमापरितं जगत् ॥ अथाजगाम
भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः । समथेत्याव्रीह्वालान्
मा रुद्रध्वं मक्तावन्ताः ! ॥ मरुतो नाम युयं वै भविष्यन्
वियञ्चराः । इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकापितामहः ॥
तानादाय वियञ्चारी मारुतानादिदेवस्य । ते चासन्
मरुत्स्वाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो
वक्ष्यामि षड्गु नारद ! ॥ स्वारोचिषश्च पुत्रश्च श्रीमानासीत्
ऋतध्वजः ॥ तस्य पुत्राभवन् सप्त सप्तार्चिःप्रतिमा मुने ! ।
तपोऽर्थे ते गताः शैलं महाभरुं नभश्चराः ॥ आरा-
धयन्तो ब्राह्मणं पटमैन्द्रमथेऽथः । ततो विपश्चिन्नासा स
महस्वाजो भवातरः ॥ धृतनाससुरोत्सृज्यां प्राञ्च
नारद ! याकृषित् । यथा हि तपसो विन्नं तेषां भवति
सुन्दरि ! ॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा ।
इत्येवमुक्त्वा शुक्रेण धृतना रूपगालिनी ॥ तत्राजगाम
त्वरिता यत्र तथ्यनि ते तपः । आश्रयस्थ्याविदूरे तु नदी-
मन्दोद्वाहिनी ॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वेण सहो-
दराः । सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम् ॥
दृष्टुस्ते ष्टपाः स्नातुं ततश्चक्रुर्भरे मुने ! । तेषाञ्च
प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जनचारिणी ॥ गङ्गिनी
याहसुख्यस्य महाशङ्खस्य वङ्गभा । ते वै विनिहतपसो
जग्मू गज्वन्तु पैटकम् ॥ अथो वृद्धतिथे काले सा
याही शङ्खरूपिणी । ससृजता महाजालैर्मत्स्यवन्धेन
मानिनी ॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खीं स्थलस्थां मत्स्य-
लीवनः । निवेद्यामास तदा ऋतध्वजसुतेषु वै ॥ तथा-
भ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः । नीत्या स्वम-
न्दिरं सर्वे पुरव्याप्यां ससृत्सृजन् ॥ ततः क्रभाच्यङ्गिनी-
सा सुषुवे सप्त वै शिष्यन् । जातमालेषु एतेषु सोत्त-
भावभगाञ्च सा ॥ अमातपितृका बाला जलमध्य

विचारिणः । स्तन्याधिनी वै कुरुदुरथाभ्यागात् पिता-
महः ॥ सा रुद्रध्वमिति प्राञ्च मरुतो नाम पुत्रका ! ।
युयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥ इत्येवमुक्त्वा-
थादाय सर्वान्तात् देवतान् प्रति । नियोज्य च मरु-
न्तरे वैराजभवनं गतः ॥ एवमासञ्च मरुतो मनो-
स्वारोचिषान्तरे । औक्तमे मरुतो ये च तान् षड्गुष्व
तपोधन ! ॥ अतिसमस्तास्वाये च राजासीच्चिपधाधिपः ।
वपुश्चानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥ तस्य पुत्रो
गणथीतो उद्योतिष्ठात् धार्मिकोऽभवत् । स पुत्रार्थी तप-
स्तेपे नदीमन्दां कनो ननु ॥ तस्य भाव्यां च सुश्रीणी देवाचार्य-
मुता शुभा । तपस्यगणशुक्रस्य बभूव परिचारिका ॥ तंजो-
दुक्ता सुता तं पीयडा सप्तार्चिभ्यन्ते । तां तथा चारु
सञ्जाही-पुत्रा तपसा लगाम । पप्रभुस्तपसो हेतु
नस्वास्तुपुरे च । साऽव्रीत्तनयाचार्या आवाभां वै
तथ प्रिया ॥ ते चास्ते वरटा ब्रह्मन् ! जाताः सप्त मरु-
धिपः । अजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ॥ युवयो
गुणसंयुक्ता सक्तरीणिं प्रसादतः । इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते
सप्त एतः मरुधिपः ॥ सोऽपि राजधिरेगमत् सभाथी
नगरं निजम् । ततो वृद्धतिथे काले सा राशो भक्तिपी
प्रिया ॥ अमाप गर्भे तन्वक्रो तस्मात् नृपतिमत्तभात् ।
सुर्गिणामस्य भार्यायां समाराभौ नराधिपः ॥ सा चाप्या-
रोतुसिद्धन्तो भक्तारं वै पतिव्रता । निवारिता तदा-
सात्तैर्न तथापि व्यतिवत् ॥ तं समालिङ्ग भक्तारं चिताया-
भारुरोह सा । ततोऽस्मिन्मयात् कलिने सांसपेऽग्रत-
न्दुने ! ॥ साह्यसा सुवर्गातिन संसिक्ता सप्तभाऽभवत् ।
तेऽजावन्नाथ मरुत आनरुस्थान्तरे मनोः ॥ तामसस्या-
न्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा । तानहं कीर्त्तयिष्यामि
गीतमृतकालिणिय ! ॥ तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज
इति श्रुतः । स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांभं रुधिरं
तथा ॥ अस्थीनि रोम केगांश्च स्नायुमज्जायजहृषम् ।
शुक्रं च वित्तमो राजा सुतार्थी चेत नः श्रुतम् ॥
सप्तार्चिं संध्याञ्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् । सा सा त्रिप-
स्वेत्यसरत् शङ्खः सोऽपि ष्टपो ष्टतः ॥ ततस्तस्माद्भुवप्यात्
सप्त तत्ते जधीपमाः । मिश्रवः रुमजायन्त ते रुद्रन्व
तन्दुने ! ॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मगम्भायः ।
समागम्य निवायार्थं स चक्रो मरुतः सुतान् ॥ ते त्वास-
न्दरुतो ब्रह्मं स्तामसे देवतागणाः । येऽभयर्नृवते तांश्च
षड्गुष्व त्वं तपोधन ! ॥ रवतस्यान्वाये तु राजासीद्वप

जिह्वली । रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासोत् सुतः
 क्रिल ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
 अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रष्टह्य ष्टहं यथो ॥ तस्यां
 पितृष्टहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता सृतः । सापि दुःख-
 परीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासु-
 ष्टपयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व एव
 तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रञ्जाल्याग्निं विवेश ह ।
 ते चापश्यन् ऋषयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां सृतां
 ऋषयो दृष्ट्वा कटं कटंति वादिनः । प्रजम्मुर्जलनाञ्चापि
 सप्ताजायन् दारकाः ॥ ते च मात्वा विना भूता रूडु-
 ष्णान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरु-
 ङ्गणान् ॥ रेवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽग्नी तपोधन ! । ष्टण्डुष्व
 कीर्त्तयिष्यामि चान्नुषस्यान्तरे मनोः ॥ आसीन्माङ्गीति
 विश्वातो तपसो सत्यशक्तुः शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सो-
 ऽतथ्यत महत्तपः ॥ विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः सम्रपयन्
 वधूम् । सा चाध्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥ ततो-
 ऽस्य प्राच्यवच्छकं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यगपन्द्रदां
 मुनिस्माङ्गुनिको वधूम् ॥ गच्छालञ्जोऽतिमृटे ! त्वं पाप-
 स्यास्य फलं महत् । विभ्रं संयिष्यति ह्ययो भवतीं यत्न-
 संसदि ॥ एवं गत्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्र-
 मम् । खरस्वतोभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते
 तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता विद्यद्ग्राप्रकरा महर्षे ! ।
 येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्माभ्युदयो महान् ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितृन् यद्गान् । आवहो
 निवहस्यैव उदहः संवहस्तथा ॥ विवहः प्रवहस्यैव परि-
 वाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाहेत् ते पृथङ्मार्गविचा-
 रिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।
 स्रष्ट्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मथ्य
 यचमानोऽग्निस्वयः प्रोक्ता इमेऽनयः । अग्नीनां पुत्र-
 पौत्राश्च चत्वारिंशच्चैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः
 सप्त सप्तका इति ॥ तेषां नामान्युक्तानि वज्रपुराणे यथा
 “एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एक-
 गको द्विगकश्च त्रिगकश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्य-
 दृश्यश्च ततः पतिसकृत्परः । मितश्च सम्मितश्चैव सुमि-
 तश्च महाबलः ॥ ऋतजित् सत्यजिज्ञैव सुपेः सेनजि-
 त्तथा । अन्लिमितोऽनमितश्च पुरुमितोऽपराजितः ॥
 ऋतश्च ऋतग्राह्य धर्त्ता च धरुणो ध्रुवः । विपारणो नाम
 तथा देवदेवो महाबलः ॥ रेडलशापःश्च एते दश

मिताग्निः । व्रतिनः प्रसहस्य सभरश्च महायथाः ॥ धाता
 दुर्गोधितिर्भूमिस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः । सुतिर्घपुरनाथोऽप
 वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मरुतः
 पूर्वमन्मवाः इति ॥ एवञ्च अनिलस्य जनपञ्चाशद्देवत्वेन
 सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिलाधिष्ठाता दिग्-
 पालभेदः तस्य च गम्भवतीनामिका पुरो मेरोः ष्टङ्गैवस्य-
 कुबेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्वार्दिदिग्भेदेन वह्नभेदेन च
 शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं “पूर्वः पूर्वसुसूत्रीचिशखरप्रस्काल-
 नाघर्णितश्चन्द्राकींशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः ।
 नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारद्यसंबधितां वासलोत्कट-
 मस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा भेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायु-
 र्मलयशिश्वरास्कालनपटुः स्रवत्यस्मिन्योगे भगवति पतन्ते
 प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिश्वरालिङ्गिततलाः
 स्वगतोष्णोष्णसैर्वसति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तानोष्व-
 लतावितानतरुभिः शाखासृगार्जतयन् योगेऽस्मिन् ह्यत
 ध्वनन् सुधरुपो वायुर्यदा दालिषः । सर्वोद्योगसमुत्तनाश्च
 गजवत्सालाङ्गुर्गर्भट्टिताः कीनाशा इव मन्दवारिकणिका-
 न्दुञ्चलि मेघास्तदा ॥ सूक्ष्मैर्लालवनीलवङ्गनिचयान्
 व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये स्रवत्यविरतो वायुयत्
 नैर्भटः । क्षुत्तुणाभ्यतमानुपास्थियकलप्रस्तारभारभ्यः
 सत्ता प्रेतवधुरिवोयचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा
 रेण्त्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रवातः पशार्थे दिन-
 करकरापातसमये । तदा सस्योपेता प्रवरन्टवरावहृस्फरा
 धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आपादीर्षा
 काले यदि किरणपतेरस्तकालोपपत्तौ वायव्ये दृष्टेग-
 ङ्गवति घनरिपुः पद्मगादानुकारो । जानीयाद्धारिधरा
 प्रसदितसदितां सुक्तमण्डूककण्ठां सस्योद्भामैकचक्रां सुस-
 वलतया भाग्यसेनाभिर्बोर्षम् । मेरुस्तमरीचिमण्डलत्वे
 योप्रावसाने रथौ वात्यासोदिक्रुटस्वगम्भुरभिर्वाद्युद-
 चोत्तरः । विशुङ्गान्लिसमस्तकालिकलनामत्तास्तदा तोयतः
 उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणं गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥
 ऐगानां यदि गीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् उन्ना
 गागुरुवारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपर्णो-
 दकयोवना वधुमती सम्मस्रसस्यकुला धर्मिष्ठाः प्रणतारयो
 न्दपतयो रञ्जनि वर्णास्तदा” इति दृष्टसंज्ञितायाम् ॥
 अथ वेद्यकोक्ता दिग्भववायुगुणाः । “प्राग्यातो मधुरः क्षान्ते
 वज्रिमान्यकरो गुरुः । वैरस्य गोरवौष्णानि करोत्यप्रसो-
 धीपु च ॥ भग्नोत्पिष्टज्जाताक्षेपु रागश्वयधुदाहृत् । हवि-

पातञ्जलशास्त्रस्य श्लोकाः शीर्षिकमोनु ॥ कोपयेदामवातञ्च
चनसंघातकारणम् ॥ दाशियो मारुतो बल्यश्नुष्यः शस्य-
घातकः । मधुराश्च दाही च कपायाचुरसो लघुः ॥ रक्त-
पित्तप्रथमनो न च मारुतकोपनः । गण्डूपदादिकीटानां
जनकः प्राणकारकः ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वणवलायोग्यविव-
र्द्धनः । कपायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
अपानं लघुत्ववैशद्यमैत्यैवमत्यकारकः । सर्वद्रव्यैश्चभिव्यक्त-
प्रभावरसवैर्यक्तम् ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथलषा-
पहः ॥ अक्षरो मारुतः स्निग्धो ऋद्धुर्भुधुर एव च ।
कपायाचुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणक्षत
विषाक्तानां हितोदाहृतषापहः । शीताधिकः सनीहारः
स विद्युत्स्तरनयित्वमान् ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणानां
नैकदोषकृत् । सर्वर्तुनिन्दको हन्ता कथ्योत्पातपुरःसरः”
इति ॥ तालादिव्यजनशायुगुणाः । सूक्ष्मादाहृतषास्वेद-
न्यमघ्नो व्यजनानिलः । ताललघुत्वमयो वातस्तिदोषमनो
लघुः । वंगव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः ।
वानव्यजनमौजस्यं मज्जिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा
वस्तजा वैत्रा वाता दोषत्वयापह्ना” इति ।

रूक्षस्तु वायुः शरीरस्यः प्राणादिभेदेन दशविधः दश-
विधकार्यं करणान् । यथोक्तम् वैद्यके

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानी च वायवः ।
नागः कूर्मश्च कर्करो देवदत्तो धनञ्जयः ॥ प्राणस्तु
प्रथमो वायुर्नाराणामधिपः प्रभुः । नित्यमावापयेत्
मखांन् प्राणिनासुरसि स्थितः ॥ निःश्वसोच्छ्वासकथैव
प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसारकश्चनो वायुः प्रकाशो
धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राण-
धारकः । प्राणं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रको-
र्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
महः । प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न
दृश्यते ऽर्बं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥ रञ्जुवद्वो वया
श्रेणो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणवद्वस्तथा जीवः प्राणा-
पानेन कृष्यते ॥ अपानयंस्तथाह्वारं सनुजानां यतोऽ-
धमः । शुक्रमूलव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः ॥ पीतं
भजितमाप्नातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति
गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निमसोपस्थः
कोष्ठे च जाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति
सञ्चति ॥ स्रन्द्यत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(नः)णः ।

उद्देजयति मर्माणि उदःनो नाम मारुतः ॥ व्यानो-
विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतिर्विना-
शकृत्वायं वाङ्मोत्पादकस्त्विधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । “शिरसो नासिकापान्तकुदान-
स्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग
इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मेलने स्थितः ॥ कर्करः कुपिते चैव देवदत्तो
विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो भेदे स्तस्यापि न सञ्चति ॥
भृताशापित्तस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्तमाहो
च्छ्वासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । मसो मोक्षे
गतिमतं वायोः कर्माविकारजम्” इति सुखबोधः ॥
प्राणादयश्च पञ्चरूक्षभृतरजोगुणेभ्यः समस्तैश्च उत्पद्यन्ते
इति वेदान्तमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न
पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्माविशेषा उक्ता यथा “उदानो नाम
यस्त्वेतदुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्ति-
कृपितस्तु सः ॥ ऊर्ध्वजलगतान् रोगान् विदधाति
विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामसो रुक्षं गच्छति
देहहृत् ॥ मोऽन्नं प्रवेगयत्यन्तः प्राणांशायनन्वत ।
प्रायगः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥
ग्रामपक्वाशयचरः समानो वज्रसंगतः ।” मोऽन्नं पचति
तज्जांश्च विगेषान् विविनक्ति हि ॥ म दुष्टो वज्र-
मान्द्यतिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयानयोऽपान-
काले कर्पति चाप्ययम् ॥ समीरणः शुकृन्त्वशुकृगर्भाक्षेया
न्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् खेरान् वरिस्तादाश्रयान् ॥
शुकृदोषप्रमेहंश्च व्यानापानप्रकोपजान् । रुक्मदेहचरो
व्यानो रसमं व्यूह्नो यतः ॥ स्वेदासृक्स्वापणञ्चापि पशुधः
चेदयत्यपि । गत्यपनेपणोत्पेपनिमेपोन्मेषणादिकाः ॥
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ।
प्रत्यन्दनं चोद्दहनं परणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति
पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्वतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान्
प्रायगः सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कृपिता एते देवं
भिन्दुरमंशयन् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणानादिकमुक्तं वैद्यके
“व्यायामादपतर्षणात् प्रपतनाद्गन्तात् जयाज्जागरान्
वेगानाञ्च पिपाशणादतिशुचः शब्दादतित्वामतः । कृत्तकः
रक्तगायतिक्तकृत्करोभिः प्रकोपं प्रजेत् वायुर्वाग्धिरामभे
परिणते चाद्वेऽपरान्तेऽपि च” ॥ विद्वत्वायुलक्षणम् ।

“आध्मानस्तम्भरीक्ष्यस्फुटनविमथनकोभकम्पप्रतोदाः कण्ठ-
ध्वंसावसादीं अमकविलपनं अंसशूलप्रभेदाः । पाख्यं
कर्णनादो विषमपरिणतिध्वंसवर्षाप्रमोहा विष्यन्दोऽङ्ग-
नादिग्लपनमनशनं ताडनं पीडनञ्च ॥ नामोच्चाभौ
विषादो भ्रमपरिपटनं जम्भ्यं रोमहर्षो विक्षेपाक्षेपशोप-
ग्रहणशुषिरता खेदनं वेदनञ्च । वर्षः श्यावोऽरुषो
वा हृडपि च महती स्वापविक्षेपसङ्गा विद्यात्
कम्पाद्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कपायो रसश्च” ॥ किञ्च
“वटनविरसता स्याद्वर्षः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्यं
रात्रिनिद्रानिद्रतिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च
वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्” ॥ तत्-
प्रशमनकारणम् यथा । “रूशः शीतो लघुः स्रग्जलो-
ऽय विशदः खरः । विपरीतगुणैर्ब्यभिहतः संप्र-
शाम्यति” ॥ “क्लिग्धोष्णस्थिरदृष्यवत्स्यवणस्वाह्वर्तला-
तपस्नानाभ्यङ्गनवस्तिमांसमदिरासंवाह्नोन्मूर्द्धनैः । क्लिग्ध-
खेटनिरूहणोपशमनः स्नेहोपमाह्वारिकं पानाहार-
विहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्” ॥ ऋतुभेदेन
विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा “शीघ्रे
मञ्चीयते वायुः प्राष्टट्काले प्रकुपति । प्रायेणोपशमं
याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं
प्राष्टट्काले कफः । षयकोपशमान्दोषान् विहाराहार
मेवनेः ॥ समानैरान्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययः” इति ॥
नरपतिजयचर्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अना-
हतचक्रस्थवायुमण्डलविवरणं तन्मोक्तं षट्चक्रशब्दे
दृश्यम् । तद्दृशताके स्वातन्त्र्यात्, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ
च । “धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो नलः ।
प्रत्युपश्च प्रभास्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्सिता” इति विष्णुधर्मो०
पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्वदेहधारणात् तथात्वम्
“अहः संवत्सको वज्रिनिलो धरणीधर” इति विष्णु०
स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणसुक्तप्रायम् ।
“पित्तं पङ्कुः कफः पङ्कुः पङ्कवो मलधातवः । वायुना
यत् नोयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्वलं वायु-
वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः
प्रकीर्त्सितः ॥ वाह्युमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति” वैद्यकम् ॥
दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः
सूक्ष्मो रूक्षशीतो लघुक्षमः ॥ उन्माहोष्णसनिःश्वसचेष्टा-
वेगप्रवर्त्तनैः । सस्यगत्वा च धातुनामिन्द्रियाणाञ्च पाठवैः ॥

अनुगृह्णात्यविक्रतो हृदयेन्द्रियचित्तष्टक् । खरो हृदयोऽग-
वाहो संयोगादुभयार्थकत् । दाहृष्टसेजसा युक्तः शीतकृत्
सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंप्रहृः ।
पक्वाशयकटीसकथिभ्रोक्वास्थिस्थर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य
तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः” इति ।

अनिलप्रक पु० अनिलं वातरोगं हृन्ति हृन्+क ततः संज्ञायाम्
कन् । (वयडा) इति ख्याते ढ्ये तत्फलस्य हि वात-
नाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वज्रौ । अनिल
वग्धादयोऽप्यत्र “मघा विशाखानिलवग्ध्वति” ज्योति० ।

अनिलान्नक पु० अनिलो वातरोगस्तस्थान्नकः अन्नं
करोतीति अन्न+णिच्-खल् । (जोयापुति) इति
ख्याते ढ्ये ।

अनिलामय पु० अनिलगत आमयः शाक० त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-उत-णिति न० त० ।
कार्यान्मसगत्वा अनिदत्ते । संप्रामेष्णनिवर्त्तिनामिति” रामा०
न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्रशक्तिरुक्त्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु०
संप्रामादनिवर्त्तितासथात्वम् “अनिवर्त्ती निष्टत्तामेति”
विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थिति
शून्ये सर्वदा गन्तरि, “पुनाना यत् मन्वाननिविशमाना”
इति ऋ० ७, ४६, १, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति
भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशा तद्वैतकल्पेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा
नास्ति यस्य व० । अविरते, निरन्तरे, सदाभये वस्तुनि,
रात्रिवर्त्तिते च । “तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथ-
महो समता मम तापने” इत्युद्घटः ।

अनिशम् न नियतेऽल नि+यी-वा० उच्य न० त० । वातने
खरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति प्रौ० स० ।

अनिशस्त त्रि० निर+यन्+स्त न० त० । अनिन्दिते ‘न
वोऽतीहवामानिःयस्ता” इति ऋ० ७, १४, ११, ‘अनिशस्ता
अनिन्दिता” इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष-क्त विरोधे न० त० । इष्टस्य सुखारे-
विरोधिनि प्रतिजूलभेदमीये दुःखे, तत्त्वाभने-पाने,
विषादो, अपकारे च । “इष्टनाशादनिष्टाप्तेः क-
णाख्यो रसोभवेदिति सा० द० । “ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं
पाणिप्राहस्य चेतसेति” “एवं यदाप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते” इति
अनिष्टं वा प्यानिष्टेषु तं धर्मं न विषालयेदिति” मत-

मानद्विन्ननमिति" च मनुः । नागवलायां स्त्री ।

यज-क्त न०त० । अज्ञतयागे देवादौ ।

अनिष्टिन् त्रि० न इदमनेन यज-भावे क्त ततः इति
न०त० । कृतयागभिन्ने । "अनिष्टिनोवाजपेयेन" इति
कात्या० १५१,२ ।

अनिष्यत् न० निःसृतं पत्नं पशोऽत्र तादृशं न भवति ।
अनिष्यत्पत्रकशरेण वेधनादौ । "विशाख्यां वा सौर्ष-
सुच्छितं वा विध्यन्त्यनिष्यत्प्रति" कात्या० १२,२,१२,
"अनिष्यत्प्रतिनिःसृतपत्रकं विध्यन्ति त्रिविधा" इति
तद्व्याख्या ।

अनीकपु०न० अनित्यनेन अन-रैकन् अर्द्धादि । सैन्ये, तस्य
हि जीवन्तकत्वम् । न नोयते अपसार्थ्येऽख्यात् ।
नी-कपु० कपु० सुस्वाभावः । युद्धे, ततोहि प्रायोधरणा-
दपुनरादितिः । "रथेषु वोऽनीकेष्विष्यन्ति" इति अ० ८,२०,
१२ अनीकेषु सेनासुषेधिति भा० । "दृष्ट्वा तु पाण्डुवाणीकं
व्यटं दुर्योधनस्तदेति" गीता सुखे, तस्य प्राणयुनिःसा-
ग्यहारत्वात् तथास्वम् "अग्नेरनीकमप्यविवेशापामिति"
यजु० ८,२४, "अनीकं सुष्मिति" वेददीपः ।

अनीकस्य त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था-क्त । युद्धगते सैन्ये ।
अनीकिनो स्त्री अनीकानां संघः अनीकं युद्धं प्रयोजनतया
अस्वस्थाः वा अनीक+इति । सेनासंघे हस्पादिंसंस्था-
रिगेप्रवत्यां सेनायाच्च तत्संख्या चोक्ता भारते "एको
रथो गजर्षकी नराः पञ्च पदातयः । त्वयश्च तुर-
गास्तजुः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिस्तु त्रिगुणमिता-
भाङ्गः सेनासुखं बुधाः । त्रीणि सेनासुखान्येको गुण्य
इत्यभिधीयते ॥ त्वयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु
गणास्त्रयः । सृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विच-
क्षणैः ॥ चमस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रस्वस्वनीकिनोति" ।
ततश्च हस्तिनः २१८७ । रथाः २१८७ । अश्वाः
६५६१ । पदातयः १०६१५ समुदिताः २१८०० ।

अनीश ३० नास्ति ईयो नियन्ता यस्य व० । सर्वनियन्त्रि
विश्वी, स्वामिश्रुत्ये त्रि० । न०त० । ईश्वरभिन्ने
"भजेरन् माहकं रिकथमनीशास्ते हि जीवतो रिति" मनुः ।
अस्वतन्त्रे, "एकोह्यनीशः सर्वत्रेति" व्यास श्रुतिः ।
ईश-भावे अङ् न०त० । दोनभावे स्त्री "निभूगोऽनी-
यवा शोचतीति" सु० उ० । दोनभावोऽनीशेति भा० ।
अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत् । नियन्तृश्रुत्ये संख्या-
दिभवे जगति "जगदाश्वरनीश्वरमिति" गीता ईश्वरस्य

न भवति असम०स० । ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने "ध्यानेनानी-
श्वरान् गुणानिति" मनुः । नियन्तृश्रुत्ये, स्वामिश्रुत्ये च ।
अनीह त्रि० ईह-भावे अङ् न०व० । श्रुत्याश्रुत्ये, निश्रुत्ये च ।
अनु अव्य० अन-उ । "अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामोपपद्या

द्भावानुबन्धसाध्याभिसुसर्विसर्गलक्षणेष्विति" गणरत्नोक्तेषु
अर्थेषु तत्र वेदे अनुशाक इति । अध्ययने अन्वधीते,
अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुसर्गं वर्धति, पद्याद्भावे
तदनु, अनुबन्धने, अनुभेते अनुशयः, साध्ये, अनुकरोति,
आभिसुस्ये अनुभातरं वत्सोधावति, हीने अनु हरिं कुरा
विसर्गे (प्रष्टस्वप्रतिबन्धे) धनुजानाते, लक्षण्ये अनु वन-
मगनिर्गतः" । "अनुलक्षण्ये" इति "हतीयार्थे" इति
(महार्थे) "हीने" इति, लक्षण्येऽन्वृताख्यामभाग
वीष्मासु प्रतिपर्यन्तव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र
लक्षण्ये, जपमनुप्रावर्षत् । "हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्"
सि० कौ० महार्थे, नदीमनु अर्षिता सेना, "नद्या मह
संभङ्गा सेना" सि० कौ० हीने, हरिमनु कुराः हरेहीना
इत्यर्थः, लक्षण्ये एवमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च एवमप्रा-
येन विद्युद्द्विद्योतदेगज्ञापनात् एवो लक्षण्यमिति प्रो० मनो० ।
(इत्यन्वृताः) कश्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्य
न्वृताख्याने प्रकाररिगेपनिरूपक तस्मिन् अर्थे, यथा भक्तो हरि-
मनु, हरेरित्यन्वृताः, भक्तिरिगेपयुक्त इत्यर्थः । भागे भागः
ऽस्यास्ति अर्थश्चाद्यच् भागस्वामिन, हरिमनु लक्ष्मीः,
हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः । वीष्मायां, विषयभतायाः
वृत्तं एवमनु सिद्धति, यावद्दृष्टव्यापकः भक्तः । इयाम्नु
भेदः अन्यत्वात्तुगुणः तन्नटयस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव
व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्मम् । पाणिश्रुत्ये ध्वेषे-
वार्थेष्वस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एव
कर्मप्रवचनीयसंज्ञया मत्पुपमर्गसंज्ञयोर्बोधनात् न पत्यादि
न वा अनुव्यचनदित्यादौ गतिगतावित्पादिना निघातः ।
"अनुयत् समय इति" "यस्य चायाम इति च" (पा०)
उक्ते सामीप्ये, अनुवनमगनिर्गत इति वनमभीपं गत इत्यर्थः
आयासे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादृष्ट्यसङ्गदृष्टीपलक्षिता
वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च । अनुकपम् ।
"रूपदियोग्यमिति" सि० कौ०, अनुक्रमम् । क्रमानतिक्रम
अत्रापि नित्यसमासः एतेषामुदाहरणानि शास्त्रान्तरेषु
दृष्टानि दिग्भात्वमुदाहृत्यते । तत्र पद्यादर्थे "तदनु
ननु कथासौ ब्रूहि यातोऽध्वर्योति" ऋीवा० । "तदनु
ज्वलनं मदीर्षितमिति" कुमा० अथौ "कुमारस्तमजोऽनु-

जात" इति रघुः । "रत्या च सागङ्गसुप्रयात" इति कृमा० अनुदाने, "शैलाधिपलां स्वयमन्वतिर्धदिति" कृमा० सादृश्ये, "अनुगर्जितसन्दिग्धा" इति कृमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्य-समासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो "राजा प्रकृतिरघुनादिति" रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अनित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगताद्योपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च "अन्वा-सितमन्वत्येति" रघुः "पथादुपवेशनपूर्वकमेयायां धातो-र्लक्षणयासुनुद्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्मता अनुवसति घामं देवदत्तः "मधुरामनूष्येति" मु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्-क्रियायां लक्षणघातोतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितोत्यादौ मातुरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य सातुः कर्मत्वमेवमन्यत् । कर्मणि तिडाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक ति० अनुकामयते अनु+कामतर्थ्ये कन् । कामके "अनुकाभिकाभीकाः कामयितेति" पा० "वाचमनुकामा-त्मोऽकुरुतेति" कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु+कम्+क्तिप् । वितर्के । चादे-रादिङ्कतिगणत्वान् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ०मने० ।

अनुकम्पक ति० अनुकम्पते दयते अनु+कम्प+खुन् । दया-कारके । "सर्वभूतानुकम्पक" इति मनुः ।

अनुकम्पन ति० अनु+कम्प+युच् । दयाशेले । "सर्वभूतानु-कम्पन" इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प+अङ् । दयायाम्, दयया हि दःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयाया-स्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्वककम्पतेस्तदर्थे-परत्वमित्येके धात्वर्थघोतकर्मकत्वेन तत्राकर्मकत्वमिति भेदः । "तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति" स्मृतिः । 'भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति" रघुः । किञ्चिञ्चलने च ।

अनुकम्पा ति० अनुकम्पसर्जति अनुकम्प+यत् । तरस्विन-वेगवति । अनुकम्पते अर्हार्थे यत् । दथार्हे ति० । "दुहितरमनुकम्पामडिराटाय दोर्भ्यामिति" कृमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+कृ ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽ-नेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटकां-

प्रभृतिगङ्गाः अव्यक्तगङ्गानुकरणानि । "अव्यक्तस्यः-नु-करणस्यात इती" इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकृष्यते स्वसंबन्धेन चक्रोण अनु+कृष-घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्ते-ऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपासपदादेशरत्ना-न्यवार्थमाकर्षणे, आकर्षणभावे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्पयते विधीयते इति रूप-णिच्-अच् कल्पं विहितः हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । "एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने इत्युक्तव्ययोः । अनुकल्पस्तथं ज्ञेय" इति । "प्रभुः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते" इति च मनुः "समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते" इति स्मृतिः । "भार्याः कार्या, सजातीयः सर्वेषां श्रेयस्यः स्मृतिस्तुल्यः कल्पस्ततोऽनुक-ल्पन् चतस्रोवाङ्मणस्येत्यादि" पठौषिस्मृतिः । अनुकल्पस्य मुख्यद्वयशाभावे सुसदृशद्वयान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा "यथाशुभावे गोधूमाः सध्वादाभावे गुडादयः । ए-उपवासासामर्थ्ये नक्तं "हृदिव्याद्यादि स्मृतिषुक्तं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या०स० । कल्पानुगते यन् अनुकल्पप्रतिपादकपद्ये च तद्वेत्तरि उक्थादि०ठक॥ अनु-कल्पिकः अनुकल्पपद्यवेत्तरि ति० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा०स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथायर्थे वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनु-कामं तर्पयेषामिति ऋ० १.१७.३, "अनुकामं परा दः इति" ऋ०८.४८.८, "अनुकामं यथाकाममिति" भा० । अनुकामयते अनु+काम-अच् । व्यतिकामके ति० ।

अनुकामीन ति० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्ये-ऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टमनशीले । "अनु-कामीनतां त्यजेति" भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्

अनुकार पु० अनु+कृ-घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् ति० अनुकरोति अनु+कृ-णिच् स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । "अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं तव" इति रामा० ।

अनुकार्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+कृ-कर्मणि अर्हार्थे वा ण्यत् । अनुकरणार्थे सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । 'य-पश्चात् पूर्वकार्याणि कृत्यादेत्यर्थमोहितः पूर्व्यं चैवानु-कार्याणि' रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याथार्थ्यं अव्ययी० । काल-

योञ्जते । "भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषतः" इति ।
 अनुकीर्तनम् न० अनु+कृत-णिच्-ल्युट् क्रीर्त्तादेशः । कथने
 "वाङ्गं भवति तत् सर्वं हरेनीमातृकीर्त्तनादिति" इति ।
 अनुकूलम् लि० कूलभावरणं छोडेनानुबन्ध इति यावत् अनु-
 गतसम् अत्या०स० । सङ्घरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि,
 'नारोषामनुकूलमाचरति चेन्मानासीति' का० प्र० ।
 "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गदूमविभूषणैरिति" कुमा०
 अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीष्टये
 स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एक-
 रति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्याभेय नायिकायामास-
 न्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अध्याकं सखि !
 वाससी न खिरे, यैवेयकं नोञ्जलं, नो वक्रा
 गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्व-
 न्नेऽपि जना बदननि सुभगोऽप्यस्याः प्रियो न्याम्यतो हृदि"
 निक्षिपतीति विन्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥
 "अनुकूलं प्रातिकूल्यमातृकल्याणानुबन्धि सेतु" इति (सा०
 ६०) इत्युक्तेऽथालङ्कारभेदे न० । यथा "कृपितामि यदा
 तन्वि ! निधाय करजन्तम् । बभान भुजपागाभ्यां कण्ठ-
 मस्य हठं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे
 पु० "अनुकूलः यतावन्निति" विष्णुस० । सर्वेषामात्मत्वादन-
 कूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति भा० ।
 अनुकृति स्त्री अनु+कृ-क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतद-
 तुकृतिरुच्यते वा" इति श्रुतिः ।
 अनुकृष्ट अनु+कृष-कर्मणि कृ । कृताकषणे, अनुवर्जिते च ।
 अनुकृति लि० न उक्तः । अनभिहिते अकृषिते उक्तस्य प्रायेण
 तिङ्कृतद्वितसमासैः "तत् तित्वा हरिः सेव्यते, कृता चैतेषु
 मतः, तद्वितेन, यतेन क्रीतः यत् । शल्यः, समासेन,
 आरूढो वानरोयमिति वाक्ये आरूढवानरो वृषः सर्वत्र
 कर्मण उक्तत्वात् प्रातिपादिकार्ये प्रथमा । तत्रकृषिणे तु
 पामं गच्छति, पामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभि-
 हिः" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्यम्
 "अनुकृषसञ्चयकार" इति रघु० अनियोजिते च "असा-
 वतुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।
 अनुकृष्य लि० नास्ति उक्तं स्त्रीयम् । स्त्रीयान्ये "किं
 यानिन्त्याः कृष्यवञ्जुक्त्या" इति का० ५.२.१, 'अनुकृष्याः
 अस्त्यय' इति भा० ।
 अनुक्रम लि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे
 क्रमावृत्तिति, अनुक्रमश्च यत्नोत्तरं यस्य पाठः करणं

वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्मानुत्तमानरूपा परपाठी ।
 "प्रथक्रमे वक्तुमनुक्रमश्च" इति रघुः । क्रमश्च स्थानं
 तत्संख्यादि क्रमसङ्घे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथायं
 अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० । ●

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यत्नोत्तरं परिपाद्या आर-
 भ्यतेऽनया अनु+क्रम-करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् डीप् स्थायं
 कनि च्चुसः । अनुक्रमणापने, पन्थाद्यंभेदे उक्तस्य
 वक्तव्यस्य वाच्यसङ्घस्य पन्थयेने, कचिदादौ वा संया-
 हके पुराणादेरंशविषये । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणोत्थपि,
 तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य अयतं
 पर्वसंपादःपर्वानुक्रमणी पूर्णं द्वितीयः पर्वसंपादः" भार०
 आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहा-
 त्मसुत्तममिति" काशीस० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु-कृ-उष्णा० वा० ई क्तिन् ।
 वाद्यस्त्रकृतभेदे, "षट् साद्यस्त्रा इत्युपक्रम्य "हीनस्तानुक्रीः"
 इति कात्या० २.२.१६, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम साद्यस्त्रः
 क्रतुः स हीनस्य भयतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रीश पु० अनुक्रीशत्यनेन अनु+कृश-आज्ञाने रोदने च
 चञ् । दयायाम् । परद.स प्रहारेणैकारूपदयया हि पर-
 क्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्मम् ।
 अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्रक्रोशाध्मके लि० ।

अनुक्षण न० वीक्षायाम् अव्ययी० । प्रतिक्रमे अनवरते,
 अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ लि० ।

अनुग लि० अनुगच्छति अनु+गम-ड । पश्चाद्गमिनि, "गोत्र-
 रिच्छानुगः प्रियः व्यपैति ददतः स्वधेति" किक्र' निवा
 रयेत् सर्वं शत्रुकरसंखानुगमिति" "प्रमदास्तुत्पणं नेतं
 कामक्रोधवशातुगमिति" च मतुः । सङ्घरे, आनुलोभ्यं
 गते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुग! मार्हसि त्वमिति" रघुः ।
 अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायाभि-
 ल्यर्थे । परिचक्षा० अत्र । आनुगङ्गम् अनुगङ्गस्य लि० ।

अनुगत लि० अनु+गम-कृ । पश्चादगते, सङ्घगते, आनुलोभ्यं
 गते, सामान्यधर्मपरहणेन संश्रुतीनेऽखिले विषये, अधीने
 च । "आगच्छत्यल कानुन्स्यः स्वर्गाय ससुपस्यतः विभा-
 नवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम-क्तिन् । अनुगमने, पश्चात्गती, "वलयः
 चतुरङ्गस्य नायकानुगतनेय" इति "गतातुगतिकन्यायः" ।

अनुगम पु० अनु+गम-चञ् वृत्तभावः । पश्चाद्गमने, "दृष्टे-
 धातोर्धातुगमादिति" ग्रा०भा० । सहायोभवने, सामा-

न्यत्रश्रेण सर्षेवां विशेषरूपाणां संपद्ये च । “सम्बन्धस्या-
ननुगमो न दोषयेति” टाय० श्रीकृष्णः । आनुलोभ्य-
करणे, “कलौ त्वनुगमान्विते” इति ऋतिः ।

अनुगमन न० अनु+गम-भावे ल्युट् । पचाङ्गमने । “शवानु-
गमनागौचं ज्ञानमात्रेण शुध्यतीति” ऋतिः भर्तृशरीरा-
नुगमनमङ्गं करिष्यामीति श्रु० त० रघु० ।

अनुगव न० गोःसदृश आयागः “यस्य चायाम्” इति समासे
नि० अच् । गवायामतुल्यायामयुक्ते यकटादी ।

अनुगवीन लि० गोः पचात् पर्याप्तं वा गच्छति अनुगु-ख ।
गोः पचाङ्गामिनि गोपासे । “अनुग्वसंगामीति” (पा०)
उक्तेः पर्याप्तगन्तरि च ।

अनुगादिन् लि० अनुगदति अनु+गद-णिनि । अनुगदने
स्त्रियां ङीप् । अनुगाद्येव स्वार्थे, “अनुगादिनठक् च”
पा० ठक् आनुगादिनः तदर्थे ।

अनुगामिन् लि० अनुगच्छति अनु+गम-णिनि । पचाङ्गन्तरि,
महचरे च । स्त्रियां ङीप् । “दृष्ट्वा स्त्रियमिवायानी
ब्राह्मणोऽनुगामिनोमिति” रामा० ।

अनुगुण लि० अनुकूलो गुणो यस्य । अनुकूले, अनुगते, अनु
रूपे च । “अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सञ्जास्वभ्यासु
यदिति” उत्तरच० । अनुरूपः गुण उपकरणम् । योग्योप-
करणे “रसानुगुणतामेतीति” सा० द० । सदृशगुणयुक्ते लि० ।
“कान्तारतापसाविज्ञं वंशकानुगुणो मताविति” सुश्रुतम् ।
अनुगतः गुणं तन्वोस्त्रुत्वं वा गुणानुरक्ते लि० । तन्वोयुक्त-
शेषायां स्त्री “उत्कथितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति”
अनुगुणा शेषेति तदर्थे । गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनातिक्रम्य
वा अव्ययी० । गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च । तद्वो-
धकपत्यमधीते वसन्तादि० ठक् । आनुगुणिकसदध्ये-
तरि, तद्वेसरि च लि० ।

अनुगुप्त लि० अनु+गुप्-क्त । आच्छादिते । “अनुगुप्ता अप
आच्छ्रितेति” गोभिलः “अनुगुप्ता आच्छादिता” इति रघु० ।

अनुगृह्णीति लि० अनुग्रह-क्त । कृताहृष्ये ।

अनुगु लि० न डपः । शान्तसभावे असमये, अनुदने च ।
“भगवतुद्यो अधयाति रत्नमिति” ऋ० ७, २८, ६, “अनुपः
असमयं” इति भा० “अनुपासश्च दत्तहन् ऋ० ८, १, १४,
अनुपा अनुदुर्गा इति (भा०) चक्रेः अनुदुर्गार्थे च ।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह-अप । अभीष्टसमादनेच्छाकामे प्रसादे,
आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्वकौत्साधनेच्छाकाम्यामभ्यु-
पत्तौ, “दिङ्पोऽन्तनिःसासानामङ्गत्वापृथक्त्वं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत” इत्युक्तवच्ये दरि-
द्रादिपोषणे च । “निपहाहृष्ये यक्तः प्रभुरित्कभिधी
यते” इति तन्मम् । “अनुग्रहं संस्कारप्रसमितं”
कृष्ण० । “पादापेक्षानुग्रहपूतष्टमिति” रघुः । यज्ञो
यज्ञं सूर्यादिपक्षो वा अनुगतस्तम् गति स० । पचाङ्गते
सूर्यादिपचाङ्गते च लि० ।

अनुग्राह्य लि० अनु+ग्रह-एत् । अनुग्रहात् “यदि तेऽह-
मनुग्रहो यदि अरवि मे गुणानिति” “सर्वानुग्रहाहो
हेतानामसंशय” इति च रामा० ।

अनुचर लि० अनुचरति अनु+चर-ट स्त्रियां ङीप् अच् वा
स्त्रियां टाप् । सहचरे, पचाङ्गामिनि, दासादौ, “भगव
तेनाहचरेष धेनोरिति” “अन्वेद्युरात्मानुचरस्य भावमिति
च” रघुः । अनुगतचरं दूतं गतिस० । दूतानुगे लि० ।
सेवके च, “गन्धर्वो युष्मदायसा विषधानुचराश्च ये” इति
मनुः “चत्वारि च गतान्यनुचरणाविति” कौ० ब्रा०
“अनुचरो महेन्द्राहचरा दयेति “सीमलिषीतानुचर-
स्येति” भट्टः । “पालागली सानुचर्यः गतेन गतेन” इति
कात्या० २०, १, १२, एतद्वास्त्यायां बह्वङ्गः अनुचरीशब्द
प्रयोगस्तत्र इत्यर्थः पालागली दासपुत्री ।

अनुचारक लि० अनुचरति अनु+चर-खल् । अनुगन्तरि,
सेवके च । तस्मिन् धर्म्यन् अण् । आनुचारिकम् सेवकधर्म्यं
कार्यं लि० ।

अनुचित लि० न-उचितः । अपरिचिते, अयुक्ते च ।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्-ल्युट् । अनुकरणे सततचिन्ता-
याम् “हादये अत्युभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ङीति० ।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्-अ । सततचिन्तायाम् ।

अनुष लि० न उच्चः विरोधे न० त० । उच्चताविरोधि-
निमित्तवति । ङीतिषोक्ते पचाणां नीचस्थाने च । तानि
स्थानानि उच्चगन्दे वक्ष्यन्ते ।

अनुच्छिष्ट लि० उद्+शिप-क्त स० त० । उच्छिष्टमिदं
आहार्यश्रेण्यस्य भुजावशिष्टच्छिष्टं तद्विज्ञे ।

अनुज लि० अनु पचात् जायते अनु+जन-ड । पचाञ्जाने
सहोदरे आतरि । तादृश्यां भगिण्यां स्त्री । एका-
धिकं हरेज्जोऽः इतोऽनुज” इति मनुः ।
“चचार साहुजः शान्” इति रघुः “परितेता-
हुजेऽनुजे” इति मनुः ।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्य यस्य । सहोदरे कनिष्ठभातरि ।
“जननाथ ! तवानुजन्ममिति” भारविः ।

अनुजात वि० अनु+जन-कृ । पद्याज्जातभावे, "दन्तजाते-
नुजाते च कृतशूङ्गे च संस्थिते" इति मधुः । अनुजाते
दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति" कुङ्कु० "आतस्तथानुजाताऽहं
मुहुश्च भक्तमिदं शुभम्" इति स्मृतिः । "असौ कुमार-
सप्तजोनुजात" इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् एतस्य
तथाप्यम् ।

अनुजावर वि० अनुजादय्यरः । अत्यन्तनिष्ठे । "एता-
मेवानुजावराय कथ्योदिति" ता० ब्रा० । अनु पद्याज्जायते
इत्यनुजः क्लीयान् मञ्जि निष्ठः तस्मादय्यवरो निष्ठ इति
भा० वेदे न र्भ्रावः लोके तु अनुजावरश्च ।

अनुजीविन् वि० अनुजीविषुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-
न्निनि । संयत्ने, आश्रिते च । [श्रीये संय्ये ।

अनुजीव्य वि० अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव- गवत् । आश्र-
यानुजा स्त्री अनु+जा-अड् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रत्य-
विधातकरणेन प्रवर्तनारूपायामनुमते । "गुरोरनुजासधि-
गस्य मातः" ! इति रघुः । "तद्वा एतदनुजास्यं यद्वि-
किञ्चनानुजानात्योमित्येव तदास्तेति" अति ।

अनुज्ञात वि० अनु+ज्ञा-कृ । ज्ञानानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा
कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ वि० अनुगतो ज्येष्ठश्च प्रा० म० । ज्येष्ठानुगतं ।
ज्येष्ठमनतिक्रम्य याघार्यं अय्ययी० । ज्येष्ठानुक्रमे ज्येष्ठानति-
क्रमे च अव्य० । [राशे देये शुक्लादी० आतरे ।

अनुतर न० अनुतोयतेऽनेन अनु-त-करणे अप् । नदीपा-
अनुतर्ष न० अनुत्थयतेऽनेनेदं वा करणे कर्मणि वा घञ ।
सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे,
पानेच्छावाञ्छ । "शोषवारसुपमानविचारं सानुतर्षमनुत-
र्षपदेनेति" माघः ।

अनुताप पु० अनु+तप-घञ । इदमनुचितं कृतमिति स्मृत-
वस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । "ख्यापनेना-
नुतापेन" इति मधुः । "तस्याः करिष्यामि तदाऽनुताप-
मिति" कुमा० ।

अनुतिल वि० अनुगतस्तिनम् अत्या० म० । तिनानुगते ज्ञेयादी०
तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी० तत्र भवः परिसुखादि० ज्य ।

● आनुतिल्यः तिलभावे ति० ।

अनुतलन न० तलेनानुक्थयति तणाद्यप्यं तलेनानुवृत्त्यति
अनु+तल+अनुकोषणे षिच्-भावे ल्युट् । तलेन तणा-
पादेरनुवृत्तये ।

अनुत्क वि० न० त० । उत्कण्ठितमिच्छे अन्ते ।

अनुत्कर्ष पु० न उत्कर्षः अभावे न० त० । उत्कर्षभावे
व० । उत्कर्षण्ये ति० ।

अनुत्त वि० न+उत् कृ नसत्तमिषसानुसेत्वादिना नि० ।
अकिञ्चे "इन्द्र ! तभ्यमिदं त्रिवोऽनुत्तमिति" ऋ० १.८०.७,
नुद-कृ न० त० । अनुत्ते अप्रेरिते । "अनुत्तमाते मध-
विति" ऋ० १.१६५.६, "अनुत्तमप्रेरितमिति" भा० ।

अनुत्तम न० न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । "काङ्कन् गति-
मनुत्तममिति," इह क्लीप्तमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुख
मिति" "ययोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं
सुखमिति" च मधुः ।

अनुत्तर वि० उत्तरउत्तमः न० ५.३० । अत्यन्तश्रे । ६.५० ।
उत्तरयाकररहिते "भवत्यवशा च भवत्यनुत्तरादिति" मैष० ।
न० त० । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां
दिशि स्त्री । उत्तमभिन्ने अर्पकटे ति० । न उत्तरति
चलति उद्गतं यच् न० त० । स्थिरे ति० ।

अनुत्तान वि० न उमानः विरोधे न० त० । उत्तानभिन्ने
अगतने अशोडमखे ।

अनुत्तरङ्ग वि० उन्नतस्तरङ्गो वीचिष्याच्चल्यं वा यस्मात् प्रा०
व० न० त० । अनुत्तरङ्गे अचञ्चले च "अपासिवाधार-
मनुत्तरङ्गमिति" कुमा० शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न० त० । उत्पत्त्यभावे
"लयं केचिदपात्तस्य दुर्गतस्य प्रचलते । अनुत्पत्तिं
तथा चान्ये प्रत्ययायस्य मन्वते" स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक वि० नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादग्रन्थे ।

अनुत्पन्न वि० न उत्पन्नं न० त० । उत्पन्नभिन्ने अजगन्थे ।

अनुत्पाद पु० न उत्पाद उत्पत्तिः अभावात् न० त० ।
उत्पत्त्याभावे । व० । उत्पत्तिग्रन्थे ति० ।

अनुत्पाद पु० न उत्पादः अभावे न० त० । अत्र
घाटाभावे उच्छेदाभावे । न० व० । उच्छेदग्रन्थे ति० ।

अनुत्पाद पु० न उत्पादः अभावे न० त० । उत्पादाभावे
व० । उत्पादग्रन्थे ति० ।

अनुत्पत्तिक वि० न उत्पत्तिः तमिति । अगतिने गर्भग्रन्थे ।

अनुत्पत्तिक वि० न० त० । उत्पत्तिक-भिन्ने उत्पत्तिघाट्यन्थे ।

अनुत्पन्न वि० उत्पन्नः कृतम् अत्या० घ० न० त० ।
स्त्रियानुगते "अनुत्पन्नपदव्याया सदृशः सञ्चिद्व्यनेति"
माघः । स्त्रियं पाषिणीयस्त्रियं नीतिपाञ्चक्येति विवेकः ।

अनुद् वि० न नृदति नृद-कृ न० त० । प्रेरकभिन्ने अनु-
ददाति तल्यं ददाति अनु+दा कृ । तस्य रूपदानरि,

एतस्मिन् उदाहरणम् प्रागुक्ते अनानुदशब्दे दृश्यम् ।
अनुदकं त्वि० नास्ति उदकं यत् । “उदकशून्ये मन्वेद्यादौ
अन्वार्थे न०त० । अत्यज्जे पत्न्यादौ “उदकशून्ये रनु-
दकाय या” इति ऋ०७,५,१,४, उदकदानविशेषशून्ये
आइभेदे “पुरोडाशमात्रा अनुदका” इति कात्या० १०,
५,११, । “अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता”
इति तद्व्याख्या ।

अनुदश्रु न उद्गतमपमस्य । ऋदौ अतीक्ष्णे उद्गतापभिन्ने च
नास्ति उदपोयस्मात् ५ब० । अत्युद्गते त्वि० ।

अनुदरं त्वि० न उदरं यस्यात्पार्थे न०ब० । अत्योदरयास्ति
लघोदरे, “अनुदरा कथ्येति सि०कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शनं अनु+उश-ल्युट् । अनुचिन्तने, ‘जन्ममृत्युजराव्याधि
दुःखदोषानुदर्शनं’मिति गीता ।

अनुदात्तं न० न उदात्तः विरोधे न०त० । उदात्तस्वरभिन्ने
नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराङ्गि त्रिविधाः उदात्तः
अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र “उच्चैरुदात्तः” “नीचै-
रनुदात्तः” “समाहारः स्वरित” इति च पा० । तास्मादिषु,
समागेषु स्थानेषूद्भवाग्रे निष्पन्नोऽनुदात्तः, तत्रैव नीचभागे
निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । “तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति”
पा० । यस्यादितोऽर्द्धमुदात्तमन्धमनुदात्तं तादृशः स्वरः
स्वरितः इति “अनुदात्तपदमेकवर्जमिति” अस्वैव निघात
नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिर्कं स्वरवर्षस्वैव न त
व्यङ्गनानां, यद्योक्तम् शिवायाम् “उदात्तानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरास्त्वयः ऋसोदोषः भूतश्चेति कावतो नियम-
स्त्वचोति” । “प्रथमप्रेरितोवायुर्धोऽर्द्धभागे प्रतिहतोऽचं
निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽनुदात्त इति”
यज्ञेन्दु० । “उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्षे एक
शून्यम्” इति आश्व० गृह्यम् ।

अनुदारं न० न उदारः । अतिदाहभिन्ने, अमहति च ।
नास्ति उदारो यस्मात् ५ब० । अतिमात्रदातरि, अति
महति च । अनुगतो दारान् अत्या०ष० । दारानुगते ।
“यस्मिन् प्रवीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का०
प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वा-
नुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदितं पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७ब० । किरणमालिण
ईषदुदितस्त्वर्थे परिवर्जितारके काले । “उदितेऽनुदिते
चैवेति मनुः न०त० । उदितभिन्ने त्वि० । वद-क्त
न०त० । अकथिते त्वि० ।

अनुदिनं अच्य० वीक्षार्थे अच्ययी० । प्रतिदिने “परावतः
स्वल्पशिलाकणमात्रभोगी कान्धी भवेदनुदिने वद कोऽत
हेतु” रित्युद्गतः । अनुदिवसादयोप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा०ष० । अनु-
गतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टिमिति त्वि० ।
तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याणया० टक् इत्यङ् च । आनु-
दृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभा०
ठक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेशं पु० अनु+दिश-घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च
“यथासंख्यमनुदेशः समानामिति” पा० । अनुदिश्यते
कर्मणि घञ् । उपदेश्ये “अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि”
कात्या० १८,६,१५ ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न०त० । उद्देशभावे ।

अनुद्गतं त्वि० न उद्गतः विरोधे न०त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरणं न० न उद्धरणम् अभावार्थे न०त० । उद्धारभावे

अनुद्धारं पु० न उद्धारः अभावार्थे न०त० । उद्धारभावे ।

न उद्धारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत् । विंशोद्धारशून्ये
विभागे त्वि० । “अनुद्धारोविभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्गतं त्वि० न उद्गतमप्युत्थापितम् । अनुत्थापिते “पयोऽनु
द्गतसारश्चेति” ह्रस्वविषये स्मृतिः ।

अनुद्गतं त्वि० न उद्गतः विरोधे न०त० । अप्रलम्भे ऋदौ ।

अनुद्यमं पु० न उद्यमः अभावे न०त० । उद्यमभावे । न०
ब० । उद्यमशून्ये त्वि० ।

अनुद्युतं न० अनु+द्यु-क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्युते । तट-
धिकृत्य कृतपत्न्यतयोक्तमनुद्युतपर्व समापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योगं पु० न उद्योगः अभावे, न०त० । उद्योगभावे
ब० । उद्यमशून्ये त्वि० ।

अनुदृतं त्वि० अनु+दृ-क्त । अनुगते “धनुर्द्वै राजसुतै-
रनुदृतमिति रघुः “अनुदृतः संयति येन केवलं बलस्य
यत्तुः प्रशंसं शीघ्रतामिति” माचः । “अर्द्धमात्रं द्रुतं
स्येयं द्रुताई द्वाप्यनुदृतमित्युक्ते” मात्वाचतुर्थभागकाले ताल-
भेदे न० । [न०त० । तच्छून्ये त्वि० ।

अनुद्वाहं पु० न उद्वाहः अभावार्थे न०त० । विवाहाभावे
अनुद्दिग्गं त्वि० न उद्दिग्गः विरोधे न०त० । उद्दिग्गभिन्ने
अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्देशं पु० न उद्देशः अभावार्थे न०त० । उद्देशभावे
न०ब० । तच्छून्ये त्वि० “अनुद्देशकरं वाक्यं सतां
स्वाभाविकं मतमिति” नीति० ।

अनुधावन न० अनु+धाव-ल्युट् । पञ्चाङ्गमने, तस्वनिश्चया-
यानुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।
अनुध्या स्त्री अनु+ध्वा-ञ्ङ् । शुभानुचिन्तने, अनुपपत्ते,
अनुधान न० अनु+ध्वा-ल्युट् । अनुगणचिन्तने "या नः
प्रोतिविरुपात् । त्वदनुध्यानसम्भवेति" कृमा० ।
अनुध्याय पु० अनु+ध्वा-कृत्तरि षञ् । अनुचिन्तके शुभानु-
चिन्तके । "बाह्यस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनसेति"
प्रा०त० ऋतिः ।
अनुध्येय लि० अनु+ध्वा-कर्मणि यत् । अनुपाद्येय यदीय-
शुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । "अनुद्ध्युरनुध्येयं साध-
ध्यैः प्रतिभागैरिति" रघुः ।
अनुनय पु० अनु+नी+ञ्ङ् । विनये, प्रेषिष्यते, मार्धने,
सान्त्वने च । "कथं नु ? यत्रोऽनुनयोमहर्षेर्विप्राणना-
दन्यपयस्विनीनामिति" रघुः । [अनुरुपगच्छे ।
अनुनाद पु० अनु+नद-नादः प्रा०स० । प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे
अनुनादिन् लि० अनु+नदति अनु+नद-षिणि । प्रतिरूप
शब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति" रामा० ।
अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम्
"सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्याश्च
शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तदास्यादौ ।
अनुनाश पु० अनु+नाश-घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशादावर्धं
सहायादि० गत्व आनुनाशयः तददूरदेशादौ लि० ।
अनुनासिक लि० अनुगतो नासिकाम् अत्या०स० । नासिक-
या सह स्वस्थस्थानेनोच्चार्थभाषणे वर्णभेदेषु । ते च
"अमोऽनुनासिका न ह्यौ" इति शिल्पायां दर्शिताः चकार-
रकारभिन्नाः अमप्रत्यहरान्तर्गताः वर्णाः । "सखनासिका-
वचनोऽनुनासिक" इति पाणिन्युक्ते स्तेषां तत्तत्स्थान-
सहितनासिकयोश्चार्थभाषणत्वात्तत्त्वम् "उपदेशेऽजनुनासिक" इति पा० । अमप्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यत्रलाः निर-
नुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पद्य-
वह्नामेव सानुनासिकत्वम् "यनोद्विधाऽरो निरनुनासिकः
सानुनासिकः । जमोऽनुनासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक" इत्यभिप्रेत्युक्तेः यथा यथ्यत्येति विद्वान्निर्वात, सव्यन्तरः
अन्ये निरनुनासिकाः । वेत्यनृष्टौ "अथोऽप्रत्यह्यस्थानु
नासिक" इति पाणिन्युक्तेः प्रत्यह्यश्चा एवाणोऽनुनासिकाः ।
अनुनीत लि० अनु+नी-क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं
विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । "स चानुनीतोऽपि ष्ट्यं
चुकोपेति" भारतम् ।

अनुनेय लि० अनु+नी-कर्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनु-
नेतुं योग्ये च ।
अनुपकार पु० न उपकारः अभाषार्थे न०त० । उपकारा-
भावे विरोधे न०त० । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।
अनुपकारिन् लि० न उपकारो विरोधे न०त० । अपकारिणि
अनुपचित लि० उप+चि-क्त वेदे निघातस्य न नत्वम्
न०त० । अनुपक्षीणे । "सुवीर्यं वर्षेष्टमनुपचितम्" ऋ०
१,१२,७ अनुपचितम् "अनुपक्षीणमिति" भा० । लोके
तु अनुपक्षीणः लि० ।
अनुपठित न० अनु+पठ-भावे क्त । गुरुस्यपाठानुसारिपाठे
अनुपठितमनेन इटादि० इति । अनुपठितौ कृता-
नुपाठे लि० स्त्रियां ङीप् । [पठणे च ।
अनुपतन न० अनु+पत-ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुकूप-
अनुपति अव्य० पत्युः सानुपत्यम् अव्ययी० । पतिसमीपे ।
"अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या० १२,२,१६,
दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्ग्राह्या ।
अनुपथ पु० अनुकूलः पत्याः अच् समा० । अनुकूलमार्गे
"अनस्पथा अनुपथा" इति ऋ० ५,५२,१०, अनुपथाः
अनुकूलमार्गा" इति भा० । पथःसमीपे पथि वा अव्ययी० ।
पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य० । परिस्रष्टा० अ ।
आनुपथ्यम् पथिभवादौ लि० ।
अनुपद न० अनुकूपं पदम् प्रा०समा० । अनुकूलपदे अनुकूप-
स्थाने "आशिषामनुपदमिति" "अथानुपदमार्गिण" इति च
रघुः । पदस्य पथ्यात् अव्ययी० । पदस्य पथादित्यर्थे पथा-
इत्यने च । भवादौ परिस्रष्टा० अ । आनुपद्यः तत्र भवादौ
लि० । सप्तित्त्वं पदं तत्संज्ञं पथ्यसमीपेति वेत्ति वा
उक्त्या० ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्देशे च लि० ।
अनुपद् न० अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद-क्लिप् ।
प्रतिदिनलभ्येऽस्ते । "अनुपदस्थानुपदे स्वा" य० १५,८,
"प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदमिति" वेददीपः ।
अनुपदिका लि० अनुपदमस्तस्य गन्तव्येन ठक् । पथाङ्गते
अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इति । अनुपदम् अन्वेष्टरि
(अन्वेपणकर्त्तरि) "अनुपदमन्वेष्टेति" पा० । "अनुपदमनुप-
दाभो जगाम गजविग्रहः" इति मट्टिः ।
अनुपदिष्ट लि० उप+दिग्-क्त न०त० । उपदेशाकर्त्तरि ;
अनुपदीना स्त्री अनुपदस्य आयासतन्व्यायामः आयास-
व्ययी० अनुपदं बह्वेत्यर्थे ख । पादतन्व्याय.मन्व्यां पाद
बद्धायां पादकायास् (भोजा) इत्यादि स्थातायाम् ।

अनुपधि त्वि० नास्ति उपधिमूलं यत् । निष्कपटे सरल-
व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते त्वि० ।
अनुपनीत पु० न उपनीतः न०त० । अकृतोपनयनसंस्कारे
अनुपन्यास त्वि० न उपन्यासः अभावे न०त० । उपन्यासा-
भावे कथनाभावे । न०ब० । कथनशून्येवागारशून्ये त्वि० ।
अनुपपत्ति स्त्री उप+पद+क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न०त० ।
युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । “तात्पर्यानुपपत्ति” इति
भाषा० । उपपत्तिश्च न्यायादिमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाना-
धीनानुमितिः” आपादकज्ञानाधीना आपादानियरूपा
ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोद्देशदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते
दिवाऽभोजनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्तिमिति”
अभोक्तुः पीनत्वान्धत्वेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि
पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावात् च रात्रिभोज-
नत्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते
सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यर्थव्ययते इति नैया-
यिकाः । सीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापया-
मिति विद्वन्वशानुभवात् अनुमितिभिर्नैव सेति स्त्रीक्रि-
यते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।
अनुपपन्न त्वि० उप+पद+क्त न०त० । उपपत्तिशून्ये ।
अनुपवाध त्वि० नास्ति उपवाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रति-
बन्धशून्ये ।
अनुपम त्वि० नास्ति उपमा यस्य । अतल्ये अन्यसादृश्यरहिते
अत्युत्कृष्टे । “बलं प्रसाधं शक्तिश्च परैरनुपमं भवेति रा० ।
कुमुददिग्गजयोषिति स्त्रीत्यमरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां
स्त्रीति सेदिनिः ।
अनुपमय त्वि० केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि ऋद्धिणि
यत् न०त० । अन्यैरतल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।
अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न०त० । समुचित-
भिन्ने अनसुरूपे भुक्तिभिन्ने च ।
अनुपयोग पु० न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न०त० ।
आनुकूल्याभावे, भोजनाभावे च । न०ब० । आनुकूल्य-
शून्ये, भोजनशून्ये च त्वि० । [रागनिर्वात्तशून्ये ।
अनुपूरत त्वि० उपरतः निवृत्तः न०त० । अनिष्टे विषय-
अनुपूरति स्त्री न उपरतिः विषयरागः अभावे न०त० ।
विषयरागाभावे । [षेष्णाज्ञाते अतर्किते ।
अनुपनक्षित त्वि० न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशेषे-
अनुपलक्ष्य स्त्री न उपलक्ष्यः अभावे न०त० । लाभा-
भावे प्रत्यक्षाभावे च । तत्र अनुपलक्ष्य न केवलं

इन्द्रियादिष्विन्द्रिकर्षाभावभावेण, किन्तु तत्सञ्चिकर्षेऽपि
कारणान्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यकृते । “सौख्यसा-
त्तदनुपलक्षिरिति” । तदेव कारिकायां विवृतम् “अति-
दूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽभवस्थानात् । सौख्यसा-
द्भावधनादिभिभवात् समानाभिहारादिति “नास्ति घटो-
ऽनुपलक्षेरिति” । योग्यपदार्थस्यानुपलक्ष्य अभावज्ञान-
मासयी । तद्विवरणं योग्यानुपलक्ष्यशब्दे वक्ष्यम् ।

अनुपवीत पु० न उपवीतं यत्सूत्रं विधिना जातमस्य ।
अनुपनीते मानवके । उपवीतरूपयत्सूत्रशून्ये च ।

अनुपशम पु० न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे त०त० ।
शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु० न्यायमते परिभाषिते दृष्टहेतुविशेषे । स
च अन्ये व्यतिरेके च दृष्टान्तरहितत्वेन दृष्टो हेतुः ।
यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुभावे सर्वस्यापि पक्षत्वेन
अन्ये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः सर्वस्यापि
प्रमेयतया तदभावस्य कलाप्यसिद्धेः । “तथैवानुपसंहारी
केवलान्वयिपक्षक” इति । “आद्यः साधारणस्तु स्याद-
न्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको
मत” इति च भाषा० । सुक्तावल्यान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वा-
दित्यादिकं तद्दृष्टारणत्वेनोपन्यस्तं “केवलान्वयिपक्षक
इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातव्यम् ।
यथा “केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं
प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरणय-
त्तस्यलान्तराभावाच्चानुमितिः इदन्तु न सत्यम् । पक्षक-
देशे घटसङ्घचारापहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सङ्घ-
चारापहेऽस्तुवातापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न त-
द्दृष्टेवाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमि-
त्युक्तम् । उपसंहाराकारके त्वि० ।

अनुपसेचन त्वि० नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं यत् । दध्यादि-
व्यञ्जनशून्ये अक्षे “स यत्तदन्नस्य मज्जिमानं विद्यादि”
त्युपक्रम्य “नाल्य इति ब्रूयान्नुपसेचन” इति उक्तम्,
अध० ११, ३, ४ ।

अनुपस्कृत त्वि० उप+ञ् प्रतियत्वे क्त सुट् न०त० । अकृत-
पाकादिसंस्कारे अविद्यते च “सुव्यञ्जानि पयः सोमो मांसं
यज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः अनुपस्कृतं पाकोऽस्काररहित-
मिति रघु० । “अधिकृतमिति” वृत्त० । अपरिपृष्टे
“अन्नमश्रमयद्भैव राजतज्ञानुपस्कृतमिति” मनुः । दृष्ट-
प्रयोजनानपेक्षे, “ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृत”

इति मनुः "दृष्टप्रयोजनानपेक्ष" इति कृत् ० । अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्त" इति मनुः अनुपस्कृतः अनिर्हित इति कुल्लू ० । [भावे न० व० । तच्छून्ये त्रि० । अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न० त० । उपस्थाना-अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्यः । अधरस्थीये । प्रथ-मानुपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० । [भावे, सूत्र्यभावे च । अनुपस्थिति स्त्रो न उपस्थितिः अभावे न० त० । उपस्थित्व-अनुपपहत न० न उपपहतः भोगच्छेदादिना । मद्गणे नवे अमुक्ते वस्त्रे 'अनुपहतमतिधवलमिति' काट० । उपघात-शून्ये त्रि० । [रचेनादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहितं । अनुपाकृतं त्रि० उप आ-क-कृत् न० त० । मन्वेद्येत्ते पयो-अनुपात पु० अनुरूपं त्वैराधिकेन पातः । पाटः गणितोक्तेन त्वैराधिकेन युक्तसंख्यापाते । 'पुरान्तरं चेदट्टसुतरं स्यात् तदन्नविश्लेषलवेस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरुक्तं परिधे. प्रमाणम्" सि० गि० ॥ 'निरन्त-देगः स्वदेगाद्यथा यथा टल्लगते भवति तथा तथा खख स्त्रिकारिद्वयवृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽन्वाशाः । ते च निरन्तरेणजापमारयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कश्चि-द्विधत्तपुरेऽन्वाशात् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशः पुरान्तरयोजनैरनुपातः । यद्यन्तरांशः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदा-नयनञ्च 'प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहृतमाद्यहृत् स्या'दित्युक्तं त्वैराधिकरीत्या अनन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुण्यते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं राक्षरूपयहभेदम् । पातपहानुगते । अनुपतत णिच-षमन् । पश्चाद्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्म्मोपपदेन सह "अभैवाव्ययेनेति" पा० । नित्यसमासः 'नतानुपातं कसुप्तान्यटक्काटिति' भट्टिः । अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत णिच्-षुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् मा० ष० । ब्रह्म-हत्यादिमहापातकसंगे चेदनिन्द्यादिजन्यं पाटविशेषे-तानि च पञ्चति यन्प्रकारेणैतद्भवन्ते तावन्मस्या-तानि अमरस्य सादृश्ये तेन पतनञ्चैतद्महापातकतु-न्यत्या-दस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा 'यागस्यस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च,

रजस्रलायाश्चार्णव्याश्चात्रिगोत्रायाश्चात्रिशातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च वातनं ब्रह्महत्यासमानोति, कौटसाध्यं सुहृद्द्वय एतौ सुरापानसमी । ब्राह्मणस्य भृशपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णक्षेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुल-श्वशुरन्तपत्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसू-माहृष्वसूस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियार्थिगुपाध्यायमित्वपत्यभि-गमनञ्च स्वसृः सखाः समोत्राया उक्तमवर्णायाः कुमार्था अन्यजाया रजस्रलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्रायाश्च ॥ अनुपातकिनस्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुश्रून्ति तोत्रानुसरणेन वा इति" । नरकागर्थाभि-धाव 'एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पश्चाद्येण कृत्यं पच्यन्ते, मन्यन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उप-पातकिनश्चतुर्थ्युगमिति विष्णु० ष० । तथा च महापातक-संशान्तेतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना संक्षिप्य दर्शितानि यथा "अन्तश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैगु-नम् । गुरोश्चार्णवः कनिष्कः समानि ब्रह्महत्या ॥ ब्रह्मोष्मता नदिन्दा कौटसाध्यं सुहृद्द्वय । गर्हिता-नाद्युजग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरणं नराशरजतस्य च । भूमिवज्रमणोनाञ्च रक्षस्तेयसमं स्रुतम् ॥ रेतःमेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च । मस्यः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति" ॥ अनुपातकिन त्रि० अनुपातकमस्यस्य इति द्विव्यां ङीप । अनुपातकयुक्ते 'अनुपातकिनस्वेते महापातकिनस्तथा' स्मृ० । अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनुपगम शानि अनुगामिनि । अनुपान न० अनु भेपजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मसि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुडाटौ । पानस्य-जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसमीपे अव्य० । अनुपाटत्त त्रि० न उपाटत्तः । अपराटत्त । अनुपप्य पु० अनुगतं पुष्यं तद्विकागम् अत्या० ष० । शरत्तजे तस्य पुष्येणैव प्रकाशासथात्वम् । अनुपर्व्य त्रि० अनुगतं पूर्व्यं परिपाटी गतिस० । यथाक्रमप्राप्तं यथाज्ञान्यनुपूर्वं भवति स्म० १०, ८, ५ "यथावदनुपूर्वं" इति वर्णानामनुपूर्व्यम्" इति च मनुः । अनुपूर्व्यं + गम् । अनुपूर्व्यम् । "उजानुपूर्व्यं च न चातिदीर्घं" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्व्यायतश्चवाङ्गरिति" भारविः पूर्वमनुगतौ गोपक्काकाराविति मज्जि, अनुगतः पूर्व्यम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । द्यान्नेयः प्रथमो मच्छत्यन्वारब्धा-

ऽनुपूर्वा इतरे, कात्या० ८, ८, २६ “इतरे दश पश्यः
अनन्वारश्वा एव अनुपूर्वाः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या०
निकृष्टप्रमाणे च “अनुपूर्वाइतरे” कात्या० ८, ८, २०,
“अनुपूर्वाः निकृष्टा ह्यनुपूर्वाः अत्र च प्रमाणेन
निकृष्टत्वम् । अतश्च दक्षिणस्य वसिष्ठत्वसक्तं तत उत्तरस्य
तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपे-
क्षया तदुत्तरस्थित्येवमेकादशो यूपः सर्वतो निकृष्टो यथा
भवति तथा कर्त्तव्यमिति” व्याख्या । अनुपूर्वा+भावादौ
ष्यञ् । आनुपूर्वं तद्भावे विचिन्वात् चातुरीवत् वा स्त्री
“साजत्वञ्च समानानुपूर्वाकत्वनेति” जग० । वेदे षु०
पूर्वपदत्वस्यः । अनुपूर्वा आनुपूर्वा स्त्री । “वर्षिष्ठ-
रथनः पुरुषोऽनुपूर्वा इतरेषामिति” कात्या० १६, १, ६,
“अनुपूर्वा द्विव्यामया रथनया” इति व्याख्या ।

अनुपृष्ठति० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत् । पृष्ठमध्ये बध्यपा-
यादौ “अनुपृष्ठायास्य पाशयोरिति” कात्या० १६, ८, ५ ।

अनुपेतं ति० न उपेतः । उपगतभिन्ने । उपगमनञ्च उपनय-
नाद्यं गुरुप्रमीपगमनम्, तच्छब्दे च । न स्त्री जुहुयाद्गानु-
पेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु० ।
“यं प्रव्रजन्मनुपेतमपेतकत्वमिति” भाग० अत्रापि शुक्रस्य
विद्वत्त्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तः ।

अनुप्रदानं न० अनुप्रदीयते वर्षाविशेषरूपता आधीयते अनेन
अन+प्र+दा-करणे ल्युट् । वसूँत्पादनवाङ्मयप्रयत्नभेदे
“एते आसातुप्रदाना अपोषाश्च विद्वत्सते” इति सि०को० ।
श्वासः अनुप्रदानं वाङ्मयप्रयत्नो वेषामिति तत्त्वबो० ।
“अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् कर्त्तव्यवित्यात् । जायते
वसूँवैशेष्यं परिभाषाञ्च पञ्चमादिति” शिखा ।

अनुप्रवचनं न० अनुप्रवचनं गुरुश्रोत्रारितातुप्रवचनम् ।
गुरुश्रोत्रारितातुप्रवचने । तत्प्रयोजनमस्य छ । अनुप्रवचनी-
यः तद्याभूत ध्यानप्रयोजनयुक्तो ति० ।

अनुप्रवचनादि षु० ईत० । पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमि-
त्यर्थे विहितप्रत्ययमिच्छे प्रकृतभूते शब्दसमूहे । अनु-
प्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन,
अनुवादन, अनुवाचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण,
आरम्भण, आरोहण ।

अनुप्रवेशं षु० अनु+प्र+विश+भावे षञ् । अनुप्रवेशे
“उपोष हविं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिषु बालचन्द्रमा”
इति रघुः । अमावास्यायाश्चन्द्रार्कयोः एकराश्वस्थितत्वेन
स्वर्गमण्डलादधःस्थितत्वाच्चार्काश्चन्द्रस्थानरगतौ स्वर्गरश्मे-

रिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये
यमिनि रवेदीधितयोर्भक्तितास्तमोनैशम् । क्षपयन्ति दर्प-
णोदरनिहिता इव मन्दिरस्थानरिति” वृहत्स० । यथा
च तस्याधस्यःत्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते । तथाहि यावद्-
यावच्च सूर्यान् चन्द्रमाः पूर्वं गच्छति तावन्तावदेव अन्-
धानातुरूपेण स्वर्गरश्मेकात् क्रमशः प्रवेशः ।

अनुप्रासः षु० अनुगतः रसाद्यतुगुणं प्रकृष्टभासं वर्षान्यासं
समवर्परचनां समवर्षोच्चारणं वा गतिस० । अलङ्कार-
प्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्षानां तत्स्वरचकारूपे “अनु-
प्रासः शब्दाव्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् (सा०द०) उक्ते
शब्दालङ्कारभेदे । स च पञ्चधा ते च सोदाहरणपञ्चा
दर्पणे यथा “केको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा” ।
केकम्बेकातुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । रसः
धर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः ।
यथा “आदाय वक्रलग्नानन्वीकृष्वन् पदे पदे भ्रम-
रान् । अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥
अत्र गञ्जानन्वीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः ।
पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः ।
केको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेव केकानुप्रासः । “अने-
कस्यैकधा साम्यसकृदाश्वनेकधा । एकस्य सकृदप्येव
उच्चरतुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु
क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च । सकृदपीत्यपि-
यद्वादसकृदपि । यथा “उन्मोलन्मगमन्मलुक्मधुपव्या-
धूतचूताङ्गुरक्रीडकोकिलकाकलीकलकलैरुद्गोरुर्णक्यञ्चराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानकणप्राप्त-
प्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” । अत्र रसो-
ल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यम् । न तु तेनेव क्रम-
णापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनेव क्रमेण
च । प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् । रसविषयव्यापारवतो
वर्षारचना वृत्तिसदनुगतत्वेन प्रकृष्टेण व्यसनाङ्गस्यनुप्रासः ।
“उच्चार्यत्वाद्यदैकत्व स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जन-
स्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं
जीवयन्ति दशैव धाः । विरुपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुभो
वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति”
“जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्व स्थाने ताडौ
उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं दन्त्यकण्ठानामनुदाहृत्यम् ।
एष च सङ्घट्टयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः ।
“व्यञ्जनं चेद्यथावस्यं सहाद्येन स्वरेण तु । आवर्त्ततेऽन्त्य-

मोञ्जत्वादन्यानुप्रास एव तत्" ॥ "यथावस्थमिति" यथा
 मन्भवमनुस्वारविषगस्वरसंयुक्ताकारविगिष्टम् । एष च
 प्रायेण पाठस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा
 "क्लेगः कायस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।
 चक्रुर्देगध्वराटककृत्यं त्यजति न चेतः काममनस्यम्" ॥
 पदान्तगो यथा । "मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि ।
 "शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास
 इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः" इति । यथा "स्मेर-
 राजोवनयने । नयने किं निमीलिते ? । पश्य निजित-
 कन्दं कन्दर्विशगं प्रियम् ॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि
 सुख्यतरस्य प्रातिपदिकान्तोत्पत्तिरूपस्याभिन्नाथत्वाज्जा-
 टानुप्रासत्वमेव । "नयने तस्मै नयने" अत्र द्वितीय
 नयनगच्छी भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण
 भिन्नाथः । यथा वा । "यस्य न मन्दिरे दयिता दवदहन-
 स्तुहिनदीधितस्तस्य । यस्य च मन्दिरे दयिता दवदहन-
 स्तुहिनदीधितस्तस्य" ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् ।
 एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाज्जाटानुप्रास" इति ।

अनुप्रास पु० अनु+प्रु-अच् । सहाये, अनुचरे, दाभे च ।
 'मानुप्रासः प्रभुरपि क्षणदाचाराणामिति' रघुः ।

अनुबन्ध पु० अनु+बन्ध-यथायथं भावादो बञ् । बन्धने,
 इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, "अनुबन्धाटकं ददा सर्वं
 कार्यं यथाक्रममिति" स्मृतिः । "अनुबन्धः पौनःपुन्येना-
 भिनिवेश" इति रघुः । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-
 विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, "अनुबन्धोनामविषयप्रयोजनाधिका-
 रिमन्बन्ध" इति "अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदेवेवानुबन्धै-
 स्तद्वृत्तान्तैरिति च" वेदा० सा० "ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्ध श्रोतुं
 श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयो-
 जन" इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादोनामारम्भप्रयोजकत्वात्
 तद्वृत्तम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबन्ध्यते अनेनेति कारणे
 घञ् । सुख्यानुयायिनि अग्रधाने, बालकादौ प्रकृत-
 स्नानुत्सने, संवन्धे, वातपित्तादिदोषाणामग्रधान्ये,
 प्रकृतिप्रत्ययागमसादेशानां विकरणागमगुणप्रज्ञादिकार्य-
 विशेषाद्यमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अध्ययमाणतया
 नक्षरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्गादौ, "पदानिद्विविधैक-
 रणादनुबन्धगणोदितम् कर्माङ्गारणमात्रेण स्पष्टमकानु-
 बन्धन इति" कविकल्पद्रुमः । फलमाधने पुनःपुनरनु-
 षानाभ्यासे, "अनुबन्धं परिचाय देगकालौ च तत्त्वतः ।
 मत्त्वापरावो चालोक्य दगळं दण्डेषु पातयेदिति"

मनुः । बन्धेऽपि सेटिनिः । आरम्भे, शब्दराज० । अनु-
 सरणे "शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्नातनुबन्धभयाच्चर इति"
 सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) "मानुबन्धाः कण
 न स्तुः सम्पदो मे निरापद" इति रघुः । अनुबन्ध्यते
 अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ् । पश्चाद्भाविनि गुभागने ।
 "अनुबन्धं जयं हिंसासनपेत्य च पौरुषम्" इति गीताः
 पश्चात्सम्बन्धे च । "यद्यपे चानुबन्धे च कुर्वं मोहनमा-
 त्मन" इति गीता ।

अनुबन्धिन् वि० अनुबन्धाति अनु+बन्ध गिनि । मन्त्रचरं
 अनुगतं, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां डोप् ।
 "गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इर" इति रघुः ।
 "अथच मन्त्रान्यनुसन्तानि कर्म्मामनुबन्धीनि मनुष्यलोके"
 इति गीता । "स्त्रज्जानुबन्धी स्त्रज्जस्य कुगन्धी रोचनी
 स्तुरिति" "भेदःकपाथेः खलु रोग एष मनुस्तरो रप-
 गगानुबन्धी" इति च सुश्रुतम् ।

अनुबन्धो स्तो अनुबन्ध्यतेऽतिश्रासेन व्यापियतेऽनया अनु-
 बन्ध-घञ् गौरा० डोप् । हिंकारोगे, लणायाम् ।

अनुबन्ध्य वि० धयार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध कर्म्मणि गद्यत् ।
 वधाद्यं बन्धे गवादौ । "मानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तथो
 द्वारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते" इति स्मृतिः ।

अनुबोध पु० अनु+बुध गिच् घञ् । पूर्वलिप्रचन्दनादेशो-
 द्वीपनाथं पुनर्भेदेनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तम्भगम् । ब्राह्मण
 मन्त्रे यन्धे । तदधीते वेद वा इति । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-
 सङ्गमग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च वि० स्त्रियां डोप् ।

अनुभव पु० अनु+भ-अच् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानु-
 रूपमवनाञ्च बुद्धितेरेनुभवत्वम् । "प्रतिमाकल्पमितरत्वं"
 पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्व" चित्ततेरेर्भक्तिम् ।
 तथाचि यथा पयः प्रणाल्या जेत्वादिर्कं प्राप्य चतुरस्राद्या
 कारणे परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं
 बुद्धिर्निष्ठस्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणाम-
 रूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य
 विषयरूपानुरूपमवभात् अनुभवत्वम् । यदौ तु विषय-
 मन्त्रिकर्माभावात् न विषयाकारवाप्राप्तिरिति तद्विन्ने ज्ञानं
 एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तमतम् । अनु-
 भवस्य प्रत्यक्षाणुमानोपमागाज्भेदेन चतस्रो विधाः इति
 नैयायिकादयः । वेदान्तिनो सीमांकाय अर्थापत्त्यनुप-
 न्तिस्यरूपमधिकं तद्वेदद्वयसुररीचक्रुः । वैशेषिकाः सौगताय

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्वके यागादिषु संस्कार-
भेदे "प्रयाजानुमन्त्रणमिति" कात्या० ३.३.२ ।

अनुमरणं न० अनु+म्-ल्युट् । भर्त्सर ऋते तद्देहाप्राप्तौ
तत्पादुकादिपहणेन पृथक्चित्तारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे ।
"भर्त्सानुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः । कामात्
क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः" इति ऋतिः
अनुपूर्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्मकत्वम्
अतएव "भवता नानुष्ठतापि लभ्यते" इति रथो कर्मणि
क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्सुः देशान्तरादिमरणे देहाद्य-
लाभे एव "देशान्तरे ऋते पत्नी साञ्ची तत्पादुकादयम् ।
निधायोरसि संशुद्धा प्रविशे ज्ञातवेदसमिति" ऋतिः । तत्र
क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । "पृथक्-
चित्तां समाकुरुष्व न विप्रा गन्तुमर्हतीति" शु० त० ऋतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा-ञ्ङ । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्रधमा-
दिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा "पर्वतो वज्रिमा-
नित्यादि" तथाहि धूमादिहेतौ महानमादौ प्राक् भूयः-
महचारदर्शनात् धूमत्ववज्रत्वसामान्यधर्मेण सकलवज्र-
धूमादिव्याप्रिनिययः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वज्रार्थिनः
पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वज्रव्याप्रिस्ततिर्जायते
एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकताया नियमेन, धूम-
दर्शनात् धूमगताया वज्रे व्यीप्सेः फरणसम्भवात् । तत-
स्तादृशधूमशान्त् अथं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र
वज्रमानयमिति निश्चिनोति भोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः
अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं
नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः
प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः "अनुमायां
ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति" भाषा० । "भोऽयं
नियन्त्रिताथैत्याह प्रत्यक्षं न चानुमेति" श० ष० प० ।

अनुमादृ लि० अनु+मा-ट्च् । अनुमानकर्त्तरि "नहि करिणि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिसमतेऽनुमातार" इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु+मि-मा-वा भावाद्दौ ल्युट् । व्याप्यस्य
ानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वज्रधूमस्य व्यापक इति
धूमस्तस्य व्याप्र इत्येवं तयोः भूयः महचारं पाकस्थानादौ
दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्भूयमानगिणस्य धूमस्य दर्शने
तत्र वज्ररस्तीति निश्चयते । करणे ल्युटि । तद्भूतभूतं
धूमादौ । "तज्ज्ञानमानं त्रिविधमिति" चिन्तामणिः ।
शुतरेव स्वतः प्राभास्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रुयते
तत्र ऋतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुधीयते इति श्रुत्यनुमापकं

ऋतिवाक्यमनुमानपदेनाभिधीयते इति शीमांसकाः ।
"विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै० म० । इयं
ऋतिः वेदमलिका व्याप्रवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः
इति । "दृष्टमनुमानमाप्रवचनञ्च सर्वप्रमाणसिद्धत्वादिति
सा० का० । "अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति" सांख्य० सू०
"प्रत्यक्षपरिकल्पितमर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ने" इति वाच०
"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च त्रिविधमिति मनुः ।
"एवमनुमाने निरूपयते तस्मात् पुरुषधैर्यमिद्विरिति"
चिन्ता० "नानुमानं रसादीनामिति सा० द० "सपरिकर
मनुमानं निरूपयति" चिन्तामणिर्दीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गोपाध्यायकृते न्यायशास्त्र-
स्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनु-
मितस्वरूपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्रिज्ञानार्थं व्या-
प्रिनिरूपणम् ततोव्याप्रियज्ञोपायनिरूपणम् ततो व्याप्रि-
य हानुकुलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्रिषु रूपद्वारं
तासामनुमसस्त्विन्द्ररूपणम्" ततः व्याप्रिज्ञानोपायतया
सामान्यलक्षणां निरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थ-
मुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परा-
र्थांनुमानस्य पञ्चावयवव्यायमाध्यतया तद्विरूपणम् । अनु-
मितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्रिमज्ञेतिविशिष्टज्ञानात्मकस्य)
स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततोऽहेतुत्वविधस्य (क्षेत्रान्वय
क्षेत्रलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो
वर्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरू-
पणम् तत्रादौ सासान्वये, हेत्वाभासलक्षणम् ततः मध्य
भिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुकूपसंज्ञारिणः,
असिद्धेय क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्यन्तं
सपरिकरमनुमानं ज्ञेयतया तद्दोषांशं निरूप्य ताः शानुमानेन
देश्वरस्य सिद्धिर्दिशिता तस्मात्प्राधान्यसङ्कलेन पौडुगपटार्थं
तत्त्वज्ञानेनाद्यनिरुद्धः खनिष्टात्तरूपापवर्गसिद्धिरित्येतं पदा-
शाः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणे दीधितिरेव ।
रघुनाथगिरिसिद्धतायासामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाःम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे यागार्थे, पश्चादर्थे या अव्ययी० ।
मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पथादर्थं च । "अनु-
मार्गागतायाञ्ज्ञेति" काट० ।

अनुमाप अव्य० मापे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । मापे इत्यर्थे ।
परिसुखा० अ० । आनुमाप्यः तद्गवादौ लि० ।

अनुमास अव्य० वीक्षणार्थे अव्ययी० । प्रतिभासे, अनुमासे

भवः उञ् । आनुमानिकः प्रतिमामभवे "पिण्डान्वाह्यार्थं कं
याङ् कृत्वाऽन्मानुमानिकम्" इति मनुः ।

अनुमित ति० अनु+मि-कर्मणि क्त । कृतानुमाने अनु-
मानविषयीभूते । "अनुमितोऽपि हि वाष्पनिरीक्षणार्थं
व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैप० ।

अनुमिति स्त्री अनु-मा-क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशि-
ष्टस्य पक्षधर्मताज्ञानाधीने अनुभवभेदे "स पक्षस्तत्र दृष्टि-
त्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति" भाषा० । अनुमितिय द्विविधा
स्वार्था परार्था च तत्र हेतो व्याप्तिनिश्चये मति तस्य च पक्षे
दृष्टित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थग्रहणाय प्रवर्तिका यानु-
मितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कञ्चित्पदार्थं साध-
यितुं मध्यस्थायवलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतुटाह्वरणोपनयन-
निगमनरूपपञ्चावयवव्यायमाध्या परार्था ।

अनुमित्ता स्त्री अनु+मि मन्-भावे अ । अनुमातृ-
मिच्छायाम् मिपाधयिपायाम् । अनुमित्तायां हि सिद्धि-
मत्त्वेऽप्यनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवत्तानिश्चययत्पसिद्धि
मत्त्वे नानुमितिः । तत्रायं विषयः सामाधिकरण्येन सिद्धि-
मत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न त्वानुमित्-
तापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छे-
देन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिवर्त्तति एवञ्च तत्रैव
इच्छापेक्षति । अतएव वाचस्पतिना "प्रत्यक्षपरिकल्पितम-
ध्यमनुमानेन बुभुत्सन्ने तर्करमिका" इत्युक्तम् ।

अनुमृत् ति० अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना
मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ-कर्मणि क्त । यस्य पश्चात्
म्रियते तस्मिन् "भवता नानुमृताऽपि लभ्यते" इति रघुः ।

अनुमेय ति० अनुमीयते,सौ अनु+मि कर्मणि यत् । अनु-
मित्यर्थे, अनुमातृं योग्ये "एतावता नन्वनुमेयगोभीति"
रुमा० । "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना
इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु० अनु+मुद-णिच्-घञ् । प्रकृतकर्मणि प्रवृत्ति-
विषयताकरणेनान्यप्रोत्साहानुक्कूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं
तन्मनुमतमित्यादिभिनापव्यङ्गे । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न० ।

अनुमोदित ति० अनु+मुद-णिच् कर्मणि क्त । कृतानुमोदने
स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते "भवता यद्व्यवसितं तन्मे-
माध्वानुमोदितम् । प्रार्थमानोऽर्चना यत् हृषीं नैव
विधासितः । दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनु-
मोदित इति (प्रा०वि०) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयव अव्य० यव विभक्त्यर्थे अव्ययी० । यवे इत्यर्थे । परि-

सुखा० भवादौ जग् । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे ति० ।

अनुयाज पु० अनु+यज-घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कृत्वाभावः ।
दर्शपोषमासाङ्केषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । "यजतिपु-
ये यजामहे नानुयाजेषु" इति श्रुतिः । "प्रयाजान्ने अनु-
याजांश्च केवलानिति" ऋ० १०.५१.६, अनुयाजानु-
मन्त्रणम् का० ३.५.१४ ।

अनुयात ति० अनु या-कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तारि, सहगन्तारि
च कर्मणि, क्तयस्य पश्चाद्गम्यते तादृगे जने ।

अनुयात्र अव्य० यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी० ।
यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता
अनुरूपीकृता यात्रा येन प्रा०व० । अनुयात्रियर्गः ।
'त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वन्द्येन जीवतः । किं कार्यं
मनुयात्रेणेति" रामा० अनुगता यात्रा प्रा०स० । पश्चाद्-
यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्त्वर्थे ठक् । आनुयात्रिकः
अनुचरे सेवके ति० ।

अनुयात्रिक ति० अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनम-
स्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तारि अनुचरे "मञ्जानेवानुयात्रिका-
वर्गान् त्वया सहैति" शकु० ।

अनुयायिन् ति० अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या-णिनि
स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तारि, सेवके, अनुचरे "न्यपेधि
जेधोऽप्यनुयायिवर्गः" इति रघुः सहग्रे, मुख्यस्थानुगन्तारि
शियौ च ।

अनुयुक्त ति० अनु+युज-क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने
यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते
तस्मिन् । "स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खगडनखाट्टम् ।

अनुयुग अव्य० युगे विभ० अव्ययी० । युग इत्यर्थे । तत्र
भवः परिसुखा० जग् । आनुयुग्यः अनुयुगभवे ति० ।

अनुयूप अव्य० यूपे विभ० अव्ययी० । "यूप इत्यर्थे ।
तत्र भवः परिसुखा० जग् । आनुयुथः यूपभवे ति० ।

अनुयुक्ता ति० अनु+युज-त्त् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके ।
भृतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु० अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज-
घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते ।
"निगृह्यानुयोगे चेति" पा० । अनुपूर्णात् युजेः प्रश्ना-
र्थकता । तेन "त्वया कियहेति तमन्वयुक्ता" इति रघो
प्रश्नार्थकतया निर्देशः ।

अनुयोगकृत पु० अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कृन्ति कृत
केटने क्तिप् । आचार्थ्ये । क-क्तिप् । पृच्छके ति० ।

अनुयोगिन् त्रि० अनुयुक्ते अनु+युज-घिनुण् । प्रत्यकारके ।
अनुयोज्य त्रि० अनुयुज्यते निरुज्यते “अनु+युज-गञ्कार्थे
आवश्यकार्थे वा गत्यत् । प्रत्याहं अवश्यनियोज्ये, त्वया कथ-
मित्यं कृतमित्याक्षेपेण कृतप्रत्ये, आजाकारके, दासादौ च
“वामवानुयोज्यो इध्नः प्रणमति” शक० ।

अनुरक्त त्रि० अनु+रन्ज-क्त । अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं
रागम् अत्या०स० । प्राप्तरक्तवर्णे ।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरञ्जकं त्रि० अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज-
णिच्-एवल् । अनुरागयुक्तकारके ।

अनुरञ्जनं न० अनु+रन्ज-णिच्-भावे ल्युट् । अनुरागयुक्त
करणे “विशेषामनुरञ्जनेन जनयञ्चानन्दमिति” रामा० ।
कर्त्तरि ल्यु । अनुरञ्जके त्रि० ।

अनुरञ्जित त्रि० अनु+रन्ज-णिच्-कर्मणि-क्त । यस्य अनु-
रागः कृतः तच्छिन्, अनुरक्तोक्ते जने ।

अनुरगन अनु+रण-ल्युट् । घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके
शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च ।

अनुरत त्रि० अनु+रम-कर्त्तरि-क्त । अनुरक्ते, अभिरते च ।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे-क्तिन् । अनुरागे ।

अनुरस त्रि० अनुगतो रसम् । साधुर्यादिरसानुगते “भूमिजं
गुरु नातिवातलं भूमितस्यासानुरसं” इति “सधुरानुरसं
रूजं लवणानुरसं लघु । नाय्यास्तु सधुरं सन्त्यं कपयानुरसं
हिममिति” च सुश्रुतम् ।

अनुरहस त्रि० अनुगतं रहः अत्या०स० अच्समा० ।
निर्व्जनदेशानुगते ।

अनुराग पु० अनु+रन्ज+घञ् । अव्यन्तप्रीती, स्नेहे च ।
अनुरूपो रागः प्रा०स० । अनुरूपरागे । “अनुरागवन्तमपि
लोचनयोरिति” माघः “प्रणादस्तु शब्दः स्नादनुरागज”
इत्यमरः । “प्रियानुरागस्य मनःससुद्धतेरिति” रघुः ।
अनुगतो रः गं गतिस० । प्राप्तरलोहित्यवर्णे त्रि० ।

अनुरागिन् त्रि० अनु+रन्ज-घिनुण्-क्त्वम् । अनुराग-
युक्ते स्त्रियां ङीप् । “वैश्याञ्चाननुरागिणीमिति” मा०द०

अनुरात्र अव्य० रात्रौ विभ० अव्ययी० अच्समा० । रात्रा-
वित्यर्थे, प्रतिरात्रे च । “तस्मात् स्नानरात्रे पत्यावित्कृते”
इति श्रुतिः । अनुगतो रात्रिम् । रात्रानुगते त्रि० ।

अनुराधा स्त्री० अनुगता राधां विशाखाम् अत्या०स० ।
सप्तविंशतिधाप्रभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्ष-
त्रभेदे “देवत्यसुररोहिणेः ऋगिरो मूल्यानुराधामधेति”

ज्योतिः । “राधे विशाखे सुहवानुराधाज्येशसु नक्षत्रेऽपि”
श्रुतिः । “गिखिगुणरसेन्द्रियानलराशिषिषयगुणरुपेऽनुवसु-
पसाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरूद्राशिवसुदहनाः । भूत-
गतपक्षवसवो हात्रिं गच्छेति तारकामानम् । क्रमयोऽनुव्या-
टीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजसुहाहे फलमञ्जैला-
रकामितेः सदसत् । दिवसेर्ज्वरस्य भागो व्याधेरस्यस्य वा
वाच्यः” इति व० उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम् । अश्विन-
सदहनकमलजगशिश्नूलभट्टदितिजीवफणपितरः । योऽन्य-
र्यमदिनकल्पपवनगक्राग्निमितास । शक्रो निर्वृत्तस्त्रोयं
विश्वे देवा हरिर्वसुवैरुणः । अजपादोऽहिरुभ्रुः पृथा
चेतीश्वरा भानाम्” इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मितदेव-
ताकत्वम् । तस्य च योगतारा “ज्येशाश्वणभैलाणां वार्ह-
म्यत्यस्य मध्यमा” इति सूर्यसि० उक्तेर्मध्यमा तारा ।
तत्र भवः अणो लुक् “लुक्त्तद्वितलुक्तीति” पा० स्त्रीपत्यस्य
लुक् । अनुराधस्तज्जाते त्रि० । नक्षत्रेण युक्तः काल
इत्यणस्तु लुप् “लुपि युक्तवद्गुक्तिवचनमिति” पा० अनु-
राधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्रत्यये तर्तायेति
भेदः । ए० दीर्घः । अनुराधापत्य ।

अनुरुद्ध त्रि० अनु+रुध-कर्मणि-क्त । अपेक्षिते ।

अनुरुध् त्रि० अनु+रुध-क्तिप् । अनुरोद्धरि अपेक्षके । कर्मणि
क्तिपि वेदे उपसर्गदोषः । अनुरुद्धे । “आलिप्तपूर्वास्वपरा
अनुरुद्धः ऋ० ३.५.५.५. “अनुरुद्धं अनुरुद्धमिति” भा० ।

अनुरूप अव्य० रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी० ।
रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाच्च । अर्गं आद्याच्च । तद्विति
त्रि० । “अथानुरूपमिनिवेशतोपिणोति” एसा० ।
“मत्यानुरूपा सर्वस्य अज्ञा भवति भारत” गीता ।
हादशाहसाध्ये यागे वृद्धिष्यमानगतानां लयाणां लचानां
मध्ये मध्यमे तच्चे । “स्तोत्रियानुरूपो लक्षो भवतः उप-
खलस्तवा भवन्ति तत्र उत्तमः पथ्यां” इति ता० ब्रा० ।
प्राकृतानां वृद्धिष्यमानगतानां लयाणां लचानां स्तोत्रियः,
अनुरूपः, पथ्यांयेति त्रीणि नामानीति भा० ।

अनुरोध पु० अनु+रुध-घञ् । अनुसरणे, आराध्यादेरिष्ट-
सत्यादनेच्छायाच्च । “मिदस्यानुरोधेन द्विपिधं ऋतमाम-
नमिति” “नानुरोधोऽस्म्यनध्याये” इति च मनुः ।

अनुरोधिन् त्रि० अनु+रुध-णिनि । अपेक्षके । स्त्रियां ङीप् ।
“पतिभ्रतानां समयानुरोधिनति” रामा० । [भाषणे ।

अनुरोधाप पु० अनुरोध्यायां यारवारं लभ्यते लप-घञ् । सुह-
अनुरुम्पित त्रि० अनु+लिप-क्त । गन्धादिना कृतारुलेपे

“वन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोगीरपतकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या
हरिरिष्टं प्रमञ्चतीति” पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप-भावे घञ् । चन्दनादिमर्द्दने ।

करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-खुल् । चन्दना-
दिभिः खदेहृदेवाञ्जादानुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः
धर्थं महिष्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्वर्थं ति० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप-भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्द्दने
“धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति” पुरा० ।
करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित ति० अनु+लिप-णिच्-कर्मणि क्त । “अनुलिप्रीकृते

अनुलेपिन् ति० अनुलिप्सति अनु+लिप-णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे ।

“अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्गान् जपेद्बुध इति तन्त्र०

“तत्र प्रतिलोममालिभ्योऽनुलोममिति” सुश्रुतम् अनु

गतः लोम आनुक्यम् रोम वा प्रा०स० । आनु-

क्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च ति० “सवर्णांसु पुत्राः सवर्णा

भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णा” इति विष्णुस० अनुलोमं

कृतं ज्ञेयं प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च ।

“अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय” इति ।

अनुलोमज पु० स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन-ड ।

परिणीतस्त्रियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उतुल्लेभ्यो वर्णेभ्यो

जाते मूर्द्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णं । अनुलोमजाश्च “विप्रान्-

ड्वावसिक्तौ हि क्षत्रियायां, त्रिगः स्त्रियाम् । अस्वघः, शूद्रां

निषादजातिः पारशयोऽपि वा” वैश्याशूद्रोस्तु राज-

न्वात्, माहिष्योपौ तुतौ स्मृतौ, वैश्यान्तु करणः शूद्रां,

विद्यास्त्रेष विधिः स्मृत” इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्म पु० स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म

यस्य । अनुलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ । स्त्रियां डाप् ।

“अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभवा अपीति” काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र

भवः परिसुखा० ज्ञ् । आनुवंश्यस्तत्र भवे ति० ।

अनुवक्त्र ति० अनुवक्ति गुरुसखात् श्रुत्या तदनुकूपं वदति अनु

+वच्-लच् । गुरुसखोच्चारितानुरूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्त्र ति० अनुक्रमेण वक्त्रः । अतिवक्त्रे “यस्य वक्रानु-

वक्रापहा” इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च पहाणाम्

“अतिवक्रा नगादग” इति सूत्र्याक्रान्तराश्रयेनेत्या सप्राद-

मस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने

“तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन” इति “विश्व-

होत्रेऽनुवचनमिति” च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय ।

“शक्राङ्गात् पञ्चभिः शेषात् ममाद्यादिषु वत्सराः । सस्य-

रीदानुपूर्व्याश्च तयोदापूर्व्यका मता” इत्युक्ते वत्सरभेदे ।

“संवसरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्यं

तथा दानं यथानाञ्च द्विजोत्तम ! । इदापूर्व्यं च वस्त्राणां

धान्यानाञ्चानुपूर्व्यके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महा-

फलमिति” विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत्-ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याक-

रणादौ पूर्व्वस्त्रत्वश्रुतशब्दस्योत्तरस्त्रत्वान्वयार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् ति० अनु+वृत्-णिनि । पाञ्चज्ञामिनि अनुयार्थिनि

च स्त्रियां ङीप् । “सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी”

इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनृच्यते अनु+वच्-घञ् कृत्वम् । गानश्रुत्ये

ऋग्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शस्तनाम्ना ख्याते वेदांगे ।

“अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् ललेति” कात्या०

१४.५.२६, “चतुःकाण्डकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति”

वेदटीपः । “अध्यायानुशाक्योर्नुक्” पा० विमुक्तशब्दो-

ऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैसृक्तो विमुक्तो वा अध्यायः

अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच्-गण्यत् कृत्वम् । ऋत्विग्भेदः

प्रशास्ता तस्याद्यायां देवताज्ञानसाधने ऋचि । “पुरोऽनु-

वाक्या याज्या वेति” यजु० “द्वे ऋचौ सुराप्यहाणार्थे

याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, सुतमिवेति याज्येति”

वेदटीपः । “पुरोऽनुवाक्या याज्या च शस्येवेति”

ह०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रसृज्यन्ते

ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाकोलुच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच्-णिच्-क्लिप् । अनु-

वाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच्-णिच्-ल्युट् । अध्यापने । तत्रयो-

जनमस्य अनुप्रव० ङ् । अनुवाचनीयः अध्यापके ति० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् गुर्वादिदेश-

गन्तरि वायौ ‘प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सञ्जेति”

मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद्-घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण

कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दक्षा जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्व-
भावं तत्र विधेयम् । तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्वात्पुत्रग्राम्
अनुवादः पूर्वस्येति का० ४, २, १८, “य इच्छोत्यनेन वाक्येन
पौर्णमास्याममावस्यायां वा विक्रतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च
प्रकृतितः प्राप्तेभ्य अतः कारणात् य इच्छोत्यनुवाद इति
तद्ग्रा० । अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः
गुणानुवादश्चेति । तत्र सदेव सौम्येदमप आसीदित्यादौ भूता-
र्थानुवादः । “वायुर्वैजिपिडा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवादः ।
वायव्यं श्वेतं ऋगनालभतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः
स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम् । अग्निहोत्रं जुहोतीति
प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रष्टुं दक्षा जुहो-
तीत्यादि गुणानुवादः । एवमन्यत्वात्पुत्राहार्याणि । अनु-
क्षणकथने । “क उत्तमः श्लोकगुणानुवादात् पुमान् विर-
ज्येत विना परगुणानुवादात्” भाग० । “सिद्धोपदेशे च “अनुवादे
चरणानामिति” पा० । “सिद्धोपदेशे” इति सि० कां० ।
अनुवादेकं त्रि० अनुवदति अनु+वद-खुल् । अनुवादकारके
अनुवदनशीले च ।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद-णिनि । अनुवादका-
रके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिन् च स्त्रियां ङीप् ।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद-ग्यत् । उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चि-
द्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये । “अनुवाद्यमनुक्त्वा न विधेयसुदं-
रयेदिति वृद्धाः तथा च । पर्वतो वज्रमानित्वेन प्रयोक्तव्यं न
वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेया
विमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा “न्यकारो हृत्प्रय-
मेव मे यदरथः” इति वाक्ये अयमेव न्यकार इति प्रयोक्तव्ये
तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम् । अतएव “वृद्धिरादेच्”
इति पा० सूत्रे आदेच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धिविधेय-
त्वेन पूर्वनिर्वेशवश्याम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन
प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा “पूर्वोच्चारितः” संज्ञी
परोच्चारितः संज्ञेत्यादिषु “एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं
शब्दत्वात् । साङ्गलिक आचार्यो मङ्गतः शास्त्रौषस्य मङ्गलार्थं
वृद्धिशब्दादितः प्रयुक्ते । मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे
वीरपुरुषकारिण च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च
वृद्धियुक्ता यथा स्थिरित्यनेन” । “साङ्गलिको मङ्गल-
प्रयोजनः । मङ्गतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौ-
षस्येत्युक्तम् । मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोत-
प्रयोजनञ्चोक्तम् । प्रथमे विसृतानि भवन्ति तेन समाप्ति-
रथोक्तिप्रति” भा० उद्यो० ।

अनुवासन न० अनु+वास-भौरभ्ये ल्युट् । धूपादिभिः सुर-
भीकरणे, वैद्यौकोक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्मणि च । “विधा
वस्तिः परिज्ञेयो निरुह्यानुवासनम् । कषायादीर्निरुहः
स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्” इति वैद्यकम् । अनुवसति,
अनुवासरं दौयते पा० ४ । सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्वये पु० ।
तत्र यथाप्रमाणगुणवहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवा-
सनः पादावकटः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा
दौयत इत्यनुवासनः । तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रापर-
कटोऽपरिहार्यो मात्रावस्तिरिति” । “निरुहः शोधनो
लेखी स्नेहो हृहृणो मतः । निरुहशोधितान् मार्गान्
सस्यक् स्नेहोऽनुगच्छति । अपेतसर्वदोषास्तु माद्धोष्य
वहृञ्जनम् । सर्वदोषहरयामौ शरीरस्य च जीवनः ।
तस्माद्भि भृङ्गदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते” इति । “तलो-
न्नाटभयगोक्तपिपामारोचकाजीर्णाशपाण्डुरोगश्रममदमृच्छा
च्छर्दि-कृष-मेहोदर-स्थौल्यन्वासकासकण्ठगोषगोकोपसृष्ट-
जतन्त्रोणवत्तुक्तिमासगर्भिणी दुर्बलाग्नुत्सृष्टा बालवृद्धौ
च वातरोगाद्भते जीणा नानुवासा नास्थापयितव्या उदरी
च प्रमेहो च कृषी स्थूलश्च मानवः । अमाध्यता विकाराणां
स्यादिपामनुवासानात्” इति च सुश्रुतम् । अत्रादिवस्ति-
चर्म्मचनवस्त्वादिनिर्मितेन (पिच्छारोति) त्रिसङ्ख्येण
धातुवैषम्यदोषनागाय निङ्गहारेण योनिहारेण वा टोय-
मानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।
अधिकं वस्तिकर्मण्ये वक्ष्यते । अनुवासनं प्रयोजनमस्य
अनुप्रवच० क् । अनुवासनीयः अनुवासनहेतौ त्रि० ।

अनुवामित त्रि० अनु वास क्त । सुरगोक्तते, वस्तिकर्मणा
विक्रमिति च ।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस-कर्मणि यत् । सुरभीकार्ये वस्ति-
कर्मणा चिकित्से च । “अवश्वं स्थापनीयाश्च नानु-
वासा कथञ्चनेति” सुश्रुतम् ।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा-णिनि ।
पश्चाद्विधायिन्, अनुगतं च । “गुणानां तदप्यव्यति-
रेकानुविधायित्वमिति” सा० ८० ।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध-क्त । संसृष्टे । “न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते । अनुविद्ध इत्यर्थो हि
मयः शब्देन भासते” इति वाक्यप० । “कोटानुविद्धरत्ना-
दिमाधारण्येन काव्यता । दृष्टेष्वपि मता यत्र रमाद्यनुगमः
स्युट्” इति सा० ८० । [वावन्त्याविति” भा० भी० प० ।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे “विन्ध्यानुविन्ध्यः-

अनुष्टुप् ति० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+ष्ट-किप् । पश्चा-
द्वर्त्तिनि पश्चाद्भाविनि अनुगते च “अनुष्टदस्यनुष्टते” इति
ता० ब्रा० ।

अनुष्टुप् ति० अनु+ष्टत ऋ । अनुगते, पूर्वसूत्रादपरसूत्रे
आकाङ्क्षापूर्णाथम् अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण उक्तताप्राप्ते
क्रमशः यत्तुलाकारे । अनुगतो षत्तं शलम् अत्या० स० ।
गोलानुगते ति० ।

अनुष्टुप्ति स्त्री अनु+ष्टत-क्तिन् । अन्सरणे, सेवने,
पूर्वसूत्रादुत्तरसूत्रे आकाङ्क्षापूर्णाथमनुसरणे च । “कृषी
दक्षिवाणिञ्च गुल्कशालानुष्टितिभः कतोपकारादाप्तञ्च
राजसं समुदाहृतमिति” नारदः । “अनुष्टुप्तिः सेवेति”
रघु० । “अनुष्टुप्तिं भुवं तेऽद्य कृषिन्यन्यमहीष्टतामिति”
देशी० तत्सन्त्वे तत्सन्त्वरूपे अन्वये, समन्वये च । एवं
व्याहृत्यनुष्टुप्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमिति का०
उप० भा० । “जन्माद्यस्य यतोऽन्ययादिति” भागव० । “अन्व-
शब्देनानुष्टुप्तिरिति” शीघरः नह्यवचुद्धस्वभावा भिषजः
स्वस्थानुष्टुप्तिं रोगनिप्रहणञ्च कर्तुं समर्था इति सुश्रुतम्
“यामां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुष्टुप्तिः परेति”
मा० द० । दोषः दोषा च तदनुष्टुप्तिः सेवा अनुसरण-
ञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध-घञ् । संसर्गे । “नहि क्रीटानुवेधा-
दयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीमांसा” इति मा० द० ।

अनुवेल्ल न० वीष्णार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुज्ञये “इति स
पृच्छत्यनुवेल्लमाहृत” इति रघुः । अर्थआदि० अस्यर्थे
अच् । तदृष्टौ ति० ।

अनुवेक्षित न० अनु+वेक्ष-क्त् । सुश्रुतोक्ते ब्रणलेपनबन्धभेदे ।
बन्धाश्च “कोशदासस्तिक्कानुवेक्षितप्रतोलोमण्डलस्यगिका
यमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोपणा पञ्चाङ्गी चेति चतु-
र्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाहृतयः प्रायेण व्या-
ख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेक्षितं
तु शास्त्रासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेग पु० अनु+विग-घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य
त्रिवाहे “यनीयमोऽनुवेगो हि ज्येष्ठस्य विधिनोपक” इति
भार० ।

अनुवेश्य ति० अनुक्रमेण वेगमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवा-
सिनि । “प्रातिवेश्याननुवेश्यो च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति
मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृह्णासीति कुल्लू० ।

अनुय ति० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये-क् । अनुगतं

ततो देशा अनुव्यसिवासुः का० १,२,५, अनुव्यस् अनु-
गमनं न्यग्भूतं “प्राप्ता इव बभूवुरिति” तद्व्या० ।

अनुव्याख्यान त० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा० स० । मन्वा-
दीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने । [कथने च ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ-घञ् । अनुवादे, मङ्ग-
अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्र-
जनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्यन्तानुवाचनम्
तथैवोपमाविधया वर्णितं नैषधे “वनान्तपर्यन्तसुपेय
सस्यं हं क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्थैकूपथे । न्यवर्त्तिः दृष्टिप्रकरैः
पुरीकसामनुव्रजद्वन्द्वुपमाजबन्धुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज-क्यप् । अनुसरणादिक्रमे सेवने ।
“अत्राह्वणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च
गुण्युषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत ति० अनुकूलं व्रतं कर्म यस्य । अनुकूलकर्मयुक्ते ।
“अनुव्रताय रन्धयन्नप्रतार्येति ऋ० १,५,६, अनुव्रताय
अनुकूलकर्म्येणे इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुशतिकादि न० ईव० पाणिनीयगणपाठोक्ते जिते षिति
किति च तद्विधे परे द्विपदयोः राद्यचोर्द्विनिमिचीभूते
शब्दममूहे, सच गणः । अनुशतिक, अनुहोड, अनु-
संवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहय, अस्यहय,
अस्यहेति, बध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कर्-
पञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्व-
पुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् घञि)
हृत्वनङ्, आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभत्,
अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु० अनु+शीङ्-अच् । अत्यन्तहेपे, पश्चात्तापे, पूर्ववैरे
च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते ति० ।
तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यः परणं क्रेता न बद्ध मन्वते । क्रीतानुशय
इत्येतद्विवादपदमुच्यते” । तत्र च यस्मिन्नहनि परणं
क्रीतन्स्मिन्नेवाङ्गितदविकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् ।
“क्रीत्वा मूल्येन यत् परणं दुःक्रीतं मन्वते क्रयी । विक्रेतः
प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाङ्गितविलतमिति” । द्वितीयादिदिने तु
प्रत्यर्पणे विभोपसो नैवोक्तः । “द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता
मूल्यात्त्विंशंशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः
क्रेतुरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
एतच्च वीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् ।
वीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चमप्राहमासत्राहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्ती
दोह्यपुंसं परीक्षणम्” । वीजं व्रीह्यादित्रैजम् । अयो
लोहम् । वाह्यो बलीवर्हादिः । रत्नं सुक्ताप्रवालादि ।
स्त्रो दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां
बीजादीनां यथाक्रमेण दगाहाटिकः परीक्षाकालो
विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यस्यगुणवृद्ध्यानु-
गयो भवति तदा दगाहाह्यन्तर एव क्रयनिर्दिष्टः । न
पुनरुर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मन, वचनम् । “क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चित् यद्येहानुगयो भवेत् । सोऽनर्दशाहात्
तद्दृष्ट्वं दद्याच्च वाददो वेति” । तदुक्तलोहादिव्यति-
रिक्तोपभोगादिविनश्वरगृहजेत्यनगयनामनादिविषयम् ।
सर्वं ज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितं
पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रमे न प्रत्य-
र्पणीयम् तदुक्तम् । “क्रीता पण्यं परीक्षितं प्राक् स्वयं
गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुन-
रिति” मित्ता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा
कृतस्य वस्तुनः, असमोचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुगय
इति बोध्यम् । “भुक्तकर्मणोऽनुगये च “कृतात्येऽनुगय-
वान् हृष्टभृतिभ्यां यथेतमनेवमिति” शा० सू० स्वर्गार्थ-
कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुगयो नाम भाण्डानु-
मारिन्ने ह्येत् यथा हि स्नेहभाण्डं विरच्यमानं न सर्वा-
त्मना विरच्यते भाण्डानुसार्ये कश्चित् स्नेहगोषोऽवतिःते
तथानुगयोऽपीति” भा० । “तत्र हृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः
सा हि सानुगयानामेवावरोहं दर्शयति यथा “तत्र हृष्ट
रमणोऽयचरणा अभ्यासो ह्येत् रमणीयां योनिमापद्योरन्
ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य हृष्ट
कप्यचरणा अभ्यासो ह्येत् कप्यं योनिमापद्योरन् श्र-
योनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्दे
नानुगयः (शेषः) कृच्यते । हृष्टस्यायं जन्मनैव प्राणुञ्जाव-
चरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वात्मभावात् अनु-
गयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्ययाययोः सुकृतदुष्कृतहेतु-
कत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगतमत्वादिति च शा०भा० ।
अनुशयाना स्ती अनु+शीङ्-शानच् । परकीयनायिकाभेदे ।
तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकृत्तरि लि० ।
अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्-इति । यावत्परमकार्यं चन्द्रलोके
स्थित्वा सावगेषे एव कर्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमि-
लोके जन्मपङ्कगायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे । ‘यो यो ह्यज्ञमात्त
अनुशयिभिः तदंशेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संश्लिष्ट-

रेतःसिगिति” आ०भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्याः पूर्व-
सम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगा-
कृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते लि० । उपरस्य
अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रवृत्तेः स्यागः कृतावप्युक्तः ।
“अजामेकां लोहितगळकृष्णां बद्धीः प्रजाः स्रजमानां
सरूपाः । अजोहेको जपमाणोऽनुशये जरात्येभं भुक्त-
भोगामजोऽन्य इति “यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्रः
कुलायं यथेति” भाग० ।

अनुशयी स्ती अनुशयते पश्चात्तापतेऽस्याम् । अनु+शीङ्
अधिकरणे अच् गौरा० डीप् । पादरोगभेदे, ‘हरेदनु-
शयीं वैद्यः क्रियया स्नेहाविश्रुतेरिति” भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशरणाति अनु+शृ कृत्तरि अच् । राजसे ।

अनुशामन न० अनुशयते याथार्थ्येन निरूपयते अनु+शाम
भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च ।
“अथे देये प्रतिज्ञाते पक्षकं शतमर्हति । अपक्षते तद्वि-
गुणं तन्मनोरनुशामनमिति” मनुः अनुशामनविरोधादिति
लडाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा “अथ
शब्दानुशामनम्” । “अनुशयिष्यन्तेऽसाभुशब्देभ्यो विविच्य
बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युङ्गन्तया शास्त्रपदेन सामानाधि-
करणमिति भाष्यप्रदीपोद्गीतः । “अथशब्दानुशामनं
नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्” । “अथ योगा-
नुशामनमिति” पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशयिष्यन्तेऽनेन तादृशं
शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दासाधारण्यं
त्यात्तात्वम् “नामलिङ्गानुशामनमित्यमरः” अनुशास्त्रं
धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महा
भारतान्तर्गतानुशामनपर्यायः ।

अनुशासित लि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति
अनु+शास हृच् । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां डीप् ।
श्रीशा०हन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे लि० स्त्रियां डीप् ।
अनुशासिन् लि० अनु+शास णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दगड
यितरि च ‘पपस्ते नानुशासी राजेति” विक्र० ।

अनुशिश्रु लि० अनु+शास कर्मणि क्त । कृतानुशामने, यस्य
हितोपदेशः क्रियते तस्मिन् दर्शयते च ।

अनुशीत अव्य० शिति विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परि-
सृष्टा० भवादी ज्ञा । आनुशीत्यः तद्वदादौ लि० ।

अनुशीलन न० अनुशरणं शीलनं टा०स० । सतताभ्यामे
अनलगाचरणे “आनुश्रुत्येन लपणानुशीलनं भक्तिरु-
भेति” भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्तनस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशीक पु० अनु+शुच-घञ् । पश्चाच्छ्लोके अनुशोचने ।
अनुशोचन न० अनु+शुच-ल्युट् । अनुशोके । “इष्टं दत्तम-
धीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । स्नाषानुशोचनाभ्यां च भग्न-
तेजो विभिद्यते” इति शु०त० देवलः । अनुशोचनं धन-
व्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः । स्वार्थे णिचि शुच् ।
अनुशोचमा तत्त्वार्थे स्त्री ।

अनुशोचनोय लि० अनुशुच्यते अनु+शुच-कर्मणि अनी-
यर् । अनुशोचमाहं यस्यदृश्य शोक क्रियते तस्मिन् ।

अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच-भावे क्त उदुपधत्वात् वा न
किचम् । अनुशोचने । अनुशोचितमारम्भः आरम्भाद्ये
क्त वा गुणः । कृतशोचनारम्भे लि० ।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक-कर्मणि अच् ।
महाघ्नते गेवे सामभेदे, “श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः,
अनुश्लोकेन पश्चादिति” ता०त्रा० । तच्च वेगानयन्ये
११, २ प्रपा० आद्यम् साम । [नुष्का] इति सि०कौ० ।

अनुषक्त लि० अनु+सन्ज-क्त । संलग्ने । “येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+सन्ज-घञ् । दयायां दयया हि अन्यदुःखे-
नान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम् । प्रसङ्गे, प्रसङ्गश्च अन्योद्देशेन
प्रसङ्गस्य तद्दानरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा “विप्रवध-
प्रायश्चित्तेन तद्दानरीयकविधया अथगोरदण्डनिपातन-
प्रायश्चित्तसिद्धिः । “जयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रव-
क्षते । अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्य-
क्रियां तथाचान्ये ष्टनुषङ्गफलं स्तुतिमिति” प्रा०त०
आप०सू० । अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः । एकत्र
वाक्ये स्तुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे । यथा
“नित्यक्रियां तथा चान्ये” इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य
मन्वते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम् । तथा पञ्चा-
वयवव्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति पदस्य नि-
गमनकाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम् । यथा वज्रव्याधो धूमो
धमायांशायमिति उपनयवाक्यस्यस्य अयमिति शब्दस्य
तस्माद्वाङ्मनानिति वाक्येऽन्वयेन अयं वज्रमनानिति बोधः ।
अतएव शास्त्रकारैः पूर्व्वत् स्तुतशब्दस्योत्तरत्वानुकर्षणबोध-
नाय एतत्पदमनुषङ्गनीयमित्युक्तम् ।

अनुषङ्गिन् लि० अनुषङ्गं सजते अनु+सन्ज षिनुण् ।
अनुषङ्गं प्रसङ्गे । “सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वैवानुषङ्गणः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरतरं विद्याद्वासनमात्मन” इति मनुः ।
अनुषङ्गणः प्रायेणावस्थितस्येति” कृष्ण० । व्यापके च ।
“विभूतानुषङ्ग भयमेति जन इति “किरा० विभूतायाः

प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति” तट्टीकायां मल्लिनाथः ।
अनुषङ् अय्य० अनु+सन्ज-क्लिप् । आनुपूर्व्वौ । खरादेरा-
कृतिगणत्वादयं तद्गणोयः” इति मनो० । ष्ट० दीर्घः ।
आनुषङ्गत्वार्थे अय्य० ।

अनुषिक्त लि० अनु+सिच-क्त । सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च ।

अनुषेचन न० अनु+सिच-भावे ल्युट् । अनुषेचसेचने,
पश्चात्सेचने च ।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु-क्तिन् । अनुक्रमेण स्तुतौ “यः पूर्व्व्या-
मनुष्टुतिभीषे इति ऋ० ८, ६८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण
क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम् ।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ईव० । “आद्यः पञ्चाक्षरः” पादः उत्तरे-
ऽष्टाक्षरास्तयः अनुष्टुब्गर्भैव शोषिण्कृत्स्नलक्षणं छन्दो-
भेदे । “अद्यः पञ्चकृत्स्नोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा” इति का०शर्मा०

अनुषण्ड अय्य० षण्डः पञ्चमसृष्टस्तत्र विभ० अव्ययी० ।
षण्डे इत्यर्थे । तत्र जातार्दि कच्छार्दि० षण् । आनु-
षण्डस्तज्जाते लि० ।

अनुष्टुम् स्त्री अनु+स्तुन्भ-क्लिप् पत्वम् । सरस्वत्याम्, अष्टा-
क्षरपादके, छन्दोभेदे वाचि च । अनुष्टुप्कृन्द इति य०
१५, ५, “अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्” वागेव
संस्तुप् कृन्दः “वागनुष्टुप् कृन्द” इति श्रुतेरिति” वेददी० ।
“अनुष्टोभनादनुष्टुविति” ब्राह्मणे निरुक्तिः । “गायत्र्याणि-
गनुष्टुप् चेति वृत्तः । अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथञ्चिद-
अष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसिद्धिवेशयुक्ताक्षरकं कृन्दश्च ।
तत्र जातेः २५ ई भेदाः । “पञ्चमं लघु सञ्चितं सप्तमं द्विचतु-
र्थयोः । गुरु षष्ठं पादानां शेषेष्वप्यसो मत” इति
छन्दोमञ्जरीकृतलक्षणं द्वितीयम् । तस्य च पञ्चमलघुत्वं
व्यभिचरति च “यियजसाशोनाहृत” इति माघः । तस्य
च माताष्टरूपत्वं यथा ‘प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येत-
द्वक्तलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुविति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृतंति
छन्दोम० । अतएव वृत्तरत्नाकरे “वृत्तं नाद्यान्नसौ स्या-
मद्देश्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति” वृत्तनामतोक्ता । सर्व्वेष्ट-
तस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे “वितान-
माभ्यां यदन्यदिति” आभ्यां समानिकाप्रभाषिका-
भ्यामन्यत् सर्व्वमित्यर्थः । “अथ छन्दोसि गायत्र्याणिगनु-
ष्टुवृष्टहतीपङ्क्तिवृत्तित्याद्युपक्रमस्य चतुर्विधत्वरदीनि
चतुरत्तराणि, जनाधिकेनकेन निचृद्भूरिजौ, द्वाभ्यां वि-
राट्स्वराजौ, पादपूरणाथं तु चिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात्
व्यूहेदिति “अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पादश्च” इति

हतीयमनुष्टुबिति" च कात्या० सर्वानुक्र० "शुचिमनु-
ष्णिहा प्राणमनुष्टुभेति" यज० ।

अनुष्टुप् लि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था-क षत्वम् । अनु-
क्रमेण स्यात्तरि 'ह्रिता विश्वा अनुष्टा प्रवशेषु जिघ्रते
इति ऋ० १,५,४,१०, अनुष्टाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति
भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्टाट् लि० अनु+स्था-ट् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि
'गात्रदेशित फलमनुष्टातरीति" न्यायशाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था-भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्त्तारि-
दिकरणे । अनन्वलाभादिक्रममिधाय "एतच्चतुर्विधं विद्यात्
पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं शस्यक् कुर्यादत-
न्वित" इति मनुराह ऋ "उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्" गृ० ।

अनुष्ठित लि० अनु+स्था-कर्म्मणि क्त । विधानेन कृते
धर्मकार्योदो "अस्माभिर्भयेदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति"
भा० व०प० ।

अनुष्ठु अच्य० अनु+स्था कृ । सम्यगिद्यथे "पार्थिवानास्त्वत्तु
प्रासासद्दिदधावतुष्टु इति ऋ० १,६,५,३, अनुष्ठु इत्येतद-
व्ययं सत्यकसमानार्थं सुवृ, यथेति भा० ।

अनुष्ठेय लि० अनु+स्था-कर्म्मणि यत् । विधेये । "अस्माभि-
र्यनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति" भा० व०प० ।

अनुष्ण लि० न उष्णः न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे
'अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तोषेन धर्मविदिति" मनुः ।
न उष्णः विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि
शीतवाधाभावेऽपि शीतवाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि
जड इव भवति दन्तस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-
करणाव अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-
ष्णता । अत्र कारिण्यर्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले
न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० "अनुष्णशीतपाकजं"
इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीमभोरणयोः,
तयोरुष्ण शोषलञ्चित्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णागु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अक्ष्य । चन्द्रे
अनुष्णाकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णावलिङ्गिता स्त्री अनुष्णा शीतला वल्ग्विव इत्यर्थे कनि
टापि अत्र इत्त्वम् । नीलदूर्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अच्य० संवत्सरे विभक्त० कीष्वायां वा अव्ययो० ।
वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ्, अनुशतिका०
उभयपददृष्टिः । अनुसंवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे लि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ-ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने ।

अनुसंवरणाय हितम् ठण् अनुशतिका० द्विपददृष्टिः ।
अनुसंवरणिकः तद्गवादो लि० ।

अनुसंहित लि० अनु+सम्+धा-कर्म्मणि क्त । कृतानुसन्धाने
यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां
विभ० अव्ययो० । संहितायामित्यर्थे । 'अर्थेके प्राङ्ङर
सुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अपिच्छेदधारायाम्
"अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वमिति" माधः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ् ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च
अनुसन्ध्ये लि० अनु+सम्+धा कर्म्मणि अहंकार्ये वा यत् ।
अनुसन्धात् योस्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ-ट् स्त्रियां
ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ ल्युट् । अनुगमने, सङ्गीकरणे च ।

अनुसवन अच्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययो० । सवनस्य (सानस्य)
पश्चात् सवने, "अनुसवनमेनमालभेरिति का० २५, १३,
२६, एनं च्वराद्यभिभूतं दीकितं सर्वे कर्त्तव्यजः सवनांशेषु
सुशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अच्य० साये विभ० अव्ययो० । सायाङ् इत्यर्थे
तत्रभवः पारिचुखा० ज्ञ । आनुसायः तत्रभवे लि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ-घञ् । अनुसरणे, "धर्ममास्तानु
सारेण क्रोधलोभविजितः" इति या० ऋतिः । "कृतानु-
सारादधिकं व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति" मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ । शिन्-त्यच् सारणा अनुगम्य सारणा
चालना । अनुधाने, अपसारणायाम्, भा० त्रिंशत्तोरुपावने
हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणास्तेष्वम् "तस्मात्
पलायमानानां त्रय्यांश्चाख्यनु सारणाम्" भा० गा०प० ।

अनुसारिन् लि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ शिनि ।
अनुगन्तरि । "कृष्णसारे ददृशुस्तुस्वयि चाधिज्यकार्मुके ।
सृगानुसारिणं साज्जान् पश्यामां पिनार्किन" इति प्रा० ।
"यदा यदा सतां ज्ञानिर्वेदमागानुसारिणांमिति" पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सृ-क्यप् । शङ्खलासञ्चरि-
भेदे शङ्ख० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कला
नरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कलटायां स्त्रियां, स्त्री ।
तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याणादि० टक् इवङ् च ।
आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज-क्तिन् । अनुसृजने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्तिच् । प्रत्यत्पञ्चमवी स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याण्यादि० टक् इन्ङ् च । आनुस्मृष्टिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुमेविन् त्रि० अनुत्तणं सेवते अनु+मेव-णिनि स्त्रियां ङीप् । सततसेविनि “क्रूरकर्म्मामुसेविनीमिति” रामा० ।

अनुस्तरणं त्रि० अनुस्तोर्यते अनु+स्त-करणे ल्युट् । आच्छादने चम्पादी स्त्रियां ङीप् । “अनुस्तरयथा वपामुत्खिदा गिरोमुखं प्रच्छादयेदिति” ता० ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । “अनुस्तरणो गामजां वैकवर्षां ऋणामेके सव्ये वाहौ बभूवेति” श्रुतिः । “सेय गौः स्मृतं दीक्षितमनुस्मृतत्वाङ्गिसित्वाच्चातुस्तरणीत्युच्यते” इति तच्चरुत्तब्राह्मणम् । अनु-नीर्यते वैतरणी नदी अनया अनु+हृ-करणे ल्युट् ष्ट० सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । “तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुत्तरणी क्रियते इति” श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ-क्तिन् । अनु रूपचिन्ने आलम्बन-सङ्गतया चिन्ने “अनुस्मृतेर्वादिरिति” शा० सू० । प्रादेश-मात्रत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रपत्यवत्त्वाय । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरराचार्योपन्यते इति भा० । “प्रादेशमात्रोऽह्यपरोऽपि दृष्ट इत्यादी श्रुत्यौ प्रादेशमात्र-अवयमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्सात्पर्यम् ।

अनुस्यन् त्रि० अनु+सिन्-क्त ऊट् । प्रथिते, सततसंभवे च । ‘स्रुस्त्ववत् सञ्ज्ञानुस्यूतेति’ ति० त० रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ-घञ् । अनुसन्धाने ‘अनुसमाहृतोत्यस्थानुसम्भत्ते’ इति भाष्ये व्याख्यान-रुपात्तम् ।

अनुस्वार पु० अन् अत्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णा-यव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्यमाणे विन्दुरेखया व्यञ्जमानेऽनुनासिके वर्षाभेदे । “अनुस्वारो विसर्गश्चेत्यपक्रस्य “आश्रयस्थानभागिन” इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गो च दीर्घश्चैव गुरुभवेत् कन्दोम० । “अनुस्वारो विसर्गश्च +ऊ०पौ चापि परान्प्रितो । अयोगवाद्वा विज्ञेया आश्रयस्थान-भागिन” इति गिन्ना ।

अनुहरण न० अनु+हृ ल्युट् । देशभाषाचेष्टादिना सट्शी-करणे, सादृश्यधर्माधिकरणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ-घञ् । अनुकरणे पञ्चाङ्गणे च ।

अनुहार्य त्रि० अनु+हृ-गल्त् । सट्शीकार्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ-क्त । अनुहृते सट्शीकृते ।

अनुह्रीड त्रि० ह्रीडे विभक्त्य० अव्ययी० । ह्रीडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुशतिका० द्विपदद्विः । आनुह्रीडि-कः । ह्रीडभवे त्रि० ।

अनुक पु० अनु+उच-समवाये क त्रि० कुलम् । गतजन्मनि । सुशीले न० । यद्गुणाधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यद्गु-शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्मानूकस्य नापरमक्ययोरिति” शत० ३,८,३,२७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयन-साधने यज्ञिये इष्टकोपधायकपात्रभेदे न० । “अयुग्मागण-मध्यमानुके” इति कात्या० १६,७,२२ । अयुग्मो य इष्टका गणः तां मध्यमानुके उपधेया इति । “एका च” कात्या० १६,७,२३ । याचकैष्टका साधनूक एव । “अभितो युग्माः २४, अनुकमभितो युग्मा अर्द्धाङ्गिकया इति तद्ग्रा० । ‘साध्यमनूकं वक्त्रादिति’ एहत्संज्ञितोत्ते पुरुषलक्षणभेदे न० ।

अनुकाश पु० अनु+काश-घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहा-दिप्रकाशे “प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन वाङ्मृमिति” य० २५,२ “अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्येति” वेददीपः ।

अनुचान पु० अनु+वच कान त्रि० । शिक्षादिपटुङ्गसहित-वेदाध्ययनकारिणि, वेदार्यानुवचनसमर्थे च । “इदमच्युरनु-चानाः प्रीतिकृष्टकृतत्वच” इति कुमा० “सह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सञ्ज्ञान् वेदानधीत्य महामना अनु-चानमानी स्तव्य एयाय” छा० उप० । “बालाकिर्हान्-चानमना आशेति” छा० उ० ।

अनुच्य त्रि० अनुच्यते अनु+वच-क्यप् । अनुवाच्ये पाथे ‘पथादरय्येऽनुच्यमिति’ “विमुखेनारग्येऽनुच्यमिति” च का० १८,४२०,२४ ।

अनुठ त्रि० अनु+वह-क्त । अविवाहिते । “परिवेत्तानुजोऽनृदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहा”दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे-क्तिन् अभावे न० त० । गमनाभावे । “अस्तूनी अनृती हिरिशप्रःसत्वा” इति ऋ० ६,२६,६ । “अनूत्या अनागमनेनेति” भा० ।

अनूदिन् त्रि० अनु+वद-क्त । यस्य तुल्यार्थकभाषान्तरेणानु-वादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+यद-ल्यप् । अनुवादं कृत्यर्थे । अनु+वद-क्यप् । अनुच्ये अनुवादाहे ।

अनून त्रि० न जनः न० त० । परिपूर्णे, समये, अहीने च । “अनूपराजस्य गुणैरनुनामिति” रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिशिते । साधे कन् तत्त्वार्थे ।

अनूप लि० अनुगता आपो यत् ७३० अचमास० अतउत्त्वम् ।
जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं
वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्मिते नव एत्तय” इति
आङ्गि० त० आगलेयः । तत्स्थले सर्वदावाग्निनि महिषे
पु० । “बह्वम्बुर्बुद्धलस्य वातस्ये धामयान्वितः । देशो-
ऽनूप इति ख्याते” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे
देशभेदे पु० । “अनूपराजस्य गुणैरननामिति” रघुः ।

अनूपज न० अनूपे जलप्राये देशे जायते जन उ ७त० ।
(आदा) इति ख्याते आदके तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथा-
त्वम् । तत्स्थानजातमात्रे लि० ।

अनूप्य लि० अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे “शत्रु
आपो धन्वन्त्याः शमनः सन्वन्त्या” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूवन्ध्य लि० अनु+वन्ध-गत्यत् उपस० दीर्घः । वधार्थं वन्ध-
नीये यज्ञिये पशौ, “वशामनूवन्ध्यामालभेत” इति शत०
२०४, ७, १४, “अनुवन्ध्ययेदिति” आश्व० । [याजार्थं] ।

अनूयाज पु० अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-
अनूस् पु० न स्त अरु यस्य व० । सूर्य्यसारथौ विनताज्येष्ट
पुत्रे अरुणे । तस्य अर्पणे एव गर्भे माता अरुणस्य स्यो-
नादूरुपप्रथ्वङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा० आदिप० । यथा
“ततः पुत्रार्थिनी देवो व्रीडिता च तपस्विनी । अरुणं
विभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत् । पूर्वाङ्गं कायसम्पत्-
मितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंख्यः शशापेनामिति
श्रुतिः । योऽहमेवं जतो मातस्तया लोभपरीतया ।
शरीरेणासमयेण तस्माद्दासी भविष्यति । पञ्चवर्षशतान्यस्या
यथा विपद्भिर्से सृष्ट । एष च त्वां सुतो मातर्दामी-
त्वान्कोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं भासिवाण्डविभे-
दनात् । न करिष्यस्व नङ्गं वा व्यङ्गं वापि यमस्विनम् ।
प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं
बलमीषुन्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं भव्या ततः पुत्रो
विनतामनरोच्चगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये
सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति” । गतं
तिरस्त्रीनमनूरुसारथेरिति” भावः । [तत्कथाऽनुपदसक्ता ।

अनूसारथि पु० अनूसः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्य्य
अनूराध लि० अनु+राध-घञ् उपस० ङी० । अनुराधनीये
“इन्द्रं वयमनूराधं हवामहे” इति अथ० १६, १५, २ ।

अनूच पु० नास्ति अथस्तथा ऋक् यस्य अच् समासान्तः ।
ऋक्शूत्रे अनुपनीते बालके । “अनूचः ऋक्वावधेत्ये-
वेति” सि० कौ० । “यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनूचो

ऽफलः” मनुः । “अनूचः अनधीयान इति” वृत्त० ।
“अनूचो माणवक इति” रुग्धरोधम् । समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् कश्चित् न अच् । “तेन सहस्रं हि सहस्राणा-
मनूचां यत् भुञ्जते इति” तथाचचे हर्षिर्दक्ष्या न दाता
लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनूचे इति
विपक्षया सप्रभा, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः । अध्येतरी-
त्युक्ते “अनूक् सामेति” सि० कौ० । अजभावपक्षे विभा-
षया कप् । अनूक्तः ऋक्गन्धे लि० ।

अनूजु लि० न ऋजुः । शठे वक्त्रे कटिले च । “न पाणिपाद
चपलो न नेलचपलोऽनूजुः” इति मनुः । “या भ्रातृरथो
अनूजोऽर्णमिति” ऋ० ४, ३, १३ । “लभनात् पापावज्ज-
नूजु व्यथार्थस्यै यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया
नूजुदारिद्र्यशोकदेति” सुङ्गर्त्तच० । ऋजुमांगगाभी पक्षे
गतिः, अनूजुः वक्त्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनूण लि० न ऋणं यस्य । ऋणगन्धे । ऋणञ् अथश्रदेयम्
तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चाश्रयं
शोध्यं तदगोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्ते रूपपातकं भवति ।
अथश्रयोध्यत्वेन तत्संशयम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋण
शब्देन व्यक्तयते “जायमानो वै पुरुषस्तिभर्षणी-
र्षणो भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवभ्यः प्रजया
पितृभ्यः” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋणादीना-
ऋणगोधने अनूणो भवतीति ऋत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च
“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो भोजे निवेशयेदिति” ऋण-
गन्धस्यैव भोजार्थकारः । अतएव मनुषा “दशालाण्येकं धर्म-
मनुतिष्ठन् समाहितः । वेदानं विधिं ऋत्या मन्येदेत-
नूणो द्विज” इति अनूणस्यैव मन्याभोऽभिहितम् । “ज्येन
जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणां ऋणार्थं स
तस्मात् सर्वमर्हतीति” मनुः । “एष वा अनूणः यः पुत्रीति”
श्रुतिः । जतोपकारस्य पत्युपकारोऽपि वाशात्वेन स्वीक्रि-
यते । तदभिप्रायेणैव “प्रागैर्दशरथप्रीतेरनूणं कण्ठवर्निभि
रिति” रथो वर्णितम् ।

अनूणिन् लि० न ऋणी भित्वां ङीप् । ऋणिभिन्ने “दिवस्या
एमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनूणो चापरासो न
न वारिचर ! मोदते, इति भा० व० प० । “एकमयः
यस्तु गुरुः शिष्ये निबद्धयत् । श्रुण्व्यां नास्ति तः श्रुत्वं
यद्दत्त्वा सोऽनूणी भवेदिति” पु० ।

अनूत न० न ऋतम् । सत्यतिच्चे नि यामृते । “यदाहमभिद-
त्रोह यदा शेष उतान्तमिति” ऋ० २, २३, २२ । “श्रियश्च

नाम्नं त्रयं देव धर्मः मनातन" इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निर्दिष्टं तत्र सानुनृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा "यावतो ब्राह्मणान् यस्मिन् हलि साख्येऽन्तं वदन्ति" "एषामन्यतमे स्थाने यः साख्यमन्तं वदेदिति" च मनुः । "ये च पापकृतां लोका मन्हापातकानां तथा । अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातनाम् । स तान् मन्धानवाप्नोति यः साख्यमन्तं वदेदिति" या० । "ब्रह्मि साजन् ! यथातत्त्वं लस्वन्ने पितरस्तव । तव वाक्यमदीर्घवसुत्पतन्ति पतन्ति च ॥ नग्नो मुखः कपाली च भिक्षार्थं जुत्पिपासितः । अन्धगदुर्ले गच्छेद् यस्तु साख्यन्तं वदेत् ॥ पञ्च कन्यानृते हलि दग हलि गवानृते । शतमन्धानते हलि, सहस्रं पुरुषानृते ॥ वशि० स० । क्वचिद्विषये तदपवादः । "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साख्यन्तं वदेदिति" या० । "प्राणान्त्ये सन्धनापहारे विप्रस्य चार्थं हन्तं वदेत् । विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चान्तान्याहुरपातकानि भा० क० प० । कृषिकर्मणि न० भे० ।

अनृतकं त्वि० अनेते प्रकृतः क्तु । असत्यकयनरते "नुष्या अनृतकार्यं तिष्ये जयन्ति भारत" । भा० भी० प० ।

अनृतवादिन् त्वि० अनृतं वदति वद-णिनि । मिथ्यावादिनि अनृतं पु० न कृतः यथादिक्कालः । स्वस्वयोग्यवर्णनभिन्ने काले "तदा विद्यादानध्यायमन्तौ चाश्वदग्ने" इति मनुः । नास्ति कृतः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले । स्त्रीपुष्पविकाशसूच्ये काले पु० । "अन्तताटुकाले च मन्व-संस्कारकृत् पतिरिति" मनुः ।

अनृशंसं त्वि० न नृशंसः विरोधे न० त० । अहिंसे दयाली । तस्य भावः युवादि० अण्वानुशंसम्, ब्राह्मणा० व्यञ्जानुशंसञ्च दयायाम् ।

अनेकं त्वि० न एकः एकभिन्नतया उत्सर्गितः बहुवचनान्तरा । बहुसंख्यकेषु "अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा" मिति मनुः । "पतन्त्यनेके जलधरिवोर्मयः" इति माघः "अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहानिति" श्यामा-स्त्वोत्सवम् । एकशब्दस्य सर्वनामत्वेन नञ्प्रत्ययस्य तद्विच-वाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्वनामकार्यं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकत्वोत्थादि । एवञ्च एक-शब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाच-कत्वेऽपि न समाहारः । तेन अनेकराजन्यरथाश्चङ्कुल-मिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्चीति स्यात् । "यत्नानेकविधमान्त्ये तत्र स्थानत आन्तयं बलीय इति"

परिभा० सि० कौ० । "अनेकपिठकानान्तु पिठतो भाग-कल्पनेति" याज्ञ० । "अनेकवाङ्मदरवङ्गनेत्वमिति" "अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परं गतिमिति" च गीता नास्ति एकः "द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने" इतिवत् एकत्वं यत्वेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्तरापीष्यते । "अनेकमन्यपदार्थे" इति पा० सू० । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् "तथात्मकोऽप्यनेकश्चेति" याज्ञ० । "अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति" सा० का० । "एको-ऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे मङ्गलेऽप्ये संख्यायाञ्च प्रयुज्यते" इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तदुक्तार्थभिन्ने त्वि० । तत्र च संख्यान्वये एव बहुवचनान्तरान्त्यत्र यथेष्टेति मयो० । उत्करादि० भवार्थे च । अनेकीयः तद्वदे त्वि० । भावे द्रा० व्यञ्ज् । अनेकं बहुत्वे न० ।

अनेकजं पु० अनेकवारं जायते जन-इ वृत्तौ संख्यावाच-कस्य सुजर्थता । द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाशयाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनैकजत्वम् । पू० । बहुभ्यो जाते त्वि० ।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच् । बहुप्रकारे "अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैरिति" स्मृतिः । "तत्रैकस्यं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति" गीता ।

अनेकपं पु० अनेकाभ्यां सुखशुखलाभ्यां पिबति पा० क । द्विपे हस्तिनि । "मालवनायोऽप्यनेकानेकपयूष्मनाथः" द० क० ।

अनेकमूर्त्तिं पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नाना-विधा मूर्त्तयोऽस्य । परमेश्वरे "अनेकमूर्त्तिरव्यक्त" इति विष्णुसह० ।

अनेकरूपं पु० अनेकानि रूपाण्यस्य । बहुरूपे परमेश्वरे "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति" श्रुतौ तस्य बहुरूप-त्वोक्तेस्तथात्वम् । नानाविधरूपरूपमात्रे पटादौ त्वि० ।

अनेकलोचनं पु० अनेकानि लोचनानि यस्य । इन्द्रे, परमे-श्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपादिति" श्रुतौ अनेकवाङ्मदर-वङ्गनेत्वमिति" गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरणं न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्यका-नेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्यकसमतया क्रियन्ते यत्र । बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते "अथानेकवर्णसमीकरणं बीजम् । तत्र सूत्रं सार्द्धवृत्तयम् ।" "आद्यं वर्षं गोध-येदन्त्यपचादन्यान् रूपाण्यन्वतश्चाद्युभक्ते । पक्षेऽप्यन्वितश्चाद्य-वर्णान्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मतीनां बहुत्वे ॥ समीकृत-

चेदगमे तु ताभ्यस्तदन्ववर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्यो-
न्मितौ कट्टवर्णोन्मितौ ते भाज्यवर्णान्मानानि ॥ अन्ये-
ऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णान्मानानि परिकल्प्य
साध्यम् । विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि
मानमेवम् ॥ भूयः कार्यः कट्टकोऽन्यवर्णं तेनोत्यायो-
त्यापयेद्गुणमाणात् ॥ “इदमनेकवर्णसमीकरणं बीजं यतो-
दाहरणे हित्वाटयोऽव्यक्तरागयो भवन्ति तेषां यावत्ता-
वदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पञ्चाचार्यैः कल्पिताः
यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक,
चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शबलक,
श्यामलक, मेवका, इत्यादि । अथ वा काटान्तराणि
अथज्ञानां संज्ञाः अमङ्गराणि कल्प्याः । अतः प्राग्बुद्धे-
कालापवर्द्धिं कृत्वा गणनेन पक्षो समो कार्यो पक्षा वा
समाः कार्य्याः । ततः स्वतावतारोऽयं तयोः समयोऽनेकस्मात्
पनादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्ववर्णान् कृपाणि च
इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णशोधेतरपक्षे भक्ते भाजक-
वर्णोन्मितः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साध्यमस्त तयोरैवं
कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः । ततस्तान्निमित्तपु एकरणो-
न्मितयो यानेकेषा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयं द्वयोः समो
कृतचेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेत्तद्विनान्यवर्णोन्मितयः
स्युः । एवं यावत्सम्पन्नस्ततोऽन्योन्मितो भाज्यवर्णो योऽद्भु-
स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, कृपाणि ज्ञेयः,
अतः कट्टवर्णवर्णानां यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या
लक्ष्यस्तद्भाज्यवर्णमानं, तयोर्मानयोः द्वाभाजकभाज्याविष्टेन
वर्णेन गुणितौ ज्ञेयौ कल्प्याः । ततः स्वस्वमानेन सज्जेषु
पञ्चवर्णोन्मितौ वर्णवृथाय स्वच्छेदेन हरणे यत्नयति तत्
पूर्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्यापनतोऽन्यवर्णमा-
नानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितो द्वाटयो वर्णा
भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानै-
स्तानुघाय रूपेषु प्रक्षिप्य कट्टक कार्यं । अथ यदि विलो-
मकोत्यापने क्रियमाणे पूर्ववर्णोन्मितौ तन्निमित्तभिन्ना
लभ्यते तदा कट्टवर्णवर्णानां यो गुण उत्पद्यते स ज्ञेयः स
भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णसुत्याय पूर्वोन्मि-
तिषु विलोमकोत्यापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि ।
इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमयुक्तं, व्यक्ताध्यक्तं
वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्गेन गुणने कृते तद्वर्णान्तरस्य निर-
सनसुत्यापनमुच्यते तद्भाज्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत् । बहुप्रकारे

“यत्नानेकविधमानार्थं तत्र स्थानत आनर्थं वलीय”
इति परि० ।

अनेकशस्रं अन्व० अनेक+श्रीशार्धे कारके शस्रं । अनेकशाराथे
“अनेकयो निर्जितराजकस्वभित” भट्टः ।

अनेकाद्य त्रि० न एकायः । अन्यदृष्टये एकायतामून्ये
अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत् ।

अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ
पु० । “अनेकान्तो विरुद्धाभ्यसिद्धः प्रतिपत्तितः ।

कालात्ययापदिष्टश्चेत्याभासाच्च पक्षधेति” भाषा० ।
सच त्रिविधः “आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो

मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत” इति
भाषा० । एकान्तोऽस्यस्य प्रज्ञा० च । एकान्तः न०त०

अनेकान्तोऽप्यत्र कश्चित् “भाषायाम् अनेकान्तो विरुद्ध
शब्दे” पाठः । तथा च साधारणादितितयास्यान्यत्व-
मनेकान्त्यम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति
यदस्ति न इत० । बोद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिवाय-
वादित्वेन तथात्वं विवरणसर्गच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थं त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे
शब्दे । यथा गवादय अत्रादयश्च । “अनेकार्थस्य शब्दस्य

संयोगाद्यैर्नियन्वितं । एकत्वार्थेऽन्यार्थेऽतुर्व्युत्पन्ना साभिधा
अर्थेति” मा०द० । व्ययमाशयः “संयोगश्च विभागश्चाह-

चर्य” विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य
सन्निधिः । सामर्थ्यमोषितो देशः काकाद्युक्तिः स्वयचक ।

शब्दाथस्यानवच्छेदे विशेषात्कतिहेतव” इति ह्युक्तेरनेकार्थ-
शब्दानां सर्वत्र शक्तौ समानायां सत्यां, संयोगाद्यैरितरार्थ-

बोधप्रतिरोधनेन विशेषाच्च एव स्मार्थ्यते । तद्विज्ञार्थस्य तु
व्युत्पन्नया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयो-

गादयः शक्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्युत्पन्ना
एता तदुपस्थापने तु न । “अनेकार्थशब्देभ्यः सर्वेषामर्थाना-

सविशेषेषुपस्थितौ सत्यानापि संयोगादयः अन्यशब्दापिपय-
शाब्दबोधमात्रं प्रतिवृत्तानि नतु व्युत्पन्नविषयसिद्धि” रस-

गङ्गाधरः । नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यताच्छेद-
कलाचरलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणया तत्र संयोगादयः

अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिवृत्तानि । तथाच संयोगादयः सति
तात्पर्यं, तद्विषयःभूतार्थविषयस्त्विति तज्जन्यान्वयबुद्धिं यान

प्रतिवृत्तानि किन्तु तात्पर्यमात्रोच्चारका इत्यलं व्युत्पन्ना-
एतेति स्वीच्युरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत् यस्य वा । अनेकप्रयोजनवति त्वि० “अनेकार्थाभि-
योगे च यावत्संसाधयेद्दनी” इति स्मृतिः । कर्म० ।
वस्तुप्रयोजने पु० व० व० ।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ऽत० । वैशेषिकनये
संयोगादिषु, सामान्येषु च । “संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वि-
त्वादिकास्तथा । द्विदृशकत्वादयस्तद्दरेऽनेकाश्रिता गुणा”
इति भाषा० “निश्चये सति अनेकसववेतत्वं जातित्वमिति”
सूक्ता० । एकस्या एव व्यक्तेर्नामव्यक्तिनिश्चयेऽस्य प्रयो-
गोपाधिता । भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा ।
रूपादेर्नामव्यक्तिषु सन्त्येऽपि नेकव्यक्तेरिति न तस्य तथा-
त्वमिति भेदः ।

अनेजत् न० न एजत् । सर्वदेकरूपे ब्रह्मणि । “अनेजदेकं
मनसो जयीय” इति देशोप० । “एजनं कम्पनं स्वभाव-
प्रच्युतित्तद्विर्जितं सर्वदा एकरूपमिति” भा० । कम्पन-
शून्ये त्वि० स्त्रियां ङीप् ।

अनेडमूक त्वि० एडो बधरो मूको वाक्गतिरहितश्च नास्ति
यस्मात् ५ व० । (काला, वोवा) इति ख्याते श्रवणवचन-
गतिरहिते, शठे च । [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः ।

अनेद्य त्वि० निदि कृतमने क्यप् त्वि० नलोपगुणौ न०त० ।

अनेनस् त्वि० नास्ति व्यसनमधर्मो वा यस्य । व्यसनपापादि-
रहिते “राजा भवत्यनेनास्तु सुख्यन्ते च सभामदः” इति
व्यव०त० मत्वादिष्ट० । “अनेनो वोमरुतो याम”
इति ऋ० ६, ६, ७ । “अनेनः पापरहितं यथा भवतीति”
भाष्यम् “त्वानेना नमसा तुर” इति ७, ८, ४ । “अनेना
अपाप” इति भाष्यम् ।

अनेमा पु० नी-मनिन् न०त० । प्रशस्ये निरुक्तकारः ।

अनेहस् पु० न हन्यते हन-असि प्रकृतेरेहादेशः । काले ।
सौ अनङ् । अनेहा “कालोद्दिष्टोऽप्यनेहापी”त्यमरः ।
न हन्यते कर्माणि अस्मि । अहिंसनीये त्वि० । “शम्भुवं
मन्त्रं देया अनेहसमिति” ऋ० १, ४०, ६ । “अनेहसं केना-
प्याहिंस्यामिति” भा० । “पापिनोषयम् यजामहे सुप्रतूर्ति-
मनेहसम्” ऋ० १, ४०, ४ । “यथा नोऽस्मै जयाय धिषणे
अनेहः” ऋ० ६, ५, ३ ।

अनेकाग्र न० एकाग्रस्य भावः घञ् अभावे न०त० । ऐका-
ग्रभावे । न० व० । ऐकाग्रशून्ये त्वि० । “आचाराणा-
मनेकाग्रं सर्वेषामुपलक्षणादिति” भाग० ।

अनेकान्त पु० अनेकान्तशब्दार्थे । तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ‘अने-
कान्तो विरुद्धश्चेति’ भाषा० पाठान्तरम् ।

अनेकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+टक्
एकान्तो नियमो व्याप्निरस्यस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त० ।
अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् “विधाऽनेका-
न्तिको मत” भाषा० । ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्भिन्ने त्वि०
अनेक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त० । ऐक्याभावे ।

अनैतिह्य त्वि० न ऐतित्त्वं यत् । परम्पराश्रवणरूपमितिह्य
प्रमाणशून्ये । “अनागतमनैतित्त्वं कथं ब्रह्माधिगच्छति” ?
भा० शा० प० ।

अ(आ)नैपुण्य न० अनिपुणस्य भावः अण् आद्यचो
वा वृद्धिः । अनिपुणत्वे । घञ् अ(आ)नैपुण्यमप्यत् न० ।

अ(आ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः आद्यचो वा वृद्धिः ।
अनीश्वरत्वे अधीनत्वे । नास्ति ऐश्वर्य्यं यस्य । अनैश्वर्य्यः
ऐश्वर्य्यशून्ये त्वि० ।

अनो अव्य० न+नी-डो । अभावाथे । “अभावे, नह्युनो
नापी”त्यमरे अनो इत्येकं नामेति नीलकण्ठः । अन्ये तु अ
इति, नो इति, च ङित्या नामद्वयमित्याहुः ।

अनोकह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं ह्यनि प्रतिरोधं करोति
हन-ड ईत० । उच्चे । “ह्यनाच्छ्रथं हरति पुष्पमनो-
कहानामिति” अनोकहाकम्भितपुष्पगम्भीति च” रघुः ।
“उद्यन्तसद्द्रुतमनोकहजालमध्ये इति” भाषः ।

अनोदन त्वि० नांस्त ओदनरूपं भक्ष्यं यत् । “अन्नवर्जनयुक्ते
व्रते । “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा” इति स्मृतिः ।

अनोद्धृत त्वि० न ओङ्कारसञ्चार्य्यं क्तः ओम्+ङ्-क्त न०त० ।
ओङ्कारोङ्काराभावेन कृते । “ब्राह्मणः प्रथमं कर्त्या-
दादावन्ते च सर्वदा । स्वत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताञ्च विधी-
र्याति” मनुः । ओमिति स्त्रीकारे तथा कृतम् ।
अङ्गीकृते त्वि० ।

अन्च व्यक्तौ चु० उभ० सक० सेट् । अञ्चयति ते आञ्चिचट्-
त कर्माणि अञ्चते । णिजभावे अच्यते इति भेदः
“पूर्मात् पूर्वसदच्यते” इति श्रुतिः ।

अन्चु गतौ अचिवत् ८२ प्र० दृश्यम् ।

अन्ज गतौ कान्तौ ऋचणे व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्त
जदित् वेट् पर० । अनक्ति । मिचि परस्मैपदे नित्यमिट् ।
आञ्जीत्-आनञ्ज । अञ्जिता-अञ्जा । अञ्जयति-अञ्जति ।
क्त अक्तः । क्तिन् अक्तिः । क्त्वा-अक्त्वा अञ्जित्वा । धि+प्रका-
गने । व्यनक्ति व्यज्यते “व्यनक्ति कालवितयेऽपि योग्यता-
मिति” भाषः । घञ् व्यङ्गः । यवत् व्यङ्गः । “सव्यङ्ग-
सुत्तमं काव्यमिति” । णिच् । व्यञ्जयति ल्युट् । व्यञ्ज-

भम् । “अन्यार्थधीकृत् व्याष्टिरञ्जनम्” का० प्र० ।
कर्त्तरि ल्यु । व्यञ्जना एकत्वार्थोऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधा-
श्रयेति” सा० द० ।

अन्त न० अम-तन् । स्वरूपे, स्वभावे च । शेषे पु० न० ।
नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु० । निकटे,
मनोहरे च वि० । तत्र स्वरूपे “सुदुलतानलतानमलो-
कयदिति” भाषः । नाशे “पतत्परितं वारि नृत्यन्ति
शिखिनो मुदा । “अद्य कान्तः कृतानो वा दुःस्वस्थानं
करिष्यतीति” उद्धटः । “वैरस्थानं करिष्यति” रामा० ।
सीमायां ‘वनान्पर्यन्तमप्येव ससृष्टमिति” नैप० । “ओद-
कान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य” इति श्रुतिः । सीमाश्रयः
स च देशिकः कालिकश्च । तत्र देशिक उक्तोदाहरणे
कालिकस्तु । “पत्नान् निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं
ध्रुवमिति” ज्योति० । “दग्धान्ते पुनः क्रियेति” सृष्टिः
शेषसीमायाम् “असुं वनान्नाशनवहारिणमिति”
भाषः । “दिग्ने श्रूयन्ते सदमलिनगण्डाः करटिन”
इति भाषिनी० । “गङ्गाप्रपातान्निधिरुदशष्मिति” रघुः ।
शेषावयवे “नेत्वान्सुहोचते” इति वेदान्त इत्यादि ।
निश्चये । “उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिमिति”
गीता । उभयोः सदमतोरित्यर्थः । निकटे अन्तपालः ।
स्वभावे शुद्धान्तः । शेषे निशान्तः ।

अन्तःकरणं न० क-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्यं करणं, कर्म०,
तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं इत०
वा । ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादि-
पदाभिलष्यमाने इन्द्रिये । तज्ज्ञानःकरणम् वेदान्तमते
चतुर्विधम् । “मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्त-
रम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे”
इत्युक्तकार्यभेदात् । अन्यत्र व्यक्तसुक्तम् “यदा तु संकल्प-
विकल्पकथं तदा भवेत्सन्धन इत्यभिरुच्यम् । स्याद्बुद्धि
संज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम् । अनु-
सन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम् । अहंकारात्मकत्वात्
तु तदहङ्कारतां गतमिति” । एतदनुसारेणैव गाराटायामुक्तम्
“अन्तःकरणमात्मनः । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रका-
र्त्तितमिति” । तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वात्तन्तःकरण-
त्वम् । तत्साधकमनुमानञ्चेत्यम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं
स्वपाह्नकेन्द्रियमापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत् ।
नच बहुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावा-
दित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः । सांख्यादयस्तु

महत्तत्त्वापरपर्यायमेवान्तःकरणमस्तीत्युक्तम् । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिसङ्गा “तेना-
ऽन्तःकरणस्येति” सां० सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च
भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम् । “अहङ्कारद्रव्यं निश्चय-
दृष्टिमद्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् यच्चैवं
तच्चैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि
लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो भिन्नित्य पदादभिमन्यते
अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव ।
तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां दृष्टोः कार्यकारणभावेन
तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो लाघवात् कल्पते कार-
णस्य दृष्टिलाभेन कार्यदृष्टिलाभस्यैवसर्गिकत्वादिति ।
यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्त्रिवासान्तरभेद-
माश्रित्यान्तःकरणत्वमेकम्, कार्यकारणभावस्योक्तः योगो-
पयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं
वाशिष्ठे । “अहमर्थोदयो योऽयं चिन्तात्मा वेदनात्मकः ।
एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ॥ एतस्मात्
प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः । निश्चयात्मा निराकारो
बुद्धिरित्यभिधीयते ॥ अस्य बुद्धिभिधानस्य यादुरस्य मपी-
नता । मङ्गलरूपिणी तस्य श्रियत्तचेतोमनोभिधा” इति ।
अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाच्ये बीजाङ्कुर-
न्यायेनैकस्यैवान्तःकरणस्य दृष्टिमात्ररूपेण चिन्ताद्यव-
स्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति ।
साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्नादृष्टिकस्य चित्तस्य बुद्धावेशान्तर्भावः ।
अहङ्कारस्य चाल वाको बुद्धावन्तर्भावः” इति ॥ कारिकाया-
मपि “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा याचं प्रत्ययस्य विष-
याख्यमिति” त्रैविध्यसङ्गा “सोऽन्तःकरणं बुद्धिः सर्वं विषय-
मवगाहते यस्मात्, तस्मान्निविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषा-
गीति” तत्रयस्यैव प्राधान्यभक्तम् । एवञ्च पुरुषस्य
सच्चिदानन्दमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वं
अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् “अन्तःकरणस्य तदुच्छ्रितित्या-
ल्लौहवदधिष्ठातृत्वम्” सां० सू० ॥ “अन्तःकरणस्यानुपच-
रितमधिष्ठातृत्वं मङ्गल्यादिद्वारकं प्रत्येतव्यम् । नन्वाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लौह-
वत् तदुच्छ्रितित्यादिति । अन्तःकरणं हि तत्रप्रतीक-
ञ्चेतनोच्छ्रितितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधि-
ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तसुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येना-
न्तःकरणस्योच्छ्रितने चित्तेः सङ्गत्यमन्वयदेय स्यादिति
चेन्न नित्योच्छ्रितचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिविम्बस्य वाग्तःकरणोष्णजनरूपत्वात् । न तु चेतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गता स्यात् ॥ अन्ते-रपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्नि-संयोगविशेष एव लौहस्योष्णजनमिति । नन्वेवमपि संयो-गेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्प-नात्रेव परिणामव्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषो-ऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्वेककृपात् परिणामाद्भवतीति फल-बलात् कल्पयति पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तच्चिमि-कविशेषासम्भवादिति । अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्या-त्मनोरन्योन्यप्रतिविम्बने हेतुरिति" सा० प्र० भा० ।

अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताहोरास्तथासुप्ता मनसो वृत्तयस्त्रिधा । वैराग्यं ज्ञानिरोदार्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः । तृष्णा स्नेहोरागनोभावित्याद्या घोरवृत्तयः । सम्प्रोहोभयमित्याद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्त्रेव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तः-करणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम् । शान्तादीनामेव सात्विक्यादिरूपेण व्यवहारः । ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां० सू० उक्तेः शुभपदपि भवतीति सांख्यादयः । नैयायिकादयस्तु "अयौपद्याज्ज्ञानानां मिलित्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः । तज्ज्ञानःकरणमणु-परिमाणमिति नैयायिकादयः । यावद्देहकार्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतमैवाद्युपलब्धेर्माध्यपरिमाण-मिति सांख्यादयः । तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखग-द्वाराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति ।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः । वक्राकारमध्यावधव-वति शङ्खे । वक्रान्तःकरणे त्रि० ।

अन्तःकृमि पु० अन्तरभ्यन्तरे कृमिर्यस्य । (गुटि) इति ख्याते कृमिकोषफले । मध्यस्थकृमियुक्ते फलादौ त्रि० ।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः जातित्वात् ऊष् । अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुज्जायाम् ।

अन्तःपदवी स्त्री ७त० । सुषुम्णामध्यगते पथि ।

अन्तःपशु पु० अन्तःश्याममध्ये पशवो यत् । श्याममध्ये पशुस्थितिकाले प्राङ्गे, सायाङ्गे च "अन्तःपशौ पशु-कामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४, १५, १४ । "अन्तः-पशौ काले श्याममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु श्याममध्येपु व्यागतेषु, प्रातश्च श्यामादनिःसृतेष्विति" तद्व्या० ।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत-कर्त्तरि ण । सन्धि-स्थाने । भावे घञ् । मध्यपतने ।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्तःपतति पत-णिनि इत० । मध्य-प्रविष्टे । स्त्रियां ङीप् ।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत-णिच्-आधारे यत् । मध्ये पातनाधारे देगे "अन्तःपूर्वार्धे यूपं परीत्यान्तः-पात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५, ६, २२, "स्थापित-गवानां पतये स्त्रिभ्राते इव्यं शतमाधिकं वा दन्वा यूपान् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः ।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म० । (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे । "त्रितकमिदम-पूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्धतः "व्यायस्याप्रत्य मध्याङ्गे भोक्तुमन्तःपुरं विभेत् इति" भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति । "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रविधीनाश्च चेष्टितमिति" च मनुः । तत्र स्थितत्वात् राजमहि-लायामपि । "दाक्षिन्येन ददाति वाचसुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शक० । पुरशब्दसमासं अत्रि स्त्रीत्वात् ङीप् । अन्तःपुरीत्यपि स्त्री ।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर-ट ७त० । राजानः-पुरचारिणि कञ्कुकादौ । अन्तःपुरस्थस्त्रियाम् स्त्री ङीप् ।

अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः । राजामनाःपुर-सहचरे विदूषकादौ ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ईत० । 'उद्भूः कुलोद्गतः शक्तः पितृ-पैतामहः शुचिः । राजामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेध्वते' इति नरपत्युक्तलक्षणोऽन्तःपुराधिपतिः । अन्येऽपि पञ्च तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुजोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी । पूर्वोक्तभूपानुचरा भवान् सङ्कीर्णसंज्ञाः शृणु लक्षणै-स्तान् ॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिज्जोह-र्मध्यकान्तरेषु । ख्यातो राज्ञो ह्येष भद्रानुजीवी स्तोतो दाता वासुदेवस्य भक्तः ॥ भालव्यभेवो तु जघन्यनाभा खण्डेन्दुतुल्यवयवः सुमन्त्रिः । शुक्रेण सारः पिशुन-कविश्च कृष्णच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ क्रूरो धनी स्थूल-मतिः प्रतीतस्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः । उरोऽर्द्ध-हस्तेष्वसिश्चक्रिपाशपरशुधाङ्कय जघन्यनाभा (२) ॥ कुजो (३) नाम्नाथः स शुद्धो हृद्यस्तान् वीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च । हंसाभेवो नास्तिकोऽर्थरूपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कतश्च ॥ कनास्रभिन्नाः कलहप्रियश्च प्रभूतध्वलः प्रमदा-जितश्च । सम्भूज्य लोके प्रजहात्यकस्मात् कुजोऽयसक्तः सततोद्यतश्च ॥ मण्डलकनास्रभेयो षड् रचकानुचरोऽभिचार-वित् कुशलः । कन्यावैतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥

दृष्टाकारः खरकृष्णमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः । द्विजदेव-
व्रतयोगप्रसक्तधीः स्त्रोजितो भतिमान् ॥ सासीति (५) यः
सोऽतिविरूपदेहः शशानुगामी खलु दुर्भगश्च । दाता सहा-
रम्भसमाप्रकार्यो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” दृष्ट-
संज्ञितोक्तलक्षणदिभेदपञ्चकात् ।

अन्तःपुरिक वि० अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापृथ्वीकविधे-
रनिव्यत्वाच्चद्विः । अन्तःपुराध्यक्षे कञ्जुयादौ “अस्मत्-
प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डिका० ।

अन्तःपुष्प न० अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः । हादृशपर्यादूर्द्ध्वमध्य-
न्तरजाते स्त्रीणां रजसि । “वर्षद्वादशकादूर्द्ध्वं यदि पुष्पं
वर्हिर्नहि । अन्तःपुष्पं भवत्येव पणमोडस्वरादिवत्” ।
इति काश्यपसंज्ञिता ।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्बर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम् । राज्ञां
सन्निकषप्रकृतौ अमात्यादौ । “अन्तःप्रकृतिकोपनं हि
राज्ञां महदव्यसनमिति” नीति० । [आत्मानुसम्भानपरे ।

अन्तःप्रज्ञ वि० अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणा प्रज्ञा यस्य ।

अन्तःप्रविष्ट वि० अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः । हृदय-
गते, अभ्यन्तरगते च । “अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिविम्बे-
नेति” काट० ॥

अन्तःशरीर न० अन्तःस्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम् । स्थूल-
देहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे । तच्च “पञ्च-
प्राणमनोबुद्धिदेशेन्द्रियसमान्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोऽयं
सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनं” सित्युक्तं सप्रदशावयवं भोगसाधनं
सूक्ष्मसङ्गम् । शरीरस्य मध्ये अव्ययी० । देहमध्ये
इत्यर्थे अव्य० । अन्तर्देहाद्योऽप्युक्तार्थयोः । अन्तरेव
देहः । मनोरूपदेशेन० । [दुःखदायके ।

अन्तःशाल्य न० अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीडकत्वात् । मनसो

अन्तःसंज्ञ वि० अन्तःस्थान्तर्बर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप-
काश्या संज्ञा चेतना यस्य । उक्तादौ । ते च मनुना
दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्यावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररो-
हिणः । ओषधयः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः ।
अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृताः । पुष्पिणः
फलिनश्चैव दृष्टान्तभयतः स्मृताः । गुच्छगुल्मं तु विविधं
तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डरूपाण्येव प्रतानाः वल्गा
एव च । तमसा बहुरूपेण वेदिताः कर्महेतुना । अन्तः-
संज्ञाभवन्त्येते ऽखदुःखसमन्विता” इति ।

अन्तःसन्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा
यस्याः यस्य वा इव० । गर्भस्थं स्त्रियाम् । अन्तःसारे वि० ।

अन्तःमुख वि० अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव मुखं यस्य ।

आत्मानुसम्भानमात्रसुखे वाह्यसुखस्युत्थे । “योऽन्तः-
सुखोऽन्तराराम इति” गीता । [मदस्त्वाविधिं हृस्तिनि ।

अन्तःस्वेद पु० अन्तःस्वेदो मदस्सन्दनं मदजलं यस्य इव० ।

अन्तकी पु० अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्-खुल् ।

स्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्त्व-
निति” भार०पु० । देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय

इन्द्ररिनयुक्तो यमाख्ये देवभेदे “कामिप्रभावाख्यि नान्तको-
ऽपि प्रभुः प्रहर्षुं किमुताम्यहिंसा” इति रघुः । विनाश-

कमाले वि० “क्रोधाभ्यस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तक-
स्यान्तकोऽहमिति” जेष्ठी० । परमेश्वरे पु० तस्य सर्वभूतानां

प्रलये संहर्त्तृत्वात्प्रथमम्, “महोदधिगयोऽन्तक” इति

विष्णुसह० ।

अन्तकीर वि० अन्तं नाशं करोति क-ट उप०स० । नाश-

कारके । “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्त्रेव दिवाकर” इति

भट्टः । स्थियां ङीप् ।

अन्तकीरण वि० अन्तं करोति नन्द्या० ल्यु । नाशकारके ।

“दूरतं समाह्वयञ्चैव राजा राष्ट्रहितसयेत् । राज्यान्त-

करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः । भावे

ल्युट् । नाशने न० ।

अन्तकर्मन् न० अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म उत्याद-

नम् । नाशने । “षो अन्तकर्मणि इति पा०धातु० । सन्ते-

नागनार्थत्वात् सकर्मकत्वम् तेन “राघव ! स्य शरैर्घोरैर्घोरं

रावणमाह्वे” इत्यादौ वारणस्य कर्मकता स्येति सन्तस्त्रीटो

मध्यमैकवचनान्तरूपम् । परिच्छेदकरणे “अवासासीञ्च

वैयासकीमित्यादि ।

अन्तकारिन् वि० अन्तं करोति क-णिनि ईत० । अन्त-

कारके विनाशके । स्थियां ङीप् । खुल् । अन्तकारको-

ऽप्युक्तार्थे वि० । [ब्रह्म निर्वाणस्यैवतीति” गीतः ।

अन्तकाल पु० ईत० । स्युक्तात्वे, “स्थित्वाऽस्यामन्कालेऽपि

अन्तकाले वि० अन्तं करोति क-किप् ईत० । विनाशके ।

अन्तग वि० अन्तं गच्छति गम-ड उप०स० । कात्यायन-

गामिनि, निरवशेषकार्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन

भोजयेच्छास्त्रं बहुचं वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमथाध्यथै

उन्दोगं च समाप्तकामिति” मनुः । [गामिनि ।

अन्तचर वि० अन्ते शेषावधौ चरति चर-ट । कार्योदितेष-

अन्ततम् अव्य० अन्त+सार्वभद्रिककृत् । अन्ते न अन्ते

अन्तार्थे । तत्र तृतीयार्थे । “पैश्याऽर्द्धः प्राशिता-

अन्तार्थे । तत्र तृतीयार्थे । “पैश्याऽर्द्धः प्राशिता-

भिस्तु शूद्रः सृष्टाभिरन्त" इति मनुः । "शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सङ्गत्सृष्टाभिरन्त" इति या० । सप्तम्यर्थे "सङ्ग द्यावापृथिव्योश्च तथा स्वष्टकतेऽन्त" इति मनुः । "अन्तः उपसृश्य शुचिरिति गोभिः । अन्तः अन्नावच्छेदे इत्यर्थः "तामन्ततोऽपक्रम्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे । अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च । अथयने, शासने च विश्व० ।

अन्तम त्रि० अन्तिक+तमप् "तादृशेति" वेदे तिकशब्दलोपः । अन्तिकतमे अत्यन्तिकटस्थिते । शिला अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, "तन्तूपा अन्तमो भवेति" ऋ० ६,४६,१०, । भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम् ।

अन्तपाल त्रि० पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति । द्वार-प्राये । "सुद्युमन्स्वन्नपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितभागतमिति" भा०शा०प० ।

अन्तर् अव्य० अन्-अरन् तुङागमश्च । मध्ये, "अन्तःशाक्ता वह्निर्यैवाः सभायां वैष्णवा मता" इति तन्त्रम् । "अन्तर्विश्वानि भेषजा" ऋ० १,२३,२० "अप्स्वन्तरश्चतमसु" इति ऋ० १,२३,१८, "न प्रसृष्टिषि गतान्यास्यान्न दन्तान्तरधिष्ठितमिति" मनुः "प्रतिबलजलधेरन्तर्वायमाण" इति "अन्तर्ज्वालावलीदेति" च वेणी० । सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि । चित्ते "अन्तर्गता मदनवर्द्धिशिखावली येत्युद्धटः "अन्तर्गतं प्राणश्रुतां हि वेदेति" रघुः । प्राप्ते, स्वोकारे च । अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः । अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अव्य० ।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा-क । अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्दाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, क्लिष्टे, आत्मीये, विनार्ये, वह्निरथे, व्यवधाने, मध्ये, सङ्घे च । आसङ्गे त्रि० । "कृष्णायुज-सिदन्तरम् ऋ० १,१०,८, अन्तरं कृष्ण आसङ्गं कुरु" भा० "पाथुरन्तरो निपङ्गाय" ऋ० १,२१,१३, "अन्तरः समीप-वर्त्तीति" भा० "न यत्परो नान्तर इति" ऋ० २,४१,८, "अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० निकटस्थे "यज्ञोहीलो वो अन्तर इति" ऋ० १,८,१८, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा० । अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर-ण्यच्+अच् । अप-सारणे । अन्तर्गते त्रि० । "हृदो अन्तन्तरम्" ऋ० ७,१०,१,५ "अन्तरमन्तर्गतमिति" भा० । ए० उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते बहुर्यः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम् । "यो अन्तरोमितमहो वनुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः

अभ्यन्तरवर्त्तीति भा० । "पुरोहितोऽन्तरोयासिद्वृत्त्यम् ऋ० १,४४,१२, "अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान" इति भा० । अवकाशे, "नृषालस्रतान्तरमथ-लभ्यम्" कुमा० । "तत्वान्तरे जम्बुरसु" कटाक्षैः" माघः । मध्ये, "दिनोपसृतोः स हृद्भुजान्तरमिति" रघुः । "आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो दुमा" इति रामा० । व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः । "महान्तान्तरं यत् तद्देशान्तरमुच्यते वृ० मनुः । "निरन्तराभ्यन्तरवात-दृष्टिम्" कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः । "एकान्तरे आनुलोप्यादिति" मनुः । भेदे 'सर्वं विशि-नष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति" सा०का० । "शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" हितो० । "यदन्तरं सर्षपशैलराजयोर्दन्तरं वायसवैनेतेययो-रिति" रामा० । व्यसने । "प्रहरेदन्तरे रिपुम्" । वह्निर्योगे "अन्तरे च पुरात् षाण्डालावासा" इति । उप-संव्याने (उत्तरीयवस्त्रे) अन्तरं परिदधाति । सङ्घे, "स्थाने-ऽन्तरतम" इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरोभिन्ने एव विशेषे सर्वनामकार्यम् "सुभेषसामन्तरम्" इति सि०कौ०, सु०बो० । पुर्यान्तु न, अन्तरायै नगर्थे । तत्रापि वह्निर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता । मयूरव्यंसाद्रित्वात् नजादेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयभिन्ने दृष्टिः शब्दस्वाभावात् "राजान्तरं राजसुतां निनायेति" रघुः । अन्यो राजा मयू० "राजान्तरमिति" मञ्जिना० "देशान्तरमृते पत्नी साध्वी त्पादुकादय-मिति" स्मृतिः "स्वमेव मृत्पुनरमष्टमूर्त्तिरिति "अर्थोऽय-मर्थान्तरभाव्य एव" इति च कुमा० । अन्तरस्य भावः ब्राह्मा०प्यञ् । आन्तर्यं गृह्ये न० "यत्नानेकविध-मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय" इति परि०सि० कौ० । अन्तरे भवः अण् आन्तरः तद्भवे त्रि० । "कथन आन्तरो भाव इति" सा०ट० । "अन्तःकरणमान्तर-मिति" वेदा० व्यवकलने (वियोजने) "कुप्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति" लीला० ।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः । जठरान्ते "दीपान्तरग्निः परिशुद्धकोष्ठ" इति "शाभ्यन्ति चायं चिरमन्तरनेरिति" "इच्छाभिघातभयशोकहन्तेऽन्तरग्नौ" इति च सुश्रुतम् । अग्नेर्मध्ये अव्य० । अग्निमध्ये अव्य० ।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सङ्घमङ्गं यस्य । अत्यन्तप्रिये, 'समीप-मोऽन्तरङ्गःप्रियो भवतीति" छा० उप०भा० । "चरमगिरि-कुरङ्गीश्वरकण्डूयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति । वहिरङ्गयास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य । व्याकरणोक्ते परनिवर्तवहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्यभेदे, तद्वोधकशास्त्रे च । यथा यामणिनी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तुं बाधित्वा “ह्रस्वो न पुंसके” इति पा० ह्रस्वः । पूर्व्वं कते तु रुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । ततश्च रुम् रूपकार्यं प्रत्ययस्याङ्गुपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्गः ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्ग-निमित्तककार्यबाधकत्वे योजम् । “परनिवर्तान्तरङ्गापवादा-नामुत्तरोत्तरं बबोय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्ग” इति च परि० सि० को० । एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बोती” कारिका । अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म० । आरादुपकारके न० यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनन निदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि । यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि । तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इत्यष्टौ संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणोन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परस्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समान-विषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादनन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्यमभिधाय “तयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्य” इति पात० सूत्रे धारणादित्यस्थान्तरङ्गत्वमुक्तम् । धारणादि-स्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्या-गतेषु वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिनि बोध्यम् ।

अन्तरचक्रं न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम् । तन्त्रोक्तेषु देह-स्थसुषुम्प्यामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु । विवरणं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । ईत० । आत्मोयसभूच्छे न० ।
अन्तरज्ञा लि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा-क ईत० । विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः त्रयो जातु प्रियैरासं न भूयते” इति किरा० ।

अन्तराण न० अन्तरं व्यङ्गितं करोति अन्तर+णिच्-भावे ष्युट् । अन्तरितकरणे व्यवधाने, “हृदिरन्तरणे प्राक् प्रधानेऽध्याया” इति कात्या० २५.५.१५, “यदि नाम हृदिन्तरितं न ष्टङ्गीतमेव, प्राक् प्रधानेऽध्यायाः स्मृत्या अन्तःहरेत् हृदिषोऽन्तरणं बहूनांमध्ये एकस्यापहृण-मिति” तद्गा० ।

अन्तरतम लि० अतिशयेन अन्तरः सट्टगः, अत्यन्तसट्टगे “स्थानेऽन्तरतम” इति पा० । सादृश्यञ्च “तस्यास्यप्रयत्न-

मिति” पा० सूत्रोपासं स्थानादिषाम्यम्, यथा कका-रादीनां उकारादिषु तस्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं सकारस्य यकारे । आत्मोयतमे च ।

अन्तरतम् अव्य० सप्रत्ययै तसि । मध्ये इत्याद्ये । “हृण-मन्तरतः कृत्वा रायणं वाक्यमश्वीत्” इति रामा० ।

अन्तरदृग् पु० अन्तरे दृग् यस्य । अन्तरत्ते परमात्मानुसन्धा-यिनि । अन्तरं भेदं पश्यति दृग्-क्लिप् ईत० । विभेदज्ञे लि० ।

अन्तरदेश पु० कर्म० । मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे दृश्यम्
अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः । अन्यामिनि परमेहरे । ‘मन्यन्ते च पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः’ । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तर-पुरुष” इति मनुः ।

अन्तरपूजा स्त्री ७त० तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजा-याम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यामिशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरप्रभय पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्गमाहृषिभ्यः प्रभवति प्र+भू-अच् ५त० । सङ्कीर्णवर्गं मूर्द्धावर्गिकादौ । अन्तर-प्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च ततोत्कृष्ट-वर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावर्गिकादयः अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादयः । “भगवन् ! सर्ववर्णानां यथा-वदनुपूर्व्वगः । अन्तरप्रभवानाञ्च धर्मास्त्रो वक्तुमर्हस्यति” मनुः । एतेषां भिन्नवर्गजातत्वात् अन्तरनामत्यमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा “तान-न्तरनामस्तु माहृषोणात् प्रचक्षते” इत्युक्तम् । अधिकं वर्ग-सङ्हरणशब्दे वक्ष्यते ।

अन्तरय पु० अन्तरेभ्यो अयः गमनम् इण्-अच् । मध्यगतौ व्यवधाने । ल्युङ्गुल्लमध्यत्वं न० । अन्तरं याति या क । देहमध्यस्थचित्तगतं लि० ।

अन्तरशाथिन् पु० अन्तरे गते शी+णिनि । चित्तस्थे जीवे । तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था-क ७त० । देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे ।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण् डा । निकटे, मध्ये, विनाशे च । तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुन-हरेदिति” या० । “अन्तरा ष्टुत्कृतके” इति ष्टुतिः । “पशुमशङ्कमाञ्जोरश्चसर्पनृणादिभिः अन्तरा गमने, विशादनध्यायमहर्निशमिति” मनुः । “सौमित्रेर्निशि-तैर्वाप्यैरन्तरा यकञ्जीकता” इति रघुः । ‘अक्षते वीज-

सुत्सृष्टमन्त्रैव विनश्यति” इति मनुः । इयं मध्ये “अन्-
रान्तरेण युक्ते” पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया ।
अन्तरात्वां मां हरिरिति” सि० कौ० । वर्जने निकटे च
मेदिनिः । [विस्मरत्यन्तरात्कृति” सा० द० ।
अन्तरात्मन् पु० कर्म० । जीवात्मनि । “तदपि न हरिणात्मी”
अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां
स्थियाम् ।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय-अच् । व्यव-
धानकारके । “अस्य ते वाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसार-
स्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ” शकृ० । विघ्ने च
“त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति” रघुः । “वैरी
न चेद् वेपथुरन्तराय” इति सा० द० । “समाध्यन्तरा
याश्च लयादयः वेदान्तकारे दर्शिताः यथा ।
‘अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लयविघ्नेपक्षपायरसास्वाद-
लक्षणाश्चत्वारोविघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्वन-
वलम्बनेन चित्तवृत्तेर्भिद्रा । अखण्डवस्वनवलम्बनेन
चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विघ्नेपः । लयविघ्नेपणाभावेऽपि
चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तम्भीभावादखण्डवस्वनवलम्बनं
कषायः । अखण्डवस्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सवि-
कल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाधारश्चामये सवि-
कल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विघ्नचतुष्टयेन रक्षितं
चित्तं निर्वीर्यतदीपवदचलं सखण्डचेतन्यमात्रमवर्तते
यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । “लये
संबोधयेत् चित्तं विनिष्प्रं शमयेत्पुनः । सकषायं विजा-
नीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्द्रुमं तत्र निःसङ्गः
प्रज्ञया भवेत्” इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्-
कारात् प्राग्भवाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कार-
स्योपसर्गापरपर्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे “ततः
प्रातिभ्यावणवेदनादर्शास्वादात्तां जायन्ते” इत्यनेन
प्रातिभादिसिद्धीरुक्ता ‘ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय
इति” अयमर्थः । योगजशुक्लधम्मानुवृत्तीतेन मनोमात्रेण
सर्वगोचरज्ञान प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धानां गृहणे योगजधम्मानुवृत्तीतानि श्रवणादीनि
यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा श्रावणवेदनादर्शास्वाद-
वात्तांख्याः सिद्धयः । तदा च दिव्यशब्दगृहणे यदा
योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा श्रावणमिति संज्ञा
एवं दिव्यस्पर्शगृहणसमर्थो त्वक् वेदान्तज्ञा, दिव्यरूपगृहणे
ममर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसास्वादे समर्थो रसना

आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धगृहणे समर्थं घ्राणं वात्तांसंज्ञा ।
ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः
व्युत्थानसमये योगशिरामकाळे जायमानाः उपसर्गा
भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम्
नृत्प्राक्सान्नात्कारं विना सिद्धिकोश्यापि कृतकृत्यता
भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिरूक्षात्वात्
आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि घञ् । आ-
त्माभिरते । ‘योऽन्तःसुखोऽन्तराराम” इति गीता ।
अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानमीमांसाराति गृह्णाति आ+रा-
क रस्य लत्वम् । मध्ये अभ्यन्तरे । “तुनोष पश्यन्
वित्ठणान्तराला” इति भट्टिः । “वधुप्रवेशोऽर्षटिनान्तराल”
इति सुह्र० दिङ्नामान्यन्तराले” पा० । सङ्कीर्णवर्णे च ।
“वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” मनुः ।
तदर्निनि त्रि० स्वार्थे अणि आन्तरालमध्यत्व न० ।
अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां
विदिशि ऐशान्यादीं कोणे ।
अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा डीप् ।
गजयोर्युग्मभानयोर्मध्यस्थायां ऋणमयवेद्याम् । ‘जयन्ती-
रन्तरावेदो मत्तवारणयोरिव” रघुः । अन्तरेति पृथक्पट-
मिति मङ्गि० । “समूहे चान्तरावेद्यामिति” त्रिका० ।
अन्तरिक्त न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष्-कर्मणि
घञ्, अन्तः ऋक्षाणि अस्य वा पृषो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य
रित्वं वा । पक्षिभेषमञ्जारयोश्चै भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि
आकाशप्रदेशे । “पृथिवी ह्रिङ्कारोऽन्तरिक्तं प्रस्ताव”
इति ऋ० उप० । “अन्तरिक्तगतांश्वै सुनीन् देवांश्च
इति” मनुः । “तिर्यक चान्तरिक्तं व्यपोह्यतमिति”
अथ० । “अदितिर्द्यौरित्तिरन्तरिक्तमिति” ऋ० १, ८६,
१० । “अदितिरिदानी अखण्डनीया वा पृथिवी देव-
माता वा सैव द्यौरित्तिरन्तरीलो नाकः ततश्च सैवान्तरिक्तम्
अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमिति” भा० ।
“विश्वमाप्रा अन्तरिक्तमिति” ऋ० १, ५२, १३ । अन्तरिक्त-
मन्तरिक्तान् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं
सर्वमिति” भा० । “दिवश्च पृथिवीं चान्तरिक्तमयो स्वरिति”
सन्ध्यामन्त्रः । ततश्च द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव
भुवर्नोकरूपस्यान्तरिक्तत्वम् । “सादयाम्यन्तरिक्तस्य धर्त्री-
मिति” य० १४, ५ । अन्तरिक्तस्य भुवर्नोकरूपं धर्त्री-
मिति” वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अस्त्वान्तरीक्ष-

निश्चिन्तः स्युः । 'योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभव-
दीचं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति"
तस्मादन्तरीक्षमिति" ।

अन्तरिक्षप्राप्ति० अन्तरिक्षं प्राप्तिं पृथयति प्रा-पूरणे
विच् । अन्तरिक्षपूर्णे "अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति"
ऋ० १, १५, २ । "अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राप्तिं पूर-
यतीति" विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रवृत्ति० अन्तरिक्षं प्रवृत्ते प्रवृत्तौ क्विप् । अन्-
तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रवृत्तिरपोदकाभिरिति" ऋ० १, १६, ३ ।

अन्तरिक्षसद्वि० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद-गतौ
क्विप् । आकाशचारिणि । "हंसः शुचिषडसुसदन्तरिक्ष-
सदिति ऋ० ४, ४०, ५ । "अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्च-
रीति" भा० ।

अन्तरिक्षसद्य वि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद-भावे
यत् । अन्तरिक्षसदने । "उपरि सद्यं वा एष जयति यो
जयत्वन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्षप्रति वि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे ।
"पवतामन्तरिक्षप्रा इति ऋ० ६, ३६, ५ ।

अन्तरिक्षवि० अन्तरिक्ष-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गतं
अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्मणि क्त । व्यवधानी
गते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "द्विरेफष्टन्दान-
रितैः सरोरुहैरिति" किरा० । अपसारिते, "कृत्यात्
यथास्थानकमन्तरं वेति" लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने
प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिक्षिन्द्रिय न० कर्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्षड्व्यम् । [दिके आकाशात्पतितजले
अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात्पतितं जलम् गा० त० । टिव्यो-
अन्तरौप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब० अच् समा० आत-
रन्त्वम् । हीपभेदे । हीपस्य हि जनमध्यस्थत्वात् अन्तर्गत-
जलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य
अन्तरीपत्वम् इयोर्दिक्षोजलसत्त्वे हीपत्वमित्यनयो-
र्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् "हीपोऽस्त्रियामन्तरीप-
मित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनायं पुंस्त्री०
इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गङ्गादित्वात् ङ । "नाभौ धृतञ्च
यद्वस्त्रमाच्छादयति जाननी । अन्तरीयं प्रगस्तं तद-
च्छिन्नसुभयान्तयो" रित्वेवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवाद्यर्थे
धूमा० वुञ् । अन्तरीयकः तद्भवेति वि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण् विच् । मध्ये । "अनन्तरेऽथा-
न्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये सुरित्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्त्वेऽपि णस्य नेचत्वम् ।
विनाथे, मध्यार्थे च । तत्र विनाथे "अन्तरेणाञ्जलिं बह्ना
लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति" रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण
वै योनिं गर्भः सञ्चरति" कौ० ब्रा० । "अन्तरेणापां गणम्
इति" ऋतिः । तत्र विनाथे, द्वितीयात्कृतीये पथार्थेण,
"श्रीभेषेण विना शम्भुमान्तरेणाच्युतं सुखमिति" सु० बो० ।
उभयोर्मध्ये ऽथे द्वितीया "अन्तरेणाङ्गवनीयं गार्हपत्यं वेति"
कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु वि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । पीयाप्रदेशे
जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद-
च्चिरार्थके । "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्वदर्शन सं० । "अन्त-
र्गडु निरर्थकमिति" मेदिनिः ।

अन्तर्गत वि० अन्तःकरणे गतः । अन्तःकरणस्ये देहस्ये च
"अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदं" इति रघुः । "येषामन्तर्गतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणांमिति" पुरा० । "अन्तर्गता सदन-
वृद्धिश्चिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचञ्चिते-
नेति" उद्भटः । अभ्यन्तरस्थे च "अन्तर्गतगवे यामे उप-
लस्य च सङ्घिधाविति" । "नेत्रवक्त्राकारेण गृह्यते-
ऽन्तर्गतं मनः" इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः
शय्यानामिव सम्पदः" इति रघुः ।

अन्तर्गर्भ वि० अन्तरभ्यन्तरस्यो गर्भोऽस्य । अभ्यन्तरस्य गर्भयुक्ते ।
"कथौ समावप्रगीर्णायावन्नर्गर्भाविति" कात्या० २, २,
३१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी० । गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् वि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्य इति । मध्यस्य-
गर्भयुक्ते । "अनन्तर्गर्भिणं सायं" कौश द्विटनमव वेति"
पवित्रलक्षणे कात्यायन ऋतिः ।

अन्तर्गृह न० अन्तस्थं गृहम् । वाराणसीस्ये सप्राथम्यपर्यति
स्थानविशेषे "अन्तस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विन-
श्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति ।
पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमनर्गृहे विनश्यति" ॥ काशीमा०
अन्तर्गृहमप्यत्र "अन्तस्थं यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति
वाराणस्यां कृतं पापं मन्तर्गृहे विनश्यति अन्तर्गृहे कृतं पापं
पैशाच्यन्तरकावहमिति" "देवो विरजसः पीठादन्तर्गृहे विवेग
हेति" च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम्
अव्ययी० । गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्त्यते क्रोडीभवत्यङ्गिन् अन्तर्+हन्-अप्

नि० वादेशः षात्वम् । हारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे
“तस्मिन्नलवणे पश्यन् प्रथमे सौधसञ्चनः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जैटर अव्य० जटरस्य मध्यम् अव्ययी० । जटरस्य
मध्ये, उपचारात् तत्स्यकोठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देशमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये
“अन्तर्जानु शुचो देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा
ब्राह्मणे तोषेन द्विजो नित्यसुप्तसृष्टेदिति” या० “जानु-
नोर्मध्ये हस्तौ कल्पेति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् ।
सर्वान्तर्ज्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्ज्यामित्वा-
त्तयात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते
देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-
करणे ल्यट् । किणुप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते
महादशान्तर्गते यज्ञाणां स्वाधिपत्यशुक्लकालभेदे । दशा च
नानाविधा ताश्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्राष्टोत्तरीयदशा-
यामन्तर्दशाऽभिधीयते वक्ष्ये च तस्या एव प्रचलितत्वम् ।
“षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावक्रा-
रक्ते ज्ञेया बुधे सप्तदश स्रुताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता
गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरथेक-
विंशति” रित्युपक्रम्य सत्याचार्यः “कृत्तिकादित्रये सूर्यः
शोभो रौद्रचतुष्टये । मघादितितये भीमो बुधो हस्त-
चतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये ।
धनिष्ठातितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योप-
प्रवभौर्माकन्दशातिकृष्टदा नृणाम् । गुरुश्चन्द्रशुक्राणां
वधेष्वितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशाज्ञानं यथा । “सद-
शाभिर्दशां हृत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु
तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ अङ्गुष्ठैश्च तां दिनं लभ्यं
तच्छेषे षष्टिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दशहा-
सदन्तरे । रनेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ष मासा रनेर्निजाः ।
चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य,
जस्य रुद्रास्तु मासा दिग्दशाः, शनेः । षट्मासाद्यु विंशच्च
गुरोर्षर्षोर्द्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु
मासकौ एवं महापामन्ये षाम्भूयाश्चैवान्तरादयः । यदुपह-
स्वान्तरे यस्तु यत्संख्यकालमाप्तवान् । तत्संख्यं स्वान्तरे

तस्मै स दद्यादिति निश्चयः । स्वान्तरे पश्ये स्वान्तरे स्वान्तरे
पूरयेत् सदा इति” ज्यो०त० । विंशोत्तरीये तु । आचं
कुराजोशुभकेशुपूर्वार्धं वक्रादितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं
रसायानगदन्तिचन्द्रकलाङ्गचन्द्राङ्गिरसाङ्गिर्विंश” इत्युक्तेः
कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा
महादशा । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट् वर्षाः, रोहि-
ण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, शुक्रे, कुजस्य ७ वर्षाः,
आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य
१६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १९ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य
१७ वर्षाः, मघायां ज्येतेः ७ वर्षाः, पूर्वफाल्गुन्यां
जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, एवमुत्तरफाल्गुनादिषु नवसु
उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षड्दादि-
वर्षाः । तदन्तर्दशा तु “सदशाभिर्दशां हृत्वा वसुभिर्भाग-
माहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपाते-
नान्तर्दशामानसुक्षेयम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६
वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन
तत्तन्मानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः
किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्तन्मानसिद्धिः । एवं
योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानसुक्षेयम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहा-
भ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरुषजन्मनी” इति
मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्य-
न्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरानले ।

अन्तर्दृष्ट त्रि० अन्तः अन्तःकरणे दृष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । जाळ-
द्वारे क्षीरस्वामी (खिड्की) द्वारे शबरः ।

अन्तर्द्वी स्त्री अन्तर्+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्वाने तिरो-
धाने “अन्तर्द्वीसुपययुर्गुत्पलावलीषु” इति माघः ।

अन्तर्द्वान न० अन्तर्+धा-ख्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य
दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, मुन्द्यादीनां शरीरत्वाने च ।
“अन्तर्द्वानं गते रामे इति” रामायणम् ।

अन्तर्द्वि पु० अन्तर्+धा-कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्त-
धाने च “अन्तर्द्वी येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये
अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं
ददर्शति” राम० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेगः । मध्यप्रवेशे ससुदाय-
मध्यपाते । “आत्मानमात्मना विरुद्वसति व्यवदश्यते
अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मक” इति हरिका०
स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वङ्गमङ्गोधविषयत्वा-
दङ्गवेङ्गिमदन्तर्भावः । अन्त-स्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।
अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता
भावना । व्यञ्जकचेष्टादिभ्यश्च चिन्तने ।

अन्तर्भावित लि० अन्तर+भू-णच्-क्त । मध्यप्रवेशिते ससु-
दायान्तर्भाविते । “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदस-
त्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः” इति
खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववृत्तितया कार-
णस्य यत् सत्त्वसुरोक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य
मत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारे, नवस्थापातः
ततश्च उत्तरत्वं एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीया
तथाच कारणसत्त्वेऽपि कृतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च
विनापि सत्त्वं, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि
दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत लि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्त-
र्गते च । “कालभावाध्वेदेगानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः । सर्वै-
रकर्मकैर्यागे कर्मत्वसपजायते” इति हरिका० “एष वै
भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन” इति पुरा० ।

अन्तर्भूतम् लि० अन्तर्गते वाङ्मयव्यापारभूततया अन्तरेव
स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च ।
दुःखितस्य हि वाङ्मयपरिव्यापारभूततया तत्प्रती-
कारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधि-
स्य तु वाङ्मयविषयपरिहारेण ध्येयात्मसात्वगोचरमन-
स्कृततया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख लि० अन्तःपरमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य । वाङ्म-
यस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ ।
अन्तरन्धरे मुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते ब्रह्मस्वावगमाधने गच्छ
भेदे न० । “स्तुवीकृगपत्वाचीमुखशरारीमुखान्तर्मुखलिङ्ग-
चैकानि विस्वावणे” इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्या-
वृत्तिरूपं द्वारं सुखानुभवं यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना
अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुप्रभौ आनन्दानुभवकारकौ
प्राज्ञाख्ये जीवभेदे “आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति
श्रुतो प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्ता तथात्वम् ।
सुखस्य मध्यम् अव्ययी० सुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्माटिका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्या माटिका अकारादि-

वर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते
च वर्णा अन्तर्माटिकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्माटिकान्यास पु० अन्तःस्थाया माटिकाया न्यासः उच्चा-
रणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमाटिकावर्णानां
अरणपूर्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा ‘न्यासोऽय-
मान्तर’ इत्युपक्रमस्य “हाटपत्वास्त्रुजे कण्ठे खरान् षोडश
विन्यसेत् । हाटमच्छट्पत्तुपद्मे काटीन् हाटम विन्यसेत् ।
दशपत्वास्त्रुजे नाभौ डकारादीन्नासेत् । षट्पत्तमध्ये
लिङ्गस्थे वकारादीन्नासेत् षट् । आधारे चतुरोवर्णान्
न्यसेद्वादीन् चतुर्दशैः । ऋतौ भ्रमध्यगे पद्मे द्विदशे विन्यसेत्
प्रिये ! । तन्मध्ये परविन्दुश्च सृष्टिस्थितियथात्मकम् । एवं
समाहितमना ध्यायेत्प्राणोद्यमान्तरः” इति तन्त्रसारः ।
अन्तर्भूत पु० स्त्री अन्तर्गमनाशये ऋतः । गर्भाशये ऋते
बालकादौ “भवत्युक्तासपूतिश्च मूलं चान्तर्भूते गिर्भौ”
इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य लि० अन्तरे भवः दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्यामि पु० अन्तरनःकरणेन मनसा कल्पितोपचारार्थांगः
पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च ।
“अर्चयन् विषयैः पूर्णस्तत्तन्नात् तन्मयो भवेत् । न्यासै-
स्तन्मयतावृद्धिः सोऽहंभावं पूजयेत्” । तन्मयेति तदेकत्व-
ज्ञानं सोऽहमिति, “मन्त्रान्तराणि तच्छक्तौ प्रीतानि परिभाष-
येत् । तानि परमव्योम्नि परमानन्दवहिते । दर्शयत्यात्मसद्मं
पूजा होमादिभिर्विनेति” । विषयव्यापिण यथा । असा-
यामनहृद्भारमरागमगदं तथा । अमोहकमदम्भश्च अ-
निन्दाऽजोभक्तौ तथा । अमातस्यैवमनोभञ्जं दशपूर्णं
विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः ।
दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्येवमप्रतिः
१५ पुष्पं पूजयेत् परदेवताम्” । अथ होमः । “आत्मा-
नमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमकस्व-
रूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्तं गडमानन्दमथलना-
युतम् । अहंभावाकृतिर्वानिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ
ध्यात्वा तन्मयस्य ज्ञानान्नौ जुहुयात् यथा । मूलान् नाभि-
चैतन्यरूपान्नौ ज्विष्या सुखा । ज्ञानप्रदीपितं निव्यमज्जुभी-
जुं होम्यहम्” । स्वाहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान् धर्मा-
धर्मज्विदीप्तिं आत्मानौ मनसा सुखा । कृपणावर्तना
निग्रहसद्यं चोर्जुं होम्यहम्” । (स्वाहेति द्वितीयाहुतिः,
मूलान्) “प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अयनरुन्धनं सुखा ।
धर्माधर्मकलासौ रूपं मनो जुहोम्यहम्” । स्वाहेति तृती-

याङ्गतिं जुहुयात् । ततो मूलान्ते । “अन्तर्निरन्तर-
निरन्तरपथमाने सायाभ्यकारपरिपन्थिनि सविदग्नी ।
कश्चिद्विद्वुतमराचिविकाशममौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-
गिवासनानाम् । इत्यन्तयजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत् ।
न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तोभवेद्भुवम्” । “अयमन्त-
र्यागो ज्ञानिनामेव । अथान्तःपञ्चकारयजनप्रकारः ॥
तदुक्तं कुलाग्रवे अन्तर्यजने” । “सुरा शक्तिः शिवोमांसं
तद्भोक्ता भैरव स्वयम् । तयोरेक्यसमुत्पन्ने आनन्दोभोक्त
उच्यते । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च हृद्ये व्यवस्थितम् ।
तस्याभिव्यक्तं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते । लिङ्गत्व-
विशेषतः प्रत्यक्षरूपेणैततः । पीठस्थानानि चागस्य महा
पद्मं नं प्रजेत् । अमलाधारमात्रहृदयं गत्वा पुनः पुनः ।
चिच्चन्द्रकण्डलोऽशक्तिमामरस्यमहोदयः । ध्येयमिदं जनि-
धन्मुधापानरतो नरः । मधुपानमिदं देवि । चेतस्त्रय-
पानकम् । पुण्यापण्यं पयं हृत्वा ज्ञानवद्भुगेन योगवित् ।
परे लयं नयेत्सुप्तं पलाशीति निगद्यते । मानसादिन्द्रिय-
गणं संयम्यात्मनि योजयेत् । सांसाशी म भवेदेवि ! इतरे
प्राणिघातकाः । शिवशक्त्यात्मनिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः ।
मुक्तास्ते मैथुनं तस्यादितरे स्तीनिषेवकाः” इति त०सा०
“अन्तःपूर्जां विधायैव बाह्यपूर्जां समाचरेदिति” तन्त्रम् ।
अन्तर्यामि पु० अन्तर्यामी यस्मात् । अहंरूपे सामापरारख्ये
पात्रभेदे । “विद्युभः स्वारं स्वाराटन्तर्यामः ‘अन्तर्या-
मात् पञ्चदश’ इति यजु० १३,५५. स्वारात् साम्भोऽन्त-
र्यामं अहं निरगमितीति” इतिरिति वेददीपः ।
तच्च यद्विद्यं पात्रभेदः । “सुहृत्वा स्वर्ग्यायान्त्याममनु-
मन्त्रयेदिति” श्रुति “उच्चेतः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य”
स्वरोत्तरपूर्वाद्धे उपांशन्तर्यामयोः” कात्या० ८,१,२,
स्वरात् उत्तरपूर्वाद्धे ईगानकोष्णे, उपांशन्तर्यामयोः पात्रयो
योजयति सादयतीति वा” तद्ग्रा० ।
अन्तर्यामिन् पु० अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्म्मणि
इन्द्रियादीनि जीव वा व्यापारयति यमन-गिच्-गिनि ।
“अन्तराविश्य भूतानि यो विभक्त्यात्मकेतुभिः । अन्तर्यामी-
श्वरः ताक्षात् भवेदित्युक्ते ईश्वरे ‘अन्तरेष यमयती-
त्यादि’ इहदारग्यकान्त्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम् ।
अत्मकेतुभिः निजव्यापारेः प्राणादिदृष्टिभिरित्यर्थः ।
वायो च तस्य सर्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-
त्तथात्वम् । अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्वि० ।

अन्तर्यामिब्राह्मण न० अन्तर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम्

ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः । इहदारग्यकान्तर्गते अन्तर्या-
मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे । तच्च १२० पृष्टे दर्शितम् ।
अन्तर्लोम न० अन्तर्गतमाच्छाद्य लोम षच् समा० ।
आच्छाद्ये लोमि ।

अन्तर्वैशिक त्वि० अन्तर्वैशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः
नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूष्वकविधेरनित्यत्वाच्च वृद्धिः । अन्त-
र्वैशः नियोज्यतयाऽरुह्यस्य ठन् वा । राज्ञामन्तःपुरे रक्ष-
णार्थं नियुक्ते वज्रवामनादौ ।

अन्तर्वेण अव्य० वनस्य मध्यम् णत्वम् । वनमध्ये इत्यर्थे ।

अन्तर्वेत्ति अन्तरस्यस्य गर्भं इति वाक्ये “अन्तर्वत्पतितवतो-
र्नुगति” पा० अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-
सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मत्पु अदुपपत्त्वे
मस्य वः लुक् च । गर्भवत्याम् स्त्रियाम् । “तस्यामेवास्य
यामिन्यामन्तर्वेत्ति प्रजावती सुतावस्तुत सम्पन्नाविति”
रघुः । अन्तःशब्दस्य तत्स्थूलक्षण्या अस्त्यर्थे मत्पु मस्य
वः । अन्तःस्थपदार्थवति त्वि० । “पुमानन्तर्वी स्वविरः
पयसानिति” अथ० ८,४,३ ।

अन्तर्विमि पु० अन्तःस्थित एव वाणयति उद्धारशब्दं कारयति
वण-शब्दे इन् णस्य मत्वम् । (देकर) इतिख्यात-
स्योद्धारशब्दस्य कारके अर्जाग्नमाकमे रोगभेदे ।

अन्तर्विर्त्तिन् त्वि० अन्तः मध्ये वर्त्तते दृत्-णिनि । मध्य-
वर्त्तन्ति । “अन्तर्विर्त्तिनी विभक्तिभाष्यव्यति” सि०को० ।

अन्तर्वी त्वि० अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा वाति गच्छति
स्निग्धत्वेन वा-गतिगन्धनयोः विच् । पुत्रपश्चादिषु ।

अन्तर्वीणि त्वि० अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-
त्तिका वाणो यस्य व० समासानविधेरनित्यत्वाच्च कप्
ह्रस्वश्च । बह्वशास्त्रवाक्याभिज्ञे परिण्डते ।

अन्तर्वावत् त्वि० अन्तर्याः पुत्रादिरुह्यस्मान् मत्पु मस्य वः ।
पुत्रादिमति “अन्तर्वावत् जयं दधे” इति ऋ० १,४०,७,
“अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुत्रादिमत्त्वात् बह्वृगुणोपेतं जयं
गृह्णमिति” भा० ।

अन्तर्वाप्य त्वि० अन्तर्गतं वाप्यम् । बाह्याप्रकाशिते कस्त-
पथाप्राप्ते रोदनजन्यजलकण्ठे । व० । तद्युक्तपदार्थे
त्वि० । “अन्तर्वाप्यविलोचने” इति ।

अन्तर्विगाह पु० अन्तर्भूत्वा विगाहः । मध्यप्रवेशे । ल्युट् ।
अन्तर्विगाहनमध्यत्र न० हेम० ।

अन्तर्वेदि उ० अन्तर्गता वेदित्यत्र देशे । ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च
देशः आ प्रयागात् हरिहरपर्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः ।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्वेदि वा कात्या० २,५,११, "अन्वेदि वेद्याः करिष्यमाणायः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति" तद्वा० "अन्यदन्वेदि" कात्या० १३,२,२ । अन्वेदि विहितं कर्म ठन् । अन्वेदिकम् अन्वेदि-विहिते इष्ट्यादौ कर्माणि "नित्यभैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्वेदिकमिति" कृत् ० ।

अन्तर्वेदी स्त्री द्विवचन मध्यास्थितत्वादनर्धेदीव । हरिद्वारा-वधिप्रयागपर्यन्ते शशस्यलांति ब्रह्मावर्त्त इति च ख्याते देशे **अन्तर्वेदिक** त्रि० अनर्धेगे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञा पूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्कुचादौ । अनर्धेगिसकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हृत्य अव्य० अन्तर+हृन्-ल्यप् । मध्ये हृत्वेत्यर्थे "अन्तरपरिग्रहे" पा० अपरपरग्रह एवास् गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, "अन्तर्हृत्वा गतः हृतं परिग्रहेति" सि०को० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हीस पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढहासे, इत० । **अन्तर्हित** त्रि० अन्तर+धा-क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितव्यर्थे" इति सि०को० ।

अन्तवत् त्रि० अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मत्वप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे "अन्तवन् इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण" इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च । "स हैतानन्तवत् उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति" वृ० २० । "अन्तवतः परिच्छिन्नानिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस-णिनि सप्रस्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेन्ना स्त्री अन्तस्था वेलाऽवधिः कालो वा इत० । शेष-अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्-भावे क्वाप् अन्तस्य नाशार्थे शय्या चतुर्थ्यर्थे इत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्भेदत्वात् प्रसंगाने च । अन्त एव शय्या निव्यापारत्व-साधश्यात् कर्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे मीटति सद-क्लिप् । अन्तवासिनि शिष्ये । "तसुपासते गुरुमिवान्तसद्" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तस्मलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तस्मलिलवाहित्वाच्च दोष" इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत । अन्तगतं सलिलं यस्याः ।

अप्रकाशितजलायां सरसतीमद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमव-गाहेतेति" ऋतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततापे, देहमध्य-**अन्त(न्ते)स्या** पु० अन्तःसर्गोऽर्थोऽर्थोऽर्थे तिष्ठतीति स्या-क्लिप् । यरलवास्येषु वशेषु ते हि कादिभावमानस्पर्शाभां शपसह रूपोऽप्यणशमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्या अपि । "हकारं पञ्चभैर्युक्तमन्तस्थाश्च संयुतम् । औरस्यं तं वि-जानीयात् कण्ठमाञ्जरसंयुतमिति" पा०शि० । स्या क् । अन्तःस्थोऽप्यत मध्यस्थितभावे त्रि० । भवादौ गङ्गा० ङ् । अन्तःस्यायः मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च ह०राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्थानलोर्वङ्गः । प्रलयानले, अन्येष्टिककर्माङ्गवङ्गौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्यन्तदेशश्च इति ऋ-अण् उप० । "अधिशातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति" भारतीके पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्मस्यत्वान्नाथात्वम् ।

अन्तावशाधिन् पु० अन्ते पर्यन्तदेशेऽप्यगते अव-शी-णिनि ।

अन्तावसाधिन् पु० नखकेशानामन्तसमसात् केतुं शीलमस्य अव-सो-णिनि युक् च । नापिते । अन्ते एवैवयमि अवस्यति निश्चिनोति तच्चम् । मुनिभेदे । "अनाय स्वतो-षार्थं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त-इ । नटाभिनयन-काले तदङ्गौ ज्येष्ठभागिन्याम् । स्वार्थे के टाप् अन्तिके-त्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० "सुश्वप्रभोतवदपेयतरनि मातो-रिति" भाग० "यो नो अन्तेऽभिटासत्वानि दूरे पटीष्ट स" इति ऋ० १,७६,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नङ्गो नु वो मरुतोऽन्यस्त्रे" ऋ० १,१६,७,६ । अत्र सामीप्यार्थ-त्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावं । तच्चदर्शसामीप्ये 'दृढ-णावन्तिदेवगति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त-घञ् सो-स्यास्तीति सत्वर्थायः ठन् । सामीप्यवति । "विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति" "गनैः पिण्डान्तिके पुनरिति" "वसे-युध ऋत्वात्तिके" इति च मनुः । "तामन्तिकन्यस्तवनि-प्रटीपामिति" रघुः । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । ऋत्वात् न० । औपधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसमीपं व्याप्राति अन्त+कृत् । पर्यन्तव्यापके त्रि० । "केशान्तिको ब्राह्म-

गस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसंज्ञितो राजः
स्यात् नानान्तिको विद्य" इति "षट्तिंशदाङ्कं
षट्थं गुरो त्रैवेदिकं व्रतम् । तदङ्किकं पादिकं वा पङ्कणा-
न्तिकमेव वेति" च मनुः । "जनान्ते स्याज्जनान्तिक-
मिति" सा०द० ।

अन्तिकृतम् लि० अतिशयेनान्तिकः अतिशयने तमप ।
अव्यासश्चे वेदे तु "तादेष्वेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे ।

अन्तिकाश्रय पु० अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+श्री-अच् ।
निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च ।

अन्तिकतस् अन्त्य० अन्तिक+तसिन् कलोपः अन्तिगद्वाद्वा
तसिन् । अन्तिके इत्यर्थे "नकिष्टं न्नन्यन्तितोनदूरादिति"
षट्० २, २७, १३, "अन्तिकः अन्तिकादिति" भा० ।

अन्तिकम् लि० अन्ते भवः अन्त+डिभच् । अन्तभवे, चरमे च ।
"अजातशत्रुतमूर्खानां वरमाद्यौ नचान्तिमः । सक्षद्रोप-
करावाद्यावन्तिमश्च पदे पदे" हितो० ।

अन्तिवाम लि० अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य ।
निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति षट्० ७, ७७, ४ ।
"अन्ति अश्वदन्तिके वामं धनं यस्याः सान्तिवामेति" भा० ।

अन्तिवसत् पु० अन्ते निकटे विद्यापङ्कणाय वसति वस-गट
७त० अल्लुक्ममा० । शिष्ये अन्ते शब्दस्य पृथक्स्थितावपि
तत्समभिव्याहारभावेण तदर्थता । "वसन्निवान्ते विन-
येन जिष्णुः" किरा० ।

अन्तिवामिन् पु० अन्ते निकटे विद्यापङ्कणाय वसति वस-
णिनि ७त० अल्लुक्ममा० । शिष्ये "याज्यान्तेवामिनोवापि
न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्भाय-
नान्तेवामिभ्यश्चेति" "आचार्यापसर्जनान्तश्चान्तेवामितीति" च
पा० । "वामदेशान्तेवासो तदाश्रमवासीति" दण्डक० ।
ग्रामादेरन्तेवामिनि चाण्डालादौ लि० ।

अन्तोदात्त न० अन्ते उदात्तः खरो यस्य । अन्तोदात्तखर-
युक्ते पदे "पथिमथोः सर्वनामस्थाने" पा०सूत्रे "सर्व-
नामस्थाने किम् ? ज्योतिषतः पथो रक्षेति उदात्त-
निर्वात्तखरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि०कौ० । अन्ते अन्ता
वयञ् उदात्तः । यादृशसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे
समुदाये "कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहिते
अन्तोदात्तखरे, कार्षःपाक इत्यादि । "घातोः" पा०
अन्तोदात्तः । "गोपायतश्च" इति सि०कौ० । "फिपो-
ऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्यप्रणीतसूत्रैः
प्रातिपदिकस्थान्त उदात्तः । तानि च सूत्राणि सि०कौ०

उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपान्तानि । तादृशसूत्रोत्पत्तानां
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या ।

अन्तत्र लि० अन्ते पर्याने वसतीति अन्त+यत् । चाण्डाले ।

"अन्यादपि वरं धम्मं स्तोत्रं दुष्कलादपोति" मनुः
"अन्यश्चण्डाल" इति कुक्कु० । श्लेष्के, चण्डालान्य-

स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो
ज्ञानात् सास्यं तु गच्छति" नक्षत्रज्ञानदीनाम्बो नान्त्रपर्वत-

नामिकामिति "नान्त्रो न विकलेन्द्रय" इति च
मनुः । "अन्त्रश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रज्ञानदीनाम्बेच्छ-

पर्वतनामिकामिति" च कुक्कु० । श्लेष्कानां सर्वाप-
कर्षान्भवत्वात्तथात्वम् । अवसानभवे, "जायायै पूर्व-

मारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्रकर्मणीति" मनुः "नामावोजेष्वात्
एव सास्य्यात्" कात्या० २, ४, १०, "असङ्गपीडं भगवन् !

ऋगमन्त्रमवेष्टु मे" इति "विसर्ज्जतदन्त्रमण्डनमिति"
च रघुः "क्रियतां कथमन्त्रमण्डनमिति" कुमा० । अत्र-

सानञ्च दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्
अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत् । परिच्छेदकारके

वैशिष्टिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्तो नित्यव्यङ्गिर्त्तविशेषः
परिकीर्त्तित" इति भाषा० प्रलये परमाणुनां गगनादी-

नाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेद-
करत्वमिति तस्यान्यत्वम् । सुस्त्यायाम् स्त्री । अन्तिमे

वस्तुनि लि० । यथा नवत्वाणां मध्ये रेवती, राशीनां
मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि । संख्याभेदे

न० "जलधिश्चान्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संस्थे"ति
भास्कराचार्योक्ते परार्द्धगतभागे । गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य

वामस्थिताङ्के "स्थायोऽन्यवर्गे द्विगुणान्त्रनिम्न" इति
लीला० । लग्नावधिद्वादशराशौ पु० षष्ठेऽष्टमेऽन्ते भुवि-

चेन्न्यहेय इति नील०ता० । "त्रिकोणाष्टकयूकान्त्रमहा-
यद्दत् फलं तथा इति" ज्योति० । अन्तेभवः दिगा० यत् ।

सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया युतोनानायां त्रिज्यायाम्
स्त्री । यथा "क्षितिज्ययैवं द्युगुणश्च सा क्षुतिखरज्य-

यैवं त्रिगुणोऽपि सान्त्रका" । "द्युज्यैव क्षितिज्ययो-
त्तरगोले युता, यास्ये रक्षिता क्षुतिर्भवति । एवं त्रिज्या

चरजीवया युतोनान्त्रा स्यात् । अत्रोपपत्तिः । अत्र
गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातयोर्वर्द्धं यत् तदुदयास्त-

सूत्रम् । एवमुत्तरवृत्तसंपातयोर्वर्द्धं तदहोरात्रवृत्तव्यास-
सूत्रम् । तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्वत्र कुज्या । अथ

यास्योत्तरवृत्तसंपातयोर्वर्द्धं तत् तन्मिति तस्य व्याससूत्रम् ।

तयोर्व्यामसूत्रयोर्ध संपातस्तस्मादुपरितमं खण्डं बुज्या ।
सोऽन्तरगोलेऽधःस्थया कञ्चया युता यावत् क्रियते ताव-
द्दिनाधौर्कोटयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात् । दक्षिणे तु कञ्चया
हीना । यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कञ्चया । यदर्को-
टयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते । एवमन्त्रापि ।
अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्गैरङ्गयते तावत्
त्रिज्यातुल्यं भवति । तैरङ्गैर्यावत् कञ्चया गगयते
तावच्चरज्यातुल्या भवति । अथ चरज्या त्रिज्या युतो-
नाऽन्त्रासंज्ञा भवति । नह्यन्त्राह्योः क्षेत्रसंस्थानभेदः ।
किन्त्वङ्गानां गुरुत्वत्वात् कोनं सख्यालतो भेद इत्युप-
पन्नम्" प्रमितम् ।

अन्यकर्मन् न० अन्ते नागे भयं कर्म । अन्तेष्टिक्रियायाम् ।
'जायाये पूर्वमारिण्यै दन्त्यानीनन्त्रकर्मणि' "भ्रात्यानां
याजनं कृत्वा परेषामन्त्रकर्म च अभिचारमर्हो नश्च त्रिभिः
कञ्च्यैर्व्यपोहति" इति "जातकर्मान्त्रकर्मणि नवथाइ
तथैव चेति" च मनुः । "तमेनं मृतमितोऽस्मादयामात्
अग्नये" इति ऋ० उप० अग्नयेऽग्निर्गृह्येति त्रिजोहरनि
पुत्रा वान्त्रकर्मणि" इति ऋ० उप० भा० ।

अन्यज पु० स्त्री० अन्त्रः सन् जायते जन इ । शूद्रे तस्य
वर्गमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम् । "येन केनचित्द्वेन हिंस्याच्चे
च्छ्रेष्ठमन्त्रज" इति मनुः । "अन्त्रजः शूद्रः" इति वृ० ।
शेषजातमात्रे त्रि० । अन्त्रशाण्डाल इय जायते जन
इ । रजकाटिपु सप्रपु जातिपु पु० स्त्री० "रजकशर्मकारश्च
नटो वरुड च । कैवर्त्तसेटभिन्नाय मर्दते अन्त्रजाः
स्रताः" अतिमंज्ञिता । "न शूद्रराज्ये निवसेदित्यधिकृत्य
नोपसृष्टेऽन्त्रजैर्दृभिरिति" "सकञ्चं त्वन्त्रजस्त्वयामिति"
च मनुः ।

अन्यजन्मन् पु० स्त्री० अन्त्रं जन्म यस्य । शूद्रे, "प्रतिपन्नसु
क्रियते शूद्रादथ्यन्त्रजन्म" इति मनुः । शेषजातमात्रे त्रि० ।

अन्यजाति पु० स्त्री० अन्त्रा जातियस्य । शूद्रे । "शरीरजै-
कर्मदायैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिस्तृणतां
मानसैरन्त्रजातितामिति" मनुः । चण्डालादौ च ।
'अन्त्रजातिरविज्ञातो निवेश्यास्य त्रेषसनीति" आप० ।

अन्यध न० कर्म० । मीनराशौ, देवतीनक्षत्रे च तयोः राशि
चक्रस्थान्ते स्थितत्वात्तथात्वम् ।

अन्ययोनि पु० स्त्री० अन्या योनिरुत्पत्तियस्य । शूद्रे,
चण्डालादौ च 'शूद्राश्च सनः शूद्राखामन्यानामन्त्र-
योनिव' इति मनुः ।

अन्यवर्ष पु० स्त्री० कर्म० । शूद्रे । एतदास्मादेरस्मान्स्थिता-
चरे पु० । [शूद्रेऽस्य विवरणम् ।

अन्यानुप्रास पु० कर्म० । गज्जालद्वाररूपे अनुप्रासभेदे । १०८ ।

अन्यावसायिन् पु० स्त्री० "निपादस्त्री तु चण्डालात् एच्छ-
मन्त्रावसायिनम् । प्रसमानगोचरं स्तते" इति मन्त्रे
निपादस्त्रिया चण्डालजाते (सुरटाफराम) इति ख्याते
मङ्गाणि यथा स्त्रियां डीप् । "चण्डालः जपच जप्ता स्ततो
वेदेःकस्तथा । मागधायोगौ चैव सप्रैतेऽन्यावसायिनः"
इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डादिषु च । "अन्यावसायिनामन्न
मश्रीयाद्यस्तु कामते" इति अङ्गिरःस्मृतिः ।

अन्याश्रम पुंन० कर्म० । चतुर्थाश्रमं भिन्नरूपशेषाश्रमं ।

अन्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्यस्य इति । चतुर्थाश्रमयुक्ते ।

अन्याहुति स्त्री कर्म० । अन्त्रेष्टौ साग्निक्वस्य मृतस्य
देहसंस्कारके यमभेदे "अन्त्राहुतिं चावयितुं कविषा"
इति भट्टः ।

अन्युति स्त्री अन्नि अन्निकस्य वा कृति रक्षणम् अत्र-रूप
कलोपः । आसन्नरक्षणम् "अन्नमन्त्रुतिमयोभुवमिति"
ऋ० १, ३८, १ ।

अन्येष्टि स्त्री अन्नेभवा इष्टिः । साग्निक्वस्य मृतस्य देह-
संस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्त्वमत्वात् निरग्नेदोऽहमात्रसंस्कारे
च । "पतितानां न दाहःस्यात् नान्नेष्टिर्नास्मिन्पृथुः"
इति शू० त० स्मृतिः ।

अन्त्र न० अन्त्रेते देहो वध्यते, नेम अति वध्यने करणे ष्टु ।
देहवध्यने "उक्ताः सार्द्धास्तयो व्यासाः पंसाभन्वाणि
स्युरितिः अर्द्धव्यासेन हीनानि स्वेणामन्वाणि निर्देष्टे" ।
इति वैद्यकोक्तपरिभाषवति नाडाभेदे । "सार्द्धव्यासांस्त-
न्वाणि पंसः स्वेणामर्द्धव्यासहीनानि" मृशतम् । "निय्ये
दन्वविभविमिति दग्धीधानम्" "यस्यान्त्रमस्य रूपणे
पिभिरिति" मृशतम् ।

अन्त्रकृज पु० अन्त्रस्य कृजः शब्दभेदः । अन्त्रकृजने "एकः
शयभ्याऽन्त्रकृजं शूलं नाभौ करोति वेति" मृशतम् ।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य टोपं पाचयति । त्वचिसारे निर्याक-
विषे औषधिभेदे 'भ्याथरभृद्रमस्यैव द्विविधं विषमच्यते"
इत्युपक्रम्य । "टगाधिष्ठानमाश्रन्तु द्वितीयं पोडगाद्ययमि
त्यभिषाद्य "मनं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् कीरं मार एव
निर्यासाः धातयश्चैव कन्दश्च दग्मः स्रत" इति विषेपत-
स्थायस्य मानसुक्ता "अन्त्रपाचककर्त्तव्यमारोयककर-
घाटक रम्भणन्दन-राटकानि सप्र त्वक्मारानिर्यासविषासः

द्वैत" २५२ प्र० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषयज्ञे दृश्यम् ।
अन्त्रमांस न० "आन्त्रिकं छिद्रमागेण धीतं निर्मलधा-
रिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार (वेसम) युतान्
पचेत् । निःसारं विरभोद्धारमन्त्रमांससदाहृतमिति
वैद्यकोक्ते पक्षमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्त्रवृद्धि पु० अन्त्रनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतेः रोगभेदे
स च रोगः सु० २८६ प्र० सुश्रुते दर्शितो यथा
"यातपित्तश्लेष्मणोष्णितमेदोमूलान्त्रनिमित्ताः सप्र वृद्धयः ।
तासां मूलान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलसुत्पात्त-
चेत्तरन्त्यतमः ॥ अधःप्रकृपितोऽन्यतमो हि दोषः फल-
कोशवाह्निभोरभिप्रायधमनोः फलकोशयोर्द्विं जन-
यति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूष्करूपाणि
वस्तिक्टीसुष्कमेद्रेषु वेदना भारुतनिग्रहः फलकोशभोफ-
श्वेति तवानिलपरिपूर्णं वस्तिमिश्रतातां परुषाभनिमित्ता-
निग्रहं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्षोद्गम्वरमङ्गाशां ज्वर-
दाहोद्भवतीं चाशु ससुखानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामत्य-
वेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, कृष्णस्फोटवृद्धिं पित्त-
वृद्धिनिग्रहं, रक्तवृद्धिं रक्तवृद्धिं कण्डूमतीमत्यवेदनां ताल-
फलप्रकाशं मेदोवृद्धिम् ॥ मूलसन्धारणशीलस्य मूलवृद्धि-
र्भवति सा गन्धतोऽम्बुपूर्णा इतिरिव क्षुभ्यति मूलकच्छ-
वेदनां वृषणयोः शययुं कोशयोश्चापादयति तां मूलवृद्धिं
विद्यात् ॥ भारहरणवलवह्निप्रहृष्टजप्रपतनादिभिरायास-
विशेषैर्वाशुरतिप्रवृद्धः प्रकृपितश्च मूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं
द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्गणसम्बिसुपेत्य सन्धिरूपेण
स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य
सुष्कभोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो
भवति सशब्दमवपीडितशोद्धसर्पति । विसृज्य पुनराध-
मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । "षणमासानु-
पयुज्यतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्टिका स्त्री अटि+बन्धने खल् । नाञ्चोक्तौ ज्येष्ठ-
भगिन्यामित्यमरटोकायां नीलकण्ठः ।

अन्टु स्त्री अन्त्यते बध्यतेऽनेन अटि+क् । निगडे स्तोपाद-
भ्रमणभेदे च । स्वार्थे कन् "कोऽण इति" ह्रस्वः । अन्टु-
कोऽयत् "स्वाणिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य
देवताशब्दादौ दर्शनात् एंस्त्वम् ।

अ (आ) न्दोल दोलने अट० चु० उभ० सक० सेट् ।
अ (आ) न्दोलयति ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दो-
लनम् "किन्त्वासाभारिन्दुसुन्दरदशां द्वाक्चभारान्दोल-

मादि" ल्युङ्गट् । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकतिगणत्-
नायसुत्प्रक्षितः स च दीर्घोऽटिः । "आन्दोलत् क दोलने"
इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वान् इत्यन्ये तमूलं सृज्यम् ।

अन्ध इटिविधाते अट० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वा-
दकर्मकः सेट् । अन्धयति-ते आन्धि-त । अन्धयन्
अन्धितः । "कनकवृगट्पणाभित्तिधियेति" सा० द० ।
इतिरिव नेत्रेन्द्रियजं प्रत्यक्षं विवेकधानञ्च तद्विधाताशयस्य
कर्तृत्वम् ।

अन्ध ति० अन्ध-अच् । नेत्रद्वयस्यै एकचक्षुर्हीने तु नास्य
प्रयोगः अनुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च
द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेत्रद्वयशानपि रोगादिना
उपहतनेत्रद्वयश्च उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकाभ्य-
वधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वज्याः स्युरिति" च मनुः ।
"इहैवास्ते तु सा लोके गौरन्धेवैकवेश्मनीति" "अनंशैः
क्षीयति तौ जात्यन्धवधिरौ" तथोक्तं सृष्ट्यन्तरम् "अन्धो-
गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "उद्भोऽन्धः पतिरेष
मञ्चकगत" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादि
सहकारिकारणान्तराभावेन इतिराहृष्येऽपि अस्य प्रयोगः ।
यथा "दिवाभ्याः प्राणिनः केचिद्वातावभ्यास्तथा परे ।
केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय" इति देवी० ।
तत्र मेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया
तेषां दिवाभ्यत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्यालोकाभावे-
ऽपि दीपाद्यालोकात्तरसद्भावे रात्रावभ्यता । मनुष्याणाम्
दिवा सूर्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र
इष्टमत्त्वान्नाभ्यत्वम् । विवेकज्ञानस्यैव "क्रोधाभ्यस्तस्य
तस्य स्वयमिह भवितेति" वेणो० "नैवान्यत्र मदाभ्यसिन्द-
घटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "स्माराभ्या गाइतारुण्या समस्त-
रतकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरान्धस्येति" शुक-
नतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्मः
अकर्म इवे"त्यादि श्रुत्या वाङ्मयस्तुदर्शनस्यै चक्षुःस्यै-
त्योक्तेरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतोऽज्ञतोर्वापि यस्य चक्षुर्न दूर-
गम् । चतुष्पदां भुवं सङ्गा, परिव्राडम्ब उच्छते" इत्यनेन
तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नष्ट्रवलाभानाभोपयोगतया
ज्योतिषपरिभाषितं राशिभेदे च । "मेषो वषो मृगेन्द्रश्च
दिवाभ्याः परिकीर्त्तितः । न्युक्ककैककन्याश्च रात्रावभ्याः
प्रकीर्त्तितः" इति तथा च मेषादिषु दिवा नष्ट्रव्यस्य
लाभः तत्र यज्ञीतशौरस्य दिवाभ्यत्वात् । मिथुनादिषु तु
रात्रौ नष्ट्रव्यस्य लाभः तत्र यज्ञीतशौरस्य रात्रावभ्यत्वात्

अन्वय नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्त्वान्वयम्
भाक्तम् । अन्वयतीत्यन्वयम् अन्व च० प्रेरणे णिच् अच्
अन्व-करणे अच् वा । तस्मिन् अन्वकारे “अन्व तमस्ते
प्रविशन्ति ये जे चात्महोजना इति” श्रुतिः । यथाश्रु
ज्ञानावरणे वेदान्निमित्तसिद्धे अज्ञाने च “आसीदितं
तमोभूतमिति” मनौ “तमसाहृततत्त्वेनेति” “तमसै
वाहृतं तत्त्वं नानुपश्यति मृदधीरिति” च पुराणे तमः-
शब्दे नाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न० भेदि० ।
तस्य अनुष्णाणामन्वकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये
उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्वक पु० अन्व ख्वुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ
कश्यपादुत्पन्नः तस्य वरेण महादेवैरवध्यातामापेदे यथोक्तं
हरिवंशे १४५ अ० “दितिरुवाच हतपुत्राऽस्मि भगवन् !
दैवधर्मिभ्यस्ताम्बर ! । अबध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमित
विक्रमम् । कश्यप उवाच । अबध्यस्ते सुतो देवि !
दानायणि । भवेदिति । देवानां संगयो नात् कश्चित्
कमललोचने ! । देवदेवस्यैतं रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ।
आत्मा ततस्ते पुत्रेषु रक्षितव्यो हि सर्वथा । अन्वानभत
तां देवीं कश्यपः सत्यवागध । अद्भ्युदरदेशे तु सा पुत्रं
मुपवे ततः । सहस्रवाङ्गं कौरव्य ! सहस्रगिरसं तथा ।
द्विसहस्रेक्ष्णैश्चैव तावच्चरणमेष च । स ब्रजत्वमवध्यातादन्-
न्वोऽपि हि भारत ! । तमन्वोऽयं नाम्नेति प्रोचस्तव
निवासिनः । अबध्योऽस्मोति लोकान् स मन्वान् वाधति
भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्वाग्यात्मबलाश्रयात् ।
वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याभ्रमां गणान् । स्वैत्रमन्व-
र्जितोऽत्यर्थं सर्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-
रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्वकः पापनिधयः”
इति “निगितत्विश्वलदारितान्वकमहासुर इति” काठ० ।
अथ एव अन्वकः स्वार्थे कन् । मुनिभेदे स च वृह-
स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथात् स ममतायाः पुत्रपुत्रः वृहस्पति-
आपादन्वत्वमापेदे । तस्य जात्यन्वत्वात् दीर्घतमा इति
नामान्तरं तत्कथा भा० आ० प० १०४ अ० “उत-
थस्य यनीषांस्तु एरोधास्त्रिदिवीकसाम् । वृहस्पतिर्द-
इनेजा ममतामन्वपद्यत् ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं
वटनाम्बरम् ॥ अन्वती त्वहं भ्राता ज्येष्ठमारभ्यता-
मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुलात्वं वृहस्पते ! ।
श्रीतय्यो वेदमत्वापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्व-
तुःपि हयोर्वास्त्रल सन्भवः । तद्भादेवं गतेऽद्य त्वसुपार-

मितमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तथा सस्यक् वृहस्पतिरुदारधीः ।
कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्वितुम् ॥ स बभूव
ततः कामी तथा सार्द्धमकामया । उत्सृजन्मं तु तं रेतः
स गर्भस्योऽभ्यभाषत ॥ भोक्तात ! मा गमः कामं हयोर्ना
स्तच्छ सन्भवः । अत्यावकाशो भगवन् ! पूर्वञ्चाहमिच्छा-
गतः । अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव
तु तद्वाक्यं गर्भस्यस्य वृहस्पतिः । जगाम भैशुनायेव ममतं
चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो
मुनिः । पद्भ्यामरंध्यन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पते ॥ स्थान-
मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतलटा । पपात स्रजसा भूमौ
ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स
रूपान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्यं निर्भतस्य भगवान्दपि ॥
यन्मं त्यमोऽथे काले सर्वभूतेषुति मति । एवमास्य इव
स्तथासमो दीर्घ प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शशाप
दधिरजायत । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तं वृहस्पतिरपीजसा ॥
जात्यन्वोवेदवित् प्राप्तः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणी
रूपसम्पन्नां प्रहेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स एतान् जन-
यामास गीतमाटीन् महायथाः” इति । यादवभेदे च
“मात्त्वान् सन्वसम्पन्नात् कौशल्या मुपवे सुतान् ।
भजिनं भजमानञ्च दित्यं देवाहृद्यं नृपम् । अन्वकञ्च
महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्रितारो
विस्तरेणेह तान् शृणु ॥ अन्वकात् काश्यपुहित्वा वल्लरो
ऽलभताम्बजान् । कृकुरं भजमानञ्च शं कम्बलशर्षपम्” ।
इति हरिवंशे ३८ अ० । “दूतं मंप्रेषयामास एषान्त्वक
निवेशनम्, ततो वृष्णान्वकाः क्षणमिति” हरिवंशः ।

अन्वकारिपु पु० ईत० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम्
यथा हरिवंशे १४६ अ० “सुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्राग्नि
समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्वकौरसि दुर्धरम् ।
भस्मसाञ्चाकरोऽदौऽमन्वकं साधुकथकमिति” । अन्वकहन्त्वा
दयोऽप्यत्र । अन्वकस्यान्वकारस्य रिपुरपमारकत्वात् ।
स्त्र्यैः चन्द्रेः वज्रौ च पु० ।

अन्वकवते पु० अन्वक इव वक्तं एत अच् । पर्वतभेदे
गहा० क । अन्वकवर्षीयस्तद्गं वि० ।

अन्वकार इति० अन्वं करोति क् अण् उप० स० । तमसि
तच्च तजोऽव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । त्नीं
तमोवर्तति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया-
वच्च दद्यान्नरम्, आलोकस्य अन्वयत्वात् चाक्षुषप्रत्यये सङ्-
कारित्वेऽपि तद्व्यत्यये मेचकप्रत्ययवत् न सहकारिता

यस्तस्माभाव्यादिति भेद इति मीमांसकादयः । 'दिवा-
कराद्गति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारमिति'
कृमा० "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनाश्वकारोऽपि
दीपदर्शनमिति" सूक्त० 'अश्वकारं गिरिगह्वराणा-
मिति' रघुः । अश्वकारस्य दृष्टिविघातकत्वं मनुष्याणामेव,
तेषामेशलोकसङ्कारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तद-
भावेऽपि दृष्टे रूटयात् । ततश्च आलोकरूपसङ्कारिविघटने-
नास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदा-
न्निमित्तसिद्धे अज्ञाने च । [राश्वकारे ।

अश्वकारमय ति० अश्वकार+प्राचुर्ये मयट् । प्रचु-
अश्वकारि पु० अश्वकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः इत० । शिवे
अश्वकरिपुत्रेऽस्य विवर्तितः ।

अश्वकामुहृत् पु० अश्वकस्य अस्त्रं हरति हृ-किप् तुक्
च, अश्वकस्यासुरस्य अस्त्रहृत् रिपुर्वा इत० । महारादेवे ।

अश्वकूप पु० अश्वयतीत्यश्वः स चासौ कूपः । साश्वकारे
कूपे । अश्वः कूपो यत् ७७० । नरकभेदे यथा
"यस्मिन् वै भूतानामोश्वरकल्पिततटत्तीनामविविक्तपरव्य-
थानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथा-
भाचरति स परत्वाश्वकूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तव-
ह्यसौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरोरुपैर्मशकयकमत्-
कणमक्षिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तेश्च सर्वतोऽभि-
द्रुह्यमाणस्तमसि विहृतनिद्रानिर्वृतिरलम्बावस्थानः परि-
क्रामति यथा कशरीरे जीवः इति भाग० ५५० ।
अश्वस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । सहि सर्वदृष्ट-
भावस्याकारः इति तस्य तथात्वम् । [अश्वकरणसाधने ।

अश्वङ्करण न० अश्वःक्रियतेऽनेन चव्यर्थे ङ करणे ख्युन् ।

अश्वतमस न० अश्वयति अश्व+अच तान्यति अनेनेति
तम-करणे-असि कर्म० अच् समासान्तः । निविडाश्व-
कारे, तदुक्तं नरकभेदे च ।

अश्वतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अश्वयतीति
अश्वं कर्म० । निविडाश्वकारे ।

अश्वतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अश्व-
यतीत्यश्वम् कर्म० । निविडाश्वकारे । अश्वम् अश्वकारकं
तामिस्रं यत् ७७० । नरकविशेषे पु० न० । "तामिस्रमश्वता-
मिस्रं महारौरवरीरथौ नरकं कालस्रलञ्च महानरकमेव-
चेत्वादिना" मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये
नरके तत्स्वरूपम् । "यस्तु परविज्ञापत्यकलत्वागद्य-
पहरति स हि कालपाशवद्वो यमपुरुषैरतिभयानकै-

स्तामिस्रे नरके बलाद्धिपात्यते ॥ अश्वतमानिपान-
दण्डताडनसन्नर्जनादिभिर्भयानामिर्भयमानो जन्तुर्वै
कप्रसलमासादितएकदैव मूर्च्छासुपयाति तामिस्रप्राये ॥
एवमेव अश्वतामिस्रे । यस्तु "वञ्चिता पुरुषं दारादीसुप-
युक्ते यत् शरीरो निपात्यमानो यातमास्यो वेदनया
नष्टमतिर्मष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्दृष्टमानमूल-
स्तस्मादश्वतामिस्रं तसुपदिशति इति भाग० ५५० ॥
सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे पु० ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यश्वतामिस्रः इति सा० का० ।
"अभिनिवेशस्तासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविष-
यकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा
हि देवाः स्वर्णिमादिकमष्टविधमैश्वर्यं सामाद्य दश
शब्दादीन् भुञ्जानाः "शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणि-
मादयोऽस्माकं असुरादिभिर्मांस उपघानिषतेति विभ्यति
तदिदं भयमभिनिवेशोऽश्वतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादश-
धेति" सा० को० । वेदान्तिसतसिद्धे "देहे नेहे अश्वमेव
नष्टोऽस्मीत्येवं" रूपे अज्ञाने च ।

अश्वत्व न० अश्वस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वपाह्यासामर्थ्ये
"एकादशेन्द्रियवधा" इत्यादि सा० का० (४६) व्याख्याने
कोमुद्याम् "बाधिर्ये कृष्टिताश्वत्वजडताऽजिघ्रता तथा ।
मकता कौण्यपङ्गुत्वकैथ्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना शीला-
दीनां क्रमेषु इन्द्रियाणां घातोर्द्धारितः ।

अश्वपूतना स्त्री ३२४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे "स्वन्दस्य च
प्रथमः स्वन्दापरस्मार एव च शतना रेवती चैव पूतना चान्ध
पूतने" लुङिश्य । "यो द्वेष्ट स्तनमतिसारकासहिक्कावर्दीभि-
र्ज्वरसहिताभिरदमानः दुर्बलः सततमधःशयोऽसृग्निस्तं
नृर्वरभिषजोऽश्वपूतनात्तमिति" तल्लक्षणसक्तम् ।

अश्वमूर्धिका स्त्री अश्वं दृष्ट्यभावं सृष्णाति सुप-एषुल् दीर्घः ।
देवतादृष्ट्ये तत्सेवने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।
अश्वमूर्धिका ति० अनश्वोऽश्वो भवति भू-चव्यर्थे श्लिष्णुच् ।
अश्वो भवितरि ।

अश्वमूर्धिका ति० अश्व चव्यर्थे भू-खुकञ् । अश्वो भवितरि
अश्वम् न० अद्यते अद-असुन् लुम् धश्च । कोटने ।
अश्वतामिस्रो देवाः । "द्विजातिशेषेण यदेतदश्वसा" किरा०
"विपानं शुकमश्वस इति" यजु० १६, ७५ ।

अश्वान्ति पु० अश्वोऽङ्घ्रिर्व । (कचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।
अश्ववर्त्मन् पु० अश्वं सूर्यप्रकाशरहितत्वात्प्रकारं वर्त्म
यत् । वायोः सप्तमे स्वान्ने । 'मर्दिन्द्रः सरभसः साम-

जोमानुषीतिपाः देवीविशोऽन्ववर्त्मा च स्वन्वः सप्रम आ
 भुवादिति" पुरा० ।
 अस्यातमम न० कस्मै० अन्योऽपीति दीर्घः । निविडाभ-
 कारे । रजन्यान्तु स्त्री ।
 अन्यिका स्त्री अन्वयति अन्व-प्रेरणे णिच् ण्वल् । द्युत-
 क्रोडायाम् तथा हि जनः अन्वइव विवेकगून्यः क्रियते ।
 सर्षप्याच्च तस्याशाल्यनमेवनात् दृष्टिनयः वैद्यकप्रसिद्धः ।
 अन्यं पु० अन्व-क्तु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुं चिद्धे च ।
 "शार्कपाणिपादपायुभुसंज्ञान्याङ्गमनीपिण्य" इति शा०
 ति० । अन्वलिङ्गमिति शब्दा० चि० ।
 अन्युल पु० अन्व-उलच् । शिरीषद्वजे । तत्पुष्पदर्शनात्
 विद्योगिनामभ्यत्यात्तथात्वम् ।
 अन्यं पु० अन्व-रन् । देगभेदे स च देगः । "जगन्नाथादूर्ध्व-
 भागादंशं श्रीश्वमरात्कात् तावदभ्याभिधोदेग इत्युक्तः" ॥
 वेदेहेन कारावरस्य स्विद्यमात्पादिते अन्यजभेदे च ।
 व्याधभेदे इति काश्यपः ।
 अन्नं न० अनित्यनेन अन्न-नन्, अन्नते इति अट क्त वा
 "अन्नास्य इति" पा० निर्देहात् अन्नाद्यतया न जग्धिः ।
 श्रोतने, खिदान्ने, "शस्यं ज्ञेयगतं प्रोक्तं सतुषं धान्य-
 नुच्यते । आसंतु वितुषं ज्ञेयं स्वन्नमन्नसुदाहृतम्" इति वसि०
 स्मृ० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथा-
 त्वम् । तस्मान्नाज्ञेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः "आमाज्ञं हरये
 टच्चा पक्तं कृत्वाय खादयेत् । पृष्टिर्धर्मसहस्राणि विद्यायां
 जायते कर्मरिति" पुराणे "चाण्डालाच्च भुञ्जात् विरात्
 सुपवसेत् सिद्धं भुञ्जात् परात्" इति त्रिणुस्तत्वे, आदित्या-
 ज्ञायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयो-
 गात् "स्वन्नमन्नसुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था
 न तु तन्मात्रस्यैवाज्ञतायोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य
 पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमाज्ञ-
 गन्तव्यस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि
 विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादश-
 विधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्ज्यं त्रते देवि ! एतान्येव
 विवर्ज्ये" इत्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्जनत्रते तेषां वर्जनी-
 यत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे यज्यन्ते
 "अन्नमशितं त्वेषा विधायते तस्य यःस्थविषोधातुस्तत्पुरीषं
 यन्मध्यमस्तन्नामं योऽणिष्ठस्तन्मन्न" इति श्रुत्या "अन्नमयं
 हि सोम्य मन्न इति" श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत्
 समर्थितं तत् सर्वप्रकाराद्भविकारत्येनैव । ततश्च "राजानं

तेज आदने" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "श्रेष्ठ-
 दासगोपालफलमिताईमीरिणः । भोज्यान्नाः नापितश्चैव
 यथात्मानं निवेदये" इत्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रति-
 प्रसवः अष्टादशाक्षविषयएव दासादयश्च भंकीर्णजातिभेदा
 पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते ।
 "गोरभं तिलमक्तं च तिलपिण्यकाशे च । अप्यान् अन्व-
 येत् सूत्राद्यन्नान्यत् पयमाहुतमिति" संयत्नचमन्तु आपदि
 श्द्रान्ननिष्ठतानामपि भक्ष्यतामिम् । "कन्दपक्तं तेलपक्त-
 पायसं दधि मत्तवः । एतान्यशद्रान्नभुजं भोज्यानि मसुर
 श्रवोदिति" हारीतवचने अशुद्रान्नभुजाभिति विशेषणः
 तथावगतेः एवमेव प्रा० वि० । "अन्नं हि भूतानां श्रेष्ठं
 तस्मात् सर्वेषुपिपद्यते" इति श्रुते अन्नस्य सर्वोपधिकरूप-
 त्वोक्तेः सर्वेषां द्रीक्षाभ्योपधीनामन्नत्वं व्यक्तम् "एषिष्य-
 योपधय ओपधिस्योऽन्नमिति" श्रुते च ओपधियमात्मस्य
 अन्नत्वसुक्तम् "अद्यतेऽदन्ति च भूतानि तस्मात्तस्मिन्नुदते"
 इति तद्विरुक्तिरपि श्रुते दर्शिता । एषिष्यां, तस्याश्च अन्न-
 हेतुत्वात्तदन्नशब्दात्तया । "अद्भ्योऽन्नमिति श्रुतेः" "यत्
 कृष्णं रूपं तदन्नस्येति" का० उप० श्रुतेः । अत एव
 भाष्यकृता "हृन्नाहमिमास्तिस्वो देवता" इति श्रुते इदमा-
 तेजोवद्वात्मिकाया देवतायाः परासर्गः इत्युक्तम् । "उदके
 व निरुक्तं तस्य च "उष्टेरन्नं ततः प्रजा इति" मनुना
 अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽपि प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः
 उदकस्य प्राणहेतुत्वात्तदन्नत्वम् "आपोमयः प्राण" इत्युक्तं
 तन्ममर्थनाय "आपोऽपीतास्तेषां विधायन्ते तामा-
 यःस्थविषोधातुस्तन्मन्नं योमध्यमः तन्नोऽहृतं योऽणिष्ठ-
 म प्राण इति कान्दोम्येऽपि प्राणहेतुत्वसुक्तम् । तत्र
 "योऽङ्गकलो वा असौ परुषः" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाक्षानि
 मासीः कामसपः पित्रापोमयः प्राणो न पित्रितो विच्छेत्-
 स्यते" इति तत्रैव जनपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः ।
 प्राणानन्दहेतुत्वादा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा
 अन्नाद्भ्यस्तस्माद्यदा सुदृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः
 अन्नं कर्णायो भविष्यतीति अथ यदा सुसृष्टिर्भवति अग्न-
 न्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं वञ्च भविष्यतीति का० उप० ।
 स्वर्ग्ये पुंमि० कौ० तस्य अन्नहेतुदृष्टित्वात्तथात्वम् "आ-
 दित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मनुना तद्वेद-
 त्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्विद्योऽन्न-
 पशवोऽन्नश्च विधोऽन्नश्च रुद्धोऽन्नमिति" मनुः । भक्ष्य-
 द्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्यात्वं

जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति" मनुना जङ्गम-
स्यायन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्टं न० ईत० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।
अन्नकाष्ठं पु० अन्नस्य ब्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थं कन् ।
(फटी) इति ख्याति धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नदं वि० अन्नं ददाति दा-क । अन्नदातरि "वारिद-
स्तृप्रमाप्नोति सुखमन्नमन्नद" इति मनुः । अन्नपूर्णाख्य-
देवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पयन्त्ये दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन
पात्रदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च,
"अन्नस्य पुरुषो दास" इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुर्नैव
दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिपत्त्यादिकृतः दोषः पाप-
विशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अप्राह्या
न्नप्रतिपत्त्यजनिते च पापहेतौ अपत्यभोजनजधातुवैषम्यकृतं
च दोषभेदे "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युविप्रान् जिघांसति"
मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि सृष्ट्यादौ निषिद्धतया
उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोग-
निदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा
रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः सुर्व-
न्नादीनि ।

अन्नपाक पु० ईत० । अन्नस्य ब्रीह्यादेर्लौकिकदहननेन
विक्रियनुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रस-
रक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चूलापु परि-
स्थायनपूर्वाधःसन्नापनादिलौकिकसिद्धः । जाठरपाको यथा
पदार्थादर्थं योगार्थं वै । "आयुष्यं भुक्तमाहार स वायुः
कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथगजलम् ।
अग्नेरुर्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्थाधः स्वयं
प्राणः स्थित्वाग्निं धमने शनेः । वायुना ध्मायमानो-
ग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन सम-
न्नात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्कं पृथक् किट्टं
पृथगजलम् । रसेन तेन ता नाड्यीः प्राणः प्ररयते पुनः ।
प्रतर्धयन्ति सम्पूग्नास्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाड्यी-
मध्यस्थः शरीरे चोष्णो भृशम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत्
पाकद्वयं पुनः । चम्पविष्टु सन्नाच्च रुधिरञ्च प्रजायते"
इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४६ पृष्ठे उक्तेः ।

अन्नपानं पु० अन्नस्य अव्यवहार्यभावस्य पानसुगमोपगमः ।
यावद्दन्तीयादिभक्षणेषु, "अथातोऽन्नपानविधिधाध्यायं व्या-

ख्यास्याम" इति प्रतिज्ञाय "तस्याशितपीतलीदस्वादि-
तस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति" सुश्रुते उक्तत्वात् सर्वेषामन्न-
पानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यथा । देवीभेदे "अन्नपूर्णो ! सदापूर्णो ! शङ्कर
प्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्धार्थं भिक्षां मे देहि पात्रंतीति,
शङ्कराचार्यः । एषा च काशीश्वरगृहस्थी काशीखण्डे
एतस्याभूरिगो वर्धनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्वसारेऽस्या विवरणम् । अन्न-
पूर्णायामपि "भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्न-
पूर्णेश्वरीति" शङ्कराचार्यः ।

अन्नप्राशनं "न० प्रकृतं विधानेन प्रथममायनं प्राशनं इत० ।
पटाष्टमसामादौ बालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने ।
"पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मद्गलं कुले" इति मनुः ।
"ततोऽन्नप्राशनं पष्ठे मासि कार्यं यथाविधि । "अष्टमे
वास्य कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मद्गलं कुले" इति मृत्युन्तरम् । पञ्च
इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कल्प-
चिन्तामणौ । "अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि पष्ठेऽष्टमे
बुधैः स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ" मुनिः ।
तत्र विहिततित्यादि यथा

"पष्ठे मासि मिशाकरे शुभकरे रिक्तैतरे वा तिथौ सौम्या-
दित्यसितेन्दुजीवादिषु पक्षे च कृष्णैतरे । प्राज्ञेगादिति
पौष्णवैष्णवशुक्लैस्तादिषट्कोत्तरैरानेयाप्यतिथैर्त्वरभैश्च नि-
तरामन्नादिभक्तः शुभ इति, भुज० भी० । प्राज्ञेगादयश्च
रोहिण्यादयः ४५, ७८, २७, १, २२, २३, १३, १४, १५,
१६, १७, १८, १९, २१, २६, २७, २०, २०, १ । तथाचैतन्मि-
तानि नन्नत्वाणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि ।
"द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तापु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्युग्मोह-
न्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कल्पचि० । "वेधं सर्वत्र
वर्ज्ये"दिसुक्तेनेत्तववेषस्थापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्तं वि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपा-
दिते दासभेदे भक्तदासे विद्यतिरस्य दशशब्दे दृश्यम् ।

अन्नमयं पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूलग-
रीरे । स्थूलगरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्,
"पितृभुक्तान्नजाहीर्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो-
नात्मा प्राक् चोर्द्धं तदभावत इति" ह्यङ्गोक्तिः "सवा एष
पुरुषोऽन्नरम" इति श्रुतौ अन्नसत्वोक्तस्य अन्नमय-
त्वम् । "अन्नाग्नेतः रेतसः पुरुषः" इति श्रुतौ च देहस्यान्न-
मयत्वे प्रकारोद्दिष्टः ॥ अन्नविकृतमात्रे वि० । "वाद्यमयं

हि सोम्य । मन्" इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे । अन्न-
प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् "तत् कृतवचने" पा० मयट् । अन्न-
प्रचुरे यज्ञादौ "अन्नमयोयज्ञ" इति सि० कौ० ।

अन्नमल न० पु० अन्नस्य मलः किट्टः । निम्सारितरसभागभेदे
(सिष्टि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे "वर्चस्वः मल" इति सि०
कौ० । सुरायाञ्च सुरा वै मलमदानां पुरीषं मलमुच्यते ।
तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वस्य न सुरां पिबेदिति
प्रा० वि० सूक्तिः ।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांगः स्वःदो वा । भुक्तस्य अन्नस्य
सारांशे "मवा अयं पुरुषोऽन्नरस" इति श्रुतिः अपर्ययैः
सह संभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति" वै० । रसस्तु जडरा-
नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांगः । अन्नपाकशब्दे
तद्विवरणम् । अन्नस्यास्वदि च ।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः । शोणितादिषु सप्तसु
धातुषु "प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति" न्यायात् चरमधाता-
वेवास्तु प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा० नि० ।
शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशः शोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-
न्यम् । अत एव "अन्नादेत" इति श्रुतौ अन्नतो रेतस
उत्पत्तिर्दिशिता सा च परस्परयैव ।

अन्नाद वि० अन्नमज्जुं शक्नोति अद-अण् उप० । अन्न-
भोजनसामग्रीवति दीपान्नी । "अन्नवानन्नादोभवति य
एवं विहानति का० उप० । "अन्नादः दं प्राग्निरिति"
शा० भा० । "त्विपिमानपरचितमान् यथास्त्री ब्रह्मवर्चस्य-
न्नाद" इति कात्या० ३, ३, ५ । अन्नभजके वि० "टिड्-
टाणञित्यादि" पा० सूत्रे आद्यान्त्योस्तद्धितसाहचर्यात्
तद्धिताणन्नादेव ङीप् अन्यतोऽन, तेनातः स्त्रियां टाप् ।

अन्नादिन् वि० अन्नमज्जि अद-णिनि ईत् । अन्नभजके । "भैकेण
वर्त्तयेद्विलं नैकाद्वादी भवेदन्नतीति" मनुः स्त्रियां ङीप् ।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम् । अन्नरूपभक्ष्ये । "अग्नि-
मन्नात्सन्नाद्यायादधे" य० ३, ५ । अन्नमाद्यं यस्य । अन्न-
प्रथतौ वि० "अन्नाद्याय व्युह्वं सोमोराजा यमागमदिति"
दन्तधावनमन्त्रः । "अन्नाद्यो नोदक्तेन वा" इति मनुः ।

अन्नायुस् वि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य । अन्नजीवने "म
एषोन्नस्य चहोयहाशुरन्नायुर्वा एष यहायुरिति" ऐ०
उप० । अन्नायुर्दन्निवभ्वनायुर्द्वजोऽन इत्यर्थः ।

अन्नावृध वि० अन्नं वृद्धेतेऽनेन वृध-करणे किप् ईत्० पूर्व
पददीर्घः । अन्नवृद्धके । "अत उवा पितृभृतोजनिदी-
रन्नावृधं प्रतिचरन्पुत्रैरिति ऋ० १०, १, ४ ।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम् । अन्नप्राप्त्यर्थे ।

अन्य वि० अन अन्नादि० य । भिदे. सहगे च ।

"उत्थितं दृशेऽन्यच्च क्वच्येभ्यो न किञ्चनेति" रघुः ।

"शरीरेण समं नागं सर्वमन्यद्भि गच्छति" जितो० ।

"अन्यदन्तुः शूलं सत्वमन्यन्त्वास्तिनियन्तिमिति" भाष्यः

धन्यास्तामृषरत्तरोहणभुवोधन्यास्तदन्वैव सति" सा० ट०

सहगे अन्योक्तिः मुख्यत्वस्य सर्वनामता । "नान्ये

मति सर्वस्वं यच्चान्यथै प्रति त्तमिति" या० । "व्यापिः

साध्यदन्वस्मिदिति" भाषा० । "उल्लङ्घ्येनां या शत-

क्रतोरिति ऋ० ८, ३२, १४ । अर्थमन्तु यपे. निदधाति

रेत इति ऋ० ३, ५५, १७ । इत्येऽन्यस्य न तत्कार्यम्.

"साध्यन्त्यानां सन्निहिते" इति सु० बो० जमि तु वा

साध्यन्ते साध्यन्त्याः । तभेदमित्यर्थे क् दुक् । अन्यदीयः ।

अन्यकारुक् प्र० अन्यत् करोति ऊ उण् स्वार्थे क्तु कारुक् ।

पुरीषकिट्टे हारा० । अन्यस्य कारुके वि० ।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वश्यापरात्मनं चित्तं कर्म० ।

विषयान्मोचनासमर्थे चित्ते । ईत्० । अन्यमनस्के वि० ।

अन्यत् अव्य० । अन-वा० यति । अन्यार्थे । "देव-

दत्तो गच्छति अन्यच्च यद्दत्त" इति गण० महो०

स्वराटिपाठादव्ययत्वम् ।

अन्यतम वि० अन्य+डतसदिति, सुश्वबोधम् । वृद्धनां मध्ये

निर्द्धारिते एकमिन् । न्यायमते अनेकमेदादिषु द्वागितयो-

गिताकभेदवति तच्च तद्भेदत्वे सति तद्भेदत्वे सति तद्भेद-

मिद्वलम् । यथा घटपट्टमन्यतम इत्यादौ घटादिभेद-

त्वयभेदो घटपट्टगृहेष्वेव, तद्भेदेषु सर्वत्र तत्रयभेदम-

त्वात् । अनेकत्वञ्च अपेक्षावोधविषयत्वं तथा च यावन्तः

पटार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विविक्तता-

स्तावन्तव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पटार्थाभिन्नभेद-

वच्यभेदान्यतमशब्दार्थः । "अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ

प्रातिपदिके इति" कैयटः । तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-

र्यम् "क्रियन्तोनिरुद्धरणे इति" पा० क्रियन्तद्भ्योऽन्यत्

इतरादिविधानाभावाच्च इतमालत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम् ।

इति भा० प्र० ३० । अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे इतरइत-

मानयोरुक्तत्वेऽपि अनन्तरशब्दस्य प्रथमशब्दम् ।

"कर्म्यादिपट्टकान्यतमत्वं कारुक्त्वमिति" सारमन्त्रे

"अधःपृष्ठापट्टोऽन्यतमो हि दोष" इति मयटम् ।

अन्यतर वि० अन्य+इतर सु० बो० । द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते

एकस्मिन् । न्यायमते भेदहत्यादिषु द्वाप्रतियोगिताकभेदवति

तच्च तद्विज्ञानत्वे सति तद्विज्ञानभित्तव्यमधिकमन्यतमगच्छे दृश्यम्
अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वगच्छेनोपात्तत्वात् सर्वनामकथ्यम् ।
किञ्चित्दृश्योऽन्यत् उतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्य०
प्र० उद्योत० । शुभादि० अपत्ये षक् । अन्यतरैयस्तदपत्ये
युंस्ती० । [दिवसे ।

अन्यतरैद्युम् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युम् । अन्यतर-
अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्रत्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत् अन्य-
स्मादित्याद्यर्थे । तत्र सप्रत्यये “नेत्रे न प्रियतमोभयथासौ
यद्युषं न दृणुते दृणुते वा । एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञास-
न्यतः कथमटःप्रतिलम्भः इति” नै० “एकतस्तु सकलानि
निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतित्तिरिति नीति० ‘गुरो र्यत्
परोवाटोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ
गन्तव्यं वा ततोऽन्यत” इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु “या
नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराहाय्यवाप्रुयादिति” मनुः ।

अन्यतस्य त्रि० अन्यतोऽन्यस्मिन् स्वैतरपक्षे भवः अन्यतस-
त्यप् । सपत्ने । ‘म य एतस्यपास्ते जिगुहोपराजिगु-
र्भवन्त्यन्यतरस्यजायीति” श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारक त्रि० अन्यस्य कारकः इत० दुक् च । अन्यस्य-
अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्त्वं । अन्यस्मिन्नित्यर्थे ।
“अन्यत् निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिच्छेयते इति” भाषा०
न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत् दृष्टं निर्दर्शन-
मपेक्षते इति” अन्यत् प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी०
भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विभेद्यः तत्र
कालः । “अन्यत् निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापर्योद-
त्यादौ” निधनकालमिद्रे काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश
इति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति” पा० उक्तेः तत्रभया-
नित्यादिवत् प्रथमार्थे त्वत् । प्रथमार्थे “देवा अन्यत्वाश्विभ्यां
सत्त्वं निषेदुरिति” को० ब्रा० । अन्यत् अन्ये इत्यर्थः
“अन्यत् धर्मादन्यत्वाधर्मादन्यत् कृताकृतात् अन्यत्
भूताङ्गव्याच्चेति” ऋ० उप० । धर्मादन्यदित्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे षाच् । अन्यप्रकारे “यदभावि
न तद्विधि भावि चेन्न तदन्यथेति” इति० । “अवाप्यते
वा कथमन्यथा ह्यमिति” इमा० । निष्कारणे
भेद० अभावाथे च “अन्यथानुपपत्तिरिति” ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+क+णमुल् । अन्यप्रकारेण
कथ्येत्यर्थे यस्य यथाकरणस्यचितं ततोऽन्यरूपेण कथ्येत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिज्ञानम् ।
तस्य यद्गर्भवत्त्वेन ज्ञानस्यचितं तस्य तद्विज्ञानधर्मेषु ज्ञाने ।

यथा हृदो वज्रिभानित्यादिज्ञानम् तच्च भवसात्कर्म तदभा-
वति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टभेदं ज्ञानं तस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् तथा च गुक्तोरजतत्वभ्रमात् रजताशिनस्तद-
ग्रहणे प्रष्टित्तिरूपजायते इति नैयायिकादयः । भीमांस-
कादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् वज्रिज्ञानं हृदज्ञानञ्च असंसर्गा-
ग्रहवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्यकारिता सति च हृदे
वज्रेरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रष्टित्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्
प्रवर्त्तकः अप्रष्टित्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु
धर्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौ-
किकपदार्थान्नरोत्पत्तया तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते
यथा इदं रजतासति ज्ञानं तद्विररणमध्यासगच्छे १३०

पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यस्यत्ख्यातिः
धर्मिसन्निकृष्टस्थले तु जपामन्निकृष्टस्थलादौ अन्यथा
ख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अनूया अभावे न उपपत्तिः अमन्त्र-
स्वाभावप्रयोज्यामन्त्रे, अर्थापपत्तिप्रमाणे च तथा हि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य
पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति
ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्तृवृत्तिपीनत्वे न रात्रिभोजनं कस्यते
तथा च भोजनस्य पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभासस्य च
व्याप्या भावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियो-
गित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितिरूपार्थापत्ति-
रुद्देति । भेदमर्थापत्तिः भीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायि-
कानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथा-
रूपस्यचितं तस्य ततोऽन्यथा रूपेण भवने । अन्यरूपागमं
च । “अतो मयन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति” का० उप०
भा० “ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकार-
ान्तरतं प्राप्ते । “अन्यथाभूतस्तिरिति” सु० बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । विज्ञादेः अन्ध-
प्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनूयास्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्य-
प्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपानां
कारणताप्रतिबन्धज्ञानं दोषाणामाश्रये वस्तुनि च । अन्यथा-
सिद्धानि च पञ्च तत्र षटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादि-
रूपं द्वितीयं, कुलालजनकः हृतीयः, गगनादि चतुर्थम्
रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् ‘येन सष्ट पूर्ण-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्वभावे ज्ञाते यत्पूर्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्ववर्जितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेच्चयवावश्यक-पूर्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिक्रमादि-मम् । षटादौ, दण्डरूपमपि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद् व्योम क्लानजनकोऽपरः । पञ्चमो रास-भादिः स्यादेतेष्ववश्यकत्वमो" इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्य-प्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म० दुक् । भिन्नार्थे । ईत० इत० वा अनर्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थोयस्य अनर्थः भिन्नार्थको त्वि० । "अनर्थ उपन्यास इति" अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे "अन्यदा भूषणं पुंसं जमा लज्जेव योषितामिति" माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्य-स्वाशा ईत० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभायये ।

अन्यदाशिसु स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ईत० इत० वा । अन्या-शीरित्येव । अनर्थस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्या स्त्री अस्मिन् आस्या दुक् । अन्यस्मिन्नास्यायाम् अन्यस्यास्या ईत० । अन्यास्येत्येव अन्यस्यास्यायाम् ।

अन्यदास्थित त्वि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते इत० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्वि० अन्यस्यायम् गहा० ङ्ङु दुक् च । अन्यसम्बन्धिन अन्यदत्तमुक् त्वि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्य-विषयोत्कण्ठते । अन्येन उत्सुकः इत० । अन्योत्-सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्वि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या कृतिः दुक् । अन्यरत्नणे । अन्यस्य कृतिः ईत० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रत्नणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः इत० ईत० वा । अन्यराग इत्येव अनर्थकरणके अन्यसम्बन्धिन च रागे ।

अन्यपुट पुंस्त्री० अन्यया नाट्यभङ्गाय पुटः सर्वनाभौ वृत्तौ पुं वद्भावः । कौकिले "अथन्यपुटाः प्रतिकूलगङ्गाः श्रोत्रवितन्वीरिव ताडमानेति" वृषा० । "विकिपुट-कुलादिशान्यपुटैरिति" माघः ।

अन्यपूर्वा स्त्री अन्यः पूर्वा यस्याः । पूर्वपतिमरणादौ

पश्चात् कृततद्विचित्रपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्वा च सप्रविधाः यथोक्तं नारदेन । परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्त्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तामां परिसी तु चतुर्विधा । कन्ययाकृतयोनिर्या पाणिग्रहण दूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकक्षणा । देशधर्मानिवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उपक्रमारुसः न्यक्त्या द्वितीया प्रकीर्तिता । उत्पन्नसाहसा उत्पन्न अभिवारा ।

"अमत्सु देवरेषु स्त्री वाच्यैर्या प्रदीयते । सवर्णांय सपि-ण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता" । स्त्री प्रकृताऽप्रकृता वा पत्यायेव तु जीवति । कामार्थमाश्रयेदन्यस्यथमा स्त्रीरिणां तु सा । कामारम्भतिसृष्ट्य या त्वन्यं पुरुष श्रिता ।

पुनः पत्युर्दृष्टं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्तिता । स्त्रौ भर्तरि तु प्राप्तां देवराटीनपास्य या । उपगन्तेत्यं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देगात्प्रकृता नृत्विषासातुरा तु या । तत्रार्जमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता इति" । अन्या अपि सप्रविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः वल-धमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उद-कस्पर्शिता वा च या च पाणिगृह्णीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भू प्रभवा च या । इत्येताः काव्येपेनीक्ता दहनि वलमग्निवत्" इति । अन्यपूर्वावेदनञ्च युगान्तरनिषेध-मिति माधवाचार्यादयः "नष्टे स्त्रौ प्रव्रजिते क्लीबे वा पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नाराणां पतिरन्योऽपि दन्ते परागरवाक्यस्य तेन युगान्तरनिषेधकत्वस्य व्यवस्थाप्रदाने । कलियुगेऽपि तत्कर्मव्यतिथि आधुनिकामन्येने तत्र नाना-बले तत्तदप्यन्ये एवावगन्त्ये । अन्यस्वामिकमालं अपि "मनुस्मृतिभिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यमन्द-पूर्वैव तस्मिन्नासीत् वस्तुव्येति रघुः । ततः व्यर्थं यादित्यादव-अन्या पूर्वा यस्य वा । तत्परिणेतारि पुनर्भू पतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अन्यरूपभवेन अन्यरूप-चित्रभावे च । ब्रा० ष्यञ् । अन्यभाव्यं तद्भावे म० ।

अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया श्रियते ष्ट-कर्मणि क्विप् । कौकिले । अन्यभृत् पुंस्त्री० अन्यया भृत्ः पटः । कौकिले । "कलमन्-भृतासु भाषितमिति" रघुः । अन्यपुटभावे त्वि० ।

अन्यमनम् त्वि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वधाह्नविषयवि-चारणे उत्कण्ठया व्योक्तीभावेन अन्यत्वमर्कवित् । अ-कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्वि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातृजायते जन उ० पु० पुंस्त्री० ।

मापत्ने भ्रातरि "असंसृष्टपि चन्द्यात् संसृष्टोनान्य-
माहज" इति याज्ञ० तादृशभगिन्यां स्त्री ।
अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेषस्य लिङ्गभिव लिङ्गमस्य ।
विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्ग-
कोऽप्युक्ताये "ज्ञेयाः सप्तान्यलिङ्गका" इत्यमरः ।
अन्यवर्ष पुंस्त्री अन्यो वर्षः यस्य । सविजातीयवर्षे
यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।
अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद-
श्चिन् । हीनप्रतिज्ञे वादिन्-प्रतिवादिन् च । "अन्यवादी
क्रियाद्वेषो नोपस्थाधी निरुतरः । आहृतः प्रपलायी च
हीनः पञ्चविधः स्मृत" इति नारदमंहिता ।
अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यया स्वमाहभिन्नया विवर्द्धितः
पुंवत् । कोकिले । परवर्द्धितमात्रे त्रि० ।
अन्यव्रत त्रि० अन्यत् वैदिकान्निव्रतं व्रतं कर्म यस्य । श्रुति-
स्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्मकारके अमुरादौ यथेष्टाचारि-
मानुषे च । "अपद्वेषो अपहृरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५, २०२,
यकम्पा दक्षुरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ०
१०, २२, ८, ।
अन्यशास्त्र पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य ।
स्वाध्यायवेदशास्त्राभिन्नशाखाध्यायिनि "अन्यशास्त्रोद्भवो-
दन्तो गृहीतशोपनायित" इति दत्तक० च० स्मृतिः ।
वा-कृप् । अन्यशास्त्रकोऽप्युक्ताये । स्वशास्त्रासृष्टव्य
अन्यशास्त्रमध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शास्त्रारब्धे ।
अन्यसाधारण त्रि० अन्येन साधारणः । अन्येन सहशे,
'अथ प्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्माति'
क० अन्यस्य साधारणवति स्वपरस्वत्वात्सदीभूते साधारणे
विज्ञादौ ।
अन्यादृक् त्रि० अन्य इव पश्यति अन्य+दृश-'कर्त्तरि
ङ्' पा० उक्तेः कर्मकर्त्तरि क्त्स्, कर्माणि सक्
इति सु-बो० । अन्यादृशे । किन् । अन्यादृगप्यत्र
स्त्रियां ङीप् । कञ् । अन्यादृशस्तत्त्वाथे "इमे नूनमीदृशा
अन्याऽशा" इति ऋ० उप० । स्त्रियां ङीप् ।
अन्याद्य पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिः, औचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चक-
प्रतिपादकमात्रञ्च अभावार्थे न०त० । विचाराभावे,
सङ्गत्याभावे, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे
त्वधिकं वक्ष्यते । न०ब० । विचारशून्ये, औचित्यशून्ये,
असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकाक्यशून्ये च त्रि० । "अन्या-
येनापि तं यान्तं येऽनुयान्ति रुभासद्" इति स्मृतिः ।

"अन्यायेनापि यद्भुक्तं बह्वन्यद्भुक्तानि चेति" नारदम० ।
अन्याय्य त्रि० न न्याय्यः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।
अन्यार्थे पु० अन्योऽर्थः वा दुर्गभावः । भिन्नार्थे । अन्योऽर्थः-
अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके शब्दे
भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्रि० ।
अन्यून त्रि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । "अन्य-
नानतिरिक्तवृत्तत्वमवच्छेदकत्वमिति" न्यायप्रकरणम् ।
अन्यनाधिक त्रि० न न्यूनं नाध्यधिकम् । समानभावप्राप्ते
न्यूनधिकतारहिते ।
अन्यनानतिरिक्त त्रि० अन्यनः अहीनः अनतिरिक्त
नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० ।
समाने । "अन्यनातिरिक्ताङ्गी योषितं सौम्यदर्शना-
मिति" स्मृतिः । अन्यनानतिरिक्तवृत्तत्वमिति न्या० प्र० ।
अन्येद्युक् त्रि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भव कन् उद्
पधत्वात् धत्वम् । अन्यदिवसभवे । "अन्येद्युक्महो-
रात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति" सुश्रुतम् ।
अन्येद्युस अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युम् । अन्यदिवसे
इत्यर्थे "परेद्युद्यद्य पृष्ण्येद्युरन्येद्युश्चापि चिन्त्यद्विति'
भट्टिः "अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति" रघुः ।
अन्योढा स्त्री अन्येन जडा । परकीयनायिकायाम् "यात्रादि-
निरताऽन्योढा कुलटा गलितत्वमेति" सा० द० ।
अन्योदर्य पु० अन्यस्मिन् स्वमाहभिन्ने उदरे गर्भे भवः
उदर+यत् । एकपिठके भिन्नमाहके वैमात्रेये भ्रातरि ।
"अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्योर्धनं हरेरिति याज्ञ०
स्मृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे त्रि०
अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्यानं आहपुत्रादीनामपि
अन्योदर्यपदार्थतया दायधिकार उक्तः ।
अन्योन्य त्रि० अन्य+कर्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे)
द्वित्वम् पूर्वपदे सुञ् । परस्परार्थे । "अन्योन्यसुत्पीडय
दुत्पलाभ्या स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रष्टुमिति" "अन्योन्य
संसक्तमहस्त्रियामम्" "अन्योन्यसंस्पर्शनमीकितानौ"
इति "अन्योन्यलोलानि विडोचनानिनोति" च कृसा०
कृतद्वित्वस्यापि सध्वनामता तेनान्योऽन्यस्मै इत्यादि ।
"अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्थेति" शारी० भा० ।
"तात्रेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ" इति ष० उ० अन्यो-
न्यस्या एवैतच्छ्रया प्रतिष्ठमानाय इति कौ० ब्रा०
"अन्योन्यसुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि"त्युक्तान्तर्गणे
अर्थात्कारभेदे न० । "त्वया सा शोभते तन्वी तया

अर्थापि शोभते । रजन्या शोभते चन्द्रश्चेत्पि च वासिनी" सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्याध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतमिदं परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरणे तादात्म्याध्यासः "जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वास्तिरोहितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते" इति वृद्धाः ।

अन्योन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा घटे पटस्य सदाऽस्ति, मंसगांभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावोऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वमंभवेन सदाभावाभावात् । "अभावस्तु द्विधा मंसगांन्योन्याभावभेदतः" इति भाषा० तादात्म्यमंभवेन चिद्व्यतिरिक्तयोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति सूक्ता० । तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्या ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्चि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविषये पु० । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथातस्य ज्ञानादि जननायेतरस्य ज्ञानापेक्ष्येति सापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टः प्रसङ्गः । अपेक्षा च क्षीरो, उत्पत्तौ, स्थितौ च ग्राह्या तत्र क्षीरो 'घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञान-प्रपयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य 'स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्ट' प्रसज्येत सापेक्षापेक्षित्वज्ञानत्वात् सापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाङ्गेद-रूपमनिष्टञ्च मज्जेत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्याङ्गेदनियतया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टःप्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटस्तत्तत्तत्तः स्यात् तदा तथात्वेनोप-नश्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घट-यत्तत्त्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु क्षीप्रविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वयमसापेक्षयत् नसापेक्षयत्कत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यञ्जयते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानान्योन्याश्रय इति स्मार्तिरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अन्योन्याश्रय इति त्वितयसाधारणः विषयः ।

अन्यत् त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्षयः मनीषम् अव्ययो० टच्समा० । चक्षुःनिकटे अव्य० ।

अन्यग्भावे पु० अन्योभावेः । पश्चाद्भवत्वे, आनुगत्ये । अन्यत् त्रि० अनु+अन्व-क्तिन् । अनुगामिनि, क्तिव्यां ङीप् । 'ममानवश्च अमृतं अन्यो' इति १, ११२, २, अन्यो अन्यञ्चन्याविति भा० । "तस्मादिमे अन्येषु च तीर्थेषु च" श०त्रा० । पशुशान्त्यक कात्या० ६, १, ६ । अनु पश्चादनुतीति तद्ग्रा० । अनुपदे न० अव्य० अमरः । "अन्वययौ मध्यमलोकपाल इति" रघुः अनुपट यथापितृशः स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्गणोयः अनुमाने अव्य० प्रो०मनो० ।

अन्यन् त्रि० अन्-वनिप् । अनुगन्तरि । 'अन्यासि रात्रि-त्वेति' ता०त्रा० क्तिव्यां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपस्था-दान्तरेतद्रूपमिच्छुक्तम् । तेन अनु+वः-क पु० रूपमिष्टिः । क्तिव्यां टाप् ।

अन्यथ पु० अनु+इण-भावे अच् । सन्नतो, अनुगतौ, 'जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादिति' भाग० । वृत्तौ, व्यानुकूल्ये, कार्ये-कारणस्यानुसरणे, कार्यसत्तापादकत्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्यमंभवे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्वपुरुषदेहावयवानुगमना-त्तथात्वम् । 'तदन्वये शुद्धिमति प्रसृतः शुद्धिमसर' इति 'रघुणामन्वय वक्ष्ये' इति 'तस्यान्वये भपतिरेप जात' इति "अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति" च रघुः पदानां, स्वोपस्थाप्यपदानां वा परस्परमंभवे । "तात्-पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने" इति सा०द० "परस्परानिरेपणापेक्षान्वयः मंसञ्चय" इति सि० को० । 'भृश्याश्रयेतराजोपो वाञ्छार्थान्वयसिद्धये" इति सा०द० । तत्राप्ये तत्सम्बन्धे, 'शुभानां तदन्वयव्यतिरेका-नुविधायित्वादिति' सा०द० । अन्येति इन्द्रियस्य कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, 'स्यात् साहसं त्यस्ययत् प्रममं कर्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवत् स्तोयमिति' मनुः । अनुगतमात्रे त्रि० । "का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने" इति भट्टिः अनुगतजनगुण्ये इत्यर्थः ।

अन्यथबोध पु० एकपदाद्ये धर्म्मिणि अक्षरपदार्थस्य अन्य मन्वयं बोधयति आकाङ्क्षादिना, वध-गिच्-अण् उप० म० । गच्छज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्षं नाप्यनुभूतं नैवाधिकारः । किन्तु ततोऽपि तदव-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् ।
 “शब्दो यदि स्वाद्यस्तानुभवे भवेत्तुस्तर्हि प्रात्यक्षिकण्यौप-
 नायिके तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक
 एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षादिधीमालेण, व्याप्तिबोध-
 साध्यधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनु-
 भवान्तरं दर्शयति । “साकाङ्क्षशब्दयोर्वोधस्तदर्शान्वय
 गोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वाच्च प्रत्यक्षं न चानुसा” ।
 शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाद्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्द-
 सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्य-
 वच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षादृभि-
 न्नत्वकल्पनायामेव लाषवाच्च । निङ्गजन्यत्वेनान्वय-
 बुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायच्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सा-
 मग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो निङ्गजत्वमेव शाब्द-
 धियः खण्डयति । “योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनु-
 भाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः” ।
 गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्ववाधिरहृरूपं
 लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्वयासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्या-
 नावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वय
 बुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्यलीयस्यापि तस्य तथात्वा-
 पाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविक-
 त्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपरिष्कारिता
 त्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्वयबोधं साधयेत्
 तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशेषमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तद-
 न्वयस्यानुभाषकप्रसिद्धेरित्यादि” ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु-इण-णिनि । शाब्दबोधोपयोगि
 संभवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्यस्य इति ।
 प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्ति-
 युक्ते हेतौ पु० ‘केवलान्वयी” ।

अन्वयर्थे त्रि० अनुगतोऽर्थम् अत्या०स० । अर्थानुगते व्युत्पत्ति-
 युक्ते शब्दे “तथैव सोऽभूदन्वयः राजा प्रकृतिरङ्गनादिति”
 रघुः ।

अन्ववसर्गं पु० अनु+अव+सृज-घञ् अनुगतोऽवसर्गमि-
 च्छानुरूपप्रचारम्, अत्या०स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया
 अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+
 सृज-घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम्
 कामाचारानुज्ञाने, ‘अपिः पदार्थसंभावनाव्यवसर्गगर्हा-
 मसृज्येयु” पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं
 कृत्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुत्रापि अनु-

ज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।
 अन्ववाय पु० अन्ववायते उत्पत्त्यानुसंभ्रयते अनु+अव+
 अय-घञ्, इण्-अच् वा अनुभवति अनुगच्छति देहा-
 वयवम् अनु+अव+इण्-कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।
 अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इति ।
 साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वज्रसाधने धूमः । स हि
 वज्रमिति महानसादौ, वज्रभाववति जलादौ च भावा-
 भावाभ्यां वज्रेरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च तर्थात्
 नप्रायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिव्यतिरेको व्यति-
 रेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इति । अन्वयव्याप्तिमिति
 व्यतिरेकव्याप्तिमिति च हेतौ । यथा वज्रौ साध्ये धूमस्य
 अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिरूपम् । तत्र च धूमसत्त्वे वज्र
 सत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वज्रव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेक-
 व्याप्तिरित्युभयव्याप्तिस्तत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिव्यापनं नियततया
 स्थितिः ३० । यत्र धूमस्तत्र वज्रित्थिवं रूपायां व्याप्तौ ।
 अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः
 व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वज्रसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन
 वज्रे व्यपकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः ।
 दायप्राप्ते धनादौ “युतं गौर्यं तपःकन्यामिष्ययाञ्चा-
 न्वयागतम् धनं सप्तविधं गुह्यमिति” नारम० ।

अन्ववेत्ता स्त्री अनु+अव+ईत् अच् । अपेक्षायामनुरोधे ।
 अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकाच् । आङ्कालभेदे स च अय-
 हायगया ऊर्द्धं तिस्रः क्षणाष्टम्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्ति-
 न्प्रतिस्तस्रः क्षणानवस्यः तद्रूपः । नाश्च साग्निकस्य भावादि-
 आङ्कालः । तथाहि “अष्टका योर्द्धमायहायगयास्त-
 मिस्राष्टमीति” गोभि० । “पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तत्र
 एव च क्षणपक्षे वरिष्ठार्थेति” ब्रह्मसू० । आश्वलायन-
 गृह्ये तु ताश्चतस्र इत्युक्तम् यथा । हेमन्तशिग्रयोश्चत-
 स्रामपरपक्षाणामष्टमीष्टका इति । “एकस्यां चतुष्टुपु वेति”
 विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिस्रुपु चतुर्षु वा
 अष्टकाश्चाङ्गम् अन्वष्टकाश्चाङ्गं च कार्यमिति गम्यते । तत्र
 पशुकल्पस्थालीपाकादाङ्गजातसत्त्वा “अपरेदुरान्कक्यमिति”
 सूत्रेण तदुत्तरवर्तिक्षणाववमीषु तद्विहितम् तच्च भावादि-
 भ्योऽपि देयम् “पितृभ्यश्च ज्ञया मन्ववर्जम् स्त्रीभ्यश्च सुरा-
 चासमिति” तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि “पितृभ्योश्चाष्टकासर्वाच्चत-
 स्रव्यष्टकासु” चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे सपरम्, अन्वका-

पत्रे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकरोपेण सात्वपितामहीप्रपिता-
महीसहितपित्वादिपरम् । एवञ्च आश्वलायनगृहे मनुवचने
च पित्वादेरपि देवतात्वश्रवणात् सात्वादिमात्वदेवत्व रघु-
नन्दनीके चिन्त्यं वस्तुतः शास्त्रभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं
सात्वादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था । "पित्वादि-
त्विकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामिव तु
तद्यस्मान्मात्वाद्भिमिहोच्यते" शङ्खवचनन्तु तासां वृषक-
श्राद्धविधानार्थम् । एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण
कर्त्तव्यम् । तथा च विशुः । "अन्वष्टकावष्टकावदग्नी
हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ववद्ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा" इति । अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्नि-
सङ्गं तद्वियमार्थम् । न चाग्नीकरणहोमे विप्रपाग्यादे
स्त्रिधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्यु
क्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विगणविहितधारण
बाधात् । न वा लौकिकान्गो होमः "न पैत्र्ययज्ञियो
होमोलौकिकान्गो विधीयते" इति मनुवचनेन निषे-
धात् । श्राद्धचिन्तामणवधेयम् । आ०त० रघुनन्दनः ।

अन्वष्टमदिश अय्य० अष्टमीं दिगमनुलक्ष्ये कथ्य अय्ययी०
अक्षसमा० । पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिसुखीकृतदिग्-
भागे । स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्मावर्त्त-
टङ्गिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तत्वात् । "अरण्ये समित्-
पाणिः सन्ध्यासपास्ते निळं वाग्यत उत्तराभिसुख्योऽन्वष्टम-
दिग्मानन्वष्टमर्गनादिति" आ०त० मांख्या० षट्० । अन्वष्टम-
दिग्मिति उभयदिग्ष्टमभागमिति रघु० । [गत्वङ् मत्यर्थे]

अन्वह अय्य० अहि अहि बोधार्थेऽय्ययी० अक्ष समा० ।

अन्वाख्यान न० अनु+आ+ख्या+ल्युट् । तात्पर्यार्थधारणायां
व्याख्याने तत्प्रतिपाठने च "वस्तुन्वाख्यानं क्रियान्वा-
ख्यानं चेति" आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरैरिति च उ० उ० भा०

अन्वाचय पु० प्रपानस्य प्रपाठयः आधीयते बोधते यत्र
अनु+आ+वि+अच् । उद्देश्यसिद्धानुद्देश्यसिद्धौपदेश्ये ।
यथा भिक्षां गच्छ यद्दिगं पश्येस्ताज्ञानय, अत्र भिक्षाया-
मेव उद्देशः न गानानने, तत्सिद्धानु गानानयनमनुद्दिष्ट-
मपि साध्यतया निर्द्दिष्टम् । "चान्वाचये समःकारे" इत्य-
सरः । "चार्थे इह इति" पा० कृत्वे "मरुद्भयान्वाचये-
तरेतरयोगसमाहाराशार्थी" इति सि० की० ।

अन्वाजे अय्य० अनु+आजयत्यनेन अनु+आ+जि डे । दुर्ध-
बस्य बन्धाधाने । बलस्य हि जयहेतुत्वं प्राप्तम् । सप्रसन्न-
प्रतिष्ठाकरोऽयम् । "उपाजे अन्वाजे इति" पा० वा उप०

पदसमासे अन्वाजेक्येत्यादौ ल्यप् । पजे अन्वाजेक्यत्वा ।
अन्वादेश पु० अनु+आ+दिश घञ् । पञ्चोपात्तस्य किञ्चित्-
कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे । यथा अनेन व्याकरण-
सधीतं न्यायमेतं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः ।
कथितकथने, अनुवादाथं च । "इदमोऽन्वादेशेऽनुदात्तं"
इति पा० ।

अन्वाधान न० वद्विस्थापनस्य पश्चात् आधानम् । आहित
वज्रौ द्वयोः तिसृणां वा समिधामाधाने । स्थण्डिलादि-
करणानन्तरम् "तदभ्युक्ष्यारिन् प्रतिगाथान्वाधाय परि-
समहेति" आ० षट्० कृत्वे हि अन्वाधानोत्तरं तदाधान-
कृतम् । "अन्वान्वाधानमध्वर्युर्थजमानो" वेति कात्या०
२.१.२' ।

अन्वाधि पु० पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा कि ।
स्वसमीपे आहितस्य वस्तुतः स्वामिने दानाय परत्वाधाने
तद्विषये धने च "अर्थसार्गणकार्येषु अनुधिन्नु यचना
न्वम । दद्यात्स्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिश्च्यते इति"
कात्या० स० । सन्तत आधिः । सन्ततमानसव्याप्यायाम् ।

अन्वाधिय न० विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम् । अनु+
आ+धा यत् । विवाहात् परम् पित्वादिभिः स्त्रीभ्यो
दत्तधने स्वाधनभेदे "स्त्रियाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्तृालत्
स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बभूवः लान्तेति ना० स० ।
"बभूवत्तं तथा गृह्णन्वाधेयकर्म च । अप्रजायामतीतायां
बान्धवास्तदवाप्युचरति" या० ।

अन्वायतन अय्य० आयतनस्य मध्यम् अय्य० । षट्कमध्वे
इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या० स० । षट्कानुगते वि० ।

अन्वायत्त वि० अनु+यत्+क्त । अनुगते "प्रसूतोः" या देवता
प्रस्तावमन्वायता तादेवविद्वानिति "बस्योऽन्वायत्ता" इति
च का० उप० ।

अन्वारथ वि० अनु+आ+नभ+कनेरि क्त लस्य र ।
कृतस्यै "विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारथ-
मिति" का० दे० १.१२, "अन्वारथं स्य एवन्मिति" षट्-
ट् पः । कर्माणि क्त । पश्चाद्भागे ष्यट्, पश्चात्तन्ने च ।
"अन्वारथेन मध्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति" आ०त०
या० । "अन्वारथेन पश्चात्तन्नेति" रघु० । "होभ्यां
पत्नीभ्यामन्वारथ" इति यौ० सू० ।

अन्वारभ्य वि० मत्त आन्वभ्यः लस्य र । सहस्युथ्य ।

अन्वारम्भ न० पश्चात् आन्वम्भः लस्य र । स्यै अनु-
पूर्वकनभेर्हि स्यार्थित्वम् । "अनङ्गाहमन्वारभामहे"

शेषे तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेडा" पा०। इट्पक्षे अन्वे-
षिताम्बत् । उभययतः स्त्रियां डीप् ।

अप स्त्री व० व० । आप क्तिप् ह्रस्वश्च । जले । "प्रतं जनं
द्वृञ्जलमनिकेऽपाम्" भट्टिः । "अङ्गिरेव पारयित्वा नैत्यि-
काले भुजिक्रियेति" सृतिः अन्वेरोपः, अङ्गोच्चमिति
श्रुतिः "अपएव ससज्जाटौ ताम्बु वीजमवाहजदिति"
मनुः । समाप्तान्ते अच् समाप्तान्तः । "बह्वपानि तङ्गानि
मारभाः समुपामते" इत्युङ्गटः । कृतसमाप्तान्तस्य उपसर्ग
द्वृञ्जलः परस्य आतइत्त्वम् । समीपं प्रेषम् हीपः अन्वेरोपम् ।
अनुपस्व्वात्तु टेगे वाच्ये क्तु । अनपोद्रेगः अन्यत् अन्वोपो-
याम इत्यादि । प्रजायकमुपस्व्वात् न अच् । स्वास्मि
नगराणि । अपां विकारः मयट् । अम्भयः, वा ष्यञ् ।
आप्यम् । स्वार्थे चातु० ष्यञ् । आप्यं जले न० ।

अप अव्य० न पाति पा ड । त्रियोगे, विकृतौ, विपरीते,
निदर्शने, आनन्दे, वर्जने, चौर्ये च । "अप-त्रियोग
विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्जन-चौर्य-वारणेषु" इति
ग० म० । त्रियोगे "अपयाति" सत्वे निविगतेऽपैतीति" पा०
भा० । "भोत्या रामादपामरत् ? । विकृतौ, अपकृतः अप-
चयः विपरीते, अपगच्छः "तएव शक्तिवैकल्यप्रमाटालसता-
दिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपगच्छा इतीरिता"
इति हर्षयुक्तेः साधुगच्छानां वैपरीत्येनोच्चारणस्यापगच्छ-
त्यस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतगच्छत्वम् । निदर्शने निदेशे
अपदिशति । आनन्दे अपहसति, वर्जने "अपपरी र्जने"
इति पा० उक्तेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्भोगे पञ्चमौ । अप
त्रिगत्तात् इष्टोदेषः । चौर्ये अपहरति । वारणे अपवर्चयति
"समेन केनापवर्चयति" लीला० । अपकर्षे अपकर्म्म ।
अपः प्रदेशे, च अपाड अपानः । अधे गतिमानित्यर्थः ।

अपकर्मान् न० अपकृतं कर्म प्रा० म० । दृष्टाचरणे । अपा-
करणे च "अपगम्यानपकर्म्म चेति" दत्तस्यानपकर्म्म चेति
सृतिः प्रा० व० । दृष्टाचरणवति त्रि० । स्त्रियां वा डाप् ।
अपकर्त्तु त्रि० अप+कृ-त्च् स्त्रियां डीप् । अपकारकारके ।
अपकर्ष पु० अप+कृष-भावे घञ् । उचितधर्मापेक्षानो चीन-
तायां, "तत्र प्रथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिल-
भवरभ्योऽन्तर्कर्षापकर्षेण चेति" यथा हि वर्गानां पञ्चा-
नामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविभेदयोगेति" च सुश्रुतः "उत्-
कर्षेणैवापकर्षेण मनुष्येष्विह जन्मत इति" मनुः । "उत्-
कर्षापकर्षविहीनोसध्यः, सि० को० । स्वरुत्तव्यकालात्
पृथ्वीकाचकरणे, परस्मैपदानामन्वयार्थं पूर्व्यकृते आकर्षणे

आकर्षणमाले च । अपकृष्यते कर्मणि घञ् । स्वकालतः
पूर्व्यं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसंश्लेषणम् । तथा च "मुखं
आङ्गं मामिमामि अपर्याप्नाहृतं प्रति । हादशाहेन वा
कुर्यादिकाहे हादशाष्टवेति" सृती मरणोत्तर सृताहे मामि
मामि कर्त्तव्यानां सृताहनिभिसकृत्मासिकादीनां हादशाहेषु
एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वात्तेः सञ्जापकर्षः । तथाऽपकर्षे च
हेतव एकपुत्रत्वादयः । "आनन्यात् कलधर्माणां पुत्रस्य
चायुषः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरस्य हादशाहे प्रशस्तते
इति" सृत्युक्ताः । तत्र पाशात्त्यानां कलधर्मात् हाद-
शाह एव कर्त्तव्यतायाः कलपरम्पराचारः । वङ्गीयानान्तु
एकपुत्रस्यैव आयुषःचायसम्भावनायामित्थे भेटः । अयमेव
सर्वापकर्षः, आश्विनपञ्चम्यास्तकाले तु न सर्वापकर्षः ।
किन्तु पश्चाद्वाविनासिवापकर्ष इति भेटः । एवं नवम-
मासादिष्वप्यपकर्षेण न सर्वापकर्ष इति बोध्यम् ।

अपकर्षके त्रि० अपकर्षति अप+कृष कर्त्तरि ख्वल् । अप
कर्षकारके "रमस्यानपकर्षकव्ये तेषां दोषत्वमपि नाङ्गी-
क्रियते" इति 'दोषास्तस्यापकर्षका' इति च सा० द० ।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु । अप-
हारके "नचासि सटगं तेषां किञ्चित्स्थोल्यापकर्षणमिति"
"वर्षायां बहुविन्दुत्वाकृत्ताः स्त्रेयापकर्षणा" इति सुश्रु०
भावे ल्युट् । आकर्षणे न० । "सगल्यः क्रिश्यते प्राणै-
विशन्त्योविनिगच्छति । इति मामाविशश्चिन्ना तस्य शल्या
पकर्षणे" रामा० ।

अपकाम त्रि० अपगतः कामो यस्य यत् यस्याहा प्रा० व० ।
अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तये
"अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत धोङ्कितमिति" अथ०
२१२.२. । कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी० । कामात्यये
अव्य० "गत्वेरकामं ह्यपीति धन्वनेति" अ० ६.१५.२.
"अपकामं कामस्यापायमिति" भा० ।

अपकार पु० अप+कृ-भावे घञ् । अनिष्टसम्पादने तद्भेदो
द्रोहे च "द्रोहेऽपकार इति" सि० को० । उपकर्त्तरिणा
सन्धिर्न मिलेकापकारिणा । उपकारापकारौ हि लक्ष्यं
लक्षणभेदयोरिति साधः । "अपकारोऽनिष्टचिन्ने" त्युक्ते
निष्टं मयादि । चिन्ने च "ततो जातास्त्वभा योग
भानाकृपा भद्राविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः ।

अपकार्गिरि स्त्री अपकारेण हेपेण गोचर्यते गृ क्तिप् ।
भक्त्यु नवाद्ये । 'भक्त्यु नं त्वपकारगीः' इत्यमरः ।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ-कर्त्तरि श्चिन् । अपकारकारके,

अनिर्दिष्टत्वे 'द्रोघधरि च । "उपकर्त्तारिणा सन्निर्दिष्टमित्येषाकारण्येति" भाषः स्वधीत्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिण्य" इति मनुः ।

अपकृत ति० अप+क-कर्मणि क्त । यस्यानिष्टं कृतं तस्मिन् कृतद्रोहे "किं मयापकृतं तस्येति" । भावे क्त । अपकारे न० । "मित्यस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत" इति मनुः । [द्रोहे च ।

अपकृति स्त्री अप+क-भावे क्तिन् । अपकारे, अनिर्दिष्टत्वे, **अपकृत्य** न० अपकृतं कृत्यम् प्रा०स० । अपकृतकर्मणि । अप+क-भावे क्यप् । अपकारे न० । भावे क्तिव्यां क्यप् । अपकृत्या अपकारे स्त्री ।

अपकृत्य ति० अप+कृप-क्त । अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्वकाले कृते, परस्मैवादन्यपर्यायं पूर्वस्मैव आकृष्टे, आकृष्टमात्रे च "स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति मङ्गहा" इति सूर्यासङ्गानः ।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त० । पाकाभावे । **अपक्रम** पु० अप+क्रम-भावे घञ् । अपयाने । अपक्रमादुहैवैषामेतरद्विभयाञ्चकार" शत०ब्रा० ४,३,३,११ । अपक्रव्यते यस्मात् अपाहीने घञ् । अपयानावधिस्थाने "विज्ञापत्येष विज्ञेयं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" सू०सि० । "अपक्रमात् क्रान्तिस्तस्यस्यष्टयहभोगस्थानादिति" रङ्गनाथः । अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स० । क्रमविहीने अक्रमे ति० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगत-क्रमोऽप्युक्तार्थे ति० । क्रमस्थान्ययः अव्ययी० । क्रमात्यये अव्य० । क्ति वेत्कृत्वात् वा टडिङ् । अपक्रामोऽप्युक्तार्थे । "यस्यस्याभिक्रान्त्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ब्रा० ।

अपक्रमण ति० अप+क्रम भावे ल्युट् । अपयाने पलायने च । "अपक्रमणमेवाख सर्वकामैरहं वृणो" इति रामा० । 'पुरस्तात्प्रापक्रमणमस्यत्वेरान्विच्छतेति" शत०ब्रा० ।

अपक्रमिन् ति० अप+क्रम-कर्त्तरि णिनि वेत्कामन्तत्वात् वा क्तुस्वः । अपयानकर्त्तरि "तानेवैतदनपक्रमिणोऽङ्कुरुत" शत० ब्रा० । टडिङ् अपक्रामोत्यपि क्तिव्यां ङीप् ।

अपक्रिया स्त्री अप+क-भावे क्तिव्यां ङ । द्रोहे, अपकारे च । चतुर्थीपायसाध्ये तु रिपो सान्त्वमपक्रियेति" भाषः । 'जन्मवेपथपसां विरोधिनी सा कथाः पुनरभूमपक्रिया-मिति" किरा० ।

अपक्रोश पु० अप+क्रुग-घञ् । निन्दने । उपक्रोशोऽप्यत्र । भावे ल्युट् । अपक्रोशनमप्यत्र न० ।

अपकृत ति० न पक्तः । अपरिणते अपकयोगी अपरिणतयो,गी यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः । आमे तण्डुलफलादौ च । "अपक्वेन वर्त्तितव्यं फलमूलादिनापि वेति" स्मृतिः ।

अपक्ष ति० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य । पक्षशून्ये उडुयन-शक्तिशून्ये च । पक्षः सहायः । तच्छून्ये ।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभावार्थे न० त० । पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे । 'अपक्षपातात् वक्तव्यं मभायामिति निश्चय इति"नीति० ।

अपक्षपातिन् ति० पक्षे सहायतायां पतति पत णिनि ७०त० ततः न०त० । पक्षपातिमिच्छे यथार्थवादिनि ।

अपक्षेपण न० अप-क्षेप-ल्युट् । अधःस्थानसंयोगहेतौ क्रियाविशेषे, अधःपातने च । अवक्षेपणमप्यत्रार्थे । उत्क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्त्तव्यमेतानि पञ्च चेति" भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः ।

अपगण्ड पु० गण्डोवृद्धो वैपरीत्यार्थेकेनापगण्डेन प्रा०स० । अतिबाधे अपगण्ड इति हैम० । अपगण्डगण्डे विवरणं दृश्यम् । [भावे घञ् । तत्त्वार्थे पु० ।

अपगत ति० अप+गम-कर्त्तरि क्त । अपयाने पलायिते च ।

अपगम पु० अप+गम-भावे घञ् न टडिङ् । अपयाने अपसरणे । 'निद्रापगमहेतुथो विबोधयेतनागम" इति सा०द० । 'पुराणपलापगमाटनन्तरं लतेव सच्चक्ष्मनोत्पल्लवेति" रघुः ।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे ग् भावे अप् । निन्दने । "अन्यदन्तर्वेदीत्युपक्रम्य "अभिगरापगरी" कात्या० १३,३,३, "अपगरोनिन्देति" तद्व्या० ।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम ड । आपगायाम् नद्याम् । अपयानकर्त्तरि ति० ।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी-उद्यमने णसुल् एच आञ्च वा । उद्यम्येत्यर्थे "अस्यपगारम् अस्यवगोरं वेति" सि०को० ।

अपगोह पु० अप+गृह-घञ् । तिरोधाने गोपने च । 'बविदानपगोहं कृष्णनामाविभक्ति" ऋ० २,१५,७, 'अपगोहं तिरोभावमिति" भाष्यम् ।

अपघन पु० अपहन्यते संहृत्य कर्म कृत्वा विगुज्यते अप+हन-अप् घनादेशः । शरीरे, हस्तादवयवे च । शरीरादि हि पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहृत्य तत्तत्कर्म निष्पाद्य भोगादष्टस्ये पुनर्विशुज्यते इति तस्य तथात्वम् । देहादेः संहृत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा । “परार्थं संहृत्य कारित्वादिनि” पात० । इतरमाहृत्ये नार्थक्रियाकारित्वं संहृत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकमंदोगभेदः । तथा च देहादिकं परार्थं । खेतरस्य भोगापरिफलकम् । संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः । अतएव सांख्यसूत्रे “संहतपरार्थत्वादिनि” संहन्तुमिद्विरुक्ता । संहतानां देहादीनां खेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातः सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषमिद्विरिति समुदाहृत्यः । ‘संयोगाच्च विभागान्ता’ इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं त्रियोगान्तात्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽद्वादेशवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव “अल्पवल् इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण्य” इति गीतायाः सारम्भकसंयोगनाशपञ्चकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः । “लोहोद्भवधनस्कन्धा ललितापघनां स्वयमिति” भट्टिः । अपगतो घनो मघो यस्मात् प्रा० च० वा गतलोपः । सघावरणशब्दे त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थः । मिरणे च । अपघात पु० अप हन भावे घञ् । अपकृष्टहनने दृष्टहेतुक-अपघातक पु० अपहन् अप+हन ग्वल् । विनाशकं । ‘जिज्ञासा तदपघातके हेतो’ सा० का० पाठान्तरम् । अपघातिन् त्रि० अप+हन+कर्त्तरि णिनि । अपहनन कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । अपच पु० न पक्तुं गतः पच-“अच्कायगक्तामिति” पा० । अच् पक्तुमगक्ते । “अपचः पक्तुमगक्ते” इति सि० का० । अपचय पु० अप+चि भावे अच् । ज्ञानो, अपचरणे, व्यये च । अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा० स० । अपकृष्टचरिते सटोपाचरणे, “आहोस्वित् प्रसवो मसापचरिते विष्टम्भितो वीरूपाभिति” शक० । अपचार पु० अप+चर भावे घञ् । अचित्ताचरणे अपच्यमाने “कृतापचारोऽपि परैरनातिशक्तविविधैः । असाध्यं त कते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति” साधः । ‘अपचारः अपकारः अपच्यञ्चेति’ मज्जि० । “योनिसटोपाच्च भवन्ति जिज्ञे पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति” दे० । ‘वोरणात्वादिहेतुकदोषे “नापचारमगस्तु क्वचित् क्रिया” इति साधः । “अपचारं सोऽपि यथैव आकारादिदोषाभिति” मज्जि० । विनाशे च “महाअरे तिम्रपवागदोष” इति किरा० । ‘अपचारः कर्मलोपदोष’ इति मज्जि० ।

“रुद्रापचारे सापप्रतिनिधायिति” भीमासाः । अपकृष्ण च “गृहमाणाऽपचारं सा वक्षुपकभयात्तदा” भा० अ० प० १११ अ० । अपचारिन् त्रि० अप+चर+तच्छीलार्थे कर्त्तरि णिङ् । अप-कर्मकरणधीने स्त्रियां ङीप् । “पयो भाव्यापचारिणी” मनुः । “भाव्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जातपरितं लसमागे भर्त्सरि पापं संश्लेषयतीति” शङ्कुकभट्टः । अपचिकीर्षी स्त्री अपकर्तुमिच्छा अप+कृ मत् भावे स्त्रियाम् अ । अपकर्तुमिच्छायाम् । [कारकरणेनारति । अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्तुमिच्छुः अप+कृ मत् उ । अप अपचित् त्रि० अप+चि+क्तिप् । अपचयकारकं । “इतस्ता” मर्शनश्यन्तु बाधका अपचितामि” अथ० ६, २५, १ । अपचित त्रि० अपचायते आनन्देन पृथ्यते चाय पञ्जनादौ कृ चायतेतिः अपगन्तव्यानन्दपञ्च कल्पम् । आनन्देन पृजिते । पृजितो हि आनन्दपञ्चके पृथ्यते । अप+चि क्त । जातापचये अत्रयत्पुत्रवयुक्ते, छिन्ने व्ययते च । “तत्रापचितरनाः प्राणिनो भवन्ति” सुश्रुतः । अपचिति स्त्री० अप+चाय क्तिन् चायतेतिः । पञ्जनादौ “विहितपचितिर्महाभता” इति साधः । अप+चि क्तिन् । अपचये छिन्तायाम्, अपचयरूपभावि कारभेदे च । अपचो स्त्री० अपकृष्टं पृथ्यते, सो पच कर्मकर्त्तरि अच् यथागन्थ न० त० गो० ङीप् । गण्डमानोपरिजात रोमभेदः । प-चातोऽयन्पुष्युत्पुमऽभालानां निदानं व्याख्यासामे इत्युपक्रमस्य “अनन्यागैरुपचोयमानं वक्ष्यकपादपति-वदन्ति कण्डश्रनामेऽन्यकृजाः परिभ्रान्ताः स्यन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये” इति सुश्रुते तत्रतन्मग्नकम् । “ते स्यन्त्यो केचित्तनाप्रपाकाः स्यन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काला-नुवश्यं पिरसादपति सैतापचोति प्रपदन्ति केचित् इति” १० “नाडी कृफानिलकृतामपदां प्रणापेति” अपचो गण्ड-माना व अङ्गणो मोषमो वेति” च सुश्रुतः । तिसागे । अपचायमान त्रि० अप+चि कर्मकर्त्तरि णानच् । अपलो-अपच्छाय पु० अपगता देहत्वाया कानिनास्य प्रा० च० वा गतलोपश्च । देवे देहत्वायात्प्रत्यासने प्रापच्छाय-स । अतएव “मत्तन्तु रूपं त्रिवट्वा देवाश्चाया नलपसि तदापि नैषाम् । इतीरयन्तु च ताम् निरैजि सा जय नैषो नलसरेण नुपु” इति नैषये देहना कायाराजिने च-सायेन संवितस । अगतकान्तो त्रि० । अपचये पु० अप+च्युङ् गतो भावे अप् । अस्मरणे निगधने

“यत्र नार्थपच्यवसुपच्यवञ्च शिञ्जते” इति ऋ० १, २८, ३
 ‘अपच्यव्यं शानायानिर्गममिति’ भा० । अप-च्यु-त्तरणे,
 अप् । अपत्तरणे । [स्वरिते च ।
 अपच्युत् लि० अप+च्यु-कृत्-रि-क्त् । अपत्तयमाप्ते नष्टप्राये-
 अपजगुराण लि० अप+गृ-यङ्-लक्-ताच्छील्ये चानम् ।
 आच्छादनादिभोजनशोभे ‘जिगत्तिभिन्द्रो अपजगुराण’
 इति ऋ० ५, २६, ४० ।
 अपञ्चीकृत लि० अपञ्चात्कः पञ्चात्कः कृतः न०त० ।
 पञ्चात्ककतामनासादिने सूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्ची-
 करणशब्दे वक्ष्यते “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदोन्द्रयसमन्वितम्
 अपञ्चीकृतभूतोयं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” वेदा०प० ।
 अपजय पु० अप+जि-भावे अच् । पराजये ।
 अपटान्तर लि० पटेन तिरस्कारिण्या अनारसत्वं न०त० ।
 अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपटान्तरमित्यथैवार्थे ।
 अपट्टी स्त्री अत्यः पटः पटो न०त० । (कानात्) इति ख्याते
 काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च “दूष्याधोलम्बिवायुसञ्चार-
 र्थायः पटभेदे” इति मल्लिनाथः ।
 अपट्टीक लि० नास्ति पट्टी यस्य कप् । प्रावरणपट्टयन्ते,
 अपगता टीकाव्याख्याप्रत्ययस्य । टीकाज्ञानगन्त्ये, “अप
 टीकोजडोभाषे भयं जाह्येन ताह्यते” इत्युद्भेदः ।
 अपट्टीक्षेप पु० अपष्ट्याः काण्डपट्टस्य क्षेपः । प्रावरण-
 पट्टक्षेपे । नाथे हि प्रावरणपटे अनौरालिप्ते एव पात्व-
 प्रवेगोऽभिनयसम्प्रदायस्तुल्लङ्घ्यं पात्रेण यत्र काण्डपटं
 स्वयं क्षित्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिन्नत्वं तत्प्रवेशस्य
 गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो माटक्षेपु ।
 अपट्टु लि० पट्टुर्दकः न०त० । रोगिणि, दन्तारहिते,
 कार्यान्ने, दन्तविरोधिमन्दले च । भावे त्व अपट्टुत्वम् ।
 अपाटवे । तन् । अपट्टुताश्रयैव त्वान्नं न०तल्लन् स्त्री ।
 गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपट्टमा तत्रैव पु० ।
 अपण्यु लि० न गम्यः विक्रेयः अनाश्रय्ये न०त० । फलत्यादि-
 निषिद्धविक्रेये पदार्थे । प्रायश्चित्तसहितानि अपण्यानि
 च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा
 विष्णुः । कण्वस्तरङ्गरत्नगुडगन्धमधुरसोर्षाविक्रेयो त्वि-
 रातमुपवसेत् । रङ्गः सिन्दूरः सुष्मादि । एतत् सकृद्वि-
 क्रये पैठीनसिः । “तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं
 पक्कान्धं मधुरक्षीरं दधि दधत्सकं सर्वगन्धोलाकारकवासो
 गुडहैलं व्याग्यपशूनामेकगामाः केशिनः । सर्वे चार-
 ष्णाः पशुनोविद्यापूर्त्तमितं गावः शङ्खशोर्षा चेति विक्र-

येण तेषामेकैकान् प्राजापत्यञ्चरेत्” । तथाच्यवनः “दधि-
 मधुच्छिपिदसर्पिःपक्कान्धितलतक्रक्षीररसविषतिलाशुनीली-
 कौषेयशोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एत-
 ज्ञाभ्यामविषय तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः ।
 “लातालवणमांसतैलक्षीरदधिदधत्सकगन्धचर्भरक्तवाससा-
 भेकृतमविक्रये चान्द्रायणम्” तथा शातातपः । “आममांस
 सुरासोमलालालवणसर्पिर्पाम् । विक्रये सर्वपण्यानां द्विज-
 चान्द्रायणञ्चरेत्” । एतज्ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणे चाट-
 धेनवः । भविष्यपुराणे । “गुडं तिलांस्यशा नीलीं केशमोधू-
 मकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च कृच्छ्रं मानपनञ्चरेत्” ।
 एतद्भारत्वयभ्यासे मानपने धेनुद्वयम् । हारीतः “अयो-
 स्त्रिकेशिकेशरिणाञ्च धेवनदुष्टप्रसूतस्त्विक्षविक्रये तत्रच्छु-
 विधिः । हिङ्गुगुग्गुलुगमसर्जरसहरितालमनःशिलातुन
 गेरिकनारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदलनखशुक्तिगङ्गुवैणुवै-
 ण्यस्यस्यविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्करिणी-
 पृत्तमुह्वदविक्रयेषु त्रिषवणस्त्रायधःशायी चतुर्थकालभुक्
 संवत्सरेण पुतोभवतीति” । आरामादिनिखिलविक्रये
 छ्रेतदितिधर्मोददीप । तथा ‘हीनोक्त्वाणमापनसङ्कर
 सङ्गसर्विक्रये च’ । अत्र च कामाकामसङ्कटभ्यासापेक्षया-
 वैषम्यदोषः समर्थनीयः । हीनमानोक्त्वाणमापनं तुलादना
 द्भ्रमङ्गीर्षत्वं द्रव्यसादृश्येण । विष्णुः “प्राणभूपुरगृहोम
 विक्रयी तत्रच्छु कुर्यात् । अघ्नौपधिपुष्पमूलचर्मविदल-
 तपकापांसिकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याकितलतैलविक्रयी प्रा-
 जापत्यम्” । विदलः पाचितवशादिनिर्मितः । तथा “स्त्रेण
 जतमधुच्छिपिदस्युक्तिवपुशीगकृत्तपलोहोदुम्बरखल्गपा-
 त्वविक्रयो महासान्पनम्” । स्त्रेणा चर्म्मविकारः वरुडेति
 यस्य पर्यायः । महासान्पने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः “देवधि-
 सोमचैत्राज्ञापत्यकूपोदपानदारात्मनां विक्रये कृच्छ्र-
 द्वयम् । दधत्तिलतैलरक्तवस्त्रपक्कानानां प्राजापत्यञ्चरेत् ।
 गोविक्रयनिन्दासाह यमः । “गवां विक्रयकारी च गवि
 रोमणिं यानि तु । तावद्दुर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रमि-
 भवेत्” ॥ यच्च मनुनोक्तं सद्यः पतति मांसेन वाक्षया लवणेन
 च । तत्रहेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तन्नि-
 न्दातिगयाथम् । गौतमः । “पशवः हिंसायोगे” अस्वार्थः
 यत्र विक्रीताः सन्तः पशवोऽहस्यन्ते तत्र तेषामभ्यपगतत्वम् ।
 यानि चान्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकप्रचनानि तानि
 वस्तरकालाभ्यासे समूह्यानि शूद्रस्य त्वयन्तापटि दोषा-
 भावमाह पराशरः । “लवणं मधु सदां वा दधि तत्रं हतं

पयः । न इत्येत् शूद्रजातीनां कर्त्यात् सर्वेषु विक्रयम् ॥
 कालिकापुराणे । "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोष-
 भाक् ॥ मधुवमसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्" । एत-
 दप्यापदि, दोषापवादमाह गौतमः । "विनिमयस्तु रसानां
 रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्ति नानाञ्च समेनामेन पकस्य
 संयत्यर्थे" । पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव
 परिवर्त्तौ न तु इत्यान्वयेण । पकादस्य चामेन तण्डुला-
 दिना तावत्परिमितैरेत्यर्थः । अत्र समगज्जाटन्यद्रव्यपरि-
 वर्त्तेन नियमः । मनुः 'रसारसैर्विमातव्या नत्वेव लवणं
 रसैः । घृणाञ्च घृणात्वेन तिलधान्येन तक्षमाः" ॥ वगिष्ठः
 "रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः
 तिलतण्डुलपकाद्विश्रामनुष्यश्च विहिताः परिवर्त्तकेन" ।
 नारदः । "अगक्रौ भेषजस्याय यत्नहेतोस्तथैव च । यद्य-
 वश्यन्त विक्रयेतिना धान्येन तक्षमाः" ॥ एतेन 'काम-
 सत्पाद्य कृष्यान् स्वयमेव रूपं बलः । विक्रीणीत तिलान्
 शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिल-
 विनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजासधीनता यत्न कप ।
 वातरोगभेदे "वायुर्दुर्द्धं ब्रजेत् स्थानात् वापि नो हृदयं
 शिरः । मन्त्रौ च पीडयत्यङ्गान्यान्निपेक्षमयेञ्च सः । नि-
 भीलितान्तो निचेऽस्तआन्तो वापि कूजति । निरुक्त्वाभो-
 ऽथ वा उच्छ्रादकस्य नष्टचेतनः । स्वल्पः स्वाद्दये मक्ते
 आरुते च प्रसृष्टाति । कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषो-
 ऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पु० तद्वृत्तणमुक्तम् ।
 "अपतन्त्रकारं नापतर्पयेदिति" सुश्रुतः ।

अपतर्पण न० अप+तर्प-भावे ल्युट् । रोगादी-उपवासे,
 तस्यभावे च । "अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोप-
 तपणशून्ये त्वि० "क्रियाभिधिकृत्येत् स्थूलमपतर्पणं
 युक्ताभिरिति" सुश्रुतः ।

अपतानक पु० अपकस्य अन्नरान्ना तनुते तन कर्त्तर-एणन् ।
 वातरोगभेदे "यदा तु चमनोः सर्वाः कृपितोऽभ्येति मारुतः ।
 तदाक्षिपत्यागुसुङ्गमुद्देकं सुङ्गशरः । सुङ्गं कुस्तटाक्षेपाटा-
 क्षेपक इति श्रुतः । सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्लारेति
 सुश्रुते आज्ञेपकाररोगस्यैवान्नारान्नापतने अपतानकसंज्ञा"
 सु० २५४ पु० कृता "अभिघातनिमित्तञ्च गोणितानिस्त्रयाञ्च
 खः । गर्भपातनिमित्तञ्च न सिध्यत्यपतानक" इति तत्रैव
 तस्यासाध्यतोक्ता "अभक्तवता पीतमश्वदधिभरिचवचायुक्त-
 मनतानकं हृत्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौश्राणि चेति" सुश्रु० ।

अपत्नी स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः 'विभाषा सपूर्व्वस्येति"
 पा०वान ऊ० ए च । पतिरहितयां स्त्रियाम् । पत्ने
 अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेयेव तत्रैवार्थः ।

अपत्नीक पु० नास्ति सच्चिकर्षे कर्मयोग्याः स्त्रिया वा पत्नी यस्य
 कप । असच्चिकर्षपत्नीके, कर्मायोग्यपत्नीके, श्रुतपत्नीके
 च । "अपत्नीकस्याह्वानीये तक्षापिण" कात्या० २.५.
 १८ । "अपत्नीकस्य रजेदोषप्रसवप्रसादिना असच्चिकृत-
 पत्नीकस्य तक्षापिण आह्वानीयेत्यापिण आह्वानीये हवि-
 श्रपणं कर्ष्वतो यजमानस्य" आह्वानीये आःश्रमधिथ्यती"
 त्यक्तेः । आह्वनायश्चापिणोऽपि सच्चिकृतायां पत्न्यां गार्ह-
 पत्य एवाश्रमधिथ्यति, गार्हान्तरे चैवं श्रयते 'यस्य प्रत्ये-
 हनि पत्न्यानालंपुक्ती (रजस्वला) स्यातामनपरुष्य यजे-
 तेति" । केचित् अपत्नीको श्रुतपत्नीक इत्याहः तस्या-
 प्येकाकिन एवाधान श्रयते आश्रनायनवाङ्मणे, "पत्न्यां
 श्रुतायामग्निभिर्दग्ध्यायां पुनर्विवाहसम्भवे याभार्थमग्नाः
 धानमाहापस्तस्यः दर्शपोर्गमासायथ्यगार्थे, प्रोवाणि कर्माणि
 न भवन्ति" तथा त्रिकारुडे मगडनः "तस्माद्गर्भ-
 कदेनेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणा पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि
 यज्ञपात्रे निरूपितम्" ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदेषे) 'श्रुता-
 यामपि भार्यायां वैदिकारोदीर्घव्यजेत् । उपाधिनापि
 तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति" । तद्वशात् उपाधिना
 स्वर्णादितत्प्रतिमर्त्या) । नास्ति पत्नीसच्चिकृतायस्य कप ।
 पत्नीसच्चिकृतस्य । "पितृयज्ञस्यपकथं" । "अपत्नीक"
 कात्या० ५. ७५ । "पितृयज्ञो भवति केवलस्येकाकिनो यज्ञ-
 मानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसच्चिकृतस्य । अतोऽत्र पत्न्याः प्रति-
 षेधात् पत्नी सच्चिकृतेति प्रैषस्याभावः । आश्रमं नर्णं
 त्वाश्रमंस्कारत्यादध्वयं करोतीति" तद्वशात् ।

अपत्य न० न पतन्नि पितरोऽनेन पत वा करणं यत् न० त० ।
 एतदुद्दिष्टरूपे मंत्राने । "नःपत्यस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः
 पत्नाभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्ते" पत्येण लोकान् जयति
 पौत्रेणानन्यमश्रुते अथ एतस्य पौत्रेण ग्रन्थस्याप्रीति पितृप-
 मिति" या० श्रुतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकनाभोक्तोः
 "पद्मास्त्रो नरकादयस्यात् पितर त्वायते मृतः । तस्यात्
 एतं" इति श्रुत्या नरकनिस्तारकत्वस्य दत्तेश्च मुतादीनां
 धतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वम्
 अपत्यत्वम् । अतएव "अपत्यं पौत्रप्रवृत्ति गौत्रमिति" पा०
 श्रुते पौत्रादीनामप्यपत्यगद्गाच्यतीति । पौत्रादीनां तु-
 गौत्रसंज्ञापीति विशेषः । "अपत्यं पितृदेष स्यात् ततः

प्राचामपेति चेति" सि० को० का० । "अपत्यैरिव नीवार-
भागवेद्योचितैश्च गेरिति" रघुः । "सोऽपत्यं स्वातृरुत्पादोति"
'अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, "अपत्यं धर्मशुश्रूषेति"
च मनुः ।

अपत्यदा स्त्री० अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति । सेवनेन गर्भ-
दायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादो च । अपत्यदायि-
मात्रे मन्वादी लि० ।

अपत्यपथ पु० अपत्यस्य गर्भात् तन्निवारणस्य तदत्यन्तेश्च
पत्न्याः अच् समा० । पुलनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्य-
स्थानभेदे "स यदा विगुणानिललपीडोऽपत्यपथमनेकधा-
प्रतिपद्यते इति" स्वीणान्तु विंशतिरधिका, दश तामां
स्तनयोर्ककस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तामां परिवृद्धिः ।
अपत्यपथे चतस्र इति" । "तिथ्यगासतस्य परिधस्त्रेव तिर-
चीनस्य पाश्चाद्दूर्ध्वसुत्क्रिये गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्ज्वमानो-
यापहरेत् पाश्चात्पक्षगिरिसमसंप्रपीड्य ऊर्ध्वसुत्क्रिये गिरि-
ऽपत्यपथमानीयापहरेदिति" च सुश्रुतः ।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं भवतु गर्भभेदनेन नाशकां यस्याः । कर्क-
श्याम् मा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्कोट-
नान्द्रियते इति" लोकप्रसिद्धेः "स्वनाशाय कर्कटी गर्भं धस
इत्युक्तेषु तथ्यात्वम् । ईत० । अपत्यनागके, कर्कटे
सर्पे च ।

अपत्यसाच् पुं स्त्री० अपत्यैः सचते संबध्यते सच वेदे -खिल ।
अपत्यसमवेते । "अपत्यमाचं श्रुत्यं रराथासु" ऋ० १,
११५.२२ ।

अपत्र पु० नास्ति पत्रं दलं पत्रोवास्य । वंशकरीरे (कोट्ट)
अङ्कुरे च तद्व्यस्थायां तयोः पत्रसून्यतयोत्पत्तेस्तथात्वम् ।
गलितपत्रे वृक्षे, गलितपत्रे विहङ्गे च ।

अपत्रप लि० अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा० व० वा
गतलोपः । लज्जाहीने लोपाभावे अपगतलोपोऽप्युक्तार्थे ।
अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अपत्र-त्रप भावे स्त्रियाम्
अ वा । अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जाभावे च । "अपत्रपा
चेतसि च न्यधेदिति" नैषधम् । लिज्जाशीले ।

अपत्रपिण्णु लि० अपत्र-त्रप-गंलार्थे इष्णुच् । स्वभावतो

अपथ्य न० न पत्न्याः अप्राशस्त्रे न०त० । "अपथ्यं" पु० न०
पा० । "विभाषेति" पा० वा अच् समा० । अपत्रपथे
निन्त्रितपथ इष्ये । "घनागमे राजपथे हि पिच्छले
क्वचिद्दुर्धरपथेन गम्यते" इति नै० । "को वा न पद-
मपथेऽकार्यत मया" इति प्रथोष० । "अथैतदपथमिर्वति

यदेतदिगमिति" शत० ब्रा० । नास्ति पत्न्याः सुन्दरभावे
यत्र व० अच् समा० । सुन्दरपथसून्ये व्यामादी लि० ।
पथोऽभावः अव्ययी० अच् समा० । मार्गाभावे अव्य० ।

अपथिन् पु० न पत्न्याः अप्राशस्त्रे न०त० वा अजभावः ।
अपत्रपथे ।

अपथ्य न० पथ्ये वैद्यकोत्रभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय
वा हितम् यत् न०त० । वैद्यकोत्रिसङ्गङ्गा, अनिष्टे
भोजनादौ अहिताचारे च "अकार्यं कार्यसङ्गाशमपथ्यं
पथ्यमस्मेतम्" रामा० । "संतापयन्ति किमपथ्यभुञ्जं
न रोगा" इति वै० । पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा
"अपातो हितान्द्रियमध्यायं व्याख्यासासः । यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्य-
मेकान्तेन हितमहितं वास्तीति" क्वचिदाचार्या ज्ञुवते
तत्तु न मस्यक् । इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः
संयोगतश्चैकान्द्रियतान्येकान्द्रियतानि हितान्द्रियतानि
च भवन्ति । तत्रैकान्द्रियतानि जातिसात्त्व्यात् मूलत-
एतदुर्ध्वान्द्रियप्रसृतीनि । एकान्द्रियतानि दहनपचन-
सारणादिषु प्रष्टव्यानिन्त्रितारविषादीनि । संयोगतदप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । हितान्द्रियतानि तु यद्वायोः
पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामवसाहारार्थं
वर्गं उपदिश्यते । तद्यथा रक्तगान्द्रियककङ्कुकसुह-
न्दुकपाण्डुकपीतकप्रभोटककालकागनकपुष्पककर्मकगन्धना-
हृतसुगन्धककलमनीसारकोट्टोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवा-
दयः । एणुहरिणकुरङ्गसृगमात्रकाश्च दृष्टाकरालकुर-
कपोतलावतिस्त्रिकपिप्लवत्तारिर्वत्तिकादीनां सांसारिणः ।
सुहृद्वनसुहृदमृदकलायमसरमङ्गल्यचणककरैण्पादकर्मतीमाः
चिक्लोवास्तकमुनिपणुकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डुकपुष्पः ।
गव्यं हतं सैश्वर्यादिभामलकमित्येव वर्गः सर्वप्राणिनां
सामान्यतः पथ्यतमः । तथा ब्रह्मचर्यानिन्त्रितगयनो-
ष्णोटकनिगास्वद्व्यायामार्थकान्ततः पथ्यतमाः । एकान्द्र-
हितान्येकान्द्रियतानि प्राग्गुदितानि ॥ हितान्द्रियतानि
तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति ॥ संयोगतदप-
राणि विषतुल्यानि भवन्ति । तद्यथा वल्लीफलकक-
करीराम्लफलवृणफलस्यपिण्णकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्क-
ग्राकाजाविक्रमांतमद्ग्रास्वर्चलिचिमसत्यगोधारराहाय
नैकध्यमशोयात् पथ्या ।

रोगं सात्त्विकं देशज्ञ कालं देहञ्च बुद्धिमात् । अपेक्षया-
न्यादिकान्द्रियभावान् रोगरूपैः प्रयोजयेत् । अथस्थानर-

बाहुल्यादोगादीनां व्यस्यतम् । इयं नेच्छन्ति भिषज
इच्छन्ति स्वस्वरक्षणे । इयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदग्ध-
योः । दुग्धस्यैकालहिततां विषमेकालतोऽहितम् ॥ एवं
युक्तसद्योपु द्रव्येषु सल्लिनादिषु । एकालहिततां विद्धि
वत्स ! सुशुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च
विरुद्धधान्यैर्ऋसामधुपयोगुडमाषैश्चिं ग्रास्यान्पोदकपिण-
तादीनि चाध्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोज्जिणांशकं
जातु शाकं वाश्रेयात् । बलाकां वारुणीकुलमाषाभ्याम् ।
काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाडोभङ्गशाकहृत्कटुधोनि
च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पिबेन वा मांसानि ।
सुराक्षगरपायसांश्च नैकध्यम् । सौरीरक्षेण सह तिल-
शक्नुनोम् । मत्स्यैः सहेतुविकारान् । गुडेन काकमाचीं,
मधुना मूलकं, गुडेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् ।
क्षीरेण मूलकम् । आम्बजास्वश्चाविष्करमगोधाश्च मर्द्धीश्च-
मत्स्यान्विशेषेण चिल्लिचिमं पयसा । कटुलोफलं ताल-
फलेन, पयसा, दध्ना, तक्षणे वा । लक्ष्मणं पयसा, दध्ना,
माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ने वा ।

अतः कर्माविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतेन-
भृशान्नाश्यात् । कपिलमयरलावतिक्तिरिगोधाश्च रण्ड-
दावेनिसिद्धा एरण्डतेलसिद्धा वा नाश्यात् । कांस्यभाजने
दशरातपर्युषिणं सर्षपम् चोष्णरूपेण वा । मत्स्यपरि-
पचने षडङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धं काकमाचोम् । तिल-
कल्कसिद्धसपोदिकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरि-
भृशं बलाकाम् । भाममङ्गारगुल्यं नाश्यादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वस्वनी मधुसर्पिणी
मानवस्तुल्ये नाश्यात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ
वा विशेषादान्तरौ लोदकानुपानी ।

अत ऊर्ध्वं रसद्वयानि रसतो शीर्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि
वक्ष्यामः । तत्र मधुरास्त्रौ रसवीर्यविरुद्ध्यौ मधुरलवणौ च
मधुरकटुको च सर्वतः । मधुरतक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुर-
कषायौ चास्त्रलवणौ रसतः । असूकटुको रसविपाकाभ्यां मधु-
तिकावसूकषायौ च सर्वतः । लवणकटुको रसविपाकाभ्यां
लवणतक्तौ लवणकषायौ च सर्वतः । कटुतक्तौ रसवी-
र्याभ्यां कटुकषायौ तिकुकषायौ च रसतः । तरतमयो-
युक्तांश्च भावानतिरुजानतिस्त्रिगन्धानस्युपानतिधीतानित्येव-
भादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात् ॥
विरुद्धान्येवभादीनि रसवीर्यविपाकतः । तान्येकाला

हितान्येव भेषं विद्याद्विजाहितम् ॥ व्याधिनिन्द्यदौ विल्यं
मरणस्राधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्यादीन् भुञ्जानोऽनात्म्या-
न्नरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषस्युक्तेश्च भुक्तं कायश्च निर्ररेत् ।
रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धान्नजान्
रोगान् प्रतिफलति विरेचनम् । वमनं गदनं वापि पृच्छ
वा हितसंपनम् ॥ सात्त्विकोऽल्पतया वापि द्रोप्राग्नेस्वरु-
णस्य च । क्षिग्धव्यायासबलिनो विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
व्यायामशोभो बलवान् गिरगुण क्षिग्धोऽग्निसंश्रापि रजा-
गनश्च । आप्नोति रोगान् विरुद्धजातानभ्यामतो गन्त्य-
तथा च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

एष्वं समधुरः क्षिग्धो लवणश्चैव मारुतः ।
गुरुविटाहजननी रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ कृतानां विष-
जुष्टानां बलिनः स्नेहलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण
सटा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रगल्भय आत्मानां
कफगोषणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणकोटिविवर्द्धनः ॥
मधुरथाविटाहो च कषायानुरसोलघुः । दक्षिणो मारुतः
श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रयमनो न च वात-
प्रकोपणः ॥ विषदो रूजपरुषः खरः स्नेहबलापहः ।
पश्चिमो मारुतकोष्णः कफसदोविशोषणः । सद्यः प्राण-
जयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो मारुतः
क्षिग्धो षट्सर्धधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषा-
णासप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्यानां क्लेदो बलवर्द्धनः ।
क्षीणलयविषातानां विशेषेण तु पजितः" इति ७०. १. २० ।

अपद् वि० न पदात्ते ज्ञायते पद-कर्म्मणि क्षिप् न० त० ।
अक्षये । "गायत्र्यस्यैकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
दापदसि न पद्यसे" इति शत० ब्रा० १३. ८. १५. १० ।
नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्यलोपः कश्चि० ङीप् पादः
पञ्च । पादशून्यायां क्त्वायाम् । उ० सि० तु अन्यलोपो "न
ङीप्" अपाद् । "आपादगोपी गृह्णमान" इति षट् ० १,
१०११ । "अपादकृष्णोऽस्तु यदित्यमिति" षट् ० १, १२, १० ।
"अथ यदपात समभवत्सम्पादहरिति" शत० ब्रा० १ ।
"अपादपाणित्रयनोयज्ञातेति" श्रुतिः ।

अपद् न० न पदम् अपादक्ये न० त० । अरुद्धस्यते
सुप्रिङ्गल्लिभिन्ने च नापदे गान्धे प्रयुज्यतेति षट् ० १ ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा प्रपनदं
शोधने कर्मणे ल्यट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा मर्द्धे
परिशुद्धयेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सिद्धिदृष्टे, संसर्के च ।

अपदान्तर वि० न पदान्तरं व्यवधानं यत् । अत्यवर्द्धते,

अपदिश अच्० दिगयोर्मध्ये अप+दिशा+अव्ययी० । दिगो-
मध्ये विटिक् इति कोण इति च ख्याते । दिक्गञ्जेन
समासे तु शरदा० टच् इति भेटः ।

अपट्टि ट् वि० अप+ट्टि-कर्म्मणि क्त । कथिते प्रयुक्ते ।

“कानात्पयापट्टिश्चेत्याभासाद्य पञ्चधेति” भाषा० ।

अपदेशः पु० अप+दिग्-घञ् । लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे,
कृते, निमित्ते स्थाने च । “रक्षापदेशान्कुनिहोमधेनो
रिति” रघुः । “न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा द्रतं चरे-
दिति” । “भक्ष्यभोज्यापदेशश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः” ।

“गौर्यकर्म्मपदेशेनेति” “साख्यभावे पणिधिभिव्ययीरूप-

समन्वितेः । अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति” च

मनुः । उपदेशे च । “टीक्षाया अपदेशात्” कात्या० २२,

१२२ । अपदेश उपदेश इत्यर्थः । अपकृष्टदेशः प्रा०

च० वा कृष्टपटलोपः । अपकृष्टदेशे, अनुचितस्थाने च ।

अपदेश्य वि० अप+दिग्-कर्म्मणि यत् । क्लेने कथनीये ।

अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत् । अनुचितस्थान-

भवे वि० । “अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यन्वपधावतीति”

मनुः । यत्र यस्य दानमचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-

चितत्वात् तथात्वम् ।

अपट्टय न० अपकृष्टे द्वयम् प्रा०च० वा कृष्टभागलोपः ।

अपकृष्टद्वये “अदूषितानां दव्याणां दूषणे भेटने तथेति”

मानव व्याख्यायाम् “अपद्वयप्रदानेन दूषणे” इति वृहकः ।

अपहार न० अपकृष्टे हारं प्रा०च० वा कृष्टलोपः । अपकृष्ट-

हारे “निर्धियासुरपहारैरिति” सुश्रुतः ।

अपधा स्त्री अप+धारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ् । वारणार्थं

निरोधे, “गा उटाजदपधा बलस्य” इति ऋ० २, १२, ३ ।

“अपधाअपधायाः निरोधादिति” भा० ।

अपध्यान न० अपकृष्टे ध्यानम् प्रा०च० । अनिष्टचिन्तने ।

वैपरीत्यचिन्तने च ।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ् । नाशे, यस्य यथारूप-

मचितं ततः प्रच्यवे च । “पथामपध्वंसेनैत्विन्द्र” इति

यश० १, ३, ५ ।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वंस्यतेऽनेन अपध्वंसः वणिनां भिन्न-

रूपतासंज्ञादकः सङ्करस्तथाज्जायते जन-उ ५ त० ।

भिन्नार्थमङ्गभजाते करणादां सङ्कीर्णवर्थं । “सूद्राणां तु

मधस्मांगः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” इति मनुः । “ये द्विजा-

नामपमटा ये चापध्वंसजाः स्मृताः” इति च मनुः । तेषां

पितृोः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपपच्येन जातत्वात् तथात्वम् ।

अपध्वंसिन् वि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि ।

नामके । “मञ्जेनसामपध्वंसि जयं स्यादधमर्षणमिति” मनुः

अपध्वस्त वि० अप+ध्वन्स-क्त । निन्दिते, परित्यक्ते अत्र-

चूर्णिते च ।

अपध्वान्त न० अपकृष्टे ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि०

खनार्थेऽपि इडभावः । भिन्नकांस्यस्वरसमे शब्दे “दृक्ख्यते-

रपध्वान्तमिति” छा० उप० । वार्हस्पत्यं तदपध्वान्त

भिन्नकांस्यस्वरसममिति” भा० ।

अपनय पु० अप+नी-अच् । दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च ।

“अपनयो वाऽऽट्टत्वादिति” कात्या० २५, ६, २ । “तस्य

तण्डुलापनयो वचनादिति” कात्या० २५, ४४, ३ । “अप-

नयते दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव “अविनयमपनय

विष्णोः” इति शङ्कराचार्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम् ।

अपकृष्टो नयो वैपरित्ये प्रा०च० वा । निन्दितनीतो दृष्ट-

नीतो च । अपकारे “ततः सप्तत्वापनयस्वरानुगव-

स्फुरेति” माघः ।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट् । दूरीकरणे, खण्डने च ।

अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट् । अपकारसाधने

अपगतं नयनं यस्य । नेत्रहीने वि० ।

अपनस वि० अपगता नामिका यस्य प्रा०च० नसादेशश्च ।

अपगतनामिके । “अभिं कौत्जेयमुद्यस्य चकारापनस

मुखमिति” भट्टः । [मारिते च

अपनीत वि० अप+नी-क्त । खण्डिते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुट-क्तिन् । खण्डने दूरीकरणे । “पति-

जनश्चमपनुत्त्यै” इति छा० उप० । “पापानामपनुत्तये

इति” “गुरुतल्यापनुत्तये” इति च मनुः ।

अपनुट वि० अप+नुट-क । दूरीकारके, खण्डके, शोधके च ।

अपनोट पु० अप+नुट-भावे घञ् । खण्डने, दूरीकरणे, अप-

सारणे च । “तस्यापनोटाय फलप्रवृत्ताविति” रघुः ।

“ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्निनयतेन्द्रिय” इति मनुः ।

अपनोदन न० अप+नुट-ल्युट् । अपसारणे खण्डने च “एतस्य

स्थलसूक्ष्माणां चिकीर्षदपनोदनमिति” मनुः । कर्म्मणि

ल्युट् । दूरीकारके वि० । “यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा

पनोदनः । तथाऽधमर्षणं जय सर्वपापापनोदनम्” इति ।

“पराक्रोनाम जच्छ्रोत्र्यं सर्वपापापनोदन” इति च मनुः ।

अपन्न वि० पत-क्त नि० न० त० । अपतिते । “आशयोऽपन्न-

दृक्ख्येति” यजु० ६, २४ । न पन्नं पतितं दृक् यक्ष्येति

वेददीपः । पन्नम् इत्यत्र हि पन्नगन्ध्यस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम् ।

अपपाठ पु० अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "हादगापपाठा अस्य जाता इति" सि०क्रौ० ।

अपपात्र लि० अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालो नेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्वं तत्रान्धैर्भोजना-नक्षेत्राक्षेया तथात्वम् "चण्डालश्चपदानान्तु बह्विषामान्तु पातिययः अपपात्राद्य कर्त्तव्या इति" मनुः ।

अपवर्हिम् लि० अपगतं वर्हियत् प्रा० व० वा गतलोपः । वर्हिर्हिंसरिक्ते 'सोःपवर्हिषो हायनुथाजौ' इति श्रुतिः । "अपवर्हिपशतुरः प्रयाजान् यजति" । गत० ज्ञा० अपवर्हिप इति पृथक्पठमित्येके ।

अपभय लि० अपगतं भयं यस्य प्रा० व० वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोःप्युक्तार्थे लि० ।

अपभर्त्तु पु० अपकृष्टो भर्त्ता प्रा० स० । अपकृष्टभर्त्तारि

अपभी लि० अपगता भीरस्य प्रा० व० वा गतलोपः । भीति-गल्ते अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभृति स्त्री अपकृष्टा भृतिः प्रा० स० । "अपभृद्विभृतो यममी पुरोदधिरे ब्रह्माणसपभृतये" इति श्रुतिः ।

अपभ्रग पु० अप+भ्रन् ग-घञ् । अपभ्ररणे अधःपतने "अत्रा-हृदिभ्रवति मरुतामप्यभ्रं गनिषां" शङ्० । "अपभ्रं गति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन् ग-कर्त्तरि अच् । साधु-गच्छस्य शक्तिरेकस्य गयुक्तान्यथाङ्गारणयुक्ते अपभ्रगच्छे । "त गत्र शक्तिवैकल्यप्रसादः लसतादिभिः । अन्यथोद्धारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुगच्छाना-मेवान्यथोद्धारणेऽपशब्दोक्तः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथा-त्वम् । "अनपभ्रं गतानादित्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरिः । "आभीरादिगिरः काव्येऽपभ्रं शगिरः स्मृताः । शब्देषु संकृतादन्यदपभ्रं प्रतयोदितमिति" टण्डि ।

अपम लि० अपकृष्टं सोयते अप+ मा-वा० क् । अपकृष्ट-तया नाते "भगोऽनागोश्चदविताऽपमस्य चित्" । ऋ० १०, ३६, ३ । "अपमस्य जात्यमतिनकृष्टस्य" भा० । अप-कृष्ट्यः गोलानुपरि सोयते । भूगोलानाच्छ्रुतितात्परिजमाने ऋषोतिषपरिभाषितायां स्रत्यादिगल्थयतिथ्येखायाम् क्रान्ती यथा । "नाडिकाभण्डान्तु तिर्यग्वापमः क्रान्तिवृत्ता र्धः क्रान्तिवृत्ताच्छरः । विज्ञेपृष्ठत्तावर्धस्तिर्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम" इति सि०शि० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटप्रहस्यानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । यथा विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्ति-

वृत्तात् यत् तिर्यगन्तरं स विज्ञेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् त नाडीवृत्तात् यत् तिर्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो यस्यदिगं यास्यान्तात् तदनु मौस्यदिग्-भागम् । प्रमि० 'परिसरतां गगनसटां चलनं क्रिष्वि-ज्ञेवदपमः" इति । सि०शि० ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धरुराकृतिकेतस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्ता-स्यजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्यागच्छे ष्यम् ।

अपमण्डल न० अपक्रान्तं मण्डलान्तु भूमण्डलान्तु निरा० त । सिद्धान्तिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डल परकृत्यु रूतावनयं यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्तं कक्षासण्डलं प्रकल्प्यति" प्रभिता० । "अप भगोल कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । यत्राप मण्डले वा खलाधारैव यस्य तस्यैवति" सि०शि० ।

अपमर्द्द पु० अप+मृट घञ् । विमर्द्दने "हयकृस्तिरुरीवाभ्या-मपमर्द्दः कृतोमहानिति" रामा० ।

अपमान पु० अपकृष्टं सोयतेऽनेन अप+मा-करणे ल्यट् । अनादरे "अपमानं परस्त्वय स्वकार्थं साधयेन्नर" इति नीतिः । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्वा रिपुजयो रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधीर्गतिः पुरा० अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन करणे घञ् य । अनादरे पु० । नापमानं पयोक्तव्य कामत्रोपकृतं कृत्वि-टिति" रामा० । "अथापमानेन पितुःपदुक्तेति" रामा० ।

अपमानित लि० अपमानं जातमस्य तार० इतच् । यस्याप-मानं वृत्तं तस्मिन् कृतापमाने अनादरे । मितवर्त्तनि ।

अपमार्ग पु० अपकृष्टो मार्गः प्रा० स० वा कृष्टलोपः । एत

अपमार्जन न० अप+मृज-भावे ल्यट् टडि । संशोधने । "कास्यापमार्जनमसीमधुरं सैन्धवं नतमिति" सुश्रुतः अप-स्तान्मार्जने च । अपमार्जनप्रोक्ताभ्यामपमृष्ट इति कात्या० ६, १०, ४ । "अपमार्जनं प्रहृष्टालसुखाटारभ्याव स्नादपमार्जनमिति" तद्ग्रा० ।

अपमित लि० अप मा-क्त । अत्रादरे अनादरे ।

अपमित्यक्त न० अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य मृच्छते कन् । अग्रे

अपमृग न० अपगतं पराभृतं मृगम् प्रा० त० । परावृत्ते पदने प्रा० व० गतलोपः । परावृत्तवदनवति पदार्थे लि० ।

अपमृद् लि० अपगतो मृद् यस्य । गिरःगन्धे क्वञ्छे ।

अपमृत्यु पु० अपकृष्टः दुष्टचेतुजन्यत्वेन मृत्युर्भरणम् । विषोद्भस्नादिहेतुके मृत्यो । "अपमृत्युहेतवश्च युद्धिपस्य कौर्मो दर्शिता यथा

“गृह्णन्दिनखिव्यालविषवज्जिस्त्रिया जनेः । आद्रात् परि-
 चर्नेव्यः क्वेन् क्रीडां षटस्तु यः । नागानां विप्रियं
 क्वेन् दग्धशायथ विद्युता । निगृहीतः स्वयंराज्ञा चौर्ये-
 टोपेण कत्रचित् । परदारान् रमन्श्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 अममानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम् । कृत्वा तैर्नि-
 हतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः । गवाग्निविषदा-
 येव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः । क्रोधात् प्रायं विषं वज्जिं गस्त-
 सद्बन्धनं जलम् । गिरिद्वज्जपपातञ्च क्वेन्नि नराधमा” इति ।
 अपमृषित त्रि० न० अप+मृष त्रि वाक्के वाच्ये नि० । ज्ञाने
 वाक्के । अन्वत् अपमृषमित्येव सोढे ज्ञाने परामृष्टे च ।
 अपयशम् न० अपकष्टं यगः । “यगोविपरीतायामकीर्तौ
 ‘अपयगो यस्यास्त किं ऋत्युना” इतिनीतिः । अपगं
 यगो यस्य । कीर्त्तयन्त्ये त्रि० । [अकीर्त्तित्तेति ।
 अपयशस्कर त्रि० न यशस्करः क्व हेतौ ट विरोधे न० ।
 अपयान न० उप+या-भावे ल्यट् । अपक्रस्य पलायने “अप-
 यानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रय” इति रामा० ।
 अपर न० न पूर्यते यतः घृ-अपादाने, अप् । गजस्य पश्चा-
 द्भागे । “बद्धापरानि परितो निगडान्यलावीदिति” माघः ।
 परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादोयैरिति मङ्गल० । न
 घृणाति सन्लोषयति घृ-अच् । शत्रौ, भिक्षे त्रि० । “अन्ये
 कृतयुगे धर्मास्वेतायां हापरेऽपरे” इति मनुः “तमा समुद्रा-
 टपरे परे ऋषाः” नैष० पश्चिमायां दिशि स्त्री “अपर-
 दिग्गणिकेति” माघः परकालवृत्तौ त्रि० । “पूर्वां
 सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति” मनुः ।
 पश्चाद्भक्तौ त्रि० । “पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्व” कुमा० ।
 ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री । ‘द्वे विद्ये विदितव्ये इति
 ऋष्य ब्रह्मविदो वटनि परा चैवापरा च तत्रापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो
 व्याकरणं निरुक्तं ऋन्दो ज्योतिषमिति” ऋ० भा०
 घृता श्रुतिः । अस्य च कालदेशादनियमे सर्वनाम-
 कार्यम् । तत्र “पूर्वादिभ्यो नश्चो वा इति” पा० वा तत्-
 कर्म । अपरत्वञ्च देशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया
 उदयाचलविप्रकृतत्वम् देशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिक-
 सूर्यस्पर्शान्दन्वचं कालिकम् । उक्तोदाहृतौ देशिकम्
 कालिकन्तु । “अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत”
 इति गीता । अल्पदेशात्तरूपे व्याप्ये त्रि० । “सामान्यं
 द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च । व्यापकत्वात् परापि
 स्यात् । व्याप्यत्वात्परापि च” भाषा० । इत्यत्वादेः

घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-
 अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति सुक्ता० । “द्रव्यत्वादिक
 जातिस्तु परापरतयोच्यते” इति भाषा० । “स्वायम्भुवस्य
 च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे” इति अपरकालिका
 भिन्ना वा इत्यर्थः । निरुष्टे । “भूमिरापोऽनलो वायुः खं
 मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधाः
 व्यपरेवमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्विभे परामिति” गीता । तत्र
 भूम्यादीनामितरपदार्थात्कृतित्वेऽपि जडत्वात् संहत्य कारि-
 त्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्ति-
 मत्त्वाच्च निरुष्टत्वम् । जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम् ॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्ये “तदेतद्-
 ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तमिति” वृह० उप० । नास्ति अपरं
 कार्यं यस्येति भा० । वस्तुतः स्वरूपप्रच्यवाभावेन कृतस्यस्य
 न कार्यकारित्वमत एव “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य
 सृजति प्रभुः अज्ञानेनाद्यतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव
 इति” गीतायाम् तस्याकर्तृत्वसक्तं कर्तृत्वन्तु अज्ञानोप-
 हितेश्चरस्येति न विरोधः । समुदायिनः शेषभागे “अपर-
 रात्रः अपराह्णः एकदेशि स० । अस्य पूर्वपदस्यस्य
 पश्चादेशः पश्चाद्भक्तौ न० शेषार्थे । अपरस्मिन् भवः टिमन्
 पश्चिमः शेषभावे । प्रथमापह्नस्यादिदेशकालाट्ते रपर-
 शब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति । पश्चात् । अधिकमधःशब्दे
 वृश्यम् । अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः
 णिदादि तद्विते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चानक इत्यादि ।
 अपरक्त त्रि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात् । अपगतरक्त-
 वर्णे अप+रञ्ज-क्त । विरक्ते अचुरागमून्वे च त्रि० ।
 अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन-ड ७त० ।
 रुद्रभेदे “नमः पूर्वजाय चापरजाय” चेति यजु०
 १६, ३२ ।

अपरति स्त्री अप+रम-भावे क्तिन् । अविगतौ । काले वा ।
 अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ । अपरस्मिन् देशे
 अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व । अपरभावे तच्च वैशेषिकीतौ
 गुणभेदः । तदपि द्विविधं देशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपर-
 शब्दे उक्तम् । तत्र च कारणमपेक्षावृद्धिविशेषः तस्य
 नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः । “संयोगश्च विभागश्च
 परत्वञ्चापरत्वकमिति” परापरत्वयोहेतुरेकानित्या दिगु-
 च्यते” इति च भाषा० । तत्र देशिकापरत्वं अल्प-
 सूर्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्यपरिस्पर्श-
 ज्ञानजन्यमिति भेदः । कालिके कालोहेतुः देशिके तु

दिगिति भेदः । 'परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
दैर्घिकं कालिकञ्चापि सूत्रं एव तु दैर्घिकम् ॥ परत्वं
सूर्यसंयोगभयस्त्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदत्वत्ववृद्धितः
स्यादितोरितम् ॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये ।
दिशाकरपरिस्पर्शवृद्धित्ववृद्धितः ॥ परत्वमपरत्वन्त तद-
नन्तरवृद्धितः । अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः काल-
पिण्डयोः ॥ अपेक्षावृद्धिनागेन नाशस्तेषामुदाहृतं
इति भाषा० ।

अपरदक्षिण अथ० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामा-
न्यन्नराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिङ्गुप्रभृतिपाठात्
अव्ययी० । पश्चिमदक्षिणयोरन्नराले नैर्द्धते कोणे । तद-
गणपाठाच्च नैतस्य समामान्तरघटकेनेति विशेषः ।

अपरपत्न पु० अपरः श्रेष्ठः पत्नः । कथमपत्ने स हि चन्द्रस्य
वृद्धिपत्नयोर्मध्ये श्रेष्ठः, चैत्रगुणप्रतिपद्येव वर्षारम्भ-
णात् शुक्रस्य पूर्वत्वम् सुतरां क्षणस्यापरत्वम् । "पूर्वपत्नो
देशानामपरपत्नः पितृणामिति" श्रुतिः । "यथा चैत्र-
ऽपरपत्नः पूर्वपत्नाद्विगम्यते" इति मनुः "अथ आङ्-
समावास्यायां पितृणां दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपर-
पत्नस्येति" श्रुतिः "अथयुक्त्वापत्नस्य प्रेतपत्न्येन अपर-
पत्नत्वव्यवहारः । "असमावास्यान्तोयज्ञापरपत्नस्येति
तस्य पश्चिमस्येति मनुभिः पञ्चपात्रकमिति" श्रुतिः
कचित् प्रेतपत्नेत्येव पाठः । "तुलादिपडगात्यज्ञां
पडगातिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्याद्विष्वभावेपु
राशिषु ॥ षड्विधे धनुषो भागे द्वाविंशतिभिः पक्षे च ।
मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे ॥ ततः शेषाणि
कन्याया याव्यज्ञानि तु षोडश । ऋतुभिस्तानि तुल्यानि
पितृणां दत्तमजयम्" इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः षड्विंशति-
मुखवागिष्टानां षोडशानां दिनानां आङ्गप्रमत्तकालत्वाद-
परपत्नत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पत्नः ।
ताथाचाक्षयपुण्यदत्त्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम् । पञ्चादगा-
हस्यै, पत्न्येऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपत्नत्वात्
पत्नत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पत्ने व्यवहारस्य गणतेति
भेदः । विकल्पमानयोः पत्नयोर्मध्ये श्रेष्ठपत्ने च ।

अपररात्रि पु० अपर रात्रिः एकदे०त० अत्र समा० । रात्रि-
श्रेष्ठे "अपररात्रि मायंदोहमिति" कात्या० ७, ४, ३०,
"अपररात्रिकृतम्" सि०को० ।

अपरव पु० अपरशरीरः प्रा०त० । अतीर्णं अपयगमि ।

अपरवृत्त न० अयुजि ननरला गुरुः समं नृजमपरवृत्तमिति

ततो जरी" इति उत्तरत्वाकरोक्ते अर्द्धसमे मात्राष्टत्तभेदे
"वदन्यपरवृत्ताख्यं वैतालीयं विपश्चितः । पुष्पितायाभिधं
केचिदोपच्छन्दसिक तथेति ट०र० । अपरवृत्ता
स्त्वियामिति केचिदाहुः ।

अपरवैराग्य न० कर्म० । पातङ्गलोक्ते वैराग्यभेदे । यथा
'दृष्टानुश्राविकविषयविरहणस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्य-
मिति' यतमानव्यतिरेकेकेन्द्रियवशीकारसंज्ञायुतस्यः तत्र
रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्तकानां
पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पत्नानां केषा-
ञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेषु विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं
वैराग्यं, ततः पत्नानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्तकानां गतानां मन-
स्यांतुसुक्करूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्तियोन्न-
पानमित्यदिषु दृष्टेषु, गुरुस्वारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य
सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु
भक्ष्येषु च विनाशपरितापमातिशयत्वात् स्यादतिदोषाणां भ-
व्यासिन साक्षात्काराद्विहणस्योपेक्षावृद्धिः वशीकारसंज्ञं
वैराग्यमित्यर्थः । एतानि च संज्ञातसमाधेरन्नरङ्गाणि
असंप्रज्ञातसंसाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० ४० ।

अपरस्पर न० अपरश्च परश्च क्रियासातत्ये द्वित्वं कथं । क्रिया-
सातत्ये । क्रियावतां सातत्ये तु त्रि० । अपरस्परः पुंसंभ-
योषितो वा गच्छन्ति अपरस्परानि कृतानि यानि ।
अततमस्तेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । "अपरस्परः सार्था
गच्छन्ति" सि०को० ।

अपरहेमन त्रि० अपरहेमने भवः अपरहेमनाभार्ये अण्
तन्तोपः उत्तरपट्टादिः । हेमनागेषभवे । एषं पर्व्वहे
मनः हेमनपर्व्वभवे त्रि० ।

अपरा क्ली अपरस्य राति स्वरुणाति जम्प यस्याः रा अपा-
दाने वा०ड । जरायो ततोऽपयानादेव गभांश्चिस्मरण-
अन्धेति तस्यास्तथात्वम् । अथिकमपरमण्डे टशयम् ।

अपरागि पु० अपरानृज पञ्च नलोपत्वे । अनुरागे वि-
रागे "अनुरागापरागो च पचारं सगउलस्य चेति" मनुः ।

अपराग्नि पु० द्विव० कर्म० । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः
"अन्नरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४, १, ३, १०,
"अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्गा० । अग्नि-
साग्नी अन्येष्टिकस्माद्भवज्ञौ पु० एकव० ।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम् । गुणीभूतव्यक्रो काव्य-
भेदे । "अमरमपरस्याङ्गमिति" काव्य० ५० । अपरस्य
रसादेः वाकाशीभूतस्य वा वाचस्याङ्गम् यथा "अथ स

रगनोक्तपीं पीभस्तनविभर्द्दनः । नाभ्यर्जघनस्य गीं नीवी-
विभंसनः कर इति" । अत्र षट्कारस्य करुणाङ्गत्वा-
त्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्गां तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुखं वि० न पराङ्मुखः न०त० । अनि-
ष्टत्वे कर्त्तव्यकर्मणोऽसोदतया ततोनिष्टत्तिरहिते" स्त्रियां
ङीप् ।

अपराच् वि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च-किन्
न०त० । अनिष्टत्वे पराष्टभिक्षे स्त्रियां ङीप् ।

अपराजित पु० परा+जि-क्त न०त० । शिवे, विष्णौ,
तयोः केनाथपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । परा-
जितभिक्षे वि० । दूरांयां, शोफालिकायां, जयन्तीष्टने,
असनष्टके, शङ्खिनोष्टके, हृषुषाष्टके अमनप्रगर्थांम्, एशान्या
दिशि "अपराजितां वास्याय व्रजेद्विगमजिह्वाम्" इति
मनुः "अपराजितामैशानां दिग्भिति" कल्पो । चतु-
र्द्दिगाजरपादके "ननरसनर्गः स्वर्परराजितेति" ष०र०
उक्ते कन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां "अपर्णां चापराजितेति"
दुर्गास्तोत्रम् "नास्ति पराजितं शक्तोः पराजयो यस्यः
५ त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदात्तदुर्गामूर्त्ति-
भेदे । सा च आश्विनशुक्रदशम्यां अवनयुतायामपराहृणे
सन्ध्यायां वा पञ्चा यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे "आश्विनशुक्र-
पक्षसप्तम्यम्" "दशम्यां च नरैः सभ्यक पूजनीयाऽपरा-
जिता । जेसाथं विजयाथञ्च पृश्नोक्तिर्वाधना नरैः ।
नवमीशेषशुक्लायां दशम्यामपराजिता । दटाति विजयं
देवी पूजिता जयवर्द्धिनी" स्तान्दम् । "आश्विने शुक्लपक्षे
तु दशम्यां पूजयेत्तरः । एकादश्यां न कुर्वीत पूजन-
ञ्चापराजितमिति" निरुक्तमिन्द्रो स्तान्दम् । "उदये दशमी
क्लिञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, अवनयं यदा काले सा तिथि-
विजयाभिधेति" हेमाद्रौ काश्यपः । "कालेऽपराहृणे" इति
निरुक्तमिन्द्रः । तस्याश्च अपराहृणपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता
ततएव तद्गवन्त्वम् । "नाधयोव्याधयस्तस्य भवन्ति न
पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भवीति"
तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् ।
तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च
अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव "पूजनञ्चापराजित"
मित्युक्तम्; पराजितामधिकृत्यकृतत्वात् पूजनस्यापराजित-
त्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजित-
दशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे
वक्ष्यते । अःविष्णुः पराजितः तत्स्वर्णतया त्रया ।

विष्णुकान्नायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं
विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराङ् वि० अप+राध-कर्त्तरि क्त । अपराधिनि,
स्त्रोचितकार्याकारके, स्वलिते च "निभत्तादपराङ्घो-
धानुष्कस्त्रे वलितमिति" माघः भावे क्त । अपराधे ।

अपराङ्प्रपत्क् पु० अपराङ्गो लक्ष्यान् च्युतः पृथको
वाणो यस्य । लक्ष्याप्राहिसायके धानुक्ते ।

अपराङ् वि० अप+राध-तच् । अपराधकर्त्तरि स्त्रोचित-
कार्याकारके स्त्रियां ङीप् ।

अपराध पु० अप+राध-घञ् । स्त्रोचितकर्मकरणे आगमि
'कमपराधलवं मम पश्यमीति" सा०द० । दण्डयोग्य
कर्मकरणे । "यथाऽपराधदण्डनामिति" रघुः । देवविषये
अपराधश्च शास्त्रविध्यङ्गङ्गनेन, निषिद्धसेवनेन च जात-
दुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वाविंशद् अपराधा दर्शिता
यथा 'यानैर्वा पादुकेर्वापि गमनं भगवदृष्टे । देवोत्स-
वाद्यसेवा च अप्रणामस्तदप्यतः ॥ उच्छिष्टे वाथवाऽर्थांश्च
भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च पुरस्तादप्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाथे तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं
वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चभाषा मिश्रोजलतो
रोदनानि च विग्रहः । नियहानुग्रहौ चैव नृषु च
क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्मृति ।
अलोलभाषणं चैव अधोभायुविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गोष्पो-
पचारश्च अनिर्वेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फला-
दीनामनर्षणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यङ्गना-
दिके । पृथीक्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ
भौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा
विष्णोर्द्वाविंशत् परिकीर्त्तिताः इति" ॥ आङ्गिकतस्ये
तु वाराहमूलका अन्यविधा द्वाविंशत् दर्शिता यथा ।
"भगवद्भक्तानां क्षतियसिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने
दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
ऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ स्नानं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्त्रां स्पृष्ट्वा विष्णुर्दृष्ट्वा प्रवेश-
नम् ५ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
नम् ६ विष्णुं स्थूयतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः-
कर्म क्वचितः पुरोपत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
न्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्मा-
चरणम् १० अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११
विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुः

भवेति स्त्रियां ङीप् । “षक्वालेत्यादिना” पा० सप्रस्था वा अलुक्त्वि अपराङ्गतेनोऽप्युक्ताथैति । [अश्रुते च । अपरिक्लितं लि० न परिकलितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे, अपरिक्रमं लि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते । “जानन्नपि च किं कर्त्यादगत्तथापरिक्रम इति” स्मृतिः । परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रमणाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न०त० । क्रमापरिगते अपरपाठीके लि० ।

अपरिक्लिष्टं लि० क्लिगभावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेयोयत् । अनयाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । क्लेयुक्तभिन्ने लि० । अपरिगतं लि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अपाप्ने च ।

अपरिगृहीतं लि० न०त० । अस्वीकृते, अगृह्यते, अज्ञाते च अपरिगृह्यं पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते यमभेदे च यथा “अङ्गिमासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः” “सू० तत्वापरिग्रहो नाम देहयात्वानिर्वाहकातिरिक्तभोगसाधनधनाद्यनुज्ञाकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम् यथा “अपरिग्रहस्यैर्था जन्मकथनासंबोधः” अपरिग्रहशौलस्य तत्स्यैर्था मतिं किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं, किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरोधिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्रहात्वाविशेषात्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् । ततः कार्यकरणसंबन्धात् पुरुषस्यात्तस्य जन्म देवनरतिर्यकत्वप्रकारम् । क्लेयकर्महेतुकं, दुःखेकफलकम्, पुरुषतत्त्वावसानमित्याचार्यादागमतश्च निश्चिद्य अदेहः मत्तपरिग्रहयमस्य परमां काशामनुभवतीत्यर्थः” इति तद्गु० । “लोभस्य पुरतः क्लेसो मत्यास्ते यापरिग्रहा” इति प्र०च० । नास्ति देहयात्वानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संयहो यस्य । परिब्राजके “निराशीरपरिग्रह” इति गीता । तस्य च कौपीनादिपरिग्रहणेऽपि तस्य शरीरयात्वानिर्वाहकत्वाच्च क्षतिः “कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोदे विभ्रयाद्यतिः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति” स्मृतौ तत्परिग्रहविधानात् । [पूर्वमज्ञाते च ।

अपरिचितं लि० परि+चि-क्त न०त० । अनुयोजितभिन्ने, अपरिच्छदं लि० न परिच्छदोयस्य अप्रागस्ये न०व० । अपक्षदवस्त्वाद्पक्षरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्नं लि० परिच्छन्नः परिच्छ्रुतः न०त० । अपरिप्लवतं, मार्जानगुड्यादिरचिते ।

अपरिच्छिन्नं न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसी-

मनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपमनन्मिति ह० उ० युत्या तस्यानराहित्योक्तेस्तथात् इयत्तारहितमात्रे लि० “जगत्प्रप्यां प्रेत्यादि” भाव्याख्यायामपर्याप्तः अपरिच्छन्न” इति मत्ति० ।

अपरिच्छेदं पु० अभावार्थे न० ! परिच्छेदाभावे इयत्तभावे । न०व० । इयत्तागून्ये लि० । [तच्छब्दे लि०

अपरिज्ञानं न० अभावे न०त० । तत्त्वविवकाभावे । न०व०

अपरिणतं लि० परि+नम-क्त न०त० । अपरिपक्वे । यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च

अपरिणयं पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० । विवाहाभावे । [होने कौमारवस्थायुक्ते

अपरिणीतं लि० परि+नी-क्त न०त० । विवाहसंस्कारा

अपरितीषं पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्वं लि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणयं रचिता तथारूपतामप्राप्ते, “यथा अपरिपक्वयोगीति” विकल्पितप्राप्तिगून्ये अस्मि तदुत्पललादी च ।

अपरिमाणं न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्ताराहित्ये न०व० । तच्छून्ये लि० ।

अपरिमितं लि० न०त० । इयत्तागून्ये परिमाणगून्ये ।

अपरिमेयं लि० परिमातं योग्यं न०त० । परिमातमयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिस्नानं पु० न परिस्नयति कर्त्तरि क्त । रत्नव (आयला) ख्याते महासहायज्ञे रा०नि० । तस्य बद्धमर्द्धेऽपि स्नानिराहित्यात् तथात्वम् । स्नानवर्जिते लि० ।

अपरिविष्टं लि० परि+विष कर्मणि क्त न०त० । वेदणगुणव्याप्ते । “जर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति” ऋ० १३, ८ । अपरिविष्टं मलादिभिरव्याप्तमिति” भा०

विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषनगून्ये भोः परिनार्थमनुपदौकिते लि० ।

अपरिवृतं लि० न परिवृतः । अनाच्छादितं । परितोवेष्टः रक्षिते अनाद्यते चेत्वादी “तत्वापरिवृतं शस्त्रं विहिंस्रपशवोयदीति” मनुः जेत्वाद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितं

“इति तत्र प्रकथितं यामुष्टोनावलोकयेत् किञ्च वारं सर्वं श्वक्करुखानुगमिति” तेन तादृशच्छिद्रहीनवरणगुणऽपि अपरिवृतत्वम् असंस्पृष्टे च ‘महोभिरपरिवृतं वसति प्रचेताः’ ऋ० २, १०, ३, अपरिवृतोऽसंस्पृष्टः इ

भा० वेदे दोषः । [राहित्ये । न०व० । इयत्तागून्ये लि०

अपरिशेषं पु० अभावे न०त० । परिवेषाभावे इयत्त

अपरिष्कार पु० अभावे न० त० । सार्जनादिगोधनसंस्काराभावे । न० व० । तच्छून्ये वि० ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष-हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम० । पूजायाश्च हिंसाहेतुकहेपशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न० त० । इयत्ताभावे समाप्ताभावे च । न० व० । तच्छून्ये वि० । [न० व० । तच्छून्ये वि० ।

अपरिसर पु० अभावे न० त० । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च अपरिहरणीय वि० न परिहर्तुं शक्यते ह्यशक्याद्यर्थे

कर्माणि अनोयर् । परिहर्तुमशक्ये, परिहर्तुमयोग्ये च । अपरिहार्य वि० न परिहर्तुमर्हति शक्यते वा ह्यशक्यत् । परिहर्तुमयोग्ये, परिहर्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित वि० न० त० । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थतत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतच्च अपरीक्षितक्रयविषयमिति" मितान्तरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धता स्मृतिः ।

अपरीत वि० न० त० । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "शवसाऽपरीता" इति ऋ० १, १००, ३, "अपरीताः अपरैरनभिगता" इति भा० । अपरिगते, अपर्याप्ते च "अपरीतां ऋतो शव" इति ऋ० ८, ७, ८, "अपरीतम् शतुभिरपरिगतमव्याप्रमिति वा" भा० ।

अपरुष्ट वि० अपगता रूट् यस्य । विगतकोषे "अपरुषापरुषीरितेति" रघुः ।

अपरुष्य न० अप आनन्दे आशयै वा प्रा० स० । आशयैरूपे आनन्दहेतुप्रसंगिरूपे च । "ततोऽपरुष्यं जायते तस्मादव्येष्यदेनस इति" अथ० १०, ४, ८, अपरुष्यरूपे च । प्रा० व० । तद्धति वि० ।

अपरिद्युम् अथ० अपरिष्मन् अहनि एतद्गम् । अपरदिने इत्यर्थे "पक्षेऽपरेद्युर्वा आङ्गकर्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः ।

अपरोऽक्ष अथ० न परोऽक्षम् इन्द्रियमिन्द्रियरूपम् । प्रत्यये विषयेन्द्रियमन्निकर्षीत्पन्ने ज्ञाने "सम्भावनादिनिरासे तु विचारविपाकान्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिवश्वभावात् फलं जनयदपरोऽक्षमित्युच्यते" इति ट्टाः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चित्तबुद्धेः प्रतिविस्वमिति सांख्या बुद्धौ चित्तः प्रतिविस्वमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयान्तेचनारूपं विनिर्विकल्पकस्यानायं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिवश्व-

नागात् चित्तप्रतिविस्वरूपं फलं जनयत् ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियमन्निकर्षीत् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विषयेविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदसं विषयप्राप्त्यन्तमित्युच्यते ।

सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियमन्निकर्षीत् बुद्धेस्तत्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनागकौ बुद्धेः प्रतिविस्वरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानव्यवहारोमुख्यः बुद्धिस्तौ तु गौण इति मन्यन्ते । "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहरदपरोक्षादते" सां० सू० । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपानवगाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिमन्निकर्षोपेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मिति" श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्गा० अक्षयर्थे अच् । तद्विषये वि० ।

अपरोक्षानुभूति पु० अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्विज्ञानात् वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म० । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोक्ष पु० अप+रुष भावे घञ् । "बाधने अभिप्रायः मभिपुण्वन्ति देवानपरोक्षेन" कात्या० २, ४, २, १ ।

अपरोक्षी स्त्री नास्ति पर्याप्त्यपि ह्यतिमाधनात् यस्याः । शैलराजदहितरि उभायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं प्रतक्राने पर्याप्त्यपि त्यक्तवती यथोक्तं केशवः "स्वयं विगीमेदुमपश्ये ह्यतिता परा हि काथा तपसस्तथा पुनः । तदध्ययाकीर्णमतः पियंटां वदन्त्यपर्याप्तमिति तां परावित" इति "चतुर्थे लक्ष्मणार्थं च अपर्याप्त्याभवाप सति" गि० प० ।

अपरुषि वि० अपगत अत्यर्थस्य । वसन्नाद्युत्तविगमयुक्ते । "यत्र विजायते यमिन्त्यपरुषिति" अथ० १०, ८, १, अपगत यत्र स्तोत्रमं यस्याः । निवृत्तरजस्वायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्युक्त वि० नास्ति पर्याप्तिसर्थाटा यस्य । निःसामिनि इयत्तारहितं "तदज्ञयमपर्युक्तं दुर्जयं वानरं वलम्" रा० । अपर्याप्ति वि० परि+आप+क्त न० त० । असमर्थे, असम्युक्ते, स्वकार्यात्मने च "परिभुक्तमरज्ञातमपथां प्रसमंस्कृतम यः प्रयच्छति विरोष्यस्तद्गमन्यातिउतीति" अपर्याप्तं स्वकार्यात्मममिति गु० त० रप० । अपरिक्तने इयत्तारहिते "जगद्यपयथाप्रसङ्गमभानुनेति" साध "अपर्याप्तः अपरिक्तश्च" इति मञ्जि० ।

अपर्याप्ति स्त्री न पर्याप्तिः अभावे न० त० । अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च । "सुर्ये आङ्गं मासिमासि अपर्याप्रावतुं प्रतीति" स्मृतिः । न० व० । परिच्छेदशून्ये वि० ।

अपर्याप्य पु० न पर्यायः परिपटी अभावे न० त० । परकसाभावे । न० व० । क्रमशून्ये वि० ।

अपर्युपित्ति० न पर्युपितः । अभिनवे सद्योभवे पुआदौ ।
 “अपर्युपितनिष्कट्टैः प्रोक्षितैर्जलवर्जितैरिति” न० पु० ।
 अपर्वेद इ पु० अर्वा दण्ड इव । रामहणाख्यगरभेदे तस्ये-
 तरगरस्येव यन्वियुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।
 अपर्वेत्ति० नास्ति पर्व यन्वियः यन्वयप्रकरणपरिच्छेदो वा
 यस्य । यन्वियन्वये दण्डादौ विच्छेदशून्ये यन्व्यादौ च । वा
 कप् । अपर्वकोऽप्यत्र वि० । “यदपर्वकं स्यात् प्रहस्यमिति”
 शत० ब्रा० । “विच्छेदशून्यमिति” भा० ।
 अपल न० अपक्रमनिवृत्तौ लाति गृह्णात्यत्र ला-वा० आ-
 धारे क । कौस्तुके शब्द० भा० । तद्वन्वये हि अपक्रमनि-
 वृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये वि० ।
 अपलाप पु० अप+लप घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे
 अपञ्चवे, “न च प्रत्यतिसिद्धस्यापलापः कर्तुं शक्यते
 इति” अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप-करणे घञ् । स्नेहे
 भेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभाषणात्तथात्वम् ।
 अपलापिका स्त्री लष इत्यायां पर्याये ख्वच् लापिका
 पर्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा० स० । अपर्यायेच्छारू-
 पायां लक्षणायामित्यलालसायाम् हेम० । अत्रार्थे अप-
 लापिकेति पाठकल्पनं प्रासादिकं लभतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।
 अपलापिन् वि० अप+अपकषे लष-ताच्छील्यादौ घिनुष् ।
 अनुचितधनादिदृष्ट्यां ले । स्त्रियां डीप् ।
 अपनाषुक् वि० अप+अनुचितत्वात् अपकषे लष-ताच्छी-
 ल्यादौ बा० उक्त्वात् । अनुचितधनादिदृष्ट्यां ले ।
 अपपल्लव न० न पल्लवनं शोधनम् अभावे न० त० ।
 स्नानमाज्जनकारसंयोगादिना शोधनाभावे । “यदिदं
 स्नातवस्यं निहितमपल्लवनकृतं भवतीति शत० ब्रा० ।
 “अपल्लवनकनं चारुद्रयसंयोगादिनाऽधौतमिति” भा० ।
 अत्राममर्शसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा
 च रजसाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकषौतवस्तु
 परिधानस्य सूतो निषेधात् तथोक्तम् ।
 अपवत्ति० अपः कर्म तदस्थस्य सतुष वेदे सस्य लोपः । कर्म-
 युक्ते । “अपूपानपवांश्चरुहे सौदतु” अथ० १८.४.२४ ।
 अपवन न० अपकषे कृतिमत्वात् स्वसत्वाच्च वनम् प्रा० त० ।
 उपवने कृतिमवने हेम० । [अनगृहे वासगृहे ।
 अपवरत्ति० न० अप+त्रियते अप+इ-कृञ्वा० संज्ञायां वुन् ।
 अपवरत्ति न० अप+इ-भावे ल्युट् । अनावरणे आव-
 रणापाकरणे च ।
 अपवर्गं पु० अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+उज-घञ् कृत्वम् । मोक्षे ।

“स्वर्गापवर्गयोर्भागमामनन्ति मनीषिणः” इति कुसुमा० ।
 “दुःखजन्मप्रवृत्तौदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्-
 रापायादपवर्गं” इति “कृण्वत्यापाकरणाच्चापवर्गः”
 इति च न्यायसू० । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते ।
 भावे घञ् । दाने, त्यागे च “सुष्टेरसन्नेदे इवापवर्गे” किरा० ।
 अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धे
 तुके कर्मसमापने च “अपवर्गे हतीयेति” पा० । “अपवर्गे
 हतीयेति भण्यतः पाणिनेरपीति” नैषधम् “उदयपवर्गं
 मुखेषु ससृज्यादिति” ता० ब्रा० । “कृत्वा गते भाग्य
 इवापवर्गमिति” किरा० “अपवर्गं समाप्तिमिति” मङ्गि० ।
 अपवर्ज्जन न० अप+उज-ल्युट् । दानादावपवर्गार्थं । “घटा-
 पवर्जनमिति” मितान्तरा ।
 अपवर्ज्जितेति वि० अप+वर्ज्ज-क्त । परिच्छेदे, त्यक्ते, दत्ते च ।
 अपवर्त्तन न० अप+उत्-णिच् ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्त्रीकरणे
 अङ्गशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरेभयोरपि तल्यरूपेण
 केनचिदङ्केन विभाजने । “समेन केनापवर्त्तयति” लीला० ।
 अपवर्त्तणे च “न त्यागोऽस्ति द्विपन्याच्च न च दयाप-
 वर्त्तनमिति” मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु० ।
 अपवाद पु० अप+द भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्ती
 “किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !” “प्रकाशं च हृते
 तस्मिन्नपवादे भवेन्नमः” इति च रामा० । मिथ्यावादे
 “अपवादमात्रमवुद्धानामिति” सां० सू० । “अपवादः मिथ्या-
 वादः” भा० । कृतसितवादे तत्रैव “अपवादः कृतसितवादः”
 इति व्याख्यानम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविष-
 यात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि
 स्वविषयं परिच्छेद्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थाप-
 यतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा “मा हिंसात् सर्वाभूता-
 नीति” श्रुतौ हिंसा निषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि “वायव्यं
 श्वेतमालभेतेति” शास्त्रं वायव्यक्यागहिंसाविषयकत्वेन विरो-
 धात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्मैतदविषयकतां व्यवस्था-
 पयति “अपवादेरिवोत्सर्गाः कृतव्याहृत्य परैरिति” कुमारः
 “परनिन्द्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय” इति “अपवा-
 दोयदान्यत्र चरितार्थस्तद्वन्तरङ्गेण बाध्यते” इति च व्या०
 परि० । “कचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिवर्तते” इति
 पा० भा० । अपोद्यते अपवाहते मिथ्याभूतमनेन अप+
 वद-करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थनिवार-
 थार्थसुपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसुपस्य
 रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चदेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः । “अध्यारोपापशदाभ्यां वस्तुतत्त्वविनि-
यय, इति वेदा० प्र० । भावे घञ् । विश्वासे, प्रणये च ।
करणे घञ् । वाचनसाधने वस्तुभावे । कर्मणि घञ् ।
कृतमित्वाद्ये ‘मधुकरैरपयादकरैरिव’ साधः ‘अपवादः
सृगवञ्चनय घष्टादि कृतमित्वाद्यमिति” मङ्गि० । भावे
घञ् । आदेशे ‘ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति” किरा० ।
‘अपवादेन आदेशेनेति” मङ्गि० । निरामने च ।

अपवादक ति० अपमार्थं स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम्
व्यवस्थापर्यति षट्-एवुल् । स्वविषयं परिच्छेद्य सामान्य-
शास्त्रस्येतरत्वं व्यवस्थापके विशेषमास्ते । अप+वद एवुल् ।
अकीर्त्तिकरे” निन्दके निरामने च ति० । [डोप् ।

अपवादिन् ति० अप+वद-णिनि । अपवादकर्त्तरि स्त्रियां
अपवारण ति० अपवारयति आच्छादयति अप+उ-णिच्
नत्या० ल्यु । व्याधायके । भावे ल्युट् । व्यधाने न०
व्याधारे ल्युट् । अलङ्घनी मति तु व्यधाने अलन्धानं
भवत्येवेति तस्य तथात्वम् ।

अपवारित ति० अप+उ-णिच्-कर्मणि क्त । आच्छादिते
व्यधापिते च । भावे क्त । अपवारणे, अपकाशे न० ।
“तद्भवदपवारितम् । रहस्यन्तु यदन्वस्य परावृत्तम् प्रकाशयते”
इति मा० ङ० उक्ते परावृत्तान्वस्य रहस्यकथने न०
परावृत्तान्वस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः ।

अपवारितकं न० अपवारितं अपवारणम् अपकाशमेव स्वाधे
कन् । अपकाशे ‘अपवारितकैश्च प्रादुष्यतीति” नाटकम् ।
अप्रकाशाच्छोदयतीत्यर्थः ।

अपवारुक् पु० अप+उ-व० । उक्त्वा । प्रस्तरे ।

अपवार्ये अव्य० अप+उ-णिच्-ल्यप् । आच्छाद्येत्यर्थे
‘विपताकरेणान्यमपवार्यान्तरा कथेति” मा० ङ० ।

अपवास पु० अपसह्ये वासः स्थितिः । अपसरणे ‘अप-
वासे नतत्वात्प्राप्तमपवास उपवासुत” अथ० १,७,७ ।

अपवाह पु० अपसार्थं वाहः स्थानान्तरमयनम् । इतर-
स्थानादपसार्थं स्थानान्तरप्रापणे । ‘भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा
जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्द्यमनेन वा निवृ-
त्तयेदिति” कोटिल्लः ‘मोनाः वृत् गति मवरमशरयतियु-
तमपवाहास्थमिति” ए० र० उक्ते वगुं वृत्तभेदे ।

अपवाहन न० अप+वह-णिच्-ल्युट् । परदेशस्थजनानां
स्वदेशप्रापणे ‘खराष्ट्रं वृद्धेष्टेष्टाजा परदेशापवाहनादिति”
हिते० । [वह णिच्-ल्यप् । अपसार्थेत्यर्थे अव्य० ।

अपवाह्य ति० अप+वह-कर्मणि गत्यत् । दूरीकार्थं । अप+

अपविघ्न ति० अपगतो विघ्नो यस्मात् । विघ्नशून्ये “गतं
कतूनामपविघ्नमाप स” इति रघुः ।

अपवित्र पु० न पवित्रः जनशौचादिः । अजनशौचादौ,
“अपवित्रः पवित्रो वा स सर्वावस्थ्यां गतोऽपि वा यः स्मरेत्
पुण्ड्रोक्तान्तं स वाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति” मङ्गि० ।

अपविद्ध ति० अप+व्यध क्त । त्यक्ते “अप+वद्गदोवाङ्-
भ्रमगाख इव द्रुम” इति क० । “सोऽपविद्धस्तया रक्षस्य-
निर्भेदभयादिति” दशत० । एत्याख्याते, निरस्ते च रतोऽपि
कृतावास्तामप+वद्गुचातिव” रघुः “मातापिप्लभ्यासुत्सृष्टं
तयोरन्यतरेण वा । यं पुत्रं प्रतिगृणीयादपविद्धः स उच्यते”
इति मन्त्रे हाटशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु० ।

अपविद्या स्त्री अप विरं धे प्रा० त० । विद्याविरोधिन्यां
वेदान्तादिपतिद्वायामविद्यायाम् “तत्त्वस्य संवित्तरिवाप-
विद्यामिति” किरा० । अपकृष्टा विद्या । यौद्धाद्यगम-
विद्यायाम् । [राज० नि० । अपगतविषमात्वे ति० ।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः । निर्विषहणभेदे
अपवृत्त ति० अपवर्त्तते अप+वृत् कर्त्तरि क्त । समाप्ते,
“अपवृत्ते कर्मणि यामदेव्यगानं भान्यर्थमिति” गोभिलः ।
“अपवृत्ते समाप्ते” संस्कारतस्ये रघुनन्दनः ।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्यानकृतत्वात् वेधः प्रा० त० । मणी-
नामस्यानकृते वेधने “मणीनामपवेधे च दण्ड उच्यते-
माहसम् इति” मनुः ।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमत्यां द मङ्गलान्स्थाने कृतान्
व्ययः प्रा० त० । द्योतव्यः दावस्थाने कृते व्यये । अपगतः
व्यय जयोऽस्य । अविनश्यरे ति० ।

अपव्ययमान ति० अप+वि+अय-गानच् । अपलाप
कर्त्तरि । “अथोऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभाविताम् । दाप-
येऽनिकस्यायं दण्डनेगश्च गक्ति इति” मनुः । अपव्यय-
मानमपवपन्नमिति टि० त० रघु० । अपव्ययकर्मणि ति० ।

अपव्रत ति० अपगतं व्रतं श्रुतादि कर्म यस्य । अपगत
विहितकर्मणि ‘अनव्रताय रभ्यस्रपव्रतानिति” ऋ० १,५,१,
६, अपव्रतान् “अपगतकर्मणि” इति भा० । “गृह कृत्यं
तमसाऽपव्रतेन” ऋ० ५,०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य । नटव्रते
रुक्तातव्रतत्यागिति ति० । प्रा० त० । अपकृष्टे व्रते न०

अपशङ्क ति० अपगता शङ्का प्रा० व० । निःशङ्के शङ्कारहिते ।

अपशब्द ति० अप+गद कर्त्तरि अच् । नीचे इति केषिन् ।
तद्द शब्दात्पृथिततया दन्त्यमध्यमिति बह्व्यः ।

अपशब्द पु० अपवेपरीत्ये प्रा० त० । गतिर्वकस्त्वपमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये त्वपभ्रंशशब्दे "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिः "स्त्रोच्छोह्वानामं यदपशब्द" इति श्रुतिः ।

अपशब्दं लि० पशवे हितः यत्, विरोधे न०त० । पशु-
द्विविधातके "अपशब्देव तु वा ईश्वरा" इति ता० ब्रा०
"अपशब्देव पशूनां द्विविधातनी" भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्रागक्ष्ये न०त० । गोश्वभिन्ने पशौ ।
"अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः इति" "अपशुर्वा एष
यदारण्योर्नैतस्य होतव्यमिति" च शत० ब्रा० । नास्ति पशु-
र्थस्य । पशुशून्ये "अप्रजा अपशुर्भविष्यति" । शत० ब्रा० ।

अपशुच् लि० अपगता शुक् शोकोयस्य प्रा० व० । अपगत
शोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । "क उत्तमः-
लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुगुणादिनि,
भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेतिव्याख्यातम् तस्य
हननञ्च यथार्थेनाज्ञानं "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चौरेणात्मापहारिणेति"
मनुना आत्मनोऽन्यथा रूपज्ञानेनैव स्वात्महन्तृत्वात्तेः । "अन्वे
तमस्ते प्रपश्यन्ति ये केचात्मह्नो जना" इति श्रुतिभाष्येऽपि
तथैवात्माज्ञाने आत्महननसक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र लि० ।

अपश्चिम लि० न पश्चिमः विरोधे न०त० । अपश्चिमे "कस्यपच
महाभागस्तेषामासीदपश्चिम" इति रामा० नास्ति पश्चिमः
शेषभवेत्यस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च 'अपश्चिमामिमां
कष्टामापदं प्राप्तवत्यहमिति" रामा० ।

अपश्य लि० दृश-वेदे बा० श न०त० । अद्रष्टरि अदर्शके
"अत्रापश्यता न दम्बमिच्छ्या" इति ऋ० १, १४८, ५,
"अपश्या अद्रष्टारः" इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्यत् पु० अप+प्श-अच् । उपाश्रये "सामासाद् उद्-
शीथोऽपश्यः" अथ० १५, २, ८, ।

अपथी लि० अपगताश्रीर्थ्यस्मात् श्रीःशोभादिः । शोभादिहीने ।

अपस्त्रिष्ट लि० अप+स्त्रिप-क्त । श्लेषशून्ये, संसर्गहीने,
वियुक्ते च । [अपक्रम्य स्थातरि लि० ।

अपठ न० अप+स्था-क अस्वा० षत्वम् । अङ्कशाये हेम० ।

अपष्ट अव्य० अप+स्था-सुषामादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने,
विपरीते, च । "अपष्टु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते"
इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च लि० । कावे पु० ।

अपष्टर(ल) लि० अप+स्था-करच् वा लत्वम् । प्रतिकूले
हेम० । विपरीते लिङ्गा० ।

अपसु न० आप-असुन् ह्रस्वः । कर्मणि निरु० । तदिति च ।

"अपसा सन्तु नेने" ऋ० १, ५४, ८, अपः कर्म तद्वन्तो-
वेति भा० "ग्लास्ताऽलन्तपसोऽतन्वत" ता० ब्रा० ।

"अपस्यन्तीरपसोयन्त्यक्षा" ऋ० ७, ७१, ३ "अपसा कर्म-
युक्ता" इति भा० । प्राप्ते लि० । "अध्याम कर्मापसा
नवेन ऋ० १, २१, ८, 'अपसा प्राप्तेनेति" भा० ।

अपसद् लि० अपलट इव सीदति सद-अच् । अधमे, नीचे
च । "रेरे लक्ष्मियापसदाः!" इति वेण्णी० । "विप्रस्य त्रिषु
वर्षेषु षडपतेर्वर्षयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्षे चैकस्मिन् षडेतेऽप-
सदाः सृता इति" मनुक्ते अनुलोमवर्षेस्त्रीजाते
वर्षेसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । "ये द्विजा-
नामपसदा ये चापध्वंसजाः सृता" इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये
तिष्ठस्तद्गुणपाठाद्गैतस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात्
स्त्वम् अपादाने अच् । प्रतिपहक्रयादौ । "निरन्वयोऽ-
नपसरः प्राप्नःस्याच्चौरिकलिषमिति" मनुः । "अपसरः
प्रतिपहक्रयादिः" कुङ्कुभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने "इतोऽव
सरणमेव श्रेय इति" नाटकम् "अपसरणतोह वा अप्ये देवा
जयन्तोऽजयन्" इति "द्विवेवाप्ये अघेदमन्तरिक्षमघेतोऽनप-
सरणात् सपत्नाननुदन् इति च शत० ब्रा० १, ६, १११ ।

अपसर्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्जने च ।
घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे ।
"सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः"
रघुः । "तयैशसर्पभूतया तत्र ऋद्धाण्डशेषमचोरयावः"
इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पृष्ठतो

अपसल लि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यताप्राप्ते ।
"यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा
तीर्थमवतीर्थ्येति" शु०त० बौधा० । "अपसलानि अप-
सव्यानीति शुद्धितच्चे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-वा० अवि । तर्जन्यङ्गुष्ठ-
मध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि
अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति" शु०त० ऋहृष्टम् ।
"सव्येनैव पाणिना कृतवन्तु" ऋहीत्वा अपसलवि पूर्वस्थां
कर्षां पिण्डे निदध्यादिति" गोभिलः ।

Bound by

Bharati

12, Petrusbagin Lane,

~~Dec~~ 12 MAY 1959

